

dc_84_10

Akadémiai doktori értekezés

PETŐ ANDREA

Láthatatlan elkövetők

Budapest

2012

PETŐ ANDREA

Láthatatlan elkövetők

Női elkövetők a második világháború utáni
politikai igazságszolgáltatás rendszerében,
különös tekintettel Dely Piroska perére

Tartalomjegyzék

BEVEZETŐ	8
Elméleti kérdések: elkövetők és emlékezetük	11
Az elkövető kutatás kérdései.....	11
Történeti emlékezet és az emlékezés folyamata.....	16
I. RÉSZ: AZ ESET.....	20
1. fejezet	
Dely Piroska történetének fontossága.....	20
2. fejezet	
Ház a Csengery utcában	28
A ház	28
A lakók	29
3. fejezet	
Dely Piroska Budapesten.....	32
Az életrajz	33
A népbíróság előtt	34
Ott volt-e egyáltalán Dely?	36
A változó okok és magyarázatok.....	38
Karszalag és a fegyver	45
Az „intézkedő hatalom”	47
A végjáték	49
4. fejezet	
A halál és a lányka.....	51
Akik vallanak a halottakról.....	52
Miért történtek a gyilkosságok: a zsidó ellenállás verziója	54
Miért történt a gyilkosság? A Széplaki-verzió.....	56
Ki volt Széplaki?	58
Tehát mikor történtek a gyilkosságok? A Strucky-verzió	59
A Steiner-verzió	61

Mi történt a halottakkal?	64
5. fejezet	
A vádlott Szamocseta Nándor: a kollaboráló mozigépész, tolmács, küldönc, sofőr, SS-katona és apa	67
A „kapzsi mohóság”	68
Az ítélet	76
Az elkövetők emlékeinek igazsága	80
Szamocsetáék története általuk elmesélve	82
6. fejezet	
Vagyonok eltűnése és születése	86
A vagyonok születése	87
A vagyonok eltűnése	92
II. RÉSZ: A KERET	94
1. fejezet	
A női fizetett munkavállalás kétféle egyenlősége	94
A női munka értelmezésének retorikus keretei	95
A női munka és a nemzetért végzett misszió	100
2. fejezet	
Szélsőjobboldali női politizálás Magyarországon a második világháború idején ...	105
Kutatási helyzet	109
A láthatatlan nők a szélsőjobboldali mozgalmakban	114
A szélsőjobboldali pártok szerkezete és a nők helye	117
Történelmi előképek és erőszak	121
A szélsőjobboldali női politizálás	125
3. fejezet	
A láthatatlan elkövetők: a „nyilas nők” és nyilasnők tipológiái	129
A feleségek	131
A nővezetők	134
Az orvosnő, aki csak a nemzettestet akarta gyógyítani	136
Az aktivisták	139
Bűnözők	142
A maskulin feminizmus képviselői	144
Összefoglalás	145
4. fejezet	
A népbíróságok vizsgálatának módszertani kérdései	148
Intézményes háttér: a dokumentumokat létrehozó intézmények	150

Titkos források – a források titkossága	151
„Indirekt (közvetett) elemzések”	157
Társadalmi nemekre vonatkozó források és az el nem ismert társadalmi cselekvők.....	159
5. fejezet	
A népbíróságok története és működése	162
A népbíróságok működését feldolgozó művek bibliográfiai áttekintése	163
Baljós kezdetek: a népbírósági törvény.....	165
A népbíráskodás folyamata	168
A népbírósági esetek: a „számok háborúja”	169
A népbíróságok működésének kritikái akkor és most.....	173
A népbíróságok működésének jogi és politikai kritikája	176
A népbíráskodás egyik következménye: a régi-új antiszemitizmus	183
Összefoglalás	185
6. fejezet	
A női elkövetők és a népbírósági eljárások	188
A háborús bűnökkel vádolt nők társadalmi összetétele	190
A „kiválogatott nők”	193
Társadalmi nemek politikája és a korrekciós igazságszolgáltatás	194
Összefoglalás	199
7. fejezet	
A női háborús bűnösök ügyvédjei	200
Az átvilágítások	201
Ki voltak ezek az ügyvédek?	202
Az igazolási eljárások	204
A büntetőügyek kriminalizálása	207
Összefoglalás	208
III. KÖVETKEZMÉNYEK	
209	
1. fejezet	
Megbocsátás és felejtés	209
Az igazságszolgáltatás keretei.....	212
Erkölcsei tanú vagy politikai tanú?.....	214
Összefoglalás	215
2. fejezet	
A népbíróságok érzelempolitikája	217
A népbíróság mint az érzelmek mediálásának színtere	218

Vallomás és rituálék.....	221
Érzelmi dinamika: gyűlölet és bosszú.....	224
Emlékezet és érzelem.....	227
Összefoglalás	228
3. fejezet	
A Csengery utcai mészárlás „emlékezetdinamikája”	230
Leltárkészítés	231
Az emlékezet védelme	234
A hiányzó kollektív emlékezet	237
Összefoglalás	241
4. fejezet	
A „nyilas nők” vizuális emlékezete.....	243
IV. ÖSSZEFOGLALÁS.....	258
FÜGGELÉK	264
Mellékletek.....	264
1. számú melléklet – Dely Piroska perének kronológiája, a per előzményei és utóélete	264
2. számú melléklet – Kronológia a Szamocseta ügyről	275
3. számú melléklet – A Csengery utcai mészárlás története a rendelkezésre álló információk és a tanúk vallomásai alapján	286
4. számú melléklet – Persilschein	299
5. számú melléklet – Pincerajz.....	301
6. számú melléklet – Házmelléklet fotók	302
7. számú melléklet – Lakónyilvántartás.....	306
8. számú melléklet – A tábla felirata	317
9. számú melléklet – A Csengery utcai mészárlás halottai.....	318
10. számú melléklet – A Csengery utcai emléktábla érdekében írt petíció.....	320
A felhasznált források és irodalom jegyzéke	322
Irodalomjegyzék.....	322
Források.....	356
Sajtóanyag	356
1945 utáni sajtó	359
Nyilas nőképzési tananyag.....	360
Egyéb.....	360

Egyéb források.....	361
Levéltári források.....	361
Interjúk.....	366
Törvények.....	366
Fotógyűjtemények	367
Kézírtas dokumentumok.....	367
Fényképek jegyzéke.....	368
Csengery utcai fotók (a szerző felvételei).....	368
Táblázatok jegyzéke.....	369

Bevezető

A *Szabad Nép* 1945. április 26-i száma *Halálra ítélték Delly [sic!] Piroskát, aki SS katonák élén vezényelte a kivégzéseket* címmel tájékoztatta olvasóit egy népbíróági tárgyalásról. Az újságíró véleménye szerint a per „egyedülállóan izgalmas és megrendítő”¹ volt. A cikkben Dely Piroska mint „gyári munkás és elvált asszony”² szerepelt, akit „hírhedt nyilas agitátornő”³-ként tizenkilenc ember haláláért tettek felelőssé. A vádlott személyében – akinek nevét nem jól írta le a tudósító – az első népbíróági perek egyikében a háború alatt a patriarchális rendet megsértő, aktív, politizáló nőt állították pellengérre. A tárgyalóterem zsúfolásig telt az érdeklődőkkel és az áldozatok hozzátartozóival. Így a nyilvános igazságszolgáltatás minden kelléke elvileg a rendelkezésre állt, hiszen nyilvános tárgyalást tartottak. A tanúk, akiket a *Szabad Nép* cikke bőséggel idéz, a tárgyaláson rekonstruálták az 1944. október 15-én történeteket.⁴ A Hársfa utca 57. alatt lakó Zweig Simon elmondta, hogy a nő „irányította a sorba állítást, a katonák csak asszisztáltak mellette”⁵, Rosenthal Jenőné szerint pedig gyerekeket bántalmazott és szakított el az anyjuktól. A Csengery utcai házban lakó Gábor Ervinné szerint Dely végigjárta a lakásokat, a „férfiakat kivezették az előszobába és agyonlőtték őket”.⁶ Strucky, a Csengery utcai házmester elmondása szerint Dely távozása után végigjárta a házat, és „mindenhol halottakat vagy vérben fetrengő, hörgő férfiakat talált.”⁷ Ezen a tárgyaláson Strucky, aki 1929 áprilisa óta volt házmester, még óvakodott

¹ *Szabad Nép*, 1945. április 26. 3.

² Uo.

³ Uo.

⁴ Tágabb keretben lásd Ránki György: *1944. március 19.* Budapest, Kossuth, 1978., Rozsnyói Ágnes: *A Szálasi-puccs.* Budapest, Kossuth, 1977., Szita Szabolcs: *A zsidók üldöztetése Budapesten, 1944–1945.* Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994., Teleki Éva: *Nyilasuralom Magyarországon 1944–1945,* Budapest, Kossuth, 1974., Vincellér Béla: *Szálasi hat hónapja 1944. október – 1945. május.* Budapest, Volos Kiadó, 1996., Karsai Elek: 1944. június 30. – 1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése. In: Uő. (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez III.* Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1967., Karsai Elek, Karsai László: 1944. október 15. – 1945. január 21. A nyilasuralom Budapesten. In: Uők. (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez VI.* Kézirat.

⁵ *Szabad Nép*, 1945. április 26. 3.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

bármilyen utalást tenni arra, hogy talán neki személyesen is volt szerepe ebben a tragikus eseménysorban. Steiner (a cikkben Sándornéként említett, de helyesen) Lajosné a tárgyaláson elmondta, hogy „revolverrel a kezében jelent meg a lakásban német katonák élén a Delly Piroska”.⁸ A férjét, sógorát és unokáját kivezették az előszobába, ahol agyonlőtték őket. „Hallottam, ahogy Delly Piroska vezényelte a jelszót a németeknek: »Siessen« Lőni!”⁹ Steiner Andorné elmondta: az ő urát is agyonlőtték, őt magát is megsebesítették egy lövéssel. Hallotta, hogy Delly Piroska vezényelte a sortüzet. Tenczer Miksáné „fuldokló zokogás közben mondta el, hogy könnyögött Delly Piroskának 15 éves fia életéért, de az asszony gúnyosan azt válaszolta, örüljön, hogy magát nem ölik meg. Gyermekeit a németek távozása után szétzúzott koponyával holtan találta az előszobában”.¹⁰ A *Szabad Nép* tudósítása szerint Dely később visszatért, és elhurcolta a ház megmaradt lakóit. A cikk beszámolt róla, hogy a „rendőröknek kellett vigyázni, hogy a feldühödött hallgatóság ezt a minden emberi érzéstől kivetkőzött bestiát meg ne lincselje.”¹¹ A vádlottat halálra ítélték. Az ítélet hallatán „a gyilkos nő ájultan esett össze”.¹²

A *Szabad Nép* 1945. május 9-én tudósított róla, hogy „[ö]t tömeggyilkos felakasztása” helyett csak négyet végeztek ki, mert Dely – „aki SS rohamosztagosok élén vezényelte a zsidók kivégzését” – terhes.¹³ Majd 1946. március 24-én újabb rövid tudósítás volt olvasható a lapban arról, hogy „[s]zombaton reggel felakasztották Deli [sic!] Piroskát, a nyilasrérmuralom egyik legelvetemültebb alakját”.

Ez a könyv azoknak a tényezőknek a rekonstruálására tesz kísérletet, melyeknek eredményeképpen megérthető, mi történt 1944. október 15. és 16. között egy pesti bérházban. A kötetben feldolgozott témák ennek az esetnek a megértéséhez szükséges, általános történeti témák, mint a nők és a nyilasmozgalom kapcsolata, a népbíróságok működése, a női munkavállalás társadalmi nemi szempontú elemzése és az emlékezetpolitika működése. A könyv a túlélőkkel, a végrehajtókkal, az igazságszolgáltatásban akkor résztvevőkkel készített interjúkra, sajtóanyagokra, illetve a népbírói peranyagokra támaszkodik. A források elemzéséből pedig a sérelmek, gyűlölet, erőszak, irigység témája, az érzelmek története rajzolódik ki. Nem azt vizsgálom, hogy a népbíróságok működése kívül esett-e a jogi kereteken, vagy hogy a tárgyalások hogyan

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ *Szabad Nép*, 1945. május 9. 4.

határozták meg a népi társról kialakult emlékezetet (bár természetesen ezekre is kitérek majd), hanem azt, hogy az emlékezetet hogyan használták fel a jogi jelentés megalkotásához, és a korábban példa nélküli hogyan lesz egyedi saját jogon: olyan eset, melynek megismétlődését a jognak (is) meg kellene akadályoznia. Tehát alapvetően a történések több szempontú rekonstrukciója vezetett, az, hogy bemutassam a különböző nézőpontokat, melyek elvezettek az eseményről kialakult megosztott emlékezethez.¹⁴

¹⁴ A történész mint nyomozó lásd: Pető Andrea: Feminista történelmi krimi, mint egy új történelmi megértés ígérete. *Tani-tani*, 2007/3. 80–90.

Elméleti kérdések: elkövetők és emlékezetük

A ház története – a vérengzés története – mintegy dióhéjban tartalmazza a 20. századi magyar történelem kulcskérdéseit: a női munkavállalás kérdését, a nők részvételét a szélsőjobboldali mozgalmakban, valamint a népbíróságnak mint annak az intézménynek a történetét, melynek a háború utáni igazságszolgáltatást kellett volna biztosítania, és ezzel nagyban hozzájárult a háborús erőszak megosztott emlékezetének kialakulásához. A kötet tágabban a történelem és az igazság kérdésével foglalkozik. Ebben a fejezetben azokat az elméleti kérdéseket vizsgálom (az elkövető kutatást és az emlékezet kérdését), melyek az egész kötet keretét adják, majd az egyes részfejezetek tartalmazzák a további elméleti kérdések tárgyalását.

Az elkövető kutatás kérdései

Hogy valóban gyilkos és nyilas volt-e Dely, Delly vagy Deli Piroska, azt a szemtanúk vallomásai alapján különbözőképpen lehet megítélni, hiába tűnik egyértelműnek a népbírói ítélet, s erről majd külön fejezet szól. De mindenképpen egyike azon háborús bűnös nőknek, akiket Magyarországon halálra ítélték és ki is végeztek a nyilasrémmuralom kapcsán. Mint cselekvő nőt említi a szakirodalom, hiszen Dely „nyilas nő” volt, akinek korábban semmi intézményesített köze nem volt a Nyilaskeresztes Párthoz, de a szélsőjobboldali gondolatokat, nyelvet és akciót teljes egészében magáévá tette.¹ Az ő történetét felderítve vizsgálom ebben a kötetben a magyar történetírás által még nem, vagy más szempontokból megközelített történelmi folyamatokat, a nők szélsőjobboldali radikális mobilizációját nemzetközi összehasonlításban. A kötetben a német, osztrák, olasz, angol, valamint az angol nyelvű szakirodalom alapján a holland, lengyel, horvát példákat használom összehasonlításként.

¹ A kötetben kulcsfontosságú a *nyilasnő* és a *nyilas nő* fogalmának elválasztása. Az eltérő helyesírás más csoportot jelöl: az előbbi a szélsőjobboldali mozgalomhoz kötődőket jelenti, a nyilas nő pedig azokat, akik a második világháború végén részt vettek erőszakos cselekedetekben, raboltak, fosztogattak, feljelentettek, gyakran gyilkoltak, de közvetlen kapcsolatuk a párthoz nem volt. A helyesírásról a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda 2011. december 30-i állásfoglalása olvasható a Manyszi honlapján: „Az AkH. két fő csoportba sorolja ezeket az összetételeket: minőségjelzős (nyilaskeresztes, 107/b.) és jelöletlen birtokos jelzős (nyilasterror, nyilasuralom, 128c.). Eszerint: az említett egybeírt formák helyesek, ill. a 3:6 szótagos szabály szerintiék kötőjellel elválasztandók. A nyilas besúgót a szótár minőségjelzős kapcsolatnak tekintheti, ezért írja külön.” <http://www.e-nyelv.hu/2011-12-30/nyilas/> (Utolsó megtekintés: 2012. január 7.)

A kötet az egyre fejlődő *elkövető kutatás* (*Täterforschung*) és a társadalmi nemek történetének társadalomtörténeti munkáinak sorába illeszkedik.² Az elkövető kutatás a kilencvenes évek második felében kezdődött, és sokáig elsősorban a férfiakra fókuszált: a náci állam működésének logikáját követve az elkövetőket³ vagy pszichopatakként, vagy banális bürokratakként ábrázolták.⁴ Elsősorban a Goldhagen könyvét⁵ követő vita eredményeképpen, mely az árnyalt, sztereotípiáktól mentes tudományos vizsgálat mellett érvelt, a kutatás újra az ideológiai elkötelezettség, illetve a holokauszt szellemi hátterét adó értelmiségi elit vizsgálata felé fordult.⁶ Az elkövető kutatásnak aktualitást adott, hogy a híres és ismert náciak gyerekei egymás után jelentették meg könyveiket.⁷ De a továbblépés iránya az volt, hogy a „mindennapi” szinten, az átlagemberek szintjén hogyan válik valaki elkövetővé, illetve hogyan alakul az elkövetők emlékezete az egyéni szinten.

Az elkövető kutatásnak fejlődése során számtalan tabut kellett legyőznie.⁸ Mára a kutatás arra a következtetésre jutott, hogy fel kell adni az egyszerűsítő tipológiákat, és a különböző alcsoportokra kell koncentrálni, melyek közös jellemzői alapján olyan taxonómia hozható létre, amely a sokoldalú megismerést segíti. A különféle kutatásokban az elkövetők társadalmi és pszichológiai helyzetét (habár ez utóbbi vizsgálati szempont egyre kevésbé tekinthető elfogadottnak) eddig is társadalmi nemekre vakon elemezték, melyek alapján elkövetői tipológiákat állítottak fel. Az eddig elkészült tipológiák, melyeket röviden ismertetek, az okokra illetve a viselkedési magyarázatokra alapultak, s ezek azt a veszélyt

² Az elméleti háttérrel lásd Christine Bell, Catherina O'Rourke: Does Feminism Need a Theory of Transitional Justice? An Introductory Essay. *International Journal of Transitional Justice* 1/1. (2007.) 23–44. Ők rámutatnak, hogy nem elég csak megkeresni és láthatóvá tenni a nőt, hanem azt kell vizsgálni, hogy az átmeneti igazságszolgáltatás folyamata hogyan meghatározott társadalmi nemek szempontjából.

³ Anette Kretzer: *NS-Täterschaft und Geschlecht. Der erste britische Ravensbrück-Prozess 1946/47 in Hamburg*. Berlin, Metropol Verlag, 2009., Claudia Taake: *Angeklagt. SS-Frauen vor Gericht*. Oldenburg, Universität Oldenburg, 1998., Gudrun Schwarz: *Verdrängte Täterinnen. Frauen im Apparat der SS (1939–1945)*. In: Theresa Wobbe (szerk.): *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen*. Frankfurt, Verlag Neue Kritik, 1992. 197–227.

⁴ Az eredmények összefoglalását lásd Gerhard Paul: Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und „ganz gewöhnlichen” Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung In: Uő: *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen, Wallstein, 2002. 13–90. valamint: Jan Gross: Themes for Social History of War Experience and Collaboration. In: Deák István, Jan Gross, Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press, 2000. 15–35.

⁵ Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, Knopf, 1996.

⁶ Devin O. Pendas: *The Frankfurt Auschwitz Trial. 1963–65. Genocide, History and the Limits of Law*. New York, Cambridge University Press, 2006. 294.

⁷ Martin Bormann: *Leben gegen Schatten. Gelebte Zeit, geschenkte Zeit*. Paderborn – Bonifatius, 2000., Margret Nissen: *Sind Sie die Tochter Speer?* München, 2005., Richard Schirach: *Der Schatten meines Vaters*. München, 2005., Niklas Frank: *Meine deutsche Mutter*. München, Goldmann, 2005.

⁸ Lásd a lengyelországi zsidó kollaborálók bírósági tárgyalásainak elemzését: Gabriel N. Finder, Alexander V. Prusin: Jewish Collaborators on Trial in Poland 1944–1956. *Polin. Studies on Polish Jewry*, 2008/20. 123–148.

rejtik magukban, hogy a könnyű magyarázatokkal előkészítik a terepet a megbocsátásra és a büntetés elkerülésére. Más magyarázatok egyszerűen az önérdeket hozzák fel mint okot, mely karriervágyban, ambícióban vagy anyagi haszon reményében jelentkeznek. De ezek az érzelmek csak társadalmi kontextusban értelmezhetők.

Az első ilyen tipológia James Waller *Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing* [Ördöggé válni: hogyan követnek el mindennapi emberek népirtást és tömeggyilkosságot] című könyvében szerepelt. Itt három mechanizmust különített el: elsőként a felelősségre vonás elkerülhetőségét, másodikként az elszemélytelenítést, harmadikként pedig a konformizmust.⁹ Dely esetében mind a három tényező fennállt: remélte, nem térnek vissza a deportáltak, belesimult a fegyveres különítmény értékrendjébe és ideológiájába, áldozatait pedig – az antiszemita retorikát követve – nem tekintette embernek.

A másik elkövetőkről felállított tipológiát Michael Mann készítette, aki 1500 férfi elkövető életrajzának életútelemezése alapján állította ezt össze.¹⁰ Öt típust különböztetett meg: 1) az ideológiailag motivált gyilkos, 2) a zavarodott gyilkos, aki személyes frusztrációja miatt válik gyilkossá. Mann feltételezte, hogy a gyilkosok harmadik csoportja, a 3) „mindennapi emberek” típusa, akik szerinte a következő tényezők együttállása esetén válhatnak gyilkossá: éppen abban az időben és helyen voltak, ahol a gyilkosságra mód volt, olyan szervezetnek voltak a tagjai, akik a gyilkosságokat elkövették, és ennek a társadalmi elvárások hatására nem tudtak ellenállni. Ez Browning 101-es számú egységének a története.¹¹ Vagy olyan elkövetők, akik 4) az intézményi rutin nyomásának hatására lesznek elkövetők, ezek a bürokráták, akik instrumentálisak voltak a holokauszt történetében. És végül azok, akiket Mann 5) anyagi gyilkosoknak nevez, akik anyagi vagy karrier-ok miatt vettek részt ilyen cselekményekben. Tehát ideologikus, zavarodott, bigott, félős, konformista-bürokrata, anyagi vagy karrierista elkövetőkről beszélhetünk. A harmadik tipológia pedig (amelyet Mallmann és Paul állítottak össze) ötféle elkövetőt különböztet meg szintén életrajzok alapján kirajzolódó szocializációs minták szerint: opportunistát,

⁹ James Waller: *Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 2–131.

¹⁰ Michael Mann: Where the Perpetrators of Genocide “Ordinary Men” or “Real Nazi”? Results from Fifteen Hundred Biographies. *Holocaust and Genocide Studies*, 14/3. (2000.) 333.

¹¹ Christopher R. Browning: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York, HarperCollins, 1992. Browning eredményeit finomítja később: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000., különösen 116–143.

ideologikust, olyat, akinek lehetősége volt közvetlen parancs nélkül, bürokratát és a keménymagot a bürokratával egyesítve.¹²

Hova tartozik Dely? Állításom szerint olyan anyagi elkövető, aki megfelelt egy normatív férfiasságra alapuló szervezet elvárásainak, s így önmaga is „kulturálisan” férfi lett. Nem hiába mondta egy vallomásában¹³, hogy mikor nem akart részt venni az egyik akcióban, a fegyveres, egyenruhás férfiak azt mondták, ilyen nőre nincs szükségük. Ebből levonhatjuk a következtetést, hogy a tettes neme az elkövetéskor lényegtelen, csak majd az igazságszolgáltatás alatt válik, konstruálódik tényezővé, és ott, mint ahogy később elemzem, a nők számára előnyös játékteret biztosít. Ugyanakkor fontos szerepet játszik a motivációban a női munkavállalásból adódó bizonytalanság és kiszolgáltatottság.

Az elkövetők motivációinak korábbi strukturális magyarázata, mely szerint az erőszak „fokozatosan erősödött”, lassan elvesztette magyarázó erejét, és inkább az ideológiai magyarázat került előtérbe, de egyik magyarázó tényező sem működött volna a másik nélkül. Dely esetében is kulcsfontosságú a dátum, 1944. október 15., mikor lehetősége nyílt a bűnt elkövetni, de ideológiai meggyőződése is fontos tényező volt, nem csak a helyzet radikalizálódása.¹⁴

Az elkövetőkutatást eddig Magyarországon először is az akadályozta, hogy az *elkövető* mint történelmi kategória nem egészen egyértelmű, hiszen a Horthy-rendszer és a nyilasrezsim közötti kontinuitás vagy diszkontinuitás kérdése történelmi vita tárgya ma is.¹⁵ A másik ok, hogy ugyan számtalan prominens szélsőjobboldali politikus és tisztviselő naplóját vagy visszaemlékezését kiadták, a szélsőjobboldalt mégis elsősorban politikatörténeti szempontból vizsgálták. A harmadik ok, ami az elkövetőkutatást hátráltatta, hogy a nők eddig kimaradtak a vizsgálódás fókuszából, hiszen elsősorban a politikatörténetben nagy szerepet játszó férfiakat kutatták. Ebben a kötetben két ponton is ki szeretnék lépni ebből a politikailag is nehezen feloldható kutatási helyzetből: először is a kötet főhőse nem egy nagy befolyású politikusnő, hanem – Christopher Browning szavaival

¹² Gerhard Paul, Klaus-Michael Mallmann: *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt, 2004.

¹³ Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) 2442/1947. 41.

¹⁴ Ránki Vera: *Magyarok. Zsidók. Nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Budapest, Új Mandátum, 1999.

¹⁵ Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, Pannonica, 2006., Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere. In: Vida István (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. Budapest, Gondolat – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011. 137–147. A „gazdag német” vitáról lásd: Searle Alaric: Revising the “Myth” of a “Clean Wehrmacht”: Generals’ Trials, Public Opinion, and the Dynamics of “Vergangenheitsbewältigung” in West Germany, 1948–1960. *Bulletin*, 25/2. (2003.) 17–48.

– „mindennapi” elkövető. Másrészt az elkövető neme: nő, tehát lehetőséget ad a társadalmi nemek vizsgálatára két szinten is. Egyrészt – társadalomtörténeti megközelítésben – megtudhatjuk, „hol voltak a nők” az elkövetők között, másrészt a társadalmi nemek szempontjából rámutathatunk arra, hogy a társadalmi nemek miképpen működtek a szélsőjobboldali mozgalmakban, majd pedig a háború utáni igazságszolgáltatásban. A „mindennapi elkövetőnő” életének és bírósági tárgyalásának rekonstruálása bemutatja azokat a tényezőket is, melyek a nőket a szélsőjobboldali politikai mozgalmak felé vonzották.

A poszt-Nürnberg-paradigma holokauszot vizsgálat alá vevő, főszórához tartozó kötetével ellentétben ez a könyv a végrehajtók és kollaborálók mélyen zavarba ejtő emberi dimenzióját mutatja be, azokat az elkövetőket, akik eddig nem kerültek a történetírás fókuszába, eddig láthatatlanok maradtak. A kötet nem ragad le a nyolcvanas évek történetírásának követelésénél, hogy „láthatóvá tegye a nőket”, hanem azokat a tényezőket vizsgálja, melyek a láthatatlanságot létrehozták.¹⁶ A téma fontosságát az adja, hogy egy egyedi jogeset, mely egy nő szerepét mutatja be egy bünesetben, behelyeződik a történelembe, azzal mintegy összeolvad. Ez az összeolvadás módszertani és etikai kihívást is jelent, melyet külön módszertani fejezetben vizsgálók.

A Nürnberg-paradigmában a vád oktatási célzattal felállított bizonyító erejű állításai a büntetés elérésére elsősorban dokumentumokra alapultak, és nem a túlélők visszaemlékezéseire. Ebben a könyvben elsősorban visszaemlékezések és tanúvallomások szolgálnak forrásul, és külön fejezetben foglalkozom azzal, milyen módszertani kihívást jelent ez a történész számára. Ugyanakkor a Csengery utca 64-ben megtalált holttestek határt szabnak ennek a rekonstrukciónak: valakik lelőtték a fegyvertelen civileket Budapest belvárosában 1944. október 15-én éjjel. Sajnos az, hogy kik – ahogy a bírósági tárgyalás, úgy – e kötet végére sem fog kiderülni, noha a kötetben közlöm a hozzáférhető források alapján összeállított három kronológiát tájékoztatásul (1–3. melléklet).

A kötet nem párttörténet, nem a nyilaspárt női szekciójának története, hanem – tágabb értelemben – a politikai radikalizmust és a társadalmi nemeket vizsgálja a második világháború utolsó éveiben és az azt követő időszakban egy eseten keresztül. A kötetben társadalomtörténeti tipológiát állítok fel, mely eddig hiányzott a szakirodalomból, ismertetem, hogy kik voltak a „nyilas nők” és a nyilasnők. Ezt összekapcsolom egy másik

¹⁶ Shirley Rogers Radl: *The Invisible Woman. Target of the Religious New Right*. New York, A Merloyd Lawrence Book, Delacorte Press, 1983.

kutatási újdonsággal, és az antimodernista emancipáció politikai programjának és retorikájának elemzésével. Ezt két területen teszem: egyrészt a Nyilaskeresztes Párt sajtója és a pártban aktív nők népbíróági tárgyalásai alapján a politikában, másrészt a korabeli diskurzus elemzésén keresztül a női munkavállalást mint kulcstényezőt (mely nagyszámú nőt vonzott a szélsőjobboldali pártok felé), és annak retorikai csapdáit mutatom be. Itt érhető tetten a konzervatív feminizmus emancipációs potenciálja a szélsőjobboldalon.

Történeti emlékezet és az emlékezés folyamata

A kötet megírásához az vezetett, hogy egy eset elemzésén keresztül rekonstruálni akartam azokat a tényezőket, melyek a második világháború mai napig megosztott magyar történeti emlékezetéhez vezettek. Az emlékezetkutatás könyvtárnyi irodalmából azt emeltem ki, mely az emlékezet és történelem kapcsolatával foglalkozó vitával kapcsolatos, azaz hogy a *történelemnek* vagy az *emlékezetnek* van-e konstitutív hatalma a másik fölött.¹⁷ Halbwachs *kollektív emlékezet* fogalma rendkívül vitatott kategória,¹⁸ így én itt azt elemzem, hogy az egyéni emlékezet hogyan alkotja meg a kollektív emlékezetet, és az egyéni emlékezet hogyan módosul a kollektív emlékezettel kölcsönhatásban. Nem azt vizsgálom, hogy „mi történt” (amit a „Történelemnek” vizsgálnia kell), hanem hogy a történelmi esemény hogyan mondódik el, hogyan válik „történelmi ténnyé”. Az emlékezet nem egy elvont, szinguláris létező a kötetben, hanem az interjúkban és az intézményi keretben, azaz a bíróságon létrejött többrétegű hely. Paul Ricoeur azt írja: „A történelem csak akkor támogatja, javítja, kritizálja, sőt foglalja magába az emlékezetet, ha az a kollektív emlékezet különböző formáira hivatkozik.”¹⁹ Ez azt jelenti, hogy az egyéni emlékezet csak a kollektív keretében létezik, és egy csoport tagjának kell lenni elsődlegesen ahhoz, hogy valaki emlékezni tudjon. A Csengery utcában ez a közösség, az emlékezet közössége a népbíróági tárgyalások folyamán manifesztálódott, identitásuk pedig áldozati identitás volt, ami elsősorban Lichter aktivitásának köszönhető, aki 1944 októberében elvesztette egyetlen fiát, apját és anyját, és ezért az igazságszolgáltatás folyamatát különös figyelemmel kísérte végig.

¹⁷ A vitáról lásd: Paul Ricoeur: *Memory, History, Forgetting*. Chicago, Chicago University Press, 2004.

¹⁸ Magyarul lásd például: Jeffrey K. Olick, Joyce Robbins: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 1999/37. 19–43., Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000. Az eredeti mű: Maurice Halbwachs: A kollektív emlékezet. 3. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor, Némédi Dénes, Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. 1. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 403–432., Maurice Halbwachs: Az emlékezés társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 124–131.

¹⁹ Paul Ricoeur: *Memory, History, Forgetting*... 120. (Saját fordítás.)

Ez az áldozati identitás nem passzív, hanem igenis cselekvő identitás volt. Ezért James Young kategóriái: a kollektív emlékezet (*collective memory*) és az összegyűjtött emlékezet (*collected memory*)²⁰ hasznosak, ha az egyéni történeti cselekvőnek is helyet kívánunk adni, és a ház lakói pedig ilyen cselekvők.

„Ha nincsenek szavak, akkor nem lehetnek emlékek sem” – mondta Elizabeth Jelin.²¹ A második világháború gyilkosságainak elmondása jogi keretben történt, mert ez volt az, amely teret adott az emlékezés kialakulásának; hiszen a traumatikus események elmondhatatlanok voltak. A második világháború emlékezetének kialakításában nagy nehézséget jelentett, hogy ez egy új történelmi korszak kezdete volt: a hidegháború újra meghatározta az emlékezés kereteit.²² Ez a tényező nemcsak az emlékezés alakulását, hanem magát az emlékezetkutatást is nagyban befolyásolta. Az emlékezet meghatározó kerete a nemzeti keret, melynek fő cselekvője az állam. A magyar területen állomásozó szovjet katonák árnyékában az állami emlékezés is ezt az utat követte emléktáblák, szovjet hősi emlékművek felállításával. Ebben a keretben sem a túlélők, sem az elkövetők nem találták a maguk számára az „emlékezet helyét”. A magyar társadalom rettenetes traumát és megrázkódtatást élt át a második világháborúban, és szükség lett volna „kitalált hagyományra”, mely a múlt és a jelen között oly módon hoz létre kapcsolatot, hogy abban megtalálják önmagukat vagy magukra ismerjenek a társadalom széles rétegei, hiszen csak így lehetséges a társadalmi kohéziót létrehozni. Ez a „kitalált hagyomány” azonban az antifasizmus lett, mely nem ismerte el a zsidó túlélők szenvedését, hiszen az univerzális keret nem ismer el partikularizmust, és teljesen idegen volt nemcsak az elkövetőknek, hanem a Horthy-érában szocializált lakosság nagy részének is. Éppen az állami emlékezőskultúrával szemben kellett volna a civil társadalomnak szerepet játszania, de erre a kommunizmus kiépülésével, a civil szervezetek betiltásával nem sok lehetőség volt, egészen a rendszerváltásig.²³ Ekkor aztán sorra alakulnak az emlékmegőrző egyesületek,

²⁰ James Young: *Texture of Memory*, New Haven, Yale University Press, 1997. XI–XII.

²¹ Idézi Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts. Neither Truth nor Reconciliation in Confessions of State Violence*. Durham–London, Duke University Press, 2008. 20. Forrásmegjelölés nélkül. (Saját fordítás.)

²² Timothy G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper (szerk.): *Commemorating War. The Politics of Memory*. London – New York, Routledge, 2000., különösen 1–87.

²³ Az „elfelejtett” zsidó társadalmi szervezetekről lásd Pető Andrea: *Nőbistóriák. A politizáló magyar nők története (1945–1951)*. Budapest, Seneca, 1998., különösen 46–57. (A zsidó nőszervezetek működéséről 1945–1951 között) és Novák Attila: *Átmenetben. A magyarországi cionista mozgalom virágkora és elfojtása*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2000. A DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) közvetlenül a felszabadulás után gyűjtötte a visszaemlékezéseket és munkatársai figyelték a népbírói tárgyalásokon elhangzottakat. Ennek a gazdag anyagnak a felhasználása nemrég kezdődött meg, lásd Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. Makor (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek)*, 1997/1.

alternatív tankönyvek sokasága jelenik meg. A korábban fontos szerepet játszó filmek mellett (például a *Budapesti tavasz* vagy *Hideg napok*) az internet jelenti az emlékezés új helyét. Arról, hogy a fényképek és az internetes archívumok milyen szerepet játszanak ebben a folyamatban, külön fejezet szól. Az emlékezet létrehozásának harmadik aktora az egyén, akinek civil kurázsija és egyéni vágyai, igényei, érdekei nehezen voltak ellenőrizhetők. Ennek köszönhetően tudta feltenni az emléktáblát Lichter a Csengery utcában, melyről külön fejezet szól.²⁴ De ezek az egyéni, privát emlékezetek szükségszerűen elszigeteltek és fragmentáltak voltak. Ebben a légüres térben, ahol csak az egyéni történetek jelentek meg – minden kapcsolat nélkül az emlékezet létrehozásának más aktoraihoz –, az egyéni emlékezet szükségszerűen az áldozati pozíciót vette fel, mely másokkal harcban áll a saját áldozatiságának elismertetéséért. Az *elhallgatás* és az *elmondhatatlanság* lett ennek a következménye, és ebből ered, hogy egyes, az áldozatiság érzelmé köré szerveződő csoportok harcolnak azért, hogy ez az áldozati helyzet nyilvánosan elismerést nyerjen. A népbíróági tárgyalások egy elszalasztott lehetőséget jelentettek arra, hogy ez az elszigetelt emlékezési keret megváltozzon. Arról, hogy ez hogyan és miképpen történt, szól a könyv.

De a népbíróági tárgyalás mint a kommunikatív emlékezet színtérének kudarca nagyban hozzájárult az ellenemlékezetek létrehozásához, melyek elsődleges színtere a család volt. 1989 után megindult az egyéni emlékezetek kollektív emlékezetté szerveződése és intézményesülése, valamint felmerült annak a kérdése, hogyan lehet egy egyfajta emlékezés szempontjait ráerőltetni a másik csoportra. Megindult a harc a domináns emlékezési keret birtoklásáért. Ennek a folyamatnak a leírásához Pierre Nora *meghatározó* és *meghatározott emlékezet* fogalmait használom, mert ezek jelzik az emlékek összekapcsolódó, egymásra reflektáló jellegzetességét.²⁵ A népbíróági tárgyalások és az interjúk alapján viszont azt látjuk, hogy a plurális emlékezetkultúra ilyenfajta reflektált kialakulásának nagyon kevés esélye volt.

A Dely-eset elemzése azt is lehetővé teszi, hogy kimutassam: a történet elmondásának sokszempontúsága és a második világháború utáni igazságszolgáltatás ad hoc jellege együttesen hozta létre a kollektív emlékezet áthidalhatatlannak tűnő megosztottságát. A megosztott emlékezet létrejöttéhez tehát a népbíróság intézménye és annak működése teremt kapcsolatot a mikrotényezők (mint a Dely-eset, a történelmi eset), és azok

²⁴ A egyéni, civil társadalom és állam meghatározását, mint az emlékezet aktorait, lásd Timothy G. Ashplant, Graham Dawson, Michael Roper (szerk.): *Commemorating War. The Politics of Memory...* 12.

²⁵ Pierre Nora: General Introduction. In: Pierre Nora: *Realms of Memory*. New York, Columbia University Press, 1996–1998. 19.

makroszintű emlékezete (a strukturális tényező) között.²⁶ Ezért elemzem a kötetben a népbíróóságok vizsgálatának módszertani problémáján túl a népbíróóságok történetét abból a szempontból, hogy milyen módon járultak hozzá a megosztott történeti emlékezet kialakulásához.

A kötet elsősorban a társadalomtörténet módszereivel tárgyalja, hogy kik voltak a „mindennapi elkövetőnők”, hogyan kezelte őket a politikai igazságszolgáltatás, kik voltak az ügyvédjeik. A Dely-ügyet egy új módszertan és elmélet, az *érzelmek története* keretében is megvizsgálom. A népbíróósági tárgyalásokat az érzelmek létrehozásának és eljátszásának színtereként tekintem, és kifejtem, hogy ez a bírósági tér miért volt alkalmatlan a megbocsátás létrehozására és a gyűlölet mediálására.

Tágabb keretben a kötet azt vizsgálja, hogy az európai „*acquis historique*” (Christian Joerges kifejezésével) hogyan alakult vagy éppen hogyan nem alakult ki Magyarországon, és melyek azok a tényezők, melyek ezt a helyzetet eredményezték.²⁷ A most következő kötet ezeknek a tényezőknek az elemzésére tesz kísérletet.

²⁶ Natan Sznaider: Suffering as a Universal Frame for Understanding Memory Politics. In: Muriel Blaive, Christian Gerbel, Thomas Lindenberger (szerk.): *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studienverlag, 2011. 239–255.

²⁷ Christian Joerges: *Law and Democracy in Europe's Post-National Constellation*. Elhangzott az EUI, Firenze konferenciáján. 2005. szeptember 22–24.

I. rész: Az eset

1. fejezet

Dely Piroska történetének fontossága

A témaválasztást, Dely Piroska életének középpontba helyezését a mikrotörténelem és a történeti antropológia Magyarországon is népszerű irányzatai határozták meg.¹ A mikrotörténelem eredményeinek a makrotörténelemmel való mérése a korai korszak, a hetvenes évek irodalmára volt jellemző. Ma már elfogadott, hogy a mikrotörténelem esetében „[s]okkal inkább egy mikroszkopikus megfigyelési módról van szó, a nagyvizsgálati léptékről”, melynek figyelme elsősorban nem az elitre, hanem az alsó rétegekre irányul.² Jacques Revel kétféle álláspontot különített el: a fundamentalista mikrotörténészekét, akik ragaszkodnak a mikro szint elsődlegességéhez, és azokat, akik a makroszinttel összekapcsolva értelmezik a mikroszintet.³ Ez a könyv ez utóbbi kategóriába tartozik, hiszen megkísérli kiaknázni a mikrotörténeti megközelítés minden előnyét, azaz megtudni, hogy milyen közegben válik egy önálló, munkavállaló nőből gyilkos és rabló, de megpróbálja ezt oly módon tenni, hogy szélesebb összefüggések levonására is mód nyíljon. Megközelítése nem a tényeket akarja relativizálni, hanem azokat a társadalmi és kulturális

¹ Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, Replika, 2000., Sebők Marcell: *Mikrotörténelem*. Budapest, L'Harmattan, 2007., Szíjártó István: Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 1996/4. 157–182., Jacques Revel: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 1996/4. 217–237., Vári András (vál.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Budapest, Akadémiai, 1988., Szekeres András: Van-e még mikrotörténelem? A *Quaderni storici* három évfolyamáról (2001–2003). *Korall*, 2005/19–20. 224–234. Az Osiris mikrotörténeti sorozata pedig az alapműveket magyarul is hozzáférhetővé tette.

² Jürgen Schlumbohm: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas*, 2000/4. 139–146.

³ Jacques Revel: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 1996/4. 217–237.

tereket rekonstruálja, melyekben a tények létrejönnek. Megközelítését befolyásolta az *Alltagsgeschichte* is, hiszen az egyén és a társadalmi struktúrák találkozását vizsgálja.⁴

A Csengery utca 64. története az előbbieken felsorolt elméleti keretek alapján hét ok miatt méltó a figyelmünkre:

1) 19 lakót a saját lakásában mészárolták le 1944. október 15-én.⁵ Ez egy atipikus holokauszt-történet. A túlélők elmondták, hogy mielőtt a fegyveresek behatoltak volna a házba, kint lövés dördült, ezzel az elkövetők mintegy alibit biztosítottak maguknak: a házba betörő fegyveresek csak a rendet állítják vissza. Ekkor még talán szükség volt a törvényesség látszatára.⁶ Azt, hogy az akció magánakció volt, az is bizonyítja, hogy később nyomozók szálltak ki a helyszínre, kivizsgálendő a vérengzést.⁷

2) Az események jól leírhatóan kronologikusan történtek, ami megfelel a történeti elbeszélés keretének. „Az eset” történetének megírása a szükségszerű sok szempontúsága miatt is fontos, mely egyrészt segít elkerülni a történeti elbeszélés szükségszerű leegyszerűsítését, másrészt lehetőséget ad arra, hogy a résztvevők: mind az áldozatok, mind az elkövetők többféle szempontját figyelembe véve rekonstruáljuk az eseményeket. Ahogy Pierre Nora írja:

„Mint az igazság, az esemény mindig forradalmi homokszem a gépezetben, baleset, mely felráz és meglep bennünket... A legjobban kívülről lehet leírni, hogy mi az esemény és mit jelent a másoknak. Ezért nincsen esemény kritikai öntudat nélkül, csak akkor létezik az esemény, ha ugyan mindenki látja, de nem ugyanazt jelenti mindenkinek.”⁸

Gyáni Gábor – aki továbbviszi Raymond Aron meghatározását, mely szerint az esemény „egyszerre rész és egész” – úgy határozza meg a „történelmi esemény” fogalmát, hogy „nem az atomi létezőre, hanem a történések szerteágazó szekvenciájára utal, történelmi esemény az a fajta történés, melyet már a kortársak jelentősnek tartottak számon, végül

⁴ Alf Lüdtke: Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte” perspektíváiról. *Aetas*, 2003/1. 147–156. (Fordították: Bogdanov Edit és Rostás Péter.) Az *Alltagsgeschichte*, a mentalitástörténet és a mikrotörténet összekapcsolásának elméleti problémáiról lásd Gyáni Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 1997/1. 151–162.

⁵ Arról, hogy mennyire nehéz megállapítani, hogy hány áldozatot is követelt ez a fegyveres akció, külön fejezetben írok. A mészárlásra emlékező emléktáblán 19 név szerepel.

⁶ 2005. április 1., interjú. (Lásd az interjúk jegyzékét.)

⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL), V 48889, 17654/1949. 34.

⁸ Idézi Shoshana Felman: Theater of Justice. Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust. *Critical Inquiry*, 27/2. (2007.) 210. (Saját fordítás.)

olyan kivételes történés, amely kiváltja a struktúrák *tartós* átalakulását.”⁹ Dely Piroska esete ennek a meghatározásnak az alapján nem „történelmi esemény”, de én a történelmi eseményben résztvevők szempontjából elemzem a történeteket, ezzel elismerve a Gyáni által „ágensi tapasztalatnak” nevezett kategória fontosságát. A Gyáni-féle meghatározás nem használható traumatikus strukturális események vizsgálatánál, és a túlélők számára sem, akik legtöbbször egyedül küzdenek az események lelki következményeivel. A Gyáni-féle meghatározás alkalmazása történetük jelentőségének el nem ismerését jelentené. Ugyanakkor nem akarok lemondani a sok szempontúság jelentette megismerési lehetőségről sem, ezért azoknak a nézőpontoknak a megváltoztatását javaslom, amelyekről nézve egy esemény „történelminek” minősül. Jegyzőkönyvek alapján elemzem, mit tudhattak a tanúk, azt milyen bírósági performance keretében adták elő, és interjúkat készítettem a túlélőkkel és az elkövető egy családtagjával. Dely esete jól megragadható eset, s ezen keresztül bemutatható a magyar történelem ellentmondásos korszaka. Azt a folyamatot is bemutatja, hogy a szemtanúk milyen szerepet játszanak az emlékezet történelemmé, a kommunikatív emlékezet kollektív emlékezetté alakításában.¹⁰ A holokausz történetírását a zártság és a nyitottság határozza meg: zártság, hiszen az emlékművek, tankönyvek, a megemlékezések ritualizálják, mi történt, míg a visszaemlékezések (míg a túlélők életben vannak, illetve míg újabb és újabb egodokumentumok kerülnek elő) teret nyitnak az értelmezésnek. Ez a történet azért is érdekes, mert ezen keresztül bemutatható egy történet ritualizálásának módja és folyamata, ahogy történelemmé, kollektív emlékezetté válik a kommunikatív emlékezet.

3) A fegyveres csapatot a tanúvallomások szerint egy nő, Dely Piroska vezette, akit – miután a népbírói tárgyalása nagy nyilvánosságot kapott – halálra ítélték. Ez az eset arra is lehetőséget ad, hogy a második világháború történetének eddig ritkán vizsgált dimenzióját, a női háborús bűnösöket vizsgáljuk. Magyarországon valószínűleg hét nőt ítélték halálra.¹¹ Dely Piroska a két világháború közötti önálló, munkavállaló nő típusát testesíti meg, tehát megismerhetjük a női munkavállalásnak a különböző dimenzióit és

⁹ Kiemelés eredetiben Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra. Kapcsolatuk ellentmondásossága. *Történelmi Szemle*, 2011/2. 154.

¹⁰ Jan Assman: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999.

¹¹ Az irodalomból lásd a számokkal kapcsolatos bizonytalanságokról: Pető Andrea: Problems of Transitional Justice in Hungary. An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators. *Zeitsgeschichte*, 34/november–december. (2007.) 335–349., valamint Karsai László: The People's Court and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–1946. In: Deák István, Jan T. Gross, Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press, 2000. 233–252.

politikai, érzelmi következményeit, mely alapvetően meghatározta generációjának élményeit és motivációit.

4) A túlélők állították az első magán-holokausztemlékművet Budapesten, egy márványtáblát, mely – köszönhetően a túlélők civil kurázsijának – még ma is áll. A tábla története az 1945 utáni emlékezőskultúra paradigmaticus esete: bemutatja, hogyan és miképpen alakultak az emlékezés terei. A túlélőket személyesen meg tudtam keresni, és megtudhattam, hogy ők hogyan emlékeznek a mészárlásra és a tábla állítására. A túlélőkkel folytatott beszélgetések nyomán felmerülnek az érzelemtörténet általános kérdései: bosszú, gyűlölet és megbocsátás.

5) Ebből a budapesti történetből megtudhatjuk, hogyan történt a hazai zsidóság szisztematikus kifosztása mikroszinten, mely többek között arra épült, hogy a zsidók nem térnek vissza a deportálásból.¹² A zsidók kifosztásában instrumentális szerepet játszó házmesterék 1945 februárja után még ugyanúgy ott laktak, azok között, akiknek a lakását – abban a hitben, hogy a lakók már nem térnek vissza – kifosztották, és beköltöztek a ház legjobb lakásába. Ezért, csupán az anyagi haszon reményében maradtak a keresztény házmesterék a csillagos házban. Vállalták, hogy jó pénzért megőrzik a vagyontárgyakat, sőt bújttak is ellenszolgáltatásért, ezzel nagy kockázatot vállalva. Még arra is volt idejük, hogy a lakóktól – biztos, ami biztos – begyűjtsék a *Persilscheint*, azt a papírt, melyben a zsidó lakók kifejezik hálájukat a védelmükért (4. melléklet). A házmesterék azok, akik kiprivatizálták maguknak az állam funkcióját akkor, mikor a zsidóktól elvették az állampolgári jogokat. A zsidó lakók egy része visszatért a házba a deportálásból, és a gyilkosságok intimitása nemcsak abban jelenik meg, hogy a házmesterék füle hallatára és szemük láttára gyilkolták meg vagy vitték el a ház zsidó lakóit, hanem abban is, hogy az elhurcoltak tárgyait, akár a fehérneműiket is, minden további tépelődés nélkül használták. A mikrotörténeti elemzés ugyanakkor árnyalja az elkövetőkről kialakított egysíkú képet.

6) A túlélőket meg tudtam keresni, és megtudhattam, hogy ők hogyan emlékeznek ma a végzetes napra. Ezek az interjúk a további hozzáférhető forrásokkal összevetve, azokat kiegészítve: a népbírósi tárgyalások jegyzőkönyveivel, a sajtóanyaggal, fényképekkel együtt olyan egyedülálló forrást biztosítanak, mely lehetővé teszi az emlékezet,

¹² A magyar zsidók kifosztásának politika- és intézménytörténeti megközelítését lásd Kádár Gábor, Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa, 2005.

trauma és a társadalmi nemek összefüggéseinek vizsgálatát.¹³ A kötet legfontosabb forrásait – műfaj szerint – vallomások és interjúk adják, melyek módszertani kihívását külön fejezet vizsgálja. Ami a vallomásokat olyan különlegessé teszi, az az intézményes keretük, mely meghatározza, hogy a tanúvallomás színterétől függően hogyan módosul a visszaemlékezés. A túlélők és a tanúk ugyanarról az esetről beszéltek: egy folyosói beszélgetés vagy családi vacsora során, esetleg feljelentőlevelet írtak; a rendőrségi kihallgatáson beszéltek róla, a népbíróságon tanúvallomást tettek, visszaemlékezést írtak vagy oral history-interjút adtak róla. Ezek a szövegek, főleg az első időszakban keletkezettek (1945–1947), egymástól alapvetően, lényegi kérdésekben eltérnek. Ki hol állt, mit láthatott, hallhatott. Bejártam a helyszínül szolgáló házat, és állítom, hogy a vallomásokból nem tudhatjuk meg, mi történt. De a rendőrségi kihallgatásoktól a tárgyalásokon elhangzott vallomásokon keresztül az ítélethirdetésig nyomon követhetjük, ahogy az események leegyszerűsödnek, és közérthető jogi nyelvre fordítódnak le és mondódnak el. Ez volt az a folyamat, mely megfelelt a korabeli politikai elvárásoknak és irányoknak. A népbírósági eljárások során kialakult egy ritualizált nyelv, melyen keresztül a holokaust traumatikus, elmondhatatlannak tűnő eseményeit oly módon mondták el, hogy az jogilag megfoghatóvá vált. A hallgatóság határozta meg, hogy milyen történet és miképpen mondódik el. Ezek a folyamat során felidézett emlékek traumatikus emlékek, avagy – Ross Chambers szavaival – „elárvult emlékek” (*orphanated memories*), tehát alapvetően meghatározzák az események értelmezését a traumát, a trauma közösségét és a hallgatóság viszonyát tekintve.¹⁴ Ezt nevezi Friedländer a „történeti értelmezés nyugtalanságának”, mely az „intellektuális próbálkozás és az intuitív megértés kiiktatása között feszül.”¹⁵ Ez a nyugtalanság meghatározza ezt a kutatást is, melyet a történetírás pozitívista elméletéhez való ragaszkodással (hogy „objektívan meg tudjuk, mi történt”) nem lehet megoldani. De, természetesen, meg kell próbálni a maximumra törekedni, annak tudatában, hogy ez nem lehet a teljesség.

7) A korábbi szakirodalom feldolgozta a nyilasok garázdálkodásait 1944. október 15-én és 16-án, mikor is a fegyveres munkaszolgálatosok ellenállásának megtorlására hivatkozva főleg a budapesti VIII. kerületből több ezer főt vittek el, többek között a

¹³ A bírósági tárgyalásról mint emlékezet létrehozásának helyéről lásd Inga Markovits: How the Law Affects what we Remember and Forget about the Past. The Case of East Germany. *Law and Society Review*, 35/3. (2001.) 513–563.

¹⁴ Ross Chambers: *Untimely Interventions*. 5. fejezete: Orphanated Memories, Phantom Pain. Towards Hauntology of Discourse. Idézi: Thomas Treize: Between History and Psychoanalyses. A Case Study in the Reception of Holocaust Survivor Testimony. *History and Memory*, 2008/1. 36.

¹⁵ Saul Friedländer: *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington, Indiana University Press, 1993. 111.

Rumbach Sebestyén utcába, azonban a semleges országok képviselőinek és hazai személyeknek a fellépése miatt éjszaka hazaengedték őket.¹⁶ A korabeli népbíróság még nem látta ezeket az összefüggéseket. Dely esete és tevékenysége ebbe az 1944. október 15-i napon lezajlott eseménysorba illik, de mégis több szempontból különleges. A Csengery utcai mészárlás esetében ugyanis Dely Piroska a közelben lakott, a Dob utca 74-ben, és ismerte a környéken lakó zsidók gazdasági helyzetét. A gyilkosságokat intimitásuk és időzítésük megkülönbözteti más gyilkosságoktól. Intimitásuk, mert sem a gyárszerű kivégzési mechanizmus, sem a katonai fegyelem nem kényszerítette ki a gyilkolást, és időzítésük: a Csengery utcai mészárlás a nyilas-hatalomátvétel napján történt. Az etnikai tisztogatás együtt jár a vagyon elleni bűncselekményekkel, mert büntetlenség reményében lehet rabolni és lopni.¹⁷ Dely már október elején részt vett csillagos házakba zártak kifosztásában, függetlenül a nyilas-hatalomátvételtől, ez volt az a bűntett, melyért először bíróság elé állították, és melynek tárgyalásánál a mészárlás során apját, anyját és fiát elvesztő Lichter azonosította. (Dely ugyanis azzal számolt, hogy a tanúkat a korszakellenek megfelelően eltüntetik, és ezért aktívan részt vett a Csengery utcai lakók „kísérésében”, abban bízva, hogy a lakók közül senki sem tér vissza.)

A kötetet két munka inspirálta. Az egyik az *Eichmann Jeruzsálemben*, Hannah Arendtnek azóta sem meghaladott, de a megjelenésekor igen vitatott munkája, mely a mindennapi gonosz banalitását vizsgálja.¹⁸ Állítása, miszerint Eichmann nem gyűlölte a zsidókat, és – mint hozzá sokan hasonlóak – teljesen „normális” volt, nagy vitákat váltott ki. A Dely-eset elemzésekor azonban fontos elmondani, hogy sem Dely, sem a házmestercsalád esetében a zsidótörvényekig semmi jele nem volt annak, hogy antiszemiták lettek volna. Ha lett volna ilyen jel, akkor a tárgyalásokon biztos kiderült volna, hiszen a túlélőknek érdekükben állt volna ennek felelőletése. Mégis, sokakkal együtt, a házmestercsalád elkövetővé vált.

¹⁶ Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája*. Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997. 908–911.

¹⁷ Norman Naimark: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge, Harvard University Press, 2001. 8.

¹⁸ Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. London – New York, Penguin Books – Viking Press, 1994. A kötet okozta vitáról többek között lásd Shoshana Felman: Theater of Justice... 201–238., Richard J. Bernstein: *Hannah Arendt and the Jewish Question*. Cambridge, Polity Press, 1996., Devin O. Pendas: Eichmann in Jerusalem, Arendt in Frankfurt. The Eichmann Trial, the Auschwitz Trial, and the Banality of Justice. *New German Critique Winter*, 34/1. (2007.) 77–109.

A másik inspiráló munka Balla Erzsébet *József körút 79.* című regénye,¹⁹ mely egy pesti bérházban, 1944-ben játszódó történeten keresztül mutatja be, hogyan válhat bárkiből elkövető, hogyan éli meg egy ház közössége a zsidótörvényeket, az ostromot. A könyv szerzője, aki az első számú tiszteletpéldány ajánlásában szerényen „a legjobb magyar dokumentumregénynek” minősíti saját művét, a bevezetőben célul az „igazság” elérését jelölte meg.

„Igazságra törekedtem. Arra törekedtem, hogy elfogultság nélkül nézzek szembe a múltba. Ezért is állítottam a történet fókuszába egy nem zsidó személyt, hogy antiszemita lelkiségén átszűrve, tehát az érem másik oldaláról láttassam az eseményeket. Más regények első oldala kihangsúlyozza, hogy a regény a képzelet szüleménye, hogy benne a történet nem élő személyekről szól, s ha valaki netán hasonlóságot vélne felfedezni, akkor az tisztára véletlenség. Ezzel szemben azt mondom, hogy regényem nem a képzelet szüleménye, hanem valóság. Helyesebben a valóságnak dióhéjba szorított töredéke. A benne szereplő személyek élők vagy élők voltak.”²⁰

Ez az elemzés a láthatatlan elkövetőkről szól, akik a „valóságnak dióhéjba szorított” töredékét jelentik. A vizsgált eset ugyanakkor nem „tipikus” holokauszt-történet: nem a koncentrációs táborban történik, és az elkövetők sem németek.²¹ Budapesten magyarok ölnek meg magyar állampolgárokat. A szakirodalomban dúló vitát, hogy a holokauszt a zsidó vagy az európai történelem része-e, a kötet úgy oldja fel, hogy mind a kettőnek a része, egymástól elválaszthatatlan.²² Céлом a kötetben ezeknek a különféle elfogultságoknak, elhallgatásoknak a feltérképezése és történeti keretbe helyezése volt, amit olyan módszerrel érek el, hogy a rendelkezésre álló forrásokat kritikus olvasással összevetem. Természetesen történetíróként, kivételezett narrátorként nem vindikálom magamnak a jogot, hogy az én értelmezésem az események egyetlen „helyes” értelmezése. A kötet címe *láthatatlannak* nevez egy elkövetői csoportot. Ez a láthatatlanság egyaránt

¹⁹ Balla Erzsébet: *József körút 79.* Tel Aviv, Új Kelet Kiadás, 1964. Köszönet Vasvári Lujzinak, hogy a könyvre felhívta a figyelmemet.

²⁰ Balla Erzsébet: *József körút 79.* 1.

²¹ Az összefoglaló mű: Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jewry.* Chicago, Quadrangle Books, (1961.) 1985. A magyar eset azért is figyelemre méltó, mert a szakirodalomban főleg tárgyalt, Németországban kivégzett nők a koncentrációs táborok őrei vagy orvosai voltak. Lásd Insa Eschebach: *Gespaltene Frauenbilder. Geschlechterdramaturgien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte.* In: Ulrike Weckel, Edgar Wolfrum (szerk.): „Bestien” und „Befehlsempfänger”. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. 96. és Wendy Lower: *Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice 1949–1963. Holocaust and Genocide Studies,* 24/1. (2010.) 56–84.

²² Lásd David Engel: *Historians of the Jews and the Holocaust.* Stanford, Stanford University Press, 2010.

vonatkozik az eddigi történetíráshoz, de a kollektív és az egyéni emlékezetre is. A Dely-eset látószögén keresztül a második világháború és az azt követő igazságszolgáltatás szintézise rajzolódik ki, mely átalakíthatja az eddig erről alkotott tudásunkat a korábbi „vakfoltok” láthatóvá tételével. Remélem, hogy ennek az esetben az elemzése hozzájárul Magyarország második világháborús történetének értékeléséhez összehasonlító perspektívában.²³

²³ A magyar holokausztkutatás alapkötve: Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust*. Budapest, Gondolat, 1988., Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York, Columbia University Press, (1981.) 1994., Randolph L. Braham: *A népiítés politikája...* David Cesarini (szerk.): *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary*. London, New York, Berg, 1997., Randolph L. Braham, Pók Attila (szerk.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. New York, Columbia University Press, 1997. Tim Cole: Constructing the “Jew”. Writing the Holocaust. Hungary 1920–1945. *Patterns of Prejudice*, 33/3. (1999.) 19–27., Horváth Cecília: *A magyar zsidóság és a holokauszt*. Budapest, Új Palatinus, 2004., Karsai László: *Holocaust*. Budapest, Pannonica, 2001., Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Budapest, Babel, 2002., Stark Tamás: *Zsidóság a vészévekben és a felszabadulás után (1935–1955)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet – História Alapítvány, 1995.

2. fejezet

Ház a Csengery utcában

Dely Piroska élete a nyilvánosság számára a budapesti Csengery utcában kezdődött. Ezért ebben a fejezetben a házat vizsgálok, társadalomtörténeti és topográfiai szempontból.¹

1944 októberében a Csengery utca egyik vége a nyilaspárthoz, az Andrássy út 60-hoz vezetett, másik végén pedig a Royal Szálló, a megszálló német csapatok főhadiszállása állt. A ház különleges földrajzi fekvése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy éppen itt történt a mészárlás.

A ház

A ház építészeti leírásánál azért kell időznünk, mert a történet megértéséhez szükség van a topográfiai ismeretekre (5. melléklet, *pincerajz: a Szamocsata-per melléklete, ismeretlen szerző*). A ház négyemeletes, körfolyosós, nagy bérház volt, egy kijáráttal, az utca felőli fronton üzlethelyiségekkel. (Lásd a ház mai állapotáról – mely állapot nem sokat változott 1945 óta – készült felvételeket a 6. mellékletben.) A ház végig, L alakban alá volt pincézve, aminek sokan köszönhették az életüket, mert itt el tudtak rejtőzni. A légvédelmi pincét egy faajtó kapcsolta össze a szomszéd házzal, hogy ha beomlik a pince egyetlen feljárata, akkor is ki tudjanak menekülni. A ház utca felőli frontján volt a Szamocseták szabóműhelye. A lichthóf biztosította a vizesblokk szellőzését. A ház nagy, kövezett udvart fogott körbe, ahol poroló állt. Itt, az udvaron hallgatták a sárga csillagot viselő lakók Horthy kormányzó proklamációját 1944. október 15-én, este. Akkor azt hitték, vége van a háborúnak és az életveszélynek. Mikor a nyilas-hatalomátvétel hírért közvetítette a rádió, döntenek az idős

¹ Yehuda Don: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*. Budapest, Irodalom Kft. Journal Art Alapítvány, 2006.

férfiak és a fiatal fiúk: az atrocitásoktól félve őrséget szerveznek a kapuban.² Az, hogy valaki vagy valakik jelentették a közelben levő nyilasoknál a készülődő „zsidó ellenállást”, szintén a mészárláshoz vezető okok egyike lehetett.

A lakók

Az 1944. október 15-én a házban lakók pontos utólagos azonosítása szinte lehetetlen, noha rendelkezésre állnak az 1941-es és az 1945-ös lakónyilvántartó könyvek adatai (7. *melléklet*). Az interjúk során megkértem a túlélőket, hogy segítsenek összeállítani azoknak a listáját, akik 1944. október 15-én a házban tartózkodtak. A túlélők – akik már nem laknak a házban – csak a saját emeletükön lakókra, illetve a saját korcsoportjukba tartozó gyerekekre és azok lakóhelyére emlékeztek, hiszen velük voltak kapcsolatban több mint ötven évvel ezelőtt. Mindenki, aki 1944-ben húsz év fölötti volt, azaz felnőttnek számított, kihullott az emlékezetükből. Ugyanígy, szinte lehetetlen az összeköltözés okozta tumultus rekonstruálása: voltak, akik csak egy napig éltek a házban, voltak, akik munkaszolgálaton voltak, de otthon aludtak, és voltak, akiknek a nevére sem emlékszik már senki. Steinerék egy kétszobás lakásban tizenegyen laktak.³ Az előírásoknak megfelelően két-három naponta lakónyilvántartást kellett írni, két példányban, ezt ugyanaz a Kun János írta, aki segített a kutatásomban, és megpróbálta utólag összeállítani a lakólistát. Az akkori listákból egy-egy példány a házmesterhez került, de ezek mára eltűntek, és a per iratai között sem szerepelnek. Ahogy Kun János a vele készült interjúban mondta az állandó listázásról: „Mindig azt az érzést akarták kelteni bennünk, hogy mindenki számon van tartva.”⁴ Nem kizárt, hogy az a lista, amit az 1947-es tárgyaláson elhangzott vallomásaikban a tanúk látni véltek Dely Piroska kezében, az valóban a ház lakóinak a listája volt: amit Kun János állított össze, és amit a házmester készségesen átadott a betörő egyenruhásoknak. Így tudott Dely Piroska – a tanúk vallomásai szerint – a lista alapján érdeklődni, hogy ki keresztény, és ki nem az. (A törvényi bizonytalanság idején az írott listáknak irtózatossá erejük volt, és a vak törvénytisztelet sok ember halálát okozta, míg a „kreatív törvényértelmezésnek” sokan köszönhették az életüket.)

A ház lakói 1944 júniusában, a csillagos házak kijelölésekor cserélődtek fel először. Az összeköltözést pontosan nem lehet rekonstruálni, és az ötletszerű, olykor az életet

² A csillagos házakról lásd Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust*. Budapest, Gondolat, 1988. 124–129.

³ BFL 19273/1949. 191. Steiner Andorné 1946. január 24-i vallomása.

⁴ Interjú, 2005. március 3.

jelentő meneküléseket sem. Ebben a nagy, pesti bérházban a házat építtető, zsidó származású tulajdonos is ott lakott. 1944 nyarán a házat csillagos háznak nyilvánították.⁵ A budapesti zsidóknak a sárga csillagos házakba való átköltözéséről szóló rendeletet 1944. június 16-án adták ki, és június 24-én, szombaton éjfélig be kellett fejezni a költözést. 2600 házat minősítettek sárga csillagos háznak, és körülbelül 12 000 keresztény maradt csillagos házban.

1944 novemberében kezdődik meg és 1945 januárjáig tart a beköltözés az „üres lakásokba”. Elsősorban sokgyerekes, beszédkáros tisztségviselők foglalják el a szebb, nagyobb értékű lakásokat.

1. számú táblázat

A Csengery utca 64. lakóinak változása 1944–1945-ben

	1945-es állapot
1944. júniusi beköltözésű új lakók	6 lakás
1944. novemberi – 1945. januári új beköltözés	9 lakás
Ugyanaz a család lakja	19 lakás
Összesen	33 lakás

Forrás: lakónyilvántartás, BFL

A társbérlők és az albérlők új rendszere is 1945 után jelent meg. A zsidó lakóknál, a túlélő zsidóság demográfiai összetételének megfelelően, legtöbbször egy idős rokon a társ- vagy albérlő, illetve egy egyedülálló, idős nő, a keresztény lakóknál ez az együttélési forma nem jellemző.

A kialakult kényszerhelyzetben voltak, akik segítettek, és voltak, akik visszaéltek helyzetükkel. Történetünk szempontjából a Strucky házmestercsalád a legfontosabb. Egyrészt, mert bizalmi viszonyban voltak a háztulajdonosnővel, aki számított rájuk az értekeinek mentésében, másrészt mert egyedüli keresztényként maradtak egy csillagos házban. Ez nehéz történelmi szerep: a kvázi börtönőri funkció embert és gerincet próbáló volt. Nem csoda, hogy a házmesternek és családjának a gerince meghajlott. Túl nagy volt a gyors anyagi nyereség kísértése: még akkor is jelentős anyagi gyarapodás elé néztek, ha „csak” az érvényes törvényeket hajtották végre. Nem is beszélve azokról a helyzetekről,

⁵ Laky Dezső: A háztulajdon alakulása Budapesten. *Statistikai Közlemények*, 66/1. (1932.) 89–99.

mikor a hatalmi vákuumban önkényesen cselekedtek, követeltek pénzt szolgáltatásért. Ugyanakkor bennük is felmerült, hogy egyszer majd fizetni kell a nyilasokkal való szoros kapcsolatért, ezért inkább – mint magánzók – a saját szakállukra dolgoztak, és a nyilasokat csak mint a zsarolás eszközeit használták. De egyoldalú lenne a kép, ha nem említenénk, hogy míg általában a ház zsidó lakóit kifosztották, félrevezették, voltak – ugyan kevesen –, akik a házmestercsaládnak köszönhatték az életüket: többeket bújtattak, vagy „nem vették észre” (anyagi ellenszolgáltatásért cserébe), hogy a felmutatott papír hamis. Ugyanakkor világos, hogy a Szamocseta–Strucky házmestercsalád anyagi helyzete jelentősen – és nem munkavégzésnek köszönhetően – fellendült 1944-ben. Erről majd külön fejezet szól.

A kulcskérdésre, hogy miért éppen ebben a házban történt a mészárlás, különböző magyarázatok vannak. Van, amelyik a ház fekvésével magyarázza, van, amelyik a zsidó ellenállással, a feljelentéssel, esetleg anyagi haszonszerzéssel. Hogy ki, mikor és mivel magyarázza a tizenkilencszeres gyilkossághoz és a lakók elhurcolásához vezető tragikus eseménysort, és mi volt ebben Dely Piroska szerepe, arról szól ez a könyv.

3. fejezet

Dely Piroska Budapesten

„Nyilas pártszolgálatosnő, Svábhegyi Gestapo kötelékében szolgált, SS és nyilas legényeket vonultatott fel. [...] Vezényszavára gyilkoltat, nem kegyelmezett 14 éves gyermeknek, három turnusban elhurcoltatta... [...] [F]osztogatott, három másik ház megtámadása... [...] [S]zámító módon elhitette, másállapotban van... [...] [N]em nő volt, hanem emberi bőrbe bujtatott gyilkos fenevad, lelketlen néember, német és nyilas gyilkosokat odaadóan kiszolgáló közönséges és minden emberi érzést nélkülöző bűnöző.”¹

Ki volt ez a nő, aki minden szempontból megfelelt annak a képnek, ahogy a „nyilas nőket” akkor (és még ma is) elképzelték, aki ellen először jogtalan vagyonszerzés, háborús bűntett és orgazdaság címén emeltek vádat?² Az egyértelmű képet – a gyilkos és rabló fenti leírását, valamint a számító nő képét – árnyalja, hogy a plasztikus leírást megfogalmazó Csengery utcai lakó, Lichter soha nem látta személyesen Dely Piroskát működni. Lichter egyetlen napig volt csak otthon az eset után, ezalatt felesége elmesélte, mit élt át 1944. október 15-én. Lichter feleségét aztán elhurcolták, és Bergen-Belsenben meggyilkolták, amihez Dely Piroskának közvetlenül semmi köze nem volt. Mégis, családja: apja, anyja és fia kiirtása mellett felesége haláláért is Delyt okolta Lichter, aki mindezek okán kiemelt figyelemmel kísérte az igazságszolgáltatás folyamatát. A szemtanúk árnyaltabban fogalmaztak Dely

¹ Részletek Lichter Andor leveléből Tildy Zoltán köztársasági elnöknek, 1946. február 1. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) XIXE-1-I-Tank-2000-1946 (6401).

² A német elkövetőnők bírósági tárgyalásain is hasonló diskurzusban jelent meg a „női szörnyeteg”, lásd Insa Eschebach: *Gespaltene Frauenbilder. Geschlechterdramaturgie im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte*. In: Edgar Wolfrum, Ulrike Weckel (szerk.): *„Bestien” und „Befehlsempfänger”*. 112. A német kontextusban a nők még egyenruhát is viseltek, mint az SS kötelékéhez tartozók, s ezzel a korabeli bírósági diskurzusban minden „nőiességet” elvesztették.

szerepéről: „[Ú]gy látszott, intézkedő hatalma volt”³ – mondta egyikük vallomásában. Ezért a „látszólagos intézkedő hatalomért” Dely Piroska komoly árat fizetett a népbírószágon: az életét. Ha a nyilasuralomról szóló szakirodalom nőt említ, az a Maros utcai gyilkosság és Salzer Ferencné mellett Dely Piroska. Ő lett a tipikus „nyilas nő”, tehát érdemes itt áttekinteni, hogy mit és milyen forrásból tudunk az életéről és bűneiről, és hogyan lett a kollektív emlékezetben „a nyilas nő”.

Az életrajz

Dely (Delly, Deli, Delli) Piroskáról attól kezdve vannak írott forrásaink, hogy feljelentették, és a rendőrség megkezdte a kihallgatását. Korábbi életéről csak a rendőrségi és bírósági anyagok révén tudunk, mely meghatározza a források értékét. Dely Piroska Jászkisérien született 1913-ban vagy 1916-ban. Apja az első világháborúban meghalt, öccse a második világháborúban elesett. Örökölt 2,5 hold földjét eladta hűgának, Dely Terézia hevesiváni lakosnak, és inkább máshol próbált szerencsét.⁴

A nyilas-hatalomátvételtkor budapesti lakos, törvényesen elvált Temesváry (Temesvári) Sándortól, de – a korban szokatlan módon – mégis lánynevén szerepel a per során, csak évekkel később, a társadalmi nemek politikájának konszolidációjakor „kapja vissza” férje nevét a dokumentumokban. A jegyzőkönyvekben néhol az szerepel, hogy özvegy. Két gyermek anyja, római katolikus, büntetlen előéletű. Gyerekeiről nem tudunk semmit, a volt férjét pedig hiába kerestették, évekig nem került elő, ahogy a válást igazoló dokumentumok sem. Egy vallomásában özvegyként jelöli meg a családi állapotát. A vallomások – az egyetlen rendelkezésre álló forrás – alapján a munkahelyeinek rekonstrukciója nehéz, mert ellentmondásos, egymást átfedő időpontokat adott meg. Dely – elmondása szerint – egy ideig könyvelőnő, majd (1944. december 22-ig) üzemi munkás a *Burányi és Mátrai* cégnél, heti 60 pengő fizetésért. Egy másik vallomásában elmondta, hogy 1936-ban a soproni katonai kórházban volt ápolónő, és 1939-ben ment Pestre, ahol először civil szanatóriumban dolgozott ápolónőként, majd katonai ápolónő lett. Vallomásban azt állította, hogy 1941-ig a Braun Likőrgyárban volt könyvelő, bár nem volt meg az ehhez szükséges iskolai végzettsége.⁵

³ Zweig Simon vallomása, 1945. február 12. (BFL 2442/1947. 11.)

⁴ BFL 2442/1947. 41.

⁵ BFL 2442/1947. 46.

1943-ban Oroszországban dolgozott mint ápolónő, ahol állítása szerint szívbajt szerzett.⁶ Ezt az állítást sem tudjuk ellenőrizni, mert – éppen úgy, mint a többi katonai személyes katon – a polgári alkalmazottakról felvettek is elpusztultak a háború végén.⁷ Ezek után az egészségügyben maradt, és a svábhegyi szanatóriumban volt ápolónő 1944-ben.⁸

A népbíróság előtt

Dely Piroska ügye az egyik első budapesti népbírósági ügy volt, mely 1945. március 13-án kezdődött. A népbíróságok Budapesten mindössze egy hónapja működtek: az első tárgyalás február 4-én volt, és működésüket 1945. szeptember 16-ig csak rendelet szabályozta.⁹ Dely ügye egyszerű, köztörvényes ügyként kezdődött. A Hársfa utcai rablásnál az egyik szemtanú azonosította Delyt, hazáig követte, és ezt a tényt rendes, kézírással megírt feljelentésben tudatta a rendőrséggel. Ezt a feljelentést a Dely-ügy dossziéjában őrzik a Budapest Főváros Levéltárában. Magyarország nyugati határvidékén még dörögtek a fegyverek, mikor Dely rablásért elítélték 1945 márciusában. A háborús bűnösök abban reménykedtek tetteik végrehajtásakor, hogy az áldozatok nem térnek vissza. A Csengery utca 64-ben lezajlott mérszárlás egyik világos motivációja volt, hogy a rablás szemtanúit megöljék, és akiket nem lehetett (mert sokan voltak), vagy nem kellett, mert átadták az értékeiket, azokat több csoportban a közeli rendőrségre hajtsák: onnan hamarosan deportálják őket, ahonnan számításaik szerint nem térnek majd vissza. Az elkövetők – köztük Dely – nem számolhattak azzal, hogy a rendőrségre hajtottakat október 15. után hazaengedik, sőt még a később, novemberben deportáltak közül is jó néhányan visszatérnek. A visszatértek soha nem felejtették el veszteségeiket, és azt akarták, hogy a bűnösök megbűnhődjenek.

A Csengery utcában lakók közül Lichter Andor volt az, aki visszatért a deportálásból, és a háború alatt elvesztette feleségét, anyját, apját és fiát. Ő maga azonban személyesen nem volt jelen a mérszárlásnál. Lichter 1945-ben kései negyvenes éveiben járt, képzett, sikeres üzletember volt, nemzetközi levelezői tapasztalattal. Mikor hazatért, legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy a bűnösöket megbüntesse.¹⁰ Rendszeresen olvasta a népbíróságokról szóló sajtóbeszámolókat, hiszen ekkor a sajtónak normatív

⁶ BFL 2442/1947. 47.

⁷ Szabó Péter személyes közlése.

⁸ BFL 2442/1947. 44.

⁹ Major Ákos: *Népbírászkodás. Forradalmi törvényesség*. Budapest, Minerva, 1988. 123.

¹⁰ 2005. március 3-i interjú.

szerepe volt a diskurzusok kialakításában.¹¹ Lichter járt a népbíróági tárgyalásokra, és – valószínűleg véletlenül – elment Dely Piroska első tárgyalására is. Ekkor felismerte, hogy a közeli, Hársfa utcai házban ugyanolyan rablási módszert használtak, mint az október 15-i, Csengery utcai mészárlásnál. Otthonában a túlélők elmesélték neki – mint tekintélyes férfinak – a végzetes napok történetét, és ettől Lichter úgy érezhette, mint aki maga is jelen volt az eseményen. Talán lelkiismeret-furdalását próbálta csitítani az utólagos aktivitással, mert nem tudta családját megvédeni, mivel a mészárlás idején az ismert módszerrel, céklával vérhast szimulálva kórházban feküdt. Ahogy az egyik szemtanú elmondta: „Az anyám és az Andi bácsi [Lichter] szinte naponta jártak a bíróságra, ilyen pereket hallgatni, mert valahogy lelkileg szükségük volt az elégtételre, azt hiszem.”¹²

Mindenesetre Lichter úgy jelentkezett a rendőrségen, mint aki képes azonosítani, hogy a Hársfa utcai és Csengery utcai elkövető azonos volt-e.¹³ Első rendőrségi kihallgatásánál, 1945. március 5-én egyes szám első személyben mondta el a vallomását, mintha ő is jelen lett volna október 15-én, és valóban szemtanúja lett volna az eseményeknek. Állította: látta Delyt nyilasegyenruhában.¹⁴

Ezzel kezdetét vette a Dely-ügy. Vallomása után Lichter mobilizálta a túlélőket, akik még a Csengery utcában laktak. A rendőrségen tett vallomások azonban sok tekintetben ellentmondásosak voltak. Tényszerű eltérések (ki hol volt, mit látott, mit mondott) vannak a rendőrségi, és az 1945. április 25-i, a bíróságon elhangzott vallomások között. A lakóknak igen különböző rálátásuk volt az eseményekre, és különböző dolgokról állíthatták nagy bizonyossággal azt, hogy valóban látták.

Dely ellen kínzással való fenyegetés, elhurcoltatás és kivégzés volt a vád. Négy helyszínt azonosítottak: egy Hársfa utcai, egy Nagyatádi utcai házat, és a Csengery utcában kettőt. Dely – a vádirat szerint – német parancsra felügyelte, ellenőrizte és kísérte a zsidókat. Az első bűntett színhelyén (a Hársfa utcában), amelynek a tárgyalásán Lichter felismerte, azzal vádolták, hogy a kaput becsukta, a kulcsot átadta a nyilasoknak. A másik helyszínen, a Nagyatádi utcában ingóságok megszerzését beismerte, majd módosította arra, hogy vissza akarta adni a karikagyűrűt, de nem fogadták el, illetve azzal védekezett, hogy ezeket a nála megtalált ingóságokat a Teleki téren vette, és nem rabolta. A Hársfa utcában a

¹¹ A népfőügyész 1947. május 17-én látogatást tett a Magyar Újságírók Szövetségénél, ahol Szűcs János kifejtette: „A halálbüntetés legfontosabb hatása az elrettentés. Ha az újságok eldugott helyen, pár sorban emlékeznek meg arról, hogy egy gyilkost vagy vetkőztetőt kivégeztek, a hatás elenyésző.” (MOL XIX-A-L.)

¹² Interjú, 2005. március 3.

¹³ ÁBTL V 48889, 17654/1949. 127.

¹⁴ ÁBTL V 48889, 17654/1949. 20.

kínzással való fenyegetés vádja esetében az első változat, amivel Dely a kihallgatásoknál próbálkozott, az volt, hogy véletlenül arra sétált az utcán, és így keveredett bele az eseményekbe. Mikor azonban egyre többen azonosították a történetek színhelyén, következett azon verzió, hogy a véletlenül és ártatlanul arra sétálgató nőt egy, már a házban lévő SS-katona berántotta, és így került a bűntény színhelyére.¹⁵ A Csengery utcai esetben más volt a helyzet.

Ott volt-e egyáltalán Dely?

Vegyük sorra, hogyan változott Dely védekezése a kihallgatások és a tárgyalások során. Az első Csengery utcai vallomások alapján azt sem lehet tisztázni, hogy hány, milyen egyenruhát viselő, milyen karszalagos (nyilas vagy fekete), és milyen nyelven beszélő férfi tört be a házba a meleg októberi estén. Néhányan nyilasegyenruhát, mások csak nyilaskarszalagot láttak, van, aki szerint SS-katonák voltak, mások szerint ezek németek, megint mások szerint magyarországi németek voltak. (Ha ez utóbbi változat az igaz, akkor végképp nem érthető, miért is kellett volna tolmácsként szerepelnie Dely Piroskának, mint az az egyik tárgyaláson elhangzott.) Ezeknek a fegyveres férfiaknak és Dely Piroskának az egymáshoz való kapcsolata sem világos. Van, aki egyáltalán nem látott, mert nem is láthatott nőt a rablók között. A szemtanúk visszaemlékezései ma is ellentmondásosak, de arra a bizonyosságra épülnek, hogy Dely Piroska ott volt. Ahogy az egyik szemtanú elmondta:

„A kapuval szemben az autó végét láttuk. Talán a vezető mellett ült, azért nem láttuk, mikor kiszállt. Evidencia volt, hogy ő ott volt. Nem emlékszem, hogy milyen uniformis volt, csak a német katonai csizmára.¹⁶

A túlélők pedig a velük készített csoportos interjúban így emlékeznek vissza, hogy mi történt a Csengery utcában:

„PA: És hányan voltak? A németek voltak többen, vagy a nyilasok?
 – Hát, szerintem a németek.
 – Én is azt mondom, hogy a németek.
 – Azt hiszem, hogy a németek voltak többen. A nyilasok azok másnap jöttek vissza, akkor a Dely Piroska már nem jött vissza.

¹⁵ ÁBTL V 48889, 17654/1949. 73.

¹⁶ Kun Magda-interjú, 2007. január 9.

Mert amikor úgy volt, hogy... Minket elvittek, amit elmeséltem, az édesanyámat, a nagymamámat, és akkor ez a katonatiszt minket visszahozott a 64-be. És akkor az édesanyám bement a Struckyékhoz. Mert ugye addigra nem tudtuk, hogy mi történt, mert addigra üres volt a ház.

– Igen.

PA: És akik jöttek, a németek, azoknak volt egyenruhájuk?

– Hát, azt nem tudom.

– Karszalagot láttam, azt biztos.

– Karszalag volt. Szerintem ezeken is karszalag lehetett. Nem hiszem, hogy abban a nyilasruhába jöttek, amit dokumentumfilmekben lát az ember.

– Nem, hanem többnyire ilyen virtgerlinek nevezett csizmákat viseltek, ilyen bricsesz csizmákat.

– Igen.

PA: Ilyen hosszú kabát vagy pedig ez a félhosszú bőrkabát.

– Félhosszú kabát, és zöld inget. Az többnyire volt rajtuk. Ez a sötétzöld ing. Igen.

– És a karszalag.

– És a karszalag. Igen.”¹⁷

„– Jó. Én arra se emlékszem, hogy nő lett volna köztük. A nyilasok között, amikor a németek... Azt tudom, hogy német–nyilas vegyes társaság ugrált le a kocsiról, és jött be a házba.

PA: Voltak nyilasok?

– Hogyne!

– Hogyne!

– Emlékszem a karszalagra.”¹⁸

„– A németekre nem esküszöm, hogy SS-ek voltak.

PA: De német egyenruhájuk volt?

– Német egyenruhájuk volt. Kétségtelen.”¹⁹

„– De ugye azt megelőzően, hogy ezek bejöttek a lakásba, amikor mi a lövések hatására a hálószoza redőnye mögül kilestünk, akkor láttuk a teherautót, aminek a hátsó részéből ugráltak ki német katonák és nyilasok vegyesen. És akkor láttam én karszalagos nyilast leugrani a teherautóról.

PA: És hányan voltak összesen a teherautón? 10, 20, 30, 40, 50?

– Fogalmam sincs. Zárt teherautó volt, aminek a...

¹⁷ Interjú, 2005. március 3.

¹⁸ Interjú, 2005. április 1.

¹⁹ Interjú, 2005. április 1.

– Ponyvás. Ponyvás teherautó volt, aminek a hátsó oldalán a ponyva alól ugráltak ki. Én körülbelül három embert láttam onnan kiugrálni, de hogy abból hány volt a német, hány volt a nyilas, azt nem tudom megmondani, mert az apám azonnal elzavart minket az ablaktól a fürdőszobába, mert a fürdőszoba volt az egyetlen olyan hely, ahova nem lehetett belőni se az udvarról, se az utcáról.”²⁰

„Én férfiakra emlékszem. Négy-ötre. Fekete egyenruhás férfiak karszalaggal.”²¹

Az elkészült interjúkból nyomon követhetjük a bizonytalanságot: a zűrzavarban és a sötétben nehéz volt megállapítani, hányan, kik és honnan jöttek.²² De az interjúban biztos pont a tudat, hogy Dely Piroska ott volt. Hogy ez a bizonyosság honnan származik, arra Lichter később elemzendő tevékenysége adja meg a választ.

A változó okok és magyarázatok

Dely tárgyalása és az ott tett vallomása „vallomás-előadás”, mely egyben politikai dráma is.²³ Az elkövetők gyakran használják a „megkettőzés” technikáját vallomásaikban. Ez azt jelenti, hogy konszolidált és tisztességes állampolgárként állítják be magukat, ezzel ellenpontozva a bűnösségüket.²⁴ Dely nem élt ezzel a lehetőséggel. Pedig a vallomástétel lehetőséget adott neki, hogy azon keresztül „újból kitalálja” a saját múltját. Használhatta volna azt a technikát, hogy a múltjáról a tárgyalás időpontjában elvárt retorikában beszél, például hivatkozhatott volna a szegény családjára, a gyerekeire, vagy arra, hogy özvegy. Nem tette. Csak azt a védekezési technikát használta, hogy tetteivel egy még nagyobb katasztrófát akart elkerülni, ami – ismerve a tettei eredményét: a gyilkosságokat és az elhurcolást – nem tűnt igazán meggyőzőnek.²⁵

Rendőrségi vallomása a svábhegyi helyszínnel kezdődik, ami azért is fontos, mert 1944. március 19. után a svábhegyi szanatórium katonai kórház lett, és erre a jól védhető helyére beköltözött a Gestapo is. Ebben a szanatóriumban dolgozott Dely is. Állítólag itt

²⁰ Interjú, 2005. április 1.

²¹ Rosenberg Edit-interjú, 2007. augusztus 13.

²² Faragó Miklósné szerint 10–15 SS-katona volt a helyszínen, és egy autóból Dely szállt ki. (BFL 19273/1949. 225., 1946. december 26-i vallomás.)

²³ Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts. Neither Truth nor Reconciliation in Confessions of State Violence*. Durham–London, Duke University Press, 2008. 15.

²⁴ Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts...* 17.

²⁵ A vallomási előadások tipológiáját lásd Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts...* 19–21.

alakult ki Otto Willinger (más vallomásában Wildinger) német tábornokkal a bensőséges kapcsolata. A nő valószínűleg Otto Willigmanra gondolhatott (1896–1945), aki a német déli hadsereg tábornoka volt, és eltűnt a keleti fronton, vagy Otto Winkelmannra, aki a magasabb SS és a rendőri erők magyarországi vezetője volt. Azt sem lehet már megmondani, hogy ez a bensőséges kapcsolat valóban létezett-e. Lehet, hogy a nő a vallomás hevében találta ki, hogy úgy tűnjön, mintha fontos felsőbb kapcsolatai lennének. Ez nem volt a legjobb taktika egy olyan korszakban, ahol a horizontális kollaborációt más országokban első lépésben a nők kopaszra nyírásával büntették.²⁶ Dely Piroska régóta katonák között mozgott, tehát azt a verziót, hogy egy karpaszomántos őrmestert nézett volna tábornoknak, kizárhatjuk. (Azt kevésbé, hogy a német nevet a jegyzőkönyvvezető elírta, és aztán így végig hibásan került a dokumentumokba.) Az egyenruhának (ki milyen ruhát, jelvényt viselt) még nagy szerepük lesz a történetben, hiszen ez a korszak egyenruhás férfiak története.

Az is lehetséges, hogy a magas rangú német tábornok oly szerepben került a történetbe, mint aki Dely Piroskát megtévesztette és félrevezette. Ez alapvetően nem rossz taktika, hiszen látni fogjuk a népbíróságok működésének elemzésekor, hogy a legtöbb esetben a megtévesztő férfire – aki gyakran a nő rokona – való hivatkozás a népbírósági tárgyalásokon mérsékelte a nők büntetését. Vallomásában Dely elmondta:

„Barátnője voltam egy Otto Wildinger nevű német tábornoknak, aki a jövőre nézve úgy nekem, mint két gyermekemnek nagyon kecsegtető ígéreteket tett, állandóan hangoztatta, hogy a németek megnyerik a háborút, és teljesen megtévesztett, és annak hatására vállalkoztam erre a szennyes és bűnös szerepre, így lettem segítségére az SS gárdának.”²⁷

Ha ezt a kifogást az ügyvédje találta ki, nem jó tanácsot adott. (Bár Delynek nem volt pénze saját ügyvédre, és feltételezhetjük, hogy a kirendelt ügyvéd, mint általában a hivatalból kirendelt ügyvédek, nem szakadt meg a munkától.) Dely Piroska vallomásaiban még további változatok is felmerültek kapcsolatukról: a német tábornok szeretője kérésére (más változatban utasítására) segíti az SS-t tolmácsnőként. Dely ezzel magyarázta, hogyan került a Hársfa, majd a Csengery utcába fegyveres alakulat élén.

²⁶ A francia mellett ritkábban idézett olasz hajvágásról lásd: Mirco Dondi: *La lunga liberazione. Giustizia e violenza nel dopoguerra italiano*. Roma, Riuniti, 2004². 125–130. Elsősorban Olaszország északi vidékén használták a partizánok és ellenállók a nők kopaszra nyírását, vagy hajukba horogkereszt borotválását, mint megszégyenítő és fegyelmező eszközt.

²⁷ BFL 2442/1947. 40.

A Svábhegyen szolgál a Csengery utcai házmesterék kalandos sorsú rokona, Szamocseta Nándor is, aki akár tippadóként is szerepelhetett az ügyben, noha ezt Szamocseta végig tagadta, és ha pedig így lett volna, Dely nem habozott volna a bíróság tudomására hozni. Ezzel az állítólagos kapcsolattal, és a Csengery utcai házmesterék albérlőjével, Széplakival külön fejezetben foglalkozom.

Aztán a vallomás egy újabb változatában előkerült „Pista pénzügyőr”, akinek a vezetéknevét nem tudta, és akitől a nyilasjelvényt és -karszalagot kapta. Ő „lökte be” a Hársfa utcai házba, ahol a zsidók által a földre dobott pénzt kellett összesöpörnie. Hogy a ház zsidó lakóit mi készítette erre az amúgy irracionális cselekedetre (kik szállták meg fegyverrel a házat, és mivel fenyegetőztek, hogy mi történik, ha nem dobnak le pénzt), azt nem említette, csak azt, hogy valakire rászólt – igaz, állítása szerint merő jóindulatból – hogy ne tartson pénzt a kezében. Mikor a nyilasok elkezdik összeszedni és elvinni a zsidó nőket, két gyereket elszakít az anyjától, és visszaküldi őket a házmesterhez, szintén – ahogy elmondja – merő jóindulatból. Vallomásából idézek:

„Hársfa 57. ház előtt mentem el és láttam, hogy zsidó gyerekeket és asszonyokat visznek el a nyilasok. Láttam, hogy az asszonyok a gyereküket is magukkal vitték. Erre a gyereket elvettem az asszonytól, és úgy emlékszem két gyereket visszavittem a házmesterhez és kértem vigyázzanak rájuk, mert az asszonyokat lehet, munkaszolgálatra viszik és akkor a gyerekeknek bajuk lesz. Az asszonyok tiltakoztak az ellen, hogy a gyereket elvegyem tőlük, de mégis megtettem, mert így tartottam helyesnek, közben láttam ugyanis, hogy a gyerekekkel is a németek, SS-ek és a nyilasok csúnyán bánnak.”²⁸

A korai vallomásokban Dely azzal is próbálkozott, hogy a Hársfa utcai tevékenysége során mint ellenálló menti a saját bőrét:

„[U]dvarban egyik asszonyt figyelmeztettem, hogy ne tartson a kezébe pénzt, mert abból baj lesz, mikor a nyilasok meghallottak, hogy én figyelmeztetem a zsidókat belemarkolt a kabátomba [*Ezt a kabátot akkor szerzi Dely.*], és a kapun kilökött... Pista ott talált karikagyűrűt akart nekem adni... én visszautasítottam, hogy ilyen

²⁸ BFL 2442/1947. 41.

holmit én nem fogadok el, akkor kijelentették, hogy ilyen nőre nincs szükségük.”²⁹

Ez az idézet illusztrálja, hogy milyen feltételek mellett integrálták a nőket: ha minden kritika nélkül alkalmazták az erőszakot. És az erőszak alkalmazása esetén szinte mindegy, hogy valaki férfi vagy nő. Az alábbi vallomás jól illusztrálja mind Dely Piroska védelmi stratégiáját, mind annak a hiányát:

„Hársfa utca 57-be egy SS katona az utcáról berántott. Nem SS katona rántott be, hanem a dolog úgy történt, hogy egy ismerősöm, akinek a nevét nem tudom, helyesebben nem is ismerősöm, hanem nyilas karszalagos magas férfi, akinek fekete egyenruhája volt, vitt oda engem. Én ugyanis ennek az ismeretlen embernek panaszkodtam arról, hogy rossz állásban vagyis kérdeztem nem tudna-e jobb állásba helyezni és panaszkodtam, hogy nincs kabátom. Erre ő azt mondta, hogy menjek velük zsidó kísérésre, és majd adnak egy kabátot. Beismerem, hogy Hársfa utca 7-ben valóban bent voltam, nők összeszedésében részt vettem nőket elvittük a körútra. Helyesebben most már úgy emlékszem, hogy nem is vittük őket a körútra, mert a németek helyhiány miatt visszaküldték őket a házba. Azt tagadom, hogy asszonyokat bántalmaztam volna. Valóban kaptam egy kabátot, ami jelenleg rajtam van. Kaptam még egy aranygyűrűt is. Mindkettőt az említett nyilas adta át. Kaptam még kék blúzt és kék pettyes ruhát. A kabát rajtam van. A többi lefoglalt ingóság a saját régen szerzett tulajdonom...”³⁰

Valószínűleg a vallomás ezen változata lehetett az, amit Lichter Andor hallott a bíróságon, ahova rendszeresen eljár, hátha megtud valamit családja eltűnésének körülményeiről. Ekkor felismerte a hasonlóságot a Hársfa utcai események és a Csengery utcában történtek között. Azonban volt egy nagy különbség. A Csengery utcában nem egy kék pettyes ruhát vittek el, hanem lelőttek tizenhét embert.

Veréb Andrásné, a Csengery utca 45. házfelügyelője ugyanakkor más stratégiát használt vallomásában, mint Struckyék, akikről külön fejezetben részletesen beszámolok. Pontosan elmondta, hogy „héttagú SS járőr áll egy fekete ruhás nő vezetésével” a kapu

²⁹ BFL 2442/1947. 41.

³⁰ BFL 2442/1947. 42. (február 13.) „Bundát vette, aranygyűrűt, blúzt, pettyes ruhát 350 pengőért, Teleki téren vásárolta... azért nem mondta, hogy vette, mert nem kérdezték.” BFL 2442/1947. 54.

előtt.³¹ Ott, helyben agyonlőtték Gruber Ernőt, aki szökni próbált, és elhurcoltak hét lakót. Veréb Andrásné vallomásából úgy tűnik, Delynek parancsoló hatalma volt a fegyveres egyenruhások felett: kétszer is tüzet vezényelt, igaz, Verébnét a lövés nem találja el. Verébné a tárgyaláson a fekete ruhás nőt Dely Piroskaként azonosítja, de nem említi a rablási elemet. Október 16-án Dely a Csengery utca 45-be is visszatért, és a lakókat elhurcoltatta, azonban nem mindenkit, és nem egyszerre: aki elrejtőzött a pincében, az életben maradt. Fontos különbség volt még a Csengery utca 45.-ben és a 64-es számú házban történetekhez képest, hogy a 45.-ben nem lőttek le a lakásukban embereket. Ezért Dely, mikor csak a Csengery utca 45.-ben elkövetett bűnökért állt bíróság előtt, sokkal enyhébb büntetést kapott. Ahogy ezt később a népbíróságról szóló fejezetben bizonyítom, időben korai népbírósági tárgyalásról van szó, tehát a nyomozásban a rendőrség még nem jeleskedett.

Dely tárgyalásán a túlélő szemtanúk vallomásukban egy Simon Etel nevű nyilasnőről beszéltek, aki a nyilasokat a házhoz vezette. Dely Piroska végig ragaszkodott ahhoz, hogy nem használta sem a Pap Etel, sem a Simon Etel nevet, és a férfiak elhurcolásában nincs szerepe, hiába azonosították.³² Tehát lehetséges az a variáció is, hogy valóban létezett egy Simon Etel nevű nyilasnő, aki minden elszámoltatást megúszott.³³ A bírósági eljárás során Dely egyszerűen csak mindent tagadott: nem bántalmazott senkit, nem hordott karszalagot (pláne nem halálfejeset³⁴), nem szólították Etel testvérnőnek.³⁵ Ez utóbbit nehéz elhinni, hiszen a kiszolgáltatott áldozatok pontosan emlékezhetnek, hogy hogyan szólították az elkövetők egymást, és ezt a bíróság tudomására is hozták. Etel testvérnő, aki a kihallgatások elején összemosódik Dely Piroskával, aztán eltűnik a vallomásokból, mintha soha nem is létezett volna, azt a hiányt hagyva maga után, hogy soha nem tudjuk meg: vajon Dely Piroska álnevet használt, vagy esetleg egyáltalán nem azonos azzal a nővel, aki ezekben a rablásokban részt vett, és aki viszont így elkerülte a büntetést. Mielőtt tisztáznánk, milyen szerepe volt, lehetett Dely Piroskának a történetekben, nézzük meg, hogyan és miért került a Csengery utcába Dely Piroska.

³¹ BFL 19273/1949. 197. 1946. január 25-i vallomás. Steiner 3-4 „német SS katonát” említ. (BFL 19273/1949. 203. 1946. január 16-i vallomás.)

³² BFL 17654/1949. 8., 1945. február 9-i jelentés. Rendelkeznek a lakásban található bőröndök zár alá vételéről is.

³³ BFL 2442/1947. 39.

³⁴ BFL 19273/1949. 45. Tenczer Miksáné vallomása, 1946. január 25.

³⁵ 1945. február 26-i kihallgatás.

Mikor a kihallgatásoknál a „véletlenül arra járt” verzió nem volt tovább tartható, Dely újabb és újabb magyarázatokkal indokolta, hogy miért csatlakozott a kivégzéshez. Az első magyarázatban saját egzisztenciális helyzetét említi fontos motiváló erőként: Munkát keresett, és erről panaszkodott egy általa ismeretlennek minősített (!) férfinak. Az indoklás sántít, hiszen a tárgyalások során igyekezett magát úgy feltüntetni, mint aki megbízhatóan és stabilan dolgozott. Pedig láttuk, hogy kalandos munkavállalói utat tudhatott magának. Elvileg akkor már a Svábhegyen volt munkahelye. Saját maga cáfolja a jó svábhegyi munka mítoszt, mikor bevallja, elégedetlen volt a munkájával. Meg télikabátra is szüksége volt.

„Munkahelyemen megjelent egy fekete egyenruhás karszalagot viselő nyilas. Kértem őt helyezzen jobb állásba, azt mondta, hogy egyelőre nem tud, de most menjek vele, segítsék zsidó nőket összeszedni, vigyázzak rájuk és mondta, hogy vesz nekem télikabátot. Így kerültem a Hársfa utca 54. házba. Amikor beléptünk a nyilas és német katonák sorba állították a zsidónőket. Egy egyenruhás megkért, hogy zárjam be a kaput és ne engedjek ki senkit. A kaput bezártam, a kulcsot átadtam a házmesternek... Nem hurcolták el, mert jött egy SS katona, és mondta, hogy nincs számukra hely... engem elküldött, kaptam egy bundát, ami most is rajtam van, meg egy a karikagyűrű. Ezzel a nyilassal és másokkal sem többé nem találkoztam.”³⁶

Ez után következett a „parancsra tettem”, azaz „velem a német parancsnokság rendelkezett” mint magyarázat,³⁷ majd az, hogy a környéket ismerete, végül pedig az, hogy németül tudott „egy kicsit”. Azzal kapcsolatban, hogy kik küldték, több változat is szerepelt a vallomásokban: Az egyik verzió szerint a Svábhegyről küldték, hogy mint tolmács kísérje a rendteremtőket. Egy másik verzió szerint az Andrassy úti nyilasházban volt, ahol valaki – nem derül ki, hogy ki és miért – azt javasolja neki, hogy vezessen büntetőcsoportot, mert ismeri a környéket.

„[C]selekményeket is csak azért hajtotta végre mert a német parancsnokságon lévő kapitány őt, mint tolmácsot küldte SS katonákkal azzal, hogy mutassa meg a kérdéses házakat.”³⁸

Van a történetnek egy olyan változata is, mely egyáltalán nem kötődik egyetlen hivatalos szervezethez vagy intézményhez sem. Egy vallomásában Dely elmondja, hogy 1944.

³⁶ BFL 2442/1947. 104.

³⁷ BFL 19273/1949. 63.

³⁸ BFL 2442/1947. 104.

október 15-én este nyilasokkal és/vagy SS-esekkel vacsorázott egy étteremben, ahol arra gondoltak – nem függetlenül a nyilas-hatalomátvételtől – hogy lehetséges volna a rablás. A politikai helyzet változásáról szóló hírek ismeretében nem meglepő, hogy ez az eszükbe jutott. Dely ismerte a közeli házakat, hiszen a környéken lakott, és mobilizálta a németeket/nyilasokat/SS-eseket, hogy használják ki a lehetőséget, és sarcolják meg a környék kiszolgáltatott lakóit. Ki akarta rabolni a Csengery utcai Steineréket (ékszerészek), akiket talán régóta ismert, és ez jó alkalomnak tűnt. Az biztos, hogy Dely tudta, hogy hova kell menni; talán a házmester rokonától, Szamocsetától kapott tippet. Igaz, mind a ketten nyereségvágyból követtek el rablásokat, de lehetséges, hogy egymástól teljesen függetlenül. Erről a lehetőségről külön fejezet szól majd.

Egy olyan tragédiát, mint szinte az összes családtag elvesztése, nehéz elfogadni, magyarázat nélkül pedig különösen. Így a rendőrségi kihallgatáson akkor is valószínű magyarázatnak tűnt a Szamocseta és Dely közötti kapcsolat, ha esetleg nem is volt. Lichter inkább logikus magyarázatokat próbált keresni, Dely pedig a véletleneket kiemelni.

Eddig olyanok vallomásait idéztem, akik személyesen nem látták a helyszínen Dely Piroskát. Hogyan mondták el, amit láttak, azok, akik valóban látták?

Laub Pál 1945. március 17-i keltezésű levelében számol be arról, hogy mit látott október 15-én, dél körül:

„[F]ekete kabátban középkorú nő... reprodukálhatatlan szavakkal támadt a Csengery 45 ház előtt beszélgető 4-5 csillagot viselő férfire azzal vádolva őket, hogy miattuk nem tud a járdán közlekedni, itt lebzselnek mialatt a férje a fronton van. Állandóan hangos szitkozódás és zsidózás közepette eltűnt az Andrássy út 60. nyilas ház irányába... lementem figyelmeztetni a férfiakat tűnjenek el, mert lehet a nyilasokért ment. A nő jellegzetes peckes járással ment. Rövid szoknya volt rajta, jó lábai voltak.”³⁹

A láthatóan impresszionált Laub vallomásában egy elem van, mely kétségesé teszi, hogy valóban Dely Piroskát látta-e akkor: a kabát, mely feltűnő viselet lehetett a meleg, napos délutánon. Dely vallomásában elmondta, hogy a később sokak által felismert kabát az egyik későbbi rablás során került az ő tulajdonába. Természetesen nem zárja ki semmi, hogy egy másik, máig ismeretlen, arra járó nő jelentette fel a Csengery utcai házban az eseményeket

³⁹ BFL 2442/1947. 177.

lázasan tárgyaló, a sárga csillagot a bejáratú ajtóról levevő lakókat, aminek az eredményeképpen megérkezett a büntetőexpedíció.

A másik kérdés a büntetőakció tervezettségé volt. Előre elkészített listával érkezett-e Dely a Csengery utcába, mint ahogy Dr. Propper Lászlóné állította?⁴⁰ Valószínűleg a lakónyilvántartást nézték, és ennek alapján szervezték meg a lakók elszállítását. Az előre eltervezettséget a bíróság nem vizsgálta, és így ki is került a vizsgálat fókuszából, pedig fontos adalékot szolgáltatott volna ahhoz, hogy megtudjuk, mi is volt a betörő fegyveresek célja a Csengery utcában.

Dely Piroskát története nagy hatású „nyilas nővé” tette. Még 1948-ban, két évvel kivégzése után is megjelenik egy vallomásban, mint egy nagyszabású női összeesküvés szervezője. Szabó Margit 1948. április 2-i feljelentésében összeírta, ki mit csinált a környezetében, a Zichy Jenő utcában, és felsorolta azokat a nőket, akik együttműködtek a nyilasokkal: Gubicsek Paula „tolmács és kémnő” (az öccse az elhurcoltak javait lopja), Kovács Ibolya, Száll Györgyné, Kállászárné, Delli [sic!] Piroška „csak egy a nyilasok által megbízott tolmácsnőkből”, Csizik Mária (férjét elviszik az oroszok, és rádióadót találnak nála), id. Csizik Pálné, Kiss Géžáné (férje VIII. kerületi körzetvezető), Sipics Szilvia (a Halálfejes Légió egyik vezetője), Hergarocs Mária, Fekecsné Erzsi kisasszony, Viki kisasszony, Lilli kisasszony (feltehetőleg pincémők az Andrásy úti King cukrászdában, oroszellenes plakátot szerkesztenek és ragasztanak).⁴¹ Mikor ez a feljelentés készült, Dely Piroška már halott volt, tehát a feljelentés szerzője valószínűleg ismerte a nevét a sajtóból; a sok változatból a „tolmácsnő” verzió lehetett akkoriban a legelterjedtebb a közvéleményben, annak ellenére, hogy Dely vallomásaiban tagadta, hogy tudott volna németül.

Karszalag és a fegyver

Kulcskérdés a per kimenetele szempontjából, hogy Dely Piroška és a nyilaspárt kapcsolatát bizonyítsák-e, vagy bizonyítottnak vegyék. A vallomásokban elhangzott, hogy Dely viselte a szükséges jelvényeket (a nyilashajpánttól a -karszalagig⁴²); a nyilas hatalmi szimbólumok említése, amiket Dely Piroška viselt, azt a célt szolgálta, hogy bizonyítsák: „nyilas nő” volt, ha nem is tagkönyves párttag, azaz nyilasnő. A tanúk – különösen Lichter – tudták, hogy a

⁴⁰ BFL 19273/1949. 51., 1946. január 25-i vallomás.

⁴¹ ÁBTL V 48889. 20–29. Szabó Margit feljelentése: 1948. április 2., 31–46.

⁴² ÁBTL V 48889, 17654/1949. 10.

túlterhelt igazságügyi rendszer hamar elveszítheti érdeklődését az ügyben, ha nem sikerül meggyőző politikai szálát bizonyítani. A vallomásoknál megfigyelhetjük, hogy azok folyamatosan kanonizálódtak, egyre jobban igazodtak egymáshoz, és a második kihallgatásra már egységesedtek, így kialakult az az egységes narratíva a történetekről, ami aztán a bírósági ítéletben is szerepel majd.⁴³

Dely Piroskát mint a Nyilaskeresztes Párt tagját ítélik halálra 19 rendbeli gyilkosságért. Ez feltételezi, hogy párttag volt, és hogy személyesen részt vett a gyilkosságokban. Azonban vallomásaiban két elem volt, amit mindvégig tagadott: a fegyverbirtoklás és a gyilkosság.

„[F]egyverem nem volt, nem is tudok vele bánni, viszont elismerem azt, hogy lezajlott eseményekben mindben segítségére voltam a végrehajtó katonáknak.”⁴⁴

A bírósági tárgyaláson elhangzott vallomásokból viszont a fegyverrel hadonászó amazon képe rajzolódott ki. Mindenki azt vallotta, hogy fegyvere volt, kivéve Struckyt, a Csengery utcai házmestert. Strucky, aki beengedte Delyt a házba, tehát jól látta a belépő nőt, nem tett soha említést a fegyverről.⁴⁵ Volt-e Dely kezében revolver, mikor a szomszédos, Csengery utca 45. házba belépett? Ezt Veréb András láthatta csak, aki szintén nem említi a fegyvert a vallomásaiban.

„Ez a fekete ruhás nyilas karszalagos nő korlátlanul intézkedett, diszponált élet és halál ura (!) volt a szó legszorosabb értelmében ott úgy történhetett és úgy történt, ahogy ő akarta. Fegyver nem volt nála, de a német SS katonák feltétlenül az ő utasításait követték, akkor mikor gyilkolták és elhurcolták a házban lakó személyeket.”⁴⁶

A Csengery utca 64-ben a helyzet bonyolultabb. A visszaemlékezők szerint:

„PA: És a Dely Piroskánál volt akkor fegyver?
– Hát volt, mert ráfogta az anyámra.
PA: Volt nála fegyver, és ráfogta?

⁴³ A rendőrségi jegyzőkönyvek használhatóságáról lásd Pető Andrea, Klaartje Schrijvers: The Theatre of Historical Sources. Some Methodological Problems in Analyzing post-WWII Extreme Right Movements in Belgium and in Hungary. In: Berteke Waaldijk (szerk.): *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*. Pisa, Edizioni Plus – University of Pisa Press, 2006. 39–63.

⁴⁴ ÁBTL V 48889., 1945. március 8-i vallomás.

⁴⁵ BFL 2442/1947. 104.

⁴⁶ Gábor Ervinné vallomása, BFL 2442/1947. 32.

– Szerintem igen.

PA: És ő akarta effektíve agyonlőni?

– Igen.

PA: Hát mert a Dely Piroska vallomásában azt mondja, hogy még életébe nem volt a kezébe fegyver.

– Na jó, hát ez...

PA: És nem tudja, hogy kell vele bánni. És hogy nem volt nála fegyver. Még nem volt nála fegyver azt mondja. Látott valaki nála fegyvert?

– Nem tudom. Nekem az anyám azt mondta. Hát most csúzlival nem lehet valakit a falhoz kényszeríteni.

PA: Nem lehet, hogy ott volt vele egy SS, vagy egy nyilas, akire gondolt, hogy majd lelövi?

– Hát biztos, hogy volt ott valaki. Lehet, mert egymaga ugye nem kísérhetett volna ennyi embert.

– Az biztos. Fegyveresek kísérték a csoportokat.

– Kellett, hogy legyen.

– Minket is fegyveresek kísérték, de nem a Dely Piroska.”⁴⁷

Ezt a bűnlajstromot csak súlyosbította, hogy Delyt nyilas párttagnak tartották. Dely Piroska a per során végig tagadja, hogy a nyilaspárt tagja lenne, és semmilyen irat nem került elő (általában nem is szokott), amely igazolta volna, hogy köze volt a párthoz. Azonban a tanúk határozottan állították, hogy nyilaszíj jelvényt és -karszalagot viselt, sőt állítólag még nyilashajpántot is hordott. Ő maga a vallomásában csak annyit mondott, hogy „zsidó nőkkel gorombáskodtam, nyilas nőkkel semmiféle kapcsolatom nem volt.”⁴⁸ Ezáltal ő maga szakított azzal az akkoriban elterjedt vélekedéssel, hogy mindenki, aki a zsidóknak kárt okozott, az szükségszerűen nyilas volt. Dely „mindennapi” elkövető volt (Browning kategóriái alapján), aki kihasználta a lehetőséget és rabolt.

Az „intézkedő hatalom”⁴⁹

Ha Dely Piroska nem lőtt, sőt még fegyvere sem volt, akkor kik követték el a gyilkosságokat? Kiket utasított, illetve utasíthatott civil és nő létére erre? Mit jelent az „intézkedő hatalom”, amiért elítélték?⁵⁰ A kérdések annál is égetőbbek, mert a négy

⁴⁷ Interjú, 2005. április 1.

⁴⁸ BFL 2442/1947. 15., 1945 február 13-i kihallgatás.

⁴⁹ BFL 17654/1949. 11.

⁵⁰ A házmester felesége, Struckyné, aki egész idő alatt saját, bezárt földszinti lakásában volt, ezt vallotta az első kihallgatásánál: „Nevezett nő a házban lezajlott eseményeket levezette és rendezte, állandóan parancsokat adott és intézkedéseit kellett végrehajtani.” BFL 17654/1949. 23., 1945. március 19.

bűnesetben résztvevő férfiak közül, akik a bűnöket valóban elkövették, egyetlenegyét sem sikerült megtalálni. Többek között azért, mert Dely Piroska a kihallgatásokkor csak társai keresztnévét említette, s így nem voltak azonosíthatók. A forrásokból nem derül ki egyértelműen, kik és hányan voltak, akik 1944. október 15-én este bezörgettek a kapun. Kik voltak a betörő férfiak: nyilasok, egyenruhában vagy csak karszalaggal, fekete SS-egyenruhások vagy zöld egyenruhások? Csak az egyik csoport tagjai vagy csak a másik, esetleg vegyesen? Hányan voltak? Mivel érkeztek? Gyalog? Teherautóval? Kocsival? Dely Piroska ott csatlakozott hozzájuk, vagy már velük érkezett? Ezek mind olyan kérdések, amiket nem tudunk pontosan megválaszolni, mert a tanúk egymásnak teljesen ellentmondó vallomást tettek. Dely vallomása szerint társai Werner Alexanderre hivatkoztak, akire a kísérésnél a Nagyatádi utcából kilőtt valaki, és meghalt. Ha ez valóban így lett volna, akkor a németek nyilván büntetőexpedíciót vezettek volna az ellenállás felszámolására, és ma tudnánk erről. A „kilövés” mítosza több vallomásban jelen volt, mint a „zsidó ellenállás” módja. Más perek során is felmerült önvédelemként, hogy 1944. október 15. után nem feljelentette a házbeli zsidókat, hanem a katonákat védte az orvmerénylettől.

„[É]n nem tudom, hogy milyen katonák azok, akik az utcán
cirkálnak én nem mondtam a katonáknak, hogy vigyék el a
zsidókat, és csak azt mondtam, hogy nézzék át a házat, mert félő
volt, hogy a szemben álló házból átlövedöznek.”⁵¹

Állítólag Delyt kísérte még két német, Stefan és Josef, akik Dely elmondása szerint elmentek a visszavonuló csapatokkal, azóta se hallott felőlük. Józsit (aki feltehetőleg nem azonos Joseffel) egy Erzsébet körúti büfében ismerte meg: „sem előtte, sem utána nem láttam”⁵² – vallja. Ez nem segítette sem a többi elkövető azonosítását, sem pedig Dely saját felelősségének csökkentését.

Az ítéletben mint „német parancsnokságon alkalmazott ápolónő”,⁵³ a vádiratban mint négy SS-katonát vezető nő szerepelt.⁵⁴ Ő maga kettő katonát vallott be tettestársként, az ítéletben hét szerepelt. A vádirat szerint a Csengery utca 45.-ben pisztolyt, karszalagot hordott, egy lövés dörrent a kapuban, le akarta lövetni Szabó házmesternét, akit a golyó nem talált el. A Csengery utca 64.-ben – a vádirat nem mondta meg pontosan, hány – SS-katonát pisztollyal vezetett, a sűrű lövöldözés összeterelte a lakókat, a Steiner lakásban tüzet

⁵¹ BFL 1322692/1949. 24., Borbély Istvánné házmester 1945. december 15-i vallomása.

⁵² Március 13-i vallomása. BFL 2442/1947.

⁵³ BFL 2442/1947. 101.

⁵⁴ BFL 2442/1947. 98.

vezényelt, 70 főt elvitetett, 18 halottat hagyott maga után. Lichter apja pedig mindennek a hatására szívrohamban meghalt. Hogy volt-e bármilyen valóság- vagy jogi alapja annak, hogy egy nő parancsot adjon egyenruhás férfiaknak: kérdéses. A Csengery utcából három transzportban elhajtják a lakókat: a Kertész utcába a férfiakat, a Szeged utcai templomba a nőket és a gyerekeket, és végül szintén a Kertész utcába a harmadik transzportot, gyerekekkel és öregekkel. Ezt a részletet a bírósági anyagokból nem lehet rekonstruálni, csak a túlélőkkel folytatott interjúkból. A bíróság számára ez lényegtelen volt. A házból különböző csoportokban vittek el embereket, nem csoda, ha ennek az emléke és emlékezete összefolyik. A különböző transzportokban levők csak arra emlékeznek, hogy a legszűkebb családjukból ki volt a csoportban. S az sem stimmel, sem a vádiratban, sem az ítéletben, hogy 70 embert hajtott volna el: ennek a számnak többszörösét vitték el, csak a Csengery utca egy házából. A részletekkel a bíróság nem bíbelődött: a 18 vagy 19 halott elegendő volt a legszigorúbb büntetés kiszabásához, a kísérés már nem volt lényegi kérdés.

A végjáték

„Dely Piroska nevét csak a háború után hallottam és nem követtem a bírósági tárgyalásokat sem. Amit hallottam, hogy terhes volt és nem végezték ki.”⁵⁵

Dely – a dokumentumok szerint – 1945. február 28-án említi először egy kihallgatáson, hogy terhes.⁵⁶ Pontosan emlékszik arra, mikor volt az utolsó menstruációja: 1944. december 18-án, és december 23-án volt az utolsó közösülése; tovább erősítette a róla kialakult, „laza erkölcsű” benyomást, hogy elvált létére szabadon szexuális életet él. Az a tény, hogy terhes, és hogy két, ugyan ismeretlen helyen tartózkodó gyereke van, akár a felmentéséhez is vezethetett volna 1945. április 25-én. Talán ezzel is magyarázható, hogy a rendőrség nem törte magát, hogy a két gyereket megtalálják, hiszen a tárgyaláson ez gyengítette volna a vád helyzetét. Az ítéletet, mely halál volt, azonban a gyermek születéséig felfüggesztették.⁵⁷ Az 1945. május 8-i nőgyógyászati vizsgálat hat hónapos terhességet állapított meg. Az, hogy a szülés a várható kilenc hónap után nem következett be, a magyar igazságszolgáltatásnak is feltűnt. 1945. októberében és decemberében is hivatalosan tudakozódtak, hogy megszületett-e már a gyermek. A nemleges válaszokat követően csak 1946. január 9-én

⁵⁵ Bodor Miklós levele 2007. augusztusában Kun Magdának.

⁵⁶ BFL 2442/1947. 50.

⁵⁷ BFL 2442/1947. 92.

vizsgálták meg Delyt, és akkor megállapították, hogy rákja van (*cysta ovarii*), melyet a börtönorvos korábban tévesen terhességnek diagnosztizált.⁵⁸ Tildy Zoltán köztársasági elnök 1946. január 30-án rendelte el a kivégzést. A terhesség előrehaladtát nemcsak a fogházban követték nyomon, hanem Lichter is. 1946. február 1-ji levelében, melyben a betegségről nem tudott, de a kivégzést hiányolja, felhívja Tildy Zoltán figyelmét arra, hogy Dely a nyilaspárt tagja. Ebben a levélben a Gestapo szolgájának is nevezi (ez az elem itt bukkan fel először a tárgyalás során), aki 18 embert megölt: „nem nő volt, hanem emberi bőrbe bujtatott gyilkos fenevad”.⁵⁹ A kivégzést 1946. március 23-án hajtották végre.⁶⁰

⁵⁸ BFL 2442/1947. 125.

⁵⁹ MOL XIX-E-1-l-Tank-2000-1946. 28.

⁶⁰ MOL XIX-E-1-l-Tank-2000-1946. 16.

4. fejezet

A halál és a lányka

„Azt hiszem, ezt nem lőtték agyon, mert nem volt ott vér.”¹

„Ott az történt, amit a nyilas nő akart... akit ő akart meghalt, akit ő azt elcípelték, és ha úgy akarta annak semmi baja nem lett.”²

Budapesten 1944. október 15-én a Csengery utca 45. és 64., a Hársfa utca 57. és a Nagyatádi Szabó (mai Kertész) utca 1. számú házakban követtek el atrocitásokat Dely Piroska vezetésével, aki „cselekményeivel emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának felbujtója illetve részese volt” – írja a vádirat.³ Felbujtó és részes: ezek komoly vádak. Tisztázható-e valaha Dely Piroska szerepe a gyilkosságokban? Egyáltalán: tett-e értékelhető kísérletet a népbíróság arra, hogy tisztázza, mi történt valójában a Csengery utcai gyilkosságok során? A vádirat egyik kulcspontját az az állítás alkotta, hogy egy tanú hallotta, hogy Dely Piroska vezényelte a tűzparancsot, még hozzá németül: „*Schiessen!*” Valóban hallani lehet-e két csukott ajtón keresztül, a zűrzavarban a tűzparancsot? Egyáltalán: mi szükség volt a parancsra? Parancsolhatott-e egy ápolónő (vagy tolmács) a fegyveres katonáknak? Hogyan került bele ez az elem (mármint hogy a tanú személyesen hallotta, amint Dely tüzet vezényel) egy későbbi vallomásba, mikor a korábbi vallomásokban sehol sem szerepelt?

A vádirat szerint „19 személyt a helyszínen kivégeztek.”⁴ Ennek a 19 személynek a nevét Lichter is felvéseti a márványtáblára, amit emlékül állíttatott (felirata a 8. *mellékletben*, a tábláról készült fotó a 6. *mellékletben* látható), de a táblára felkerült 19 halott közül nem

¹ BFL 2442/1947. 33. Steiner Andorné vallomása, 1945. március 24.

² BFL 2442/1947. 36. Steiner Alajosné vallomása, 1945. március 26.

³ BFL 2442/1947. 96.

⁴ BFL 2442/1947. 98.

mindenkit a helyszínen végeztek ki, és utólag nehezen rekonstruálható, hogy ki és miért került fel a táblára, mely még ma is áll. Az eseményt, melynek során Lichter elvesztette családjá nagy részét, minél nagyobb jelentőségűként akarja bemutatni, és ennek örökre emléket állítani. Az emlékezhely kialakulásáról majd külön fejezet szól.

A halál nemcsak biológiai és személyes, hanem kulturális is. Egy halott különböző értelmezést kap különböző időpontokban és a különböző helyeken, és ez igaz a 19 halottra is.⁵ Egész másképpen néznek a halottakra a mészárlás után kiszálló nyomozók, akik kihallgatják a lakókat, mint a volt lakótársak vagy családtagok. Erről a kihallgatásról jegyzőkönyvet vesznek fel, mely ugyan elveszett, de a kihallgatás ténye bizonyítéka annak, hogy nem tervezett politikai büntetőexpedícióról, vagy a zsidó ellenállás letöréséről, hanem a sokkal prózaibb, köztörvényes rablásról volt szó. Többek között ezzel is magyarázható, hogy Delyék háromszor is visszatérnek a házba.⁶ Az esemény a nyilaspuccs után rövid ideig helyreálló rendben felkeltette a rendőrség figyelmét. Mikor Verebes Mária, a hűséges keresztény cseléd Lichteréket kereste, Strucky József, a Csengery utcai házmester azt a választ adta, hogy „a Lichterék már nem léteznek... Arról tudomásom van, hogy evvel a vérengzéssel kapcsolatban nyomozás indult, a nyomozás eredményéről azonban bővebbet nem tudok”.⁷

Az idő múlásával az ilyen típusú, a házakban lezajlott mészárlások nem folytatódtak, mert a holttesteket el kellett tüntetni. Ez a típusú gyilkosság nem dehumanizálta az áldozatot, ami előfeltétele a tömeggyilkosságoknak, hanem „intim gyilkosság” volt, hiszen a lakókat saját lakásukban ölték meg. Megválaszolhatná a „*Hány embert is ölték meg a Csengery utcában?*” kérdését, ha ki lehetne nyomozni, hogy hova kerültek a holttestek a házból. Minden lehetséges helyszínt megvizsgáltam, de nem találtam meg a holttestek nyomát. Valószínűleg abba a tömegsírba kerültek, melyből később a Kerepesi temető mártíroknak fenntartott parcellája lett. És azáltal, hogy a mártírpacellába kerültek a holttestek, az utókor is másképpen gondol ma rájuk.

Akik vallanak a halottakról

Sem 1944. október 15. előtt, sem 15-én nem volt szokás Budapesten lakásokba bemenni, és az ott lakó civileket lelőni. A Csengery utca 64.-ben mégis ez történt. Az ott lakók először

⁵ David Simpson: Naming the Dead. *London Review of Books*, 23/22. (2001.) 3.

⁶ BFL 19273/1949. 1. Lichter feljelentőlevele.

⁷ BFL 19273/1949. 79.

szembesültek a halott testekkel és a vérrel, ezért is érdekes, hogyan beszélnek erről az élményről. A gyilkosságokról különböző forrásaink vannak. Minden nyilatkozó személyesen érintett az eseményben, tehát óvatosan kell kezelni a vallomásukat.

A kulcs a történet megértéséhez Strucky Józsefnek, a Csengery utca 64. házmasterének a vallomása, akik végigasszisztálta az első Dely-féle razziát. A bírósági tárgyalásán azt vallotta, hogy az SS-esek vagy nyilasok feleségével együtt bezárták a lakásukba, és csak akkor engedték ki, amikor végeztek a mészárlással, azzal a paranccsal, hogy kapcsolja le a villanyokat. Elsötétítés volt, tehát Strucky végigjárta a lakásokat, és vallomásában beszámolt arról, hogy mit látott, s ezt a későbbiekben részletesen elemzem. Ez a beszámoló tele van ellentmondásokkal: Egyrészt első vallomásában beszámol arról, hogy ekkor találta meg a Grünberger lányok holttestét is, akik viszont akkor még egészségesen bujkáltak szüleikkel a pincében. Másrészt rejtélyes módon reggelre újabb holttest kerül abba a lakásba, amit már előző éjjel Strucky átkutatott és üresnek mondott.

A szemtanúk másik csoportjába tartoznak a Steiner család női tagjai, akiket bezártak a szobába, míg a férfiakat a fürdőszobában kivégezték. Ők túléltek a későbbi deportálást, és tanúvallomást tettek.

A harmadik típusú tanúk a pincében vagy a szekrényben rettegve figyelték, mi történik a távolban, és legfeljebb a puskaropogást vagy a kiáltozást hallották.

És végezetül, negyedikként, tanú maga Dely Piroska is, aki végig következetesen tagadta nemcsak azt, hogy fegyver lett volna a kezében, hanem azt is, hogy tűzparancsot adott ki. Nem is említette a halottakat, mert számára azok nem léteztek. Ha elárulta volna, hogy ismeri őket, rögtön felmerült volna az előre eltervezettség gyanúja.

Kik voltak a halottak Strucky vallomása alapján? A kihallgatások és a tárgyalás alatt többször kísérletet tettek arra, hogy meghatározzák, végül is hány halott (18? 19? 20?) maradt a helyszínen. Ha összevetjük a halottak jegyzékét (9. melléklet) a tábla listájával (8. melléklet), látjuk, hogy nemcsak a halottak névelírása jelent problémát, hiszen a házban nem lakóközösség volt, hanem ad hoc összezsúfolt emberek éltek egymás mellett, hanem az is, hogy különböző időpontokban is találják meg a holttesteket. Az azonosítást megnehezítette az is, hogy a főbélőt és az albélőt ugyanúgy hívták (Faragó István). Jó néhány halottat nem abban a lakásban találtak meg, ahol lakott. Hogy kerültek oda és miért? Végül is, ahogy már említettem, nincsen érvényes lista sem az ott lakókról, sem a halottakról. Azoknak az emlékezete maradt fenn, került fel a neve a táblára, akiknek a házban volt túlélő

családtagjuk.⁸ Lichter az édesapja nevét is felvésette a táblára, pedig nem a vérengzésben, hanem utána, az elszenvedett sokk hatására halt meg hirtelen.

A kulcsfigura Strucky, a házfelügyelő, aki – mint nem zsidó – szabadon mozoghatott a házban, és követte a nyilasok parancsait. Mint egy későbbi fejezetben látni fogjuk, ő nem ártatlan az ügyben, tehát vallomását erős kritikával kell kezelni, hiszen annak fő célja nem a bíróság munkájának segítése, hanem a saját bűneinek elrejtése volt.

Miért történtek a gyilkosságok: a zsidó ellenállás verziója

Hogy mi indokolta ezt az aránytalan fegyveres fellépést, sosem fogjuk megtudni. Az egyik magyarázat szerint a Szálasi-puccs utáni zavaros és bizonytalan időszakban a zsidó ellenállásról érkezett hírt reagálták le így az új hatalomhoz jutó nyilasok. Ez a verzió két forrásból táplálkozott. Egyrészt maga Dely Piroska is táplálta ezt a verziót vallomásával, melyben a számára az volt a fontos elem, hogy parancsra cselekedett, tehát nem lehet felelősségre vonni:

„Svábhegyi szanatóriumi ápolónő és felette a német parancsnokság rendelkezett. Egy német százados utasított, hogy 5-6 katonával menjek a Csengery 64-be katonákat oda kalauzoljam, mert én Budapesten ismerős vagyok, míg a német katonák nem továbbá tudok kicsit németül... utasítást adott, hogy a megjelölt házban lőszerek és fegyverek után kutasson, ha valaki ellenállna, szedjék össze. Nekem fegyvert nem adtak.”⁹

„Csöngettek, bementek ott riasztó lövések. Azért mert 2. vagy 3. emeletről lelőtt valaki a katonákra, egyik főhadnagy a kezén megsebesült. Ő lent maradt a sebesülttel, többi katona felment az emeletre, hogy ott mit csináltak arról tudomásom sincsen... Az emeletről lövéseket hallottam nem tudom, hogy lövöldözés következtében meg sebesült e valaki. Nekem a katonák azt mondták, hogy a bezárt ajtók zárját lőtték szét. Az udvarra leterelt emberek közül senkit nem lőttek le... Nagyatádiba 50-60 embert ott mi történt, arról nincs tudomásom. Másnap reggel ismét parancsra elkalauzoltam német katonákat... udvaron lézengő

⁸ Dr. Erdélyi Lujza testvérét, Dr. Mezey Pálnét is a Csengery utcából vitték el, és Kertész utcai transzportban volt. Soha nem tért haza. Erdélyi Lujza levelet írt a Nemzeti Bizottságnak, melyben a saját verzióját ismerteti: a levél szerint egyértelműen a „nyilas érzelmű” házmester miatt történt a deportálás. A testvér neve nem szerepel egyetlen listában sem, csak ebből a levélből tudjuk, hogy a Csengery utcai házban élt. BFL XVII-2.19. IV. 6. levél, 167. (1945. február 26.)

⁹ 1945. április 25-i tárgyalás, BFL 2442/1947. 63.

három embert elfogták Nagyatádiba... Október 15-én egy másik házban is voltunk a Csengery utcában a számra nem emlékszem... kapu alatt vártam, míg intézkednek Nagyatádiba vitték egy ember szökni próbált, katonák utána lőttek.”¹⁰

„A két ház közül valamelyikben a német katonák egy kosárra való lőfegyvert szedek össze. Mindkét házban a katonák emeleten tartózkodása alatt hallottam lövéseket, de nem tudom, hogy megsebesítettek vagy lelőttek-e volna valakit. Tagadja, hogy szemtanúja lett volna kivégzésnek, nem gorombáskodott, ha módomban állt segítettem rajtuk külön válogattam a gyerekeket és öregeket... egy alkalommal az utcán egy nőt a kisgyerekekkel a katonák figyelmét elkerülve hazaküldtem, hogy bántódásuk ne essék. A zsidók elhurcolása egyáltalán nem rajtam múlt.”¹¹

Ezekből a leírásokból jól szervezett katonai akció képe bontakozik ki mind a két oldalon. Csakhogy ekkor nem volt két oldal. Különösen a ház zsidó lakóinál talált, kosárszám álló fegyverek tűnnek irreálisnak. A Horthy-proklamáció hírére a házról levették a sárga csillagot. Ez volt az ellenállás.¹² Érdekes elem, hogy 1945 után a tanúk vallomásából ez nem derül ki, pedig ha valamikor, akkor érdemes lett volna kiemelni az ellenállás tényét. De nem tették.

A másik forrás az események kiváltó okaira a visszaemlékezők leírása, mely összekapcsolódik a Széplaki-verzióval. E szerint a házban lakó férfiak, akik az udvaron álldogáltak, és az ablakba kitett rádiót hallgatták, miután értesültek róla, hogy Szálasi átvette a hatalmat, megállapodnak, hogy őrseget állnak a kapunál, botokkal felfegyverkezve.¹³ Ezt a szerveződést jelentette volna fel a házmesterlakásban hallgatózó Széplaki, felfegyverezett zsidó összeesküvésként. A túlélőkkel készített interjú alapján világos, hogy összes fegyverük egy bot, illetve egy boxer volt. Szamocseta későbbi tárgyalásánál, melyre még visszatérek, Lichter is e mellett a verzió mellett kardoskodott, de ő a felfegyverkezést csak alibi oknak tekintette, számára az események fő oka a gyilkolási vágy volt.

„Dely Piroska és SS csoportja a Svábhegyről olyan feljelentésre jött ki, melynek alapja a Csengery utca 64 ház lakóinak titkos fegyverkezése lehetett. Természetesen fegyvert senkinél se találtak, ebből a vádból egy szó se volt igaz. Itt a pincében magyarul jól

¹⁰ 1945. április 25-i tárgyalás, BFL 2442/1947. 63.

¹¹ BFL 2442/1947. 65.

¹² BFL 19273/1949. 37. Eisenstadter Miksáné vallomása.

¹³ Kun János interjú 2005. március 3.

beszélő svábok voltak az SS katonák, altisztjük egy Lenhart vagy Lenhard nevű sváb volt, fölötte egy SS tisztt parancsnokolt, aki a behurcoltak összes értékeit és okiratait elvette.”¹⁴

A Struckyék ellen folytatott perben a túlélők, akik anyagilag mind károsultak voltak, próbálták a felelősséget Struckyékre mint értelmi szerzőkre terelni. Sárdi Jenőné vallomásában ezt mondta:

„[A] mi pincénk közvetlenül Szamocseta György szabómester üzlete alatt van és az ott lévő szellőzőnyíláson keresztül fűtanúi voltunk Szamocseta üzletben lefolyt beszélgetéseknek. Szamocseta üzlete egy olyan főhadiszállásnak tűnt, ahová egész nap jöttek az emberek és a házban lefolyt eseményeket tárgyalták természetesen ebben a beszélgetésben a legnagyobb örömmel fogadták a házban történet részünkre borzalmas eseményeket.”¹⁵

A zsidó ellenállás története nem az a narratív keret volt, melyet 1947-ben a népi demokrácia bűnüldöző szervei hallani akartak. Addigra már a cionizmus elleni harc előszelét lehetett érezni, tehát más narratív keret után kellett nézni.¹⁶

Miért történt a gyilkosság? A Széplaki-verzió

A népbírószági tárgyalás menetét nemcsak a Csengery utcai túlélők követték nagy érdeklődéssel, köztük Lichter, hanem egy idős, szekszárdi gazdálkodó, id. Széplaki György is. Fia, az egyetemista ifj. Széplaki György hadifogságban volt, és – „mivel nap mint hazatérhet” – azt kérte az apja: tisztázzák a gyanú alól, hogy szerepe lett volna a Csengery utcai történetben. Az idősebb Széplaki két tanút is felkért, hogy támasszák alá: fia az általa leírt verziót mesélte még 1944 októberében, mikor Szekszárdra érkezett.¹⁷ Miért volt ez olyan fontos? Azért, mert a fegyveresek megjelenését a Csengery utcában néhányan egy kínos közjátékkal magyarázták. Ez pedig nem volt más, mint hogy a fiatalabb Széplaki jelentette fel a zsidókat, és ezért igen nagy volt az esélye, hogy a hadifogságból esetleg hazatérő fiatalembert lefogja a magyar rendőrség.

¹⁴ BFL 19273/1949. 230. Lichter vallomása.

¹⁵ BFL 19273/1949.43. Sárdi Ernőné vallomása, 1946. január 28.

¹⁶ Erről bővebben lásd Kovács András: Jews and Jewishness in Post-war Hungary. *Quest. Issues in Contemporary History. Journal of the Fondazione CDEC*, 2010/1. (<http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=192> Utolsó megtekintés: 2012. január 8.)

¹⁷ Egyikük volt Homoky István (Baja, Szent Antal utca 28/b), a bajai kereskedelmi középiskola igazgatója.

„[A] ház lakói összegyűltek Strucky házfelügyelő lakása előtt, hogy rádiót meghallgassák, lévén csak neki rádiója az egész házban. Én az ajtóban álltam és hallottam, amint bent Struckynál a következőket mondotta: férjem az a málészájú nem tud semmit se elintézni és ha egyszer kijönnek a nyilasok, engem is kicsinálnak »velük együtt« – ismeretlen férfihang: Várj csak, hát majd én azonnal intézkedem. Én gyorsan elugortam az ajtóból, nehogy észrevegyék, hogy hallgatóztam. Kijött kb. 172cm magas 25 év körüli férfi, világos hajú férfi, akinek a nevét nem tudom. Később azt mondták nekem, hogy valami Széplakinak hívják. Ez eltávozott, és kb. 2-3 perc múlva visszajött, közvetlenül utána kezdetét vette a már ismert ügy.”¹⁸

Széplaki jelenlétét többen megerősítik, és érdekes, hogy a népbíróság azon kívül, hogy nyomozólevelet állított ki a nevére, nem követte ezt a szálát. De a nyomozólevél nem volt tréfadolog, ezért is nem sajnálta az idősebb Széplaki az időt és energiát, hogy a fiának alibit szerezzen. Bizonyítani akarta, hogy Széplaki, mikor a Strucky házaspár lakásából kilépett, a saját, 3. emeleti lakásába ment enni, nem a nyilasokért, majd visszatért. Véletlen egybeesés, hogy éppen akkor érkeztek a nyilasok a nővel, akik aztán Struckynét és Széplakit bezárják a lakásukba, hogy „bajuk ne essen”.¹⁹

Széplaki édesapja csatolja Homoky Istvánnak, a Bajai Állami Knurr Pálné Kereskedelmi Leányiskola igazgatójának a levelét, aki szintén ismerteti, hogy szerinte mi történt a Csengery utcában. Ezt nyilván a sajtóból vagy Széplakitől magától tudta, hiszen a levél 1947. augusztus 16-i keltezésű:

„[N]yilasok jöttek a házba, köztük nő is volt, s felszólították őket, a házmestert és Széplakit, hogy a lakást ne hagyják el és álljanak a fal mellé, nehogy valami bajuk történjen.”²⁰

Fontosnak tartja továbbá kiemelni, hogy „a család sohasem volt zsidóellenes beállítottságú, Széplaki is és a bátyja is Budapesten mindig zsidó családoknál laktak”.²¹

Széplaki apjának a népbírósághoz benyújtott verziója aktív közreműködést feltételez Struckyék és a fia között, amiről, ha létezett is, Struckyék óvakodtak a kihallgatásokon említést tenni, mert akkor ő lett volna a felbujtó, ami aztán a később elemzendő második tárgyaláson fel is merült. Struckyékkal egyetlen bizonyítható kapcsolata volt Széplakinak:

¹⁸ BFL 19273/1949. 215. Rosenberg Miklósné vallomása.

¹⁹ BFL 19273/1949. 136.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

udvarolt Strucky Évának, a házmesterék lányának. Ezért Struckyné minden kihallgatáson, ha ez szóba került, elmondta, hogy „lányommal iskolai dolgokról beszélgettek”.²²

A Strucky család elleni feljelentésben, melyet egy későbbi fejezetben elemzek, Széplaki már úgy szerepelt, mint aki nyugatra menekült, szó sincs orosz hadifogságról. Széplakinak valóban nem volt más dolga, ha valóban meg akarta mutatni a barátnőjének, hogy nem olyan fából faragták, mint annak apját, hogy kétszáz métert elsétálva bejelentést tegyen az Andrassy út 60.-ban.²³ Azt, hogy a fegyveresek ezért mentek-e a Csengery 64.-be, vagy azért, mert Dely Piroska, aki a környéken ismerős volt, tudta, hogy Steinerék vagy más lakók igen módosak, nem fogjuk soha meg tudni.

Ki volt Széplaki?

A történet másik titokzatos alakja – Dely mellett – Széplaki György. Ifj. Széplaki (Szedlacsek) György Imre 1920-ban született a nyomozólevél szerint, az anyakönyv szerint 1925-ben, Szekszárdon. Apja, Szedlacsek György, a hagyatéki tárgyalás alapján igen módos gazdálkodó, szekszárdi lakos, anyja Orbán Erzsébet. A kalocsai jezsuitáknál érettségizett. 1943-ban a család magyarosította a nevét. Ugyanezen év szeptemberében iratkozott be a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Karának állatorvosi osztályába. Az 1943/44. tanévben volt az intézmény hallgatója. 1944. április 28-án, illetve 1944. szeptember 16-án sikertelen előszigorlatot tett. Ezt követően a tanulmányi nyilvántartásban semmilyen tanulmányi előmenetelre vonatkozó bejegyzés nincs róla. Utolsó budapesti lakcíme: VI., Csengery utca 64. 1946-ban népbíróági nyomozólevelet állítottak ki a nevére, mely szerint 1947-ben hadifogságban volt. Az 1952-ben, id. Szedlacsek György halálakor felvett hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyvben szerepel a leszármazott rokon, Széplaki József, aki internátusban él. A Szovjetunióban fogságba esett, elhurcolt magyarok minden lehetséges listáját átnézve nem került elő semmi nyom Széplaki-Szedlacsekről.²⁴ Amikor 1955. január 5-én a hagyatékot megöröklők részletfizetést kérnek, a hagyatéki illeték megfizetésekor felmerül, hogy Széplaki György Imre, mint

²² BFL 19273/1949. 243.

²³ BFL 19273/1949. 212. Rosenberg Miklósné vallomása 1946. január 29-én, mikor is elmondja, hogy Széplaki „az ott lévő zsidókat kíméletlenül félrelökte és eltávozott. Néhány perc múlva visszajött és láttam az arcán, hogy olyan diadalmas mosoly van rajta és amikor bement a lakásba ezekkel a szavakkal lépett Struckyékhez: Na ugye mondtam, hogy elintézem... Széplaki visszatérése után egy pár perc múlva már hallottam a lövéseket és azután játszódtak le a házban lefolyt véres események.”

²⁴ MOL XIX-j-1-q. Magyar Külügyminisztérium Hadifogolyjegyzékei. Köszönöm Kocsis Piroska és Varga Éva segítségét.

egyetlen örökös és „egyetlen édes gyermek” ismeretlen helyen tartózkodik, és a MÁV-internátusban élő Széplaki József még mindig kiskorú. Az a kissé regényes magyarázat is előfordulhat, hogy Széplaki József tulajdonképpen nem más, mint Széplaki György Imre, és így, a háborúban lehetséges névcserével menekült meg az igazságszolgáltatás elől: a két születési évet összecsérélte, miközben kitaláltak egy gyereket, aki távol élt.²⁵ De az is lehet, hogy a Lichter 1946. szeptember 3-i feljelentő levelében megfogalmazott vélemény lehetett megalapozott, hogy addigra már a sokat látott Széplaki nyugatra távozott.²⁶

Tehát mikor történtek a gyilkosságok? A Strucky-verzió

1944. október 16-án, hajnali 2-3 után Dely Piroska felküldi Struckyt, hogy az első emeleten kapcsolja le az üresen álló, nyitott lakásokban a villanyt. Strucky a házgondnoknővel együtt megy, megnézik a 2. emeleten a 2. és 3. lakást, utána egyedül folytatja, a házgondnoknő ismeretlen okból nem kíséri tovább.²⁷ Vagy nem akart tanúja lenni annak, amit Delyék csináltak, vagy pedig annak, amit Strucky csinált (*9. számú melléklet.*)

Strucky az első emeleti lakásokat zárva találja, de a 2. emeleten a 2. lakásban egy halottat talál, Faragót, a harmadikban négy halottat, utána a többi második és harmadik emeleti lakásban leoltja a villanyt. A 4. emelet 4. lakásában hat halottat talál. Amíg odafent van, lezajlik a deportálás: kb. hetven embert elvittek a házból. Ez hosszú ideig eltarthatott, tehát Strucky is hosszasan időzött a lakásokban, és látnia kellett a halottakat, valamint volt ideje azoknak az értékeknek az elemelésére, amiket Dely Piroska és társai ott hagytak.

1944. október 16-án reggel Grünbergerné előbújt a lakása lichthófjából, ahova szerencséjére ki tudott lépni, és megkérte Struckyt, hogy a 2. emelet 2. lakásában a megölt rokonai (Grünberger Vilmos, Grünberger Margit és Ilona) zsebéből vegye ki az értékeket. Ezért ment vissza Strucky a lakásba: „ő megnézte semmi értéket nem talált a meggyilkoltnál, visszaadta az üres levéltárcát”.²⁸ Világos, hogy a házmester kihasználta a helyzetet, hogy a mészárlás után a zsidó lakók nem mertek kimenni a házmesteri lakásból,

²⁵ Kurócziné Gombár Mária, Vöröskereszt kutatószolgálat, 2007. október 26. (45222 hivatkozási szám); Dr. Kiss Márton levéltáros, Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Levéltárosának levele (2007. október 20.); Dr. Bonhardt Attila, a Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának levele (2007. október 3.); Dr. Dobos Gyula, Tolna megye Önkormányzat Levéltárának igazgatója 2007. október 29-i levele és az általa küldött dokumentumok (XXIV/105. Tolna megyei Illetékhivatal 3051/1954, V/74b Szekszárd város 3055/1943 és 3056/1943).

²⁶ BFL 19273/1949, 5.

²⁷ BFL 2442/1947. 72.

²⁸ BFL 19273/1949. 41. Grünbergerné vallomása.

illetve a pincéből, és így ő szabadon végigkutathatta a lakásokat értékek után, amit aztán letagadott.

Strucky vallomásában azt mondta, hogy míg a lakók leterelése folyt, állandó lövöldözést hallott.²⁹ Ha állandó volt a lövöldözés, akkor sokkal több halottnak kellett volna lennie. Később Strucky árnyalta a vallomását: „zárakba lőnek bele, ahova nem akarják őket beengedni”.³⁰

Reggel 8 óra körül Strucky újra végigjárja a lakásokat. Mások azt vallják, akkor tért vissza Dely Piroska is. A 2. emelet 1.-ben két halottat, a 3. emelet 1.-ben három halottat találnak Struckyék. További kutatása során megtalálja a 2. emelet 2.-ben a Faragó nevű albérlő holttestét is, a 2. emelet 1.-ben pedig egy halottat, a harmadik Grünberger lányt. Vallomása szerint ekkor eltérő számú halottat talált a lakásokban, mint első ottjártakor. Felmerül a kérdés: hogyan olthatta el a villanyt úgy, hogy ne lássa a lakásokban a halottakat (2. emelet 1.-ben két halottat, 3. emelet 1.-ben három halottat, a 2. emelet 2.-ben, ahol már járt éjszaka, talált egy új halottat, éppen úgy, mint a 2. emelet 1.-ben)? Úgy, hogy eközben nem említett senki a tanúvallomásban újabb lövést! Strucky az április 25-i tárgyaláson már kihagyja, hogy két részletben vette észre a halottakat, és az egész mészárlást egy folyamatos történeté alakítja, melynek előnye volt, hogy elfedte azt az időt, mikor Strucky egyedül volt a lakásokban.

A Csengery utcai terelés három transzportban zajlott le, és az elkövetők több lépcsőben lőttek is. A házmesterlakásban összeterték a maradék zsidó lakót, akiket nem vittek el. Kiürítették a lakásokat. Az első csoport (többek közt Gábor Ervinnével) már elindult, és mikor Gábor Ervinné visszafordult – minek körülményeit még a későbbiekben elemezzük – a Csengery és az Andrássy utca sarkáról, és visszatért a házba, még mindig puskaropogást hallott, és a ház lakóit még akkor lőtték le.³¹ Ezt Strucky nem említi, pedig elvileg éppen a villanyokat oltogatja és zárja be a lakásajtókat, mikor még valaki vagy valakik lőnek a ház felsőbb emeletein a fegyvertelen lakókra. Ez feltételezi, hogy a betörő fegyveresek nem egységes csoportként, parancsra működtek, hanem egyénileg döntötték el, mikor és hol lőnek, kit lőnek le és melyik lakásban.

²⁹ BFL 2442/1947. 29–30.

³⁰ BFL 19273/1949. 29.

³¹ BFL 2442/1947. 25.

A Steiner-verzió

Steiner Andorné túléli a mészárlást, és tanúvallomást tesz.³² Vallomása a mészárlás plasztikus pontossággal leírt változata.

„Férfiakat megmotozták, akit találtak az elvitték, kihívták őket az előszobába és mi nők bent maradtunk a szobába és ránk zárták az ajtót. A fiúkat az előszobából a fürdőszobába vitték, először Tenzer Róbert, aztán az uramat, aztán a sógoromat [Kérdés, honnan tudja a sorrendet.] [...] Singer urat betették a wc-be ahol ijedtében szívszélhűdésben meghalt.³³ Azt hiszem, ezt nem lőtték agyon, mert nem volt ott vér. Két idegen férfit hoztak be a lakásba azokat is agyonlőve találtam meg, Az uram meg a sógorom még éltek. A sógoromat kihoztam a szobába [...] akkor az uram szólított engem, és bevezettem a szobába és kényelembe akartam tenni, mert a keze fejét lelőtték. Ekkor újból jöttek, mikor könyörögtem, hagyjanak békét az uramat mert szegény munkásemberek vagyunk. Végighallgattak és az uramat háromszor hátba lőtték. Belém is lőttek. Én beleestem a szekrénybe és úgy tettem, mintha meghaltam volna. Még egyszer bejöttek a nyilasok és a németek megnézni, hogy meghalt-e mindenki. Azt mondta ez egyik az asszony még el, de azért kimentek. Az ágy alá húzódtam így maradtam életben. Dely Piroska és társai többször visszajöttek.”³⁴

Steiner Lajosné ugyanebben a lakásban pedig így látta ugyanazokat az eseményeket:

„Három SS katona és egy nyilas nő fekete kabátban, egy övvel összefogva, nyilas karszalaggal... adjuk elő a nálunk levő aranyat és egyéb ékszereket. Mivel ilyenekkel nem rendelkezünk nem tudtunk átadni semmit. Erre a férfiakat kiviszik, nőkre rázárják az ajtót – mielőtt ez megtörtént a szobában sírva könyörögtünk a nyilas nőnek, aki ott korlátlanul intézkedett, hogy ne bántsa a férfiainkat, mert szegény munkás dolgozó emberek vagyunk erre a nyilas nő a sógornőmnek Tenzer Miksának határozottan azt felelte, hogy örüljön, hogy őtet nem öljük meg, ... bezárt szobában lövéseket hallottunk és nyöszörgést... sikerült kinyitnunk az ajtót a fürdőszobában teljesen szétroncsolt fejjel Tenczer Róbert, férjem,

³² BFL 2442/1947. 33–34.

³³ E szerint a visszaemlékezés szerint Singer Ernőt se lőtték le, ami még tovább komplikálja a táblán felsoroltak történetének elemzését.

³⁴ BFL 2442/1947. 33.

Steiner meglőve... még volt benne élet az éjjel belehalt... sógor tüdőlövésbe halt bele. [...] Ugyancsak a lakásomban halt meg Singer nevű egyén, aki akkor a lakásomban tartózkodott.”³⁵

A később felvett vallomásokban már egyre színesebb az események leírása, és megjelenik a *Schiessen!* tűzparancsa is. Ezek a változatok már a többi szemtanúval folytatott megbeszélés eredményeképpen tartalmaznak olyan elemeket is, melyeket a tanúvallomást tevő nem tudhatott, mert fizikailag nem láthatott, csak mások elbeszéléséből értesülhetett róla.

„Körülnéztek a szobában, a szekrények tetején székek voltak elhelyezve, nagyon össze volt zsúfolva az öt család együtt, és azt mondták, hogy milyen szépek a bútorok. Erre a férjemet, férjem öccsét és unokaöccsét kivezették az előszobába, a nőkre rázárták az ajtót, mi pedig hallgatóztunk, hogy mi fog most történni. [...] azt mondta németül, hogy Sieseh... [sic!] [...] Egyenként vezették be a WC-be [...] állkapcsát teljesen széttroncsolta a golyó, azonnal meghalt, következett a sógorom, a keze fejébe kapta a lövést, élt, aztán a férjem következett, a fejébe kapott golyót, szintén élt. Ezután néma csend lett. Kinyitottuk az ajtót és szomorú látványt láttuk. Én férjemet az anyósommal együtt a szobába vezettük saját lábán ment a férjem, borogattuk, és meg lehetett volna menteni, de erre a katonák Dely Piroskával visszajöttek és levezettek minket az udvara. Engem elvittek a Gestapohoz, anyósomat és a gyereket a házmaster melletti lakásban helyezték. Azután mi történt nem tudom, mert engem elvittek, de anyósom aznap éjjel könyörgött Strucky házfelügyelőnek, hogy engedjék fel a lakásába, mert a fia él és akar rajta segíteni, erre nem engedte fel, örüljön, hogy maga él és erre azt kiabálta rá, hogy ne rontsa a kedélyeket, ne zavarjon, mert nem engedi fel. Sógornőm, Steiner Andorék lakásában elbújt már ő rá is lőttek, és ő mondotta, hogy *többször visszajöttek* a szadisták és a férjembe és az öccsébe is többször bele lövetett, amíg élet volt bennük. Sajnos mire én hazakerültem *már nem voltak odahaza, meghaltak.*”³⁶

Tenczer Miksáné vallomása:

„Revolverrel, SS katonákkal jött könyörögte a vádlottnak, hogy ne bántsák a férfiakat, mire azt válaszolta, örüljek, hogy engem nem ölnek meg... Visszatuszkoltak a belső szobába... ajtót feltörni. Fürdőszobában... Hangos zokogás közben folytatja egyetlen

³⁵ BFL 2442/79.

³⁶ 1946. január 24-i vallomás. (BFL 19273/1949. 187–189.) Kiemelés tőlem.

fiamat szétlőtt fejvel találtam a fürdőszobában. Két sógorom lőtt sebből vérezve haldoklott. A borzalmakra részletesen visszaemlékezni alig tudok. Szinte önkívületi állapotban voltam... SS katonák még egyszer visszatértek, sógornőmet megsebesítették aztán Nagyatádi utcába vitték.”³⁷

„Fél 10 körül lakásunkban megjelent Dely Piroska vezetésével több SS katona néhány fegyveres nyilassal. Dely Piroska kezében revolver volt és azt ránk tartotta és ordította, hogy meg ne mozduljunk. Majd a férfiakat kihívta és a fürdőszobába terelték őket... Én a szobában maradtam a többi női hozzátartozóimmal, mert ugyanis az ajtót ránk zárták. Szívszorongva vártunk, mi lesz a sorsunk, többszöri erős lövéseket hallottam. Utána kijutottunk a fürdőszobába és ott szörnyűséges látvány terült előttem. Sógoromat láttam először Steiner Lajost súlyos fejlövessel, akit bevezettem a szobába és elsősegélyt adtam neki. Utána a férjem jött ki a fürdőszobából saját lábán, akinek a keze feje volt átlőve, ő rajta is segítettem. Majd a kis unokaöcsémhez siettem, Tenczer Róberthez, akin már sajnos már segíteni nem tudtam, mert olyan fejlövése volt, hogy az agyveleje kifordult, s ott hevert mellette. Ez után a borzalmas esemény után a Gyilkos Dely Piroska gyilkos társaival elhagyta a lakásunkat. Én életben maradt férjemet és súlyos fejlövessel kínló sógoromat ápolgattam, mikor Dely Piroska az SS katonákkal és a nyilasokkal együtt visszajöttek és körülnéztek, hogy mi a helyzet. Ekkor úgy férjem, mint én könyörögtem és rimámkodtam Dely Piroskának, hogy hagyjon minket életben, hiszen munkás emberek vagyunk. Ezzel nem törődött a Dely Piroska, hanem kiadott utasítást németül, hogy lőjenek, illetve scheiesen [sic!]. Ekkor a német SS katonák még az életben lévő férjemre három lövést adtak, aki nyomban meghalt. Én pedig ugyancsak könyörögtem, hogy hagyjanak életben, de akkor engem is hátba lőtt a német SS katona Dely Piroska parancsára. Határozottan állítom és eskü alatt is vallom, hogy a parancsot a lövésre illetve a gyilkolásra Dely Piroska adta. Ezután miután engem is megsebesítettek én beestem a szobában levő szekrénybe és ott is maradtam egy ideig. Innen az ágy alá másztam és aznap reggelig ott feküdtem több esetben eszméletlenül, akkor teljesen magamhoz tértem majd körülnéztem a lakásban és állítom határozottan, hogy a lakásban hat hulla maradt, akik az én

³⁷ BFL 2442/1947. 80.

hozzátartozóim voltak, akiket Dely Piroska és gyilkos társai öltek meg.”³⁸

A leírás jól szervezett, előre megfontolt rablás benyomását kelti. Az, hogy a férfiakat külön választották a nőktől a kihallgatásra, előre megtervezett koreográfiát sejtet. A halottak nagy része, majdnem fele az ékszerész Steiner család férfitagjai közül került ki. A túlélő Steiner családbeli nőknek nemcsak a túlélésből eredő lelkiismeret-furdalásukat kellett legyőzniük, hanem a magyar politikai igazságszolgáltatás később elemzendő slamposságát is, s ennek megfelelően alakították az események utólagos grafikus leírását.

Mi történt a halottakkal?

A válasz erre – mint sok kérdésre ebben az ügyben – az, hogy nem tudjuk.

„Mire hazajöttünk a halottakat már elvitték, de előszobánkban egy hatalmas száraz vérpocsolya maradt, amit apám és Laci napokig próbált lemosni. Az egyik áldozat egy gyapjútakarót (plaiedet) tartott kezében, mikor meggyilkolták és abba vérzett bele. A Struckyné a házmestere neje az udvarban a poroló állvány előtt a mosóteknőben áztatta a takarót és utána szárította a porolón cc [sic!] egy hétig.”³⁹

Azt, hogy a halottakat kik és hova szállították, Strucky tudta volna egyedül megmondani, de soha nem tette. Október 16-án délután a halottak még a lakásokban voltak.⁴⁰ Mire az elhurcoltak visszatértek, a halottak nem voltak ott, csak a véres gyapjútakaró, amit a házmesterasszony kimosott, mert az, hogy egy ember ott halt meg, nem volt elég ok a pazarlónak minősített kidobásra. A porolón száradó véres pokrócra sokan emlékeznek, és a Struckyék ellen folytatott tárgyaláson is szóba kerül.

Lichter Izrael, aki infarktust kapott, napokig ült az udvaron a karosszékben. Hogy a többi halottat hogyan és kik vitték el, nem tudni. Az idős Lichter bácsit az udvaron temették el, úgy, hogy a köveket felszedték. A szemtanú visszaemlékszik arra, hogy milyen nehéz volt a fagyott földet a csákánnyal kiásni, mert „hideg tél volt”.⁴¹ Ez vagy azt jelenti, hogy voltak korai fagyok októberben, vagy szimbolikusan nehéz volt eltemetni az idős férfit, esetleg a hideg télre emlékszik, mikor végig bujkálnia kellett, és csak télen történt meg

³⁸ BFL 19273/1949. 191. Steiner Andorné 1946. január 24-i vallomása.

³⁹ Bodor Miklós levele.

⁴⁰ BFL 19273/1949. 8.

⁴¹ Interjú Rosenberg Edittel.

a temetés. Annak, hogy őt miért a házban temették el, az a lehetséges magyarázata, hogy a többi 18 holttestet már korábban elszállították, talán egy tömegsírba. Dr. Erdélyi Lujza, testvérét keresve, többször járt a Bonctani Intézetben, de ott annyi volt a halott, hogy nem tudtak vezetőt adni mellé, hogy azonosítsa a holttesteket. A Bonctani Intézetben azért kereste a halottakat, mert az esetet akkor még gyilkosságnak minősítették.⁴² Strucky házmester állítása szerint detektívek érkeztek a házba az ügy kivizsgálása végett, és ott kint megállapították, hogy tévedésből egy másik feljelentés iratait vitték magukkal. Ezután a detektívek elmentek, és soha többé nem tértek vissza, a látogatás azonban jelzi, hogy magánakcióról lehetett szó.⁴³

Lichter egészen másképpen emlékszik erre vissza. A különbség a leírásban jól mutatja, hogy Strucky arra játszott, csak ő az „emlék tulajdonosa”, más nem maradt életben, hogy annak az ellenkezőjét elmesélje.

„Ennek kiegészítéseként elmondta a feleségem, hogy október 15-ikét követő napokban, de 19-e után megjelent a házban három detektív, Strucky házmesternél voltak benn, vele beszéltek sokáig, azután rendre kihallgatták azokat a lakókat, akik túléltek az október 15-e éjjelt. Így feleségemet is kihallgatták és elmondták neki, hogy ők a svábhegyi politikai rendőrségtől jöttek le nyomozni az október 15-i események ügyében, mert ami akkor történt, nem a nyilas kormány intenciói szerint történt, a bűnösöket meg fogják keresni és meg lesznek büntetve. Feleségem részletesen jegyzőkönyvbe mondott mindet, többek között azt is, hogy 7 férfit hurcoltak el, köztük a fiamat és sírva könyörgött a detektíveknek, hogy kerítsék elő őt, amit mindhárman meg is ígértek azzal, hogy rövidesen újra kijönnek a házba. Természetesen nem jöttek ki többet. Eltávozásuk előtt újra tárgyaltak Strucky Józseffel és kell, hogy Strucky ebben az ügyben sokat tudjon. Én kérdeztem a felszabadulás után mit beszélt a detektívekkel, de nekem csűrő-csavaró semmitmondó választ adott... keressék meg az iratokat a svábhegyi irattárban.”⁴⁴

A Chevránál nincsenek nyilvántartva az emléktáblán szereplő halottak.⁴⁵ Miért kellett ennyi embert lemészárolni? Erre a zsidó összeesküvés vagy a nyereségvágy lehet a válasz.

⁴² BFL XVII-2.19. IV. 6. 167.

⁴³ BFL 19273/1949. 70. Strucky vallomása.

⁴⁴ BFL 19273/1949. 230. Lichter vallomása.

⁴⁵ Toronyi Zsuzsa információja a Magyar Zsidó Levéltár Iratai alapján.

„[N]em minden lakóhoz mentek be... nyilvánvaló, hogy valaki a Dely Piroskának utasítást adhatott, hogy hova menjen. Gyanúm tehát a házfelügyelőre és annak rokonára Szamocsetára alapszik.”⁴⁶

Nézzük tehát, milyen szerepet játszott a Szamocseta család a mészárlásban.

⁴⁶ BFL 19273/1949. 187–189. Steiner Lajosné 1946. január 24-i vallomása.

5. fejezet

A vádlott Szamocseta Nándor: a kollaboráló mozigépész, tolmács, küldönc, sofőr, SS-katona és apa

Deli Piroska 1945-ös tárgyalása során a Csengery utcai házmestercsaládra kevés figyelem irányult. A rendőrségen és a bíróságon tett vallomásaikban a család tagjai jó szándékukat, segítőkészségüket hangsúlyozták, és természetesen igyekeztek minden, ez ügyben hozzájuk vezető nyomot eltakarítani.¹ De ez nem tévesztette meg Lichtert, aki állítólag azt mondta, hogy egy évet ad nekik: ha addig nem tér haza a felesége, feljenti őket azért, amit műveltek a nyilasuralom alatt, mert „általános hit volt a lakók között [...], hogy Deli Piroska és a 19 gyilkosság ennek a családi klikknek volt köszönhető”.² Nemcsak az egy év, hanem „a folyamatos amnesztiarendeletek”³ is tettekre sarkallták a túlélőket. Látták, hogy az idő múlásával csökken a politikai igazságszolgáltatási gépezet ereje a háborús bűnösök esetében, és az ítéletek is egyre enyhébbek. Lichter nem várt tovább, és feljelentette az egész családot. A család magját a Kalliszta nővérek adták. Egyikük, Emília Struckyhoz, másikuk Szamocseta szabómesterhez ment feleségül. Egymás szomszédságában laktak a Csengery utcában. A gyermekeik, Szamocseta Nándor és Strucky Éva, együtt nőttek fel. A

¹ Alan Rosen: Autobiography from the Other Side. The Reading of Nazi Memoirs and Confessional Ambiguity. *Biography. An Interdisciplinary Quarterly*, 24/3. (2001.) 553–570.

² BFL 19273/1949. 8. Kiegészíti Lichter: „vádlottnak megígérte, hogy csak abban az esetben tesz feljelentést ellenük, ha elhurcolt fia egy éven belül nem jött vissza, [ezért] a feljelentést megtette.” BFL 19273/1949. 77.

³ BFL 19273/1949. 3.

fő vádlott Szamocseta Nándor lett, akinek tehát a nagynénje Struckyné volt, a házmester felesége, édesapja pedig a Csengery utcai házban működő szabóüzletben dolgozott.⁴

Miért is állították a családot bíróság elé? – tehetjük fel a kérdést. Főleg azért jogos a felvetés, mert már egyszer volt ebben az ügyben bírósági tárgyalás, melyről Lichter is elismerte, hogy „a nyomozás nem tudta bizonyítani azt, hogy Szamocseta Nándor indította volna-e el a szerencsétlenséget, de magaviselete és az egész családnak antiszemita és szélsőséges magatartása valamint kapzsi mohósága ezt a feltevést igazolni látszanak”.⁵ Tehát mégis tettestársként akarják a családot bíróság elé állíttatni: „azt a következtetést kell levonnom, hogy ha nem is sikerült teljes biztonsággal megállapítani azt, hogy személy szerint ki volt a ház feljelentője, az nem kétséges, hogy a szereplők együttes megbeszélésének eredménye volt”.⁶

Így került sor 1947 januárjában az előzetes letartóztatásokra: Szamocseta Nándor, szülei (Szamocseta György és felesége), valamint Strucky és Struckyné kerültek ekkor előzetesbe.

A „kapzsi mohóság”

Nézzük, miért ítélték el a család tagjait a népbíróságon, ahol háborús és népellenes cselekmények miatt emeltek vádat ellenük! Az 1947. június 23-i nyilvános tárgyalásra behívták Temesvári Sándornét (ez Dely asszonyneve) tanúnak, és a jegyzőkönyv rögzíti, hogy – nem meglepő módon – az asszony nem jelent meg.

Dely 1946 januárjában már tudja, hogy halálos beteg, és várja a halálos ítélete végrehajtását. A Szamocseta-ügyben kétszer is kihallgatják. 1946. január 26-án Struckyt hibáztatja azért, hogy még egyszer „ki kellett mennie” a Csengery 64.-be: állítása szerint Strucky elsőre nem adta ki az összes zsidó lakót. Ezt természetesen Strucky tagadja a szembesítéskor.⁷ Az 1946. január 31-i jelentést felhasználják, melyben a halálbüntetése végrehajtását váró „Dely vallomásában előadta, hogy látta a gyanúsítottat [Struckyt] beszélgetni a nyilasok és az SS-ek vezetőjével, amelynek a beszélgetésnek az eredménye lett [a mézárás]. Hogy másnap újból kijöttek a házba és onnan több embert elhurcoltak.”⁸

⁴ BFL 19273/1949. 1–6. Ebben még szerepel Kiss István, Strucky unokatestvére, aki aztán kikerül az igazságszolgáltatás látóköréből.

⁵ BFL 19273/1949. 8.

⁶ BFL 19273/1949. 9. Lichter vallomása.

⁷ BFL 19273/1949. 206.

⁸ BFL 19273/1949. 10.

Mire a Szamocseta–Strucky-ügy tárgyalására sor került, addigra már Dely Piroskát kivégezték, ezért később az ő tárgyalásán készült jegyzőkönyvből és a vallomásából kivonatokat csatoltak a Strucky–Szamocseta-jegyzőkönyvhöz. Így halála után Dely minden szava „igazsággá” vált, hiszen sem szembesítést nem lehetett elrendelni, sem újabb kérdéseket feltenni: elég volt elővenni a szöveget, amit Dely elmondott. Struckyt tehát megvádolták, Dely vallomása alapozva, hogy harmadik látogatása alkalmával Strucky hívta be őt a házba. Ezt Strucky cáfolta, és akkor a népbíróságnak mérlegelnie kellett, hogy kinek hisz: egy kivégzett „nyilas nőnek” vagy egy „nyilas házmasternek”.

Struckyt azzal is megvádolták, hogy a házban lakó Eisenstadter Miksa elhurcolását nem akadályozta meg, ugyanis ha ő azt mondta volna, gyomorbeteg, nem vitték volna el.⁹ Ez némileg túlbecsüli egy házmaster befolyását és intézkedő hatalmát a fegyveresekkel szemben, de kétségtelenül elhangzott a kérdés, melyre akkor és ott a rossz feleletet adta. További vádpont volt ellene, hogy nem engedte, hogy elhagyják otthonukat, és fosztogatta a lakásokat, amelyek kulcsa nála volt. Ez utóbbi, azaz a fosztogatás, amely nem volt az előző tárgyalás fókuszában, most minden nehézség nélkül bizonyítható volt.¹⁰

A vádpontok közül az általánosan elfogadott volt, hogy „ahol módjukban állt, megnehezítették... [...] [M]inden szolgálatot busásan megfizettettek és ahol lehetett a hatalmukat érzékeltették.”¹¹ Ugyanakkor némely esetben a biztos korrupció is ad egyfajta biztonságot: a kiszolgáltatott lakók tudták, hogy ha megfizetik, kapnak ellenszolgáltatást. Ez már kis biztonság volt a bizonytalan világban. Másrészt a ház lakói nyilvánvalóan nem felejtették el az esetet, mikor Strucky „kicsengette a ház lakóit, és azoknak fennhangon kijelentette, hogy mától kezdve az ő foglyai, és senki ne hagyhatja el a lakását”.¹² Ez természetesen önálló akció volt, nem kapott semmilyen utasítást sehonnan, de a hatalmát a házmaster így érzékeltette a lakókkal.

⁹ „Eisenstadter felesége Strucky előtt könyörgött a vezető nyilasnak, aki meg kell állapítsam igen jóindulatú volt, mert többeket különféle kifogásokkal ott hagyott, hogy férjét, hogy aki most lett operálva hagyja otthon. A nyilas tanácskérően Struckyra nézett, azonban vállrándítással, mintegy azt kifejezően, hogy őt nem érdekli a dolog... Strucky a legkisebb jóindulat mellett megakadályozhatta volna Eisenstadter elvitelét, mert... a razzizát vezető nyilas egészen különleges jóindulatot tanúsított.” BFL 19273/1949. 49. Ezek után nem csoda, hogy a legterhelőbb vallomást Struckyékra az özvegy, Eisenstadter Miksáné teszi: vallja, látta őket nyilasgyűléseken, és nyilasokkal hordták ki a meghalt Sternék holmijait. (BFL 19273/1949. 36–38.)

¹⁰ A vészkorszakról lásd Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Budapest, Officina, 1946., Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest, Officina, 1946., Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon. Az üldözés kora*. Budapest, Magyar Téka, 1948.

¹¹ BFL 19273/1949. 44. Grünberger vallomása. A törvényi háttérrel lásd Mátraházi Ferenc (szerk.): *Szemelvények a magyarországi zsidóság életét korlátozó törvényekből és rendeletekből*. H. n., K. n., 2004., Székely Gábor, Vértés Róbert (szerk.): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. Budapest, Polgár Kiadó, 1997.

¹² BFL 19273/1949. 11.

Struckyné ellen azt a vádat hozták fel a népbíróságon, hogy az ő konyhájából indult el a harmadikon albérlőként élő Széplaki, miután végighallgatta Struckyné zsörtölődését, hogy a férjére semmiben nem lehet számítani. A vád szerint Széplaki a már idézett „Elintézem a zsidókat!” kijelentés elhangzása után telefonálni ment (az első kihallgatásokon), illetve odahívni a katonákat (a későbbi kihallgatásokon). Rózsa Lászlóné és Stongl Béláné előtt Struckyné 1944. október 15-én azt mondta, hogy ha az oroszok bejönnek, ő géppisztollyal áll ki ellenük. A nőt továbbá megvádolták azzal, hogy eltulajdonított textilneműt: pongyolát, horgolt terítőt, paplanlepedőt, amiket 1945 áprilisában kérésre visszaadott. Sternék véres, golyó lyuggatta takaróját (vagy perzsaszőnyegét) kimosta, megszáritotta és használta.

Még a tragikus eseményeket elindító rádió is bizonytalanság forrása. Az biztos, hogy a rádiót Schwartz Jakabnétól kapták a házfelügyelők, mikor a zsidóknak be kellett szolgáltatniuk a rádiókat, de Struckyné szerint azon nem is lehetett angol híreket hallgatni, amit a vallomásokban az állítólag az udvaron gyülekező zsidók említettek, csak magyart.¹³ Az angol hírek hallgatása főbűnnek számított.

Habár lányuknak, Strucky Évának Széplaki udvarolt, ő nem került letartóztatásba, mert a vallomásokból úgy tűnik, nem gyűjtött ellenségeket. Kivéve Lichtert, aki szerint „Strucky Éva a lakáshivatalban volt alkalmazásban és az elhagyott zsidó lakásokba, az ő ismerőseit és hozzátartozóit helyezte el... [...] [N]em állt szóba a ház zsidó lakóival, mert véleményem szerint nagy antiszemita érzelmű volt”.¹⁴ Akkor felmerül a kérdés, hogy miért nem ő adta Nándornak a lakást, amit az a Gestapo álpapírjával magának kiigényelt (a Csengery utca 55.-ben). Szamocseta így mondta el a saját lakásszerzését:

„[M]egtudtam, hogy üres és mivel lakásom nem volt, a Svábhegyen bejelentettem, hogy a lakás üres és kértem, hogy intézzék el nekem. Német katonák mentek ki és lefoglalták a lakást a német rendőrség részére, a kulcsokat magukhoz vették. A Svábhegyen megkaptam a kulcsokat és egy igazolványt a magyar lakáshivatalhoz, hogy erre a lakásra a rendőrségnek nincs szüksége. Ezzel az igazolvánnyal bementem a lakáshivatalba, ahol nekem a lakást rögtön kiutalták.”¹⁵

A Strucky házaspár tagjai nem egyformán voltak gonoszak. Sokak szerint a feleség volt a „rossz szellem”. A Csengery utcában lakó özvegy Bydeskuti Aladárné vallomása szerint:

¹³ BFL 19273/1949. 77.

¹⁴ BFL 19273/1949. 30.

¹⁵ BFL 19273/1949. 234., BFL 19273/1949., Szamocseta vallomása, 1947. január 2.

„Én akkor hamis papírral éltem a házban és engem nem vittek el. A házmesterlakás előtt lettem leigazolva és elengedtek. Fültanúja voltam, amikor Struckyné megkérdezte a férjétől kik lettek leigazolva és kik maradtak meg a ház lakóiból. A házfelügyelő négy személyt, köztük engem sorolt fel. Strucky ekkor szemrehányást tett a férjének, hogy miért hagyott egyet is életben, mert nem adott mindenkit át, pusztultak volna el mind. Strucky ekkor kiabálni kezdett a feleségével, hogy fogd be a pofádat, te is kerülhetsz még ilyen helyzetbe. Másnap reggel Strucky József engem a házból az igazoltatást végző rendőrtiszt utasítására bár tudta, hogy hamis papírokkal vagyok ellátva kiengedett. Emlékezetem szerint 250 pengőt adtam neki.”¹⁶

Hiába a mentő tanú, ha valakire saját rokonai is rávallanak. Szamocseta Nándor elmondta: „Struckynét, aki anyám nővére kapzsi asszonynak ismertem meg, aki pénzért mindenre képes. Strucky már 1937–1938-ban nyilas párttag volt.”¹⁷ Egy ilyen vallomás hosszú börtönéveket jelenthetett, és ráadásul ezzel Szamocseta Nándor nem mentette meg saját magát.

Lichter Szamocseta György szabómesterről azt állította, hogy nyilasjelvényt viselő párttag, rablott holmit rejtegetett, bújtatta a svábhegyi Gestapónál dolgozó fiát. A nála megbújó Krámer Bélánét és kislányát elkergette, hogy ha nem mennek el, feljenti őket a nyilasoknál. És ami a legfontosabbnak tűnhetett az éber népi rendőrség számára a feljelentés idején: internálása óta gyanús elemekkel tart kapcsolatot. Kádár Pál, maga is néppügyész, akinek az apja lakott a Csengery utcai házban, látta a házban szabóműhelyt bérlő Szamocseta Györgyöt, Nándor édesapját nyilasjelvénnel *Magyarságot* olvasni. Szamocseta a jelvény viselését tagadja, de az újságolvasást nem.¹⁸ Kulcsfontosságú volt a per kimenetele szempontjából, hogy bizonyítani tudják a nyilashatalommal való együttműködést. Vallomásában Kádár többször használja a „hallomásból tudom” kitételt, de ő mint népbíró tett vallomást, tehát nyilvánvalóan nagy súlya volt.¹⁹

Szamocseta Györgyné a vallomások alapján a rossz szellem. „Szamocseta Györgyné örült Cézárként viselkedett” – írta Lichter.²⁰ A „ház női lakóit elvitték a nyilasok a Teréz körúti nyilasházba takarítani, s mink az udvaron sorakoztunk, megjelent Szamocseta

¹⁶ BFL 19273/1949. 64.

¹⁷ BFL 19273/1949. 236.

¹⁸ BFL 19273/1949. 261.

¹⁹ BFL 19273/1949. 260.

²⁰ BFL 19273/1949. 266., Lichter vallomása.

Györgyné, és gúnyosan nevetve jókedvűen nézte végig a mi elhurcoltatásunkat”.²¹ A fentiekén kívül Szamocsetáné légóparancsnokként különválasztja a zsidókat a légópincében.²²

Szamocseta Nándor, a fiuk, kalandos életet mondhatott magának. Rövid élete alatt megtapasztalta az aszódi javítóintézetet, 1938 és 1944 között 13 munkahelye és 5 tiltott határátlépése volt. A katonaság ott függött felette, és mivel a hadiüzemi munka volt az egyetlen mód, mellyel el lehetett kerülni, hogy a frontra vigyék, mindenáron hadiüzemben, vagy a megszálló német csapatok védőerőjében akart dolgozni.²³ Mikor letartóztatták, a SZEK-nél dolgozott, éppen olyan beosztásban, mint korábban a Gestapónál.

A vádirat szerint: „Szamocseta Nándor, Németországban járt agitátor, svábhegyi Gestapónál szolgál, a Csengery 55-be zsidó holmikkal bútoroz be egy lakást. Karády Katalin letartóztatásában részt vett, tivornyázott a szülei lakásában nyilasokkal, mint Bandi, Pista, Tomi, akik »feltehetően bűncselekményekben vettek részt«, és pénzt kért Dely Piroskánál a közbenjárásra.” A feljelentő Lichtert nem izgatta, hogy ezt a közvetlen személyes kapcsolatot Dely és Szamocseta között már az előző tárgyalásnál sem sikerült bizonyítani, hanem a fontos az volt, hogy „Szamocseta Nándor, aki köztudomás szerint a Svábhegyen, mint tolmács, a német Gestapónál volt alkalmazva”.²⁴ Ugyan az első nyomozati anyagban, 1947. január 8-án jelzik, hogy „[n]em tartom valószínűleg és nem is hihető, hogy a Gestapónak ilyen primitív és csekély nyelvtudással rendelkező emberre, mint tolmácsra lett volna szüksége”.²⁵

A főbűnös ebben az új perben tehát Szamocseta Nándor lett, akiről a vallomások egyértelműen bizonyítják, hogy visszaélt a hirtelen hatalmi vákuumban szerzett hatalmával. A Dely Piroskához fűződő kapcsolatát ugyan végig tagadta, és bizonyítani sem sikerült: „[N]incs tudomásom arról sem, hogy Dely Piroskáék miként jöttek a házba. Én is csak az újságokból szereztem Dely Piroska nevére tudomást, illetve arról, hogy annak idején az SS katonákkal és a nyilasokkal megjelent nőt Dely Piroskának hívták”²⁶ – mondja Szamocseta.

Ahogy az egyik tanú elmondta:

²¹ Uo. Gáborné vallomása.

²² BFL 19273/1949. 34.

²³ BFL 19273/1949. 234., Szamocseta vallomása, 1947. január 2.

²⁴ BFL 19273/1949. 225. Faragó Miklósné.

²⁵ BFL 19273/1949. 7.

²⁶ BFL 19273/1949. 236. A ház eseményeit árgus szemekkel követő Szabó Mária: „Dely nevét csak a felszabadulás után hallottam.” BFL 19273/1949. 13.

„[A] 62a alatti földszintes Szamocseta lakás egyik ablakában láttam Szamocseta Nándort kihajolva egy ismeretlen férfival beszélni. Hogy kihallgassam, miről beszélnek, lehajoltam, mintha a cipőmet fűzném, és amikor Szamocseta Nándor azt mondta, »radikálisan kell végezni velük, mert különben soha nem lesz vége« mire ezt az ismeretlen férfi helyben hagyólag megismételte, az volt a benyomásom a zsidókról tárgyalnak.”²⁷

Ezt a benyomást megerősítették a Csengery utcai lakók, Bauer Pálné és Aupek Viktorné is, akik szintén a fültanúi voltak ugyanennek a beszélgetésnek, cipőfűzés nélkül.

Az, hogy hogyan sikerült az egész házzal elhitetni, hogy Szamocseta Nándornak hatalma van, fontos kérdés. Struckyné, tekintélyének növelése céljából lelkesen mesélte, milyen nagy hatalmú beosztásban van Szamocseta Nándor a németeknél. A ház tapasztaltabb lakói nyilván megtartották maguknak a véleményüket, hogy mennyire tipikus a munkahelyről munkahelyre vándorló, a bevonulást kikerülő, szerény képzettségű fiatal férfi robbanásszerű karrierje. De mikor segítségre volt szükségük a „hivatalos” Magyarországtól, máshoz nemigen fordulhattak.

Szamocseta Nándor a tárgyaláson tagadta, hogy bármilyen szolgálataért pénzt kért volna, csak „merő jó szándékból” segített a ház lakóinak. Mindent tagad: nem kért, nem vette fel, ha felvette, azt visszaadta. Aupek Viktornénak²⁸ visszafizette a kapott pénzt, állítólag a nagynénjétől felvett kölcsönből. Hogy a nagynénjének hogyan lett hirtelen ennyi pénze, mikor a háború előtt kifejezetten szerényen éltek, arról nem szóltak. Szamocseta Nándor szerint Kádár Pál szabó édesapja ő maga ajánlja fel a szövetet:

„[R]átukmálta [...] mikor sikerült némi pénzt szereznem felajánlottam neki hogy egy részletet kifizetek de ő nem fogadta el.”²⁹

Nyilván rokonai is terjesztették, saját érdekükben, hogy „a Nándor jó állásban van”, de a legfontosabb az volt, hogy a férfi egyenruhásan jelent meg a házban. Milyen egyenruha volt rajta? Világos, hogy az édesanyja vallomása félreértésre adott okot: sűrű civil ruha volt az, három aranygombbal, hiszen a Tisza téri német házban dolgozott mint altiszt, és ennek kapcsán nem is szedett illetve szedhetett védelmi pénzt.³⁰ Az édesanyja máshol azt állította, hogy a fia egyszerű mozigépész volt csak a német házban, akkor viszont nem világos,

²⁷ BFL 19273/1949. 219. Aupek Viktorné.

²⁸ Az összeköltözéskor a házba került lakó.

²⁹ BFL 19273/1949. 69 és 258.

³⁰ BFL 19273/1949. 75.

milyen is volt az az egyenruha, amiben sokan látták.³¹ Szamocseta Nándor maga azt vallotta, hogy küldönc volt, és nem SS-es.³² Schwartz Jakabné továbbmegy: ő már látta SS-egyenruhában a Szamocseta fiút,³³ Bodor Ilona pedig német feliratú karszalaggal.³⁴ Egyedül Szabó Mária vallja, hogy Szamocseta Nándor revolverrel járt volna.³⁵

„Hallomásból tudom, hogy a Strucky és a Szamocseta család az Andrássy úti Műcsarnok kávéházba jártak, mégpedig a németek bejövetele után, de még a zsidó beköltöztetés előtt – Szamocseta Nándort láttam a német megszállás után többször valamilyen egyenruhában, sötétszürke anyagból, aranyozott gombokkal.”³⁶

Az egyenruha több vallomás alapján is rövidkabát volt, sötétszürke, fémgombos és „egyenruhaszerű”.³⁷ A Szamocseta fiúra ráterelődik a gyanú, mert a németekkel való jó kapcsolatával kérkedett. Az azonosítatlan egyenruhában való megjelenés is azt a benyomást keltette, hogy jó kapcsolatokkal bír, és el tudja intézni, ne zaklassák a ház lakóit. Szamocseta Nándor így vall arról, hogyan használta befolyását:

„Én csak 16-án [1944. október 16.] délután mentem át megnézni mi a helyzet. Ott találtam két *süketnéma nyilast*, kik panaszkodtak nekem, hogy nagyon éhesek és még nem ettek. Én mondtam, menjenek el enni, mire azt válaszolták, hogy parancsuk van arra, hogy ott maradjanak. Én biztattam, hogy menjenek nyugodtan nem lesz semmi bajuk. El is mentek. Én összehívtam a ház lakóit, és mondtam nekik, menjenek le az óvóhelyre és ne féljenek, mert én egész nap otthon vagyok, és ha valami történik, a nénikém átküld értem. Haza mentem és ott voltam 6-7 óráig, mikor átjött a nénikém. Mondta, hogy ismét magyar katonák és egy SS keres zsidókat. Én átmentem, kértem a magyar katonák vezetőjétől, aki zászlós volt a házkutatási parancsot. Megkérdezte, hogy ki vagyok, és milyen jogon kérek házkutatási parancsot. Azt feleltem, hogy a Gestapónál vagyok a tolmácsa és megbízásom van arra, hogy a házból senkit ne vigyenek ki, mert itt kihallgatások lesznek... Kijelentette [a magyar zászlós], hogy a házat átvizsgálják illetve a lakásokat, ha a lakásokban zsidókat talál nekem is bajom lesz.

³¹ BFL 19273/1949. 247. Szamocseta György, 1946. január 31.

³² BFL 19273/1949. 79.

³³ BFL 19273/1949. 76. Köszönöm Ungváry Krisztiánnak, hogy segített azonosítani a vallomásokban említett ruhákat, de nem jutottunk eredményre a vallomások ellentmondásossága miatt.

³⁴ BFL 19273/1949. 221., 1946. december 27-i kihallgatás.

³⁵ BFL 19273/1949. 13. Szabó Mária 1946. december 28-i vallomása.

³⁶ BFL 19273/1949. 227. Singerné vallomása.

³⁷ BFL 19273/1949. 19. Gábor Ervinné vallomása.

Negyedik emeletre mentünk fel az Uprimny lakást kezdték átvizsgálni, ez a vizsgálat azonban nem ment másra, minthogy összelopják magukat. Ezután a Róth lakásba mentünk, itt is raboltak. Miután eleget loptak a házkutatást abbahagyták. Távozásuk után leszóltam az óvóhelyre, hogy ne féljenek, a házkutatás megtörtént s elmentek, nyugodtan menjenek fel a lakásukba nem lesz semmi baj. Bindeskutiné [Bydeskutiné] a kezembe nyomott pénzt. Én nem kértem, magától adta azzal, hogy tudja, hogy a feleségem beteg s kell a kórházra. Felét 3-400 pengőt Struckynak adtam...”³⁸

„A Gestaponál küldönci szolgálatot teljesítettem és tekintettel arra, hogy szegény ember voltam, többször pénzre volt szükségem, ezért felvettem pénzeket a zsidóktól azon a címen, hogy az ügyeiket majd elintéztetem. Akinek az ügyeit nem tudtam elintézni, azoknak a nálam maradt pénzét közvetlenül a felszabadulás után vissza is adtam nekik. Mivel szegény ember voltam, a felvett pénzeket a felvétel után rendszerint el is költöttem. Ahol tudtam, általában igyekeztem az üldözötteken segíteni.”³⁹

Ez az eset Szamocseta Nándor számára csak a jól működő kijárási biznisz kezdete volt. Felvett pénzt, azzal az ígérettel, hogy az egyik lakót kiszabadítja:

„Elismerem, hogy 500 pengőt kértem [...] nem 5000 kértem a kiszabadításáért, de ezt csak azért tettem, hogy elijesszem a kéréstől. Úgy tettem mintha telefonáltam volna egy barátomnak [Bindent nevűnek], de természetesen nem beszéltem senkivel.”⁴⁰

Bindent állítólag megnézte Bodor férjének a kartotékját a Svábhegyen, ahol csak az volt írva, hogy „Kiszállítva német koncentrációs táborba”, és állítása szerint nem tudta, hogy Matthesen létezik. Ám mikor a férj egészségesen visszatért, és sosem volt a Svábhegyen, elkezdődnek Szamocseta problémái, aki – nyilván ügyvédje tanácsára – kiegészítést fűzött a vallomáshoz: nem önként jelentkezett a Gestapónál, hanem két autó állt meg a ház előtt, és fogva tartották fent. Csak mikor kiderült, hogy tud lengyelül, akkor lett a Gestapofogolyból vádlott. Majd, állítólag, tolmács.⁴¹

Szamocseta a kihallgatások és a tárgyalás alatt is ragaszkodik állításához, hogy: „[C]sak az újságokból szereztem Dely Piroska nevére tudomást, illetve arról, hogy annak

³⁸ (Kiemelés tőlem.)

³⁹ BFL 19273/1949. 68.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ BFL 19273/1949. (Január 15-i kiegészítés.)

idején az SS katonákkal és a nyilasokkal megjelenő nőt Dely Piroskának hívták.”⁴² Szamocseta Nándor és családja a tárgyalás idején már nem lakott a Csengery utcai házban, tehát nem vettek részt a talán mindennapos folyosói beszélgetésekben, hogy hogyan is áll a Dely-ügy.

Az ítélet⁴³

A népbíróság működése ebben az esetben sem volt eljárási problémáktól mentes. A későbbiekben elemezzük a népbíróságok működését, úgyhogy itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az első nyilvános tárgyalást egy hónappal később meg kellett ismételni. Ez az ismétlődő vallomástétel – hiszen ugyanazok tettek 1947. augusztus 21-én vallomást, mint akik egy hónappal korábban ugyanazokra a kérdésekre válaszoltak – hozzájárult a történet egyszerűsödéséhez és ritualizálásához. A végső szót a Népbíróságok Országos Tanácsa mondta ki 1948. november 15-én.⁴⁴ Az ügyvédek kísérlete – elérni, hogy csak háborús bűntett legyen, ne népellenes – nem vezetett eredményre, nem sikerült enyhíteni a büntetést, főleg Lichterek tudatos vallomási stratégiája miatt. Nemcsak egyszerű rablás volt, hanem „üldözött személy elleni” rablás, hiszen nem került volna rá sor, ha nem 1944. október 15-ét írnak. Struckyt végül is azért ítélték el, hogy nem mentette meg a frissen operált lakót, tehát egy ember haláláért tették felelőssé – mintha az ő szava valóban annyit nyomott volna a latban a fegyvereseknél. A NOT a tipikus népbírószági gyakorlattól eltérő módon szigorította a budapesti népbíróság ítéletét, és példamutatóan súlyos büntetéseket szabott ki a nyilvános fellebbviteli tárgyalás után: Szamocseta Nándor tíz év kényszermunkát,⁴⁵ Strucky József három évet, felesége négy évet kapott.

A népbírószági eljárás alatt a bonyolult történetek leegyszerűsödnek, a részletek eltűnnek, árnyalatok elmosódnak. Az eljárás alapjául szolgáló nyomozati anyag is csak feltételezésekre épült:

„[H]a nem is sikerült teljes bizonyossággal megállapítani azt, hogy személy szerint ki volt a ház feljelentője, az nem kétséges, hogy a szereplők együttes megbeszélésének eredménye volt.”⁴⁶

⁴² BFL 19273/1949. 236.

⁴³ BFL 19273/1949. 97., BFL 19273/1949. 89–95.

⁴⁴ BFL 19273/1949. 96–99.

⁴⁵ BFL 19273/1949., 1956. március 16-án a szabadlábra helyezést Strucky Józsefné kérésére nem javasolja fővárosi bíróság elnökhelyettese.

⁴⁶ BFL 19273/1949. 9.

Az ügyvéd az egyetlen lehetséges taktikát választotta a Szamocseta család védelmére: a tényállás minősítését kísérelte meg módosítani, köztörvényes büntettként „áthúzni” a BTK-ba, és így próbálta védenőit mentesíteni a népellenes büntett vádja alól. A Szamocseta fiú azt állította:

„Én magam sohasem politizáltam és így a mások által mondott dolgokat magamévá tettem.”⁴⁷

Ez az együgyűség még jól jött az ítéletkor. Végül a vádtól eltérő minősítéssel ítélték aztán el a család tagjait, ami a fizetett ügyvéd szaktudását dicséri, de a semmisségi panaszt elutasították. A vádiratban ez szerepelt: Szamocseta Nándor az SS-különítmény betörése után felajánlotta a lakóknak, hogy megvédi őket, több ezer pengőt szedett ezért cserébe össze, Aupek Viktornétól pénzt fogadott el, hogy Szilágyi Sándort kiszabadítsa, Dr. Kádár Pál apjától szövetet fogadott le a közbenjárásért, míg Uprimny Endrétől megint pénzt. De a legfőbb vádpontok ezek voltak: „magyar állampolgár létére a német biztonsági szolgálat kötelékébe szegődött”, és a „vádlott fenti cselekményeivel a fasiszta uralmi eszközök saját részére való felhasználásával zsarolásokat és csalásokat követett el, vagyis vagyoni bűncselekményeket”.⁴⁸

„Védekezését, hogy a fenti cselekményeit az üldözöttek érdekében követte el, azokból anyagi haszna nem volt, a felvett pénzüsségeket a Gestapo tiszteknek adta át, nem fogadhatta el, mert a vádlott semmilyen lépéseket az általa felajánlott segítség irányába nem tett. [...] [A] megrémült és megfélemlített emberek hiszékenységet használta ki arra, hogy saját részére vagyoni előnyöket szerezzen.”⁴⁹

Az ítéletben leszögezték, hogy Szamocseta Nándor nem volt jelen a mérszárlásnál, nem tettes, nem előkészítő; a népbírói törvény 11.5. § alól felmentették, de tevékenységei a 13.4. §, 15.2. §, 15.5. § és 15.6. § „tényálladási elemeit foglalják magukban”.

„Olykor segítőkészség nyilatkozott meg benne enyhítő körülményként, [...] s hogy ezt a jogtalan helyzetét azzal indokból

⁴⁷ BFL 19273/1949. 247. Szamocseta György vallomása, 1946. január 31.

⁴⁸ BFL 19273/1949. 90.

⁴⁹ Uo.

jogtalan vagyoni haszon szerzésére használta fel [...] amúgy üldöztetésben részesülő személyektől csikart ki.”⁵⁰

Ezt súlyosbító tényként vették figyelembe. A bíróság nem foglalkozott az „önként adott írással”, a *Persilschein*nal, melyet jó érzékkel a Szamocseta-ügy irataihoz csatoltak (4. melléklet). Szamocsetát nagyon súlyos, tízévi kényszermunkára ítélték, és hiába fellebbeztek, az ítélet jogerőre emelkedett. Szamocseta 1957-ben szabadul.

Struckyt egy évre, majd másodfokon három évre elítélik azért, mert nem mentette ki Eisenstadtert: mikor elvitték a férfiakat „úgy tett, mintha nem tudott volna róla, aminek következtében a nevezettet elhurcolták. [...] [A] ház zsidó lakóival szemben általában nem viselkedett ellenségesen. Az üldözöttek elhurcolása után azonban ezek lakásaiban maradt ingóságokat használatba vette és eltulajdonította.” Az ítéletben Strucky „kisebb műveltségi fokát, hírverés rá gyakorolt hatását, nyilván erőszakosan viselkedő és faji gyűlölettel átitatott feleségének rá gyakorolt hatását” is figyelembe vették, valamint hogy több alkalommal az üldözött személyeknek segítséget nyújtott.

Ez az ellentmondás kicseng Krámerné vallomásából is, aki elmondta: „Az tény, hogy Strucky József mindent pénzért csinált meg, jóindulatát csak pénzért lehetett kiérdemelni”, de ő maga nyolc napig bujkált Szamocsetáéknál, és a „Szamocseta lány [Strucky Éva] azért szerzett menlevelet a részemre, mert volt benne egy kis emberi érzés”.⁵¹ Strucky Éva más lakón is próbált segíteni. Rosenberg Edit édesanyját próbálta rávenni a katolizálásra, és vállalta volna a keresztanyaságot.⁵²

A házmaster feleségét, Struckynét azért ítélik el első fokon három évre, majd másodfokon négy évre, mert:

„[F]elháborodva mondta a lakásában levőknek, hogy a férje nagyon gyengekező és nem tud intézkedni, hogy a ház zsidó lakói ne csődüljenek az ablakuk alá rádió hallgatása végett. A lakásban lévő Széplaki György nevű nyilas személy erre azzal a kijelentéssel távozott, hogy majd ő intézkedni fog. Rövid idővel ezután megjelentek a nyilasok a házban és véghezvitték az említett vérengzést. Stern házaspárról lehúzta a pokrócot, kimosta és saját használatba vette és a ház zsidó lakóival szemben a legterrorisztikusabb módon viselkedett, szidta a zsidóságot és

⁵⁰ BFL 19273/1949. 90.

⁵¹ BFL 19273/1949. 266. Krámer Béláné helyesbíti: „visszakapta a Struckyéktól a felszabadulás után a náluk lévő ingóságait, valamint elismerte hogy a Struckyék őt Felsőgödre akarták költöztetni, hogy az elhurcolás elől megvédjék, de erre már nem volt idő.” BFL 19273/1949. 76.

⁵² Rosenberg Edit-interjú, 2007. augusztus 13.

dicsőítette a nyilas uralmat. A zsidók elhurcolása után házfelügyelő léte beköltözött a zsidók üresen hagyott lakásába és az ott talált ingóságokat eltulajdonította. Mikor Struckyné Kramerné lakásába költözött nem engedi vissza Kramernét » pár ingóságotat összeszedjem, mert hozzá járnak fel nyilasok, és ha azok engem ott találhatnak, vagy felismernek neki kellemetlensége lesz belőle.« Az ott levő ingóságaimat és az egész élelmiszerkészletemet Struckyné eltulajdonította és saját céljaira használta fel.»⁵³

Az ítéletben figyelembe veszik Struckyné „csekélyebb értelmiség fokát – saját magatartásán kívül férjét is ösztökelte a jogellenes magatartásra.»⁵⁴

Az ítélet leszögezi, hogy Szamocseta Györgyné a ház légóparancsnoka volt: „eltulajdonította a zsidó lakásokban visszamaradt ingóságokat”, és „cselekvőségével katonai jellegű alakulatnak nyújtott segítséget”, ezzel az NB 13.2. §-ban leírtakat követte el, „kizárólag anyagi érdekből” az NB 15.6. §-t, de ez „egy üldözött személy ellen irányult.»⁵⁵

Struckyné esetében az ítélet megállapította, hogy „nincsen megnyugtató tényállás arra vonatkozóan, hogy a házmesterlakásban folyt beszélgetés, amelynél egyébként a házban lakó nyilas személy is jelen volt az üldözés célját szolgáló párt részére való adatszolgáltatás lett-e volna».⁵⁶ Így nem a népbírói törvény 15. 5. §, hanem a 13. 2. tétele alapján ítélik el.

A vádirat Szamocseta Györggyel és feleségével kapcsolatban az alábbiakat állapította meg:

„[E]gyüttesen és közös akarat elhatározással beköltöztek az elhurcolt zsidó személyek elhagyott lakásaiba és ott talált ingóságokat a többiekkel együtt birtokba vették, azokkal, mint sajátjukkal rendelkeztek, a felhasználható ingóságokat felhasználták, a többieket pedig igen nagy részben eltulajdonították úgy, hogy a felszabadulás után visszatérő üldözött személyek ingóságaikat csak igen kis részben tudták visszaszerezni.»⁵⁷

⁵³ BFL 19273/1949. 34.

⁵⁴ BFL 19273/1949. 82.

⁵⁵ BFL 19273/1949. 98.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

Szamocseta György pedig ezt mondta a pincében bujkáló zsidókkal kapcsolatban: „legcélszerűbb volna az, ha a gázcsapokat és a vízcsapokat kinyitnák, és azok megfulladjanak”.⁵⁸ A házban nem volt vezetékes gáz.⁵⁹

Szamocseta György és felesége, Struckyné testvére esetében csekélyebb értelmiségi fokukat, idősebb, családos voltukat és a hírverés hatását vették enyhítő körülménynek a népbírósi ítéletben.

A népbírósi anyagok hánytatott sorsa miatt az ÁBTL-ben őrzött vizsgálati dossziében megtalálható Strucky Éva beadványa, melyben kéri édesanyja szabadon bocsátását. Struckynét 1946. január 25-én vitték el, februárban a Buda-Dél internálótáborba került, és 1947. január 7-én előzetesbe. Augusztus 21-én három évre ítélték, azonban 1948. június 17-én visszavonták a nyomozólevelet: nem gyanúsítható háborús bűntettel.⁶⁰ A titkos ügykezelés 1965. október 1-jén szűnt meg.⁶¹ A vizsgálati dossziéból kiderül, hogy Szamocsetáné elválik Szamocsetától 1950-ben.⁶² A bontóperben kijelölt ügyvéd betekinthesett az ügyiratba.⁶³ A válasban nemcsak a házaspárnak a háború alatti eltérő szerepvállalása, hanem a bírósági tárgyaláson elfoglalt pozíciójuk is szerepet játszhatott.

Az elkövetők emlékeinek igazsága

A Szamocseta–Strucky család szempontjából az események egészen másképpen zajlottak le, mint ahogyan az a népbírósi iratokból vagy akár a túlélőkkel folytatott visszaemlékezésekből kiderül.⁶⁴ A metafizikus igazság keresése elsősorban az áldozatoknál található, de a kollaboráló társadalomra is jellemző. Ez az igazságkeresési törekvés a

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ BFL 19273/1949. 56. „[N]égy napig voltunk távol mikor oda újból visszamentünk az ottmaradt zsidó lakók elmesélték, hogy kihallgatták Struckyné, Szamocsetané és a zsidókat kereső nyilasok beszélgetését... hogy nem létezik, hogy ilyen kevés zsidó van a házban a többinek a pincében kell bujkálnia... ki kell nyitni a gázcsapot és ki kell füstölni őket, mint a patkányokat.” BFL 19273/1949. 57.

⁶⁰ ÁBTL V 119019. 116. és 131.

⁶¹ ÁBTL V 119019. 167.

⁶² Szamocsetáék esete nem egyedi, hiszen például Lower egy házaspár esetét elemezte, akik Ukrajnában, a náci betelepítési politika haszonélvezőiként saját kezűleg lőttek le bujkáló zsidókat ukrainai birtokukon. Itt a férj–feleség-dinamikát elemzi, a két ember és az igazságszolgáltatás közötti dinamikát, akik azt hitték, megbízhatnak egymásban, illetve a feleség azt hitte, a férj majd megmenti a vallomásával. Rájönnek, hogy csak az egyéni védekezési stratégia működik az igazságszolgáltatásban. Mi a férfi és női változó mentén elemezzük az igazságszolgáltatásban megjelenő és létrejövő különbségeket. Wendy Lower: *Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice 1949–1963. Holocaust and Genocide Studies*, 24/1. (2010.) 68.

⁶³ ÁBTL V 119019. 309. 1950. augusztus 5.

⁶⁴ Erről lásd Margit Reiter: *Die Generation danach. Der Nationalsozialismus im Familiengedächtnis*. Studienverlag, 2006. és Dan Bar-on: *Legacy of Silence. Encounters with Children of the Third Reich*. Cambridge, Harvard University Press, 1989.

részvétel, a felelősség és a bűn szétválasztására törekszik. Mind a két oldal azt követeli, hogy részt vehessen az emlékezet kialakításában, és ez növekvő emlékezháborúhoz vezetett.⁶⁵ Ennek egyik jele, hogy sokasodnak a prominens elkövetők gyerekeinek médiamegjelenései.⁶⁶ Németországban talk show-kon beszélnek arról, hogy igenis szerethető apa volt például a *Schindler listájából* is ismert Amon Göth, Magyarországon pedig Endre László családjáról készült film, igaz, ez utóbbit összehasonlíthatatlanul kevesebben nézték meg.⁶⁷ A következőkben a mindennapi, tucatelkövető (mely ebben az esetben nem jelent fontossági sorrendet) emlékezésének alakulását látjuk meg az elkövető családjának emlékezetében. Ausztriában az elkövetők gyerekeinek generációja pszichológiailag érthető kifogásokat keresett annak magyarázatára, hogy az apjuk miért nem lehetett náci. Az érvek a rendszerben fellelhető elemekhez kapcsolódtak: megtévesztették, túl fiatal volt, idealista, csak az íróasztalnál dolgozott, parancsra tette stb. Ezzel szemben Magyarországon azt a kifogást, amely segít, hogy ne kelljen szembenézni a múlttal, a kommunista rendszer és nem utolsósorban a népbíróági tárgyalások működésének visszasságai jelentik.

Az elkövetők gyerekeinek emlékei még problémásabbak az igazságtartalom szempontjából, mint az áldozatok visszaemlékezései. Magyarország ebben az esetben is más úton halad, mint Ausztria. Míg Ausztriában *az elkövetők gyerekei* nem tudtak semmilyen intézményhez fordulni, hogy apjuk vagy anyjuk életútját rekonstruálják a náci időszakban, úgy Magyarországon egy ilyen atipikus holokauszt-bűntett esetében *az áldozatok sem* tudtak sehová sem fordulni, ahogy ezt a Dely-eset is bizonyítja. Ugyan felmerülhet és fel is merült ebben a különleges magyar esetben az „objektív információ” megismerésének igénye, de erre támogató intézményi háttér nem állt és nem áll rendelkezésre. Erre a mézárulás emlékezetének kialakulásáról szóló fejezetben visszatérek. Így az érzelmi igény és a vágyak, valamint a rendelkezésre álló információk ellentéte erős kötődést hoz létre az apa iránt, mely az egész életet meghatározza. Ennek a generációnak, a háborút viselt nemzedék gyerekeinek nagy a felelősségük, és lehetőségük van az emlékezetdinamika alakítására.

Kérdés, hogy ez az emlékezet tárgyalható-e a „megtalált emlékezet” (*recovered memory*) keretében.⁶⁸ Az emlékeket nem lehet igaz-hamis keretben értelmezni, mert az elbeszélő hisz

⁶⁵ Idézi Saul Friedländer: *History, Memory and the Historian. Dilemmas and Responsibilities. New German Critique*, 80/tavaszi-nyári. (2000.) 9.

⁶⁶ Az első kutatások egyike: Dan Bar-on: *Legacy of Silence...*

⁶⁷ *Leszármazottak* (2005), rendező: Varga Ágota.

⁶⁸ Marita Sturken: *The Remembering of Forgetting. Recovered Memory and the Question of Experience. Social Text*, 1998/57. 103–125.

abban, hogy ezek „igaz” emlékek. Az emlékeket inkább egy folyamat részeként kell értelmezni, melyben például az interjú, melyet a Szamocseta családdal folytattam, mozgásba hozhatja az emlékeket. Ez a „megtalálási” folyamat nem történhet elszigetelve, hanem csak a megfelelő történelmi keretben, és csak akkor, ha az áldozati helyzet nem kap romantikus felhangokat. Az igazság nemcsak gyógyító hatású, hanem nyilvános hatása is van, mely a közösségi értékek módosulására is kihat.⁶⁹ Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a különféle emlékezők megszabadulnak az emlékezet önfétisétől, attól, hogy „ez az igazság”, mindeközben azonban nem vonják kétségbe az emlékezethez kapcsolódó tapasztalat eredetiségét, és a felejtés folyamata pedig nem lesz önmagában démoni, hiszen felejtés nélkül nem lehet élni.

Szamocsetaék története általuk elmesélve

Az alábbi monológot a Szamocseta Nándor fiával felvett interjú alapján állítottam össze.⁷⁰ Az interjú itt az emlékezés helyeül szolgál.⁷¹ A közreadás módszertanában Margit Reiter munkáját követtem, aki azt vizsgálta, hogy a náci időszak emlékezete hogyan jelenik meg, illetve nem jelenik meg a híres és kevésbé híres elkövetők gyerekeinél és unokáinál.⁷² Az interjúban érintett témákat szerkesztettem, de a mondatok szerkezetén és szóhasználatán nem változtattam. A narratívát természetesen lehet elemezni Harald Welzer vagy Margit Reiter módszerével,⁷³ akik Rosenthal módszerét használták, de mert külön fejezetet szentelek később az emlékezet kialakulásának, ezért itt egyben közlöm ezt a szöveget.⁷⁴

⁶⁹ Gabriele Rosenthal (szerk.): *The Holocaust in Three Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime*. Cassell, London, 1998.

⁷⁰ A portré módszeréről lásd Raphael S. Ezekiel: *The Racist Mind. Portraits of American Neo Nazis and Klansmen*. New York, Viking, 1995.

⁷¹ Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999/3. 142–157.

⁷² Margit Reiter: *Die Generation danach...*

⁷³ Harald Welzer, S. Moller, K. Tschuggnall: „Opa war kein Nazi“. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt, Fischer Verlag, 2002., Margit Reiter: *Die Generation danach...*

⁷⁴ Gabriele Rosenthal: „Wenn alles in Scherben fällt...“ *Von Leben und Sinnwelt der Kriegsgeneration*. Opladen, Leske + Budrich, 1987., Gabriele Rosenthal: *German War Memories. Narrability and the Biographical and Social Functions of Remembering*. *Oral History*, 19/2, 34–41., Gabriele Rosenthal: *Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews*. *The Narrative Study of Lives*, 1/1. (1993.) 59–91., Gabriele Rosenthal: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt am Main, Campus, 1995., Gabriele Rosenthal: *The Healing Effects of Storytelling. On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling*. *Qualitative Inquiry*, 9/6. (2003.) 915–933., Gabriele Rosenthal: *Interpretative Sozialforschung*. (Grundlagentexte Soziologie. Hergestellt von Klaus Hurrelmann.) Weinheim–München, Juventa, 2005. Gabriele Rosenthal (szerk.): „Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun“. *Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches“ in erzählten Lebensgeschichten*. Opladen, Leske + Budrich, 1990., Gabriele Rosenthal (szerk.): *Der Holocaust im Leben von drei Generationen. Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern*. Gießen, Psychosozial Verlag, 1997., Gabriele Rosenthal, Dan Bar-on: A Biographical Case Study of a Victimizer’s Daughter. *Journal of Narrative*

Rosenthal a német vizsgálatokból leszűrte, hogy a nem üldözött németekre a második világháborús emlékekkel kapcsolatos bőbeszédűség a jellemző.⁷⁵ Ez nem így van a magyar esetben, ahol az elhallgatás a változó politikai keretek miatt alakult ki, és kommunizmus időszakának emlékezete teret nyit a háború alatt elkövetett tettek relativizálására. Az elkövetők esetében pedig a „hallgatási paktum” volt érvényben, mely nem tette lehetővé, hogy kérdéseket tegyenek fel a múltrol, s nem is bátorította őket erre.⁷⁶

Ez az egy interjú önmagában egyébként sem alkalmas a különféle generációk emlékeztetszerkezetének vizsgálatára, de a tendenciák felrajzolására igen.⁷⁷ Ezzel az elkövetők is hangot kapnak a könyvben, az ő szempontjaik és emlékeik is megjelennek. A komplexitás az emlékezet eleme, hiszen nemcsak mint a kommunizmus áldozatai jelennek meg a Szamocseta–Strucky család tagjai, hanem mint antifasiszta ellenállók is, akik segítettek a zsidókat, mikor szükség volt rá.⁷⁸ Valóban egyes zsidókat segítettek (Krámeréket, pénzért), de a Strucky–Szamocseta család strukturálisan olyan helyzetben volt, hogy nem lehetett nem bűnt elkövetniük háborús, rendezetlen körülmények között.

Az interjú alapján két tendencia rajzolódik ki. Az első az apa és a nagypapa iránti feltétlen rajongás, melynek csak részben alapja a felmenők kozmetikázott életrajza.⁷⁹ Ez a rajongás mélylélektani szempontból értelmezhető, mely az osztrák esetben az apafigura elutasításával is együtt járhat.⁸⁰ Az apa politikájától való elhatárolódás itt nem jellemző, nem úgy, mint a német vagy osztrák esetben, hiszen az apa a mítoszra alapozott életrajz alapján áldozatként jelenik meg, nem cselekvőként. A második pedig a háború utáni büntetés teljes hatástalansága, hiszen a tíz év kényszermunkát Szamocseta egyrészt elhallgatta még szűkebb környezete előtt is, másrészt pedig a kommunisták által levezenyelt politikai per áldozataként jelenítette meg magát, és ez maradt meg a családi emlékezetben.⁸¹ A kommunizmus alatti szenvedés lesz a „fedőtörténet”,⁸² mely elfedi a második világháborús

and Life History, 2/2. 105–127., Gabriele Rosenthal: Nemzetiszocializmus és antiszemitizmus a generációk közötti párbeszédben. *Thalassa*, 1994/1–2. 203–221.

⁷⁵ Gabriele Rosenthal: Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa*, 1994/1–2. 189.

⁷⁶ Margit Reiter: *Die Generation danach*... 68.

⁷⁷ A magyar folyamatok követik a németet, lásd Michael L. Hughes: “Through No Fault of Our Own”. West Germans Remember Their War Losses. *German History*, 2000/2. 193–213.

⁷⁸ Az osztrák esetre is jellemző, hogy az elkövetők gyerekei szüleiknek a családi történetként keringő, háború alatti ellenállására emlékeznek. Bővebben Margit Reiter: *Die Generation danach*... Különösen 49–51.

⁷⁹ Ugyanez a fasiszta Olaszországban lásd Luisa Passerini: *Torino operaia e fascismo*. Roma, Laterza, 1984. vagy Ausztriában: Margit Reiter: *Die Generation danach*...

⁸⁰ Margit Reiter: *Die Generation danach*... 183.

⁸¹ Ezt lásd Ruth Wodak: „*Wir sind alle unschuldige Täter*“. *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990.

⁸² Gabriele Rosenthal: Német háborús emlékek... 199.

bűnök elkövetésével való szembenézést. Az interjúalany, Szamocseta Nándor fia nem a kollektív emlékezet terméke, hanem önmaga is az emlékezet létrehozója és továbbadója.

„Zavaros dolgok voltak. Apám nem szeretett erről beszélni, és hűgától tudtam meg, mert ő nem sokat beszélt róla. Összekötő volt a német és magyar hadsereg között, a német felderítésben dolgozott. Kint volt Németországban, tanult szakmát, katonai kiképzést kapott, perfekt német, 30 évvel később műszaki tolmács. Apám tolmácsként dolgozott a seregben. Beszélgetés, amit hallottam, abból tudtam, hogy Németországban tanult. Hirdetés alapján kiment, ott milyen képzést kapott pontosan, nem tudom. Specializálódott. Politikai dolgokat nem tudott.

Nagyapám úri szabó volt, híres embereknek dolgozott. Volt családnak üzlete, azt államosították. Letartóztatták, és az Andrássy úton nagyon megverték. Hazakerült, és kis idő múlva meghalt. Ez 45-46-ban lehetett. Nem tudom, mikor halt meg. Nagypapát nagyon megverték, abba halt bele. Nagymama mesélte, hogy bevitték az Andrássy útra, ahol úgy megverték, valószínű, hogy belső problémája lett, elengedték és hamar meghalt. Azt hiszem, leverték a veséjét. 1946-ban apu húga és a nagymamát nem kötötte ide semmi. Kimentek külföldre, apu börtönben volt tíz évet, nem vártak rá. 1956-ban nem ment ki, én anyummal összejöttek, és nem ment ki nyugatra.

Apu teljesen új életet kezdett, családot alapított. Korábban meghalt a felesége, szülei meghaltak. Nővérem 1957-ben született. Anyai részről nógrádi és váci vagyok, apám ott volt börtönben. Ott szabadult, ott ismerkedtek össze. Nem tudom, hogy hogyan ismerkedtek össze. Mi a nővéremmel Vácott nőttünk fel. Nem sok emlékem maradt az apuról.

Apám 1982-ben halt meg, sokat szenvedett. Olyan szinten nem beszélt róla, hogy ő börtönben volt, hogy 18 éves koromig nem is tudtam. Éppen azért, hogy nekem ne legyen kellemetlenségem. Úgy gondolta, hogy ne legyen kellemetlen a kommunizmusban. A honvédségnél a politikai tiszt említette nekem, hogy az apák bűneiért a gyerekeknek nem szabad bűnhődniük. Fényképész voltam. Nekem volt fényképezőgépem a laktanyában. Ki volt írva: legyél éber. Politikai tiszt volt az igazi főnök. 1984-ben voltam katona.

Háború előtti időkről semmit nem mondott. Nagymama aktív tag volt az egyházközösségben. Papírokat szerzett a zsidó ismerősöknek. Apám a házában lakó zsidóknak keresztlevelet szerzett.

Apámnak csípőproblémái voltak. A fogolytáborban derékig érő hideg vízben dolgoztak. Ott kapta. Töredékes emlékeim vannak. Tombolt a szocializmus, mikor én gyerek voltam. Apám nem akarta, hogy szégyenkezniem kelljen. Háború alatt Emmi nénihez [Struckyné] mentek Gödre látogatóba. Strucky Éva meghalt, lánya tanítónő. Férjével hol él ma, nem tudom. Mikor még volt kapcsolat, 6-7 éves lehettem. Aztán meghalt Emmi néni. Meglazult a családi kötelék. Felőrlődünk a mindennapokban.

Apám semmit nem mondott. KISZ-tag voltam. De nem vette rossz néven, hogy én az akkori áramlatoknak megfelelően éltem. Úttörőt nem is kérdezte. A politikai tisztánlátásom 1985-86-ban kezdődött. Mikor jobban láttam a dolgokat. Felnőttem a rendszerben. Apám művelt ember volt, öt nyelven beszélt, szláv nyelvek, nagypapa szerb, németül perfekt, a börtönben megtanult angolul, oroszul. Olvasott, keresztretjvényt fejtett. Műszakilag nagyon jól képzett szakember volt. Sokat tanultam tőle. Én mint gyerek úgy éreztem, hogy okos, melyik gyerek nem néz fel az apjára. Nem tudtam, mivel vádolták, nem tudom, mit tett, csak hogy háborús bűnért ült. Nem is szívesen bolygatom, de van bennem kíváncsiság. Jobb lenne lezárni, és nem bolygatni. Apám helyében, ha csinállok valamit, én is ülök 5 évet, én se mondtam volna el. Akkoriban mindenkit háborús bűnért ítélték el, sejtettem, hogy politikai okból.”

A Strucky családot elsősorban az anyagi hasznonszerzés mozgatta. (Korábbi antiszemita nézeteikről vagy cselekedeteikről sem a bírósági jegyzőkönyvekből, sem az interjúk során nem hallunk.) A következő fejezetben bemutatom, milyen módon tűntek el és születtek újra a vagyonok.

6. fejezet

Vagyonok eltűnése és születése

„A felszabadulás után csak hárman maradtunk: a nagynéném, Laci és én. Mikor visszamentünk Struckyné a nagynénémet az ő selyem pongyolájában fogadta és a nagymama rosenthali szervizéből ittak teát.”¹

Míg a Dely-perben a brutális gyilkosságok voltak a középpontban, anélkül, hogy kísérlet történt volna arra, hogy kiderítsék, ki is lőtt valójában és hányan haltak meg, addig a Szamocseta-perben az okozott pénzügyi kár megtérítésének igénye volt a fókuszban.² A történet furcsa paradoxona, hogy a per végén elrendelt vagyoneklobzást a Strucky–Szamocseta család ellen adminisztratív hiba miatt nem lehetett végrehajtani. Így a háborús nyereszkeskedők végül megtartották az összerabolt vagyont, azt, amit meg lehetett: a vissza nem tértek javait (akik nem kérték vissza), és azt, amiről a visszatérőknek – ha esetleg érdeklődtek, hol vannak a családra bízott javak – azt mondták, hogy a nyilasok vagy az oroszok vitték el, és azért nem adták vissza. A rablott értékeket hamar értékesítették. A bútorokat és a nagyobb tárgyakat eladták, a Csengery utcából való költözésüknél legfeljebb egy-egy kikandikáló, ismerős szőnyeget fedezett fel egy-egy lakó.

A Csengery utcai házban nem laktak különösen jómódú emberek, inkább az alsó középosztályhoz tartoztak. Ezt az is bizonyítja, hogy a kihallgatásokon a krómszeborákat, krómnikkel karórákat, horgolt asztalterítőt, monogramos paplanlepedőt, kombinét fájlalják.³ A gyilkosságok intimitását mutatja, hogy először a fehérneműt viszik el az őrizetlenül

¹ Bodor Miklós levele.

² A magyar zsidók kifosztásának feldolgozását lásd Kádár Gábor, Vági Zoltán: *Aranyronat. Fejezetek a zsidóvagyon történetéből*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001., Kádár Gábor, Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005.

³ BFL 19273/1949. 20.

hagyott – vagy éppen az ő őrizetükre bízott – lakásokból, amit visszaadnak, mikor a tulajdonos visszatér. A forrásokból a lakástulajdonosok változása mellett a lakásokban található ingóságok, élelmiszerek és tárgyak sorsa is nehezen követhető. A gazdagnak hitt, ékszerész Steinerék páncélkazettájában állítólag csak 800 pengő volt, és talán ez magyarázza a fegyveresek véres fellépését.⁴ Grünfeldék Wertheim-kassájában 3200 pengőt és 13 üveg pálinkát találtak, és – biztos ami biztos – szétbontják a kályhát, de nem lövik le a lakókat.⁵ Steinerné vallomásában az eltulajdonított Floris Bonbont és a sógornője pongyoláját is emlegette.⁶ A pongyola központi elemet játszik a visszaemlékezésekben. Talán azért, mert a háború utáni visszatéréstörténetek női történetek: a férfiak nem jöttek vissza, a nők pedig, akik túl is éltek és tanúskodtak is, akkor a pongyolájukat fájlalták. Az események motorja, Lichter az írógépét hiányolta, ami aztán előkerült: Struckyék lakásából, a többi (!) írógép mellől. A legfontosabb érték maga a lakás volt: különösen a szétbombázott Budapesten volt nagy értéke egy lakható lakásnak, és – ahogy ezt már elemeztük – a ház lakói ki is cserélődtek, hiszen 34 lakást utaltak ki azért, mert „az üldözöttek által elhagyottak” voltak.⁷ Az igazi üzlet azonban a lakások bérének beszedése volt. Az új házmester hónapokig Struckyéknak számolt el – a háztulajdonos helyett – a nem csekély házbérrel.⁸

A vagyonok születése

Struckyéknak az üzlet nehezen indult, s kezdetben úgy tűnt, nem volt érdemes a csillagos házban maradni egyetlen keresztényként. Először a gettóba költözéskor, a lakásrendelet végrehajtásánál tudtak a házmesterék üzérkedni. Az összezsúfolt családok értékeiket a lakásokban és a bőséggel rendelkezésre álló, zárható pincékben tárolták. A tárgyakból néhányat megőrzésre átadtak a házmesteréknek. Volt, aki a saját lakáskulcsát bízta rájuk. Más magyarázat, hogy miért maradtak a csillagos házban keresztény házmesterek, nemigen van – hiszen lett volna hova menniük –, mint hogy felismerték, hogy állásuk igen jövedelmező vállalkozássá válhat. Sejtették, hogy a csillagos ház lakóit deportálni fogják? Nem, de a törvényt kiprivatizálták maguknak, és megkezdték a lakók szisztematikus kifosztását. Ahogy az egyik lakó elmondta:

⁴ BFL 2442/1947. 35.

⁵ BFL 19273/1949. 48.

⁶ BFL 2442/1947. 35.

⁷ BFL 19273/1949. 61.

⁸ BFL 19273/1949. 21. Pál Jánosné vallomása, 1946. január 6.

„Jellinek család beköltözött a gettóba. Közvetlenül lakásuk elhagyása után én jöttem fel a lakásba és a lakásba betekintve, mert a lakásajtó tárva nyitva volt, azt láttam, hogy az előszobában Szamocseta Nándor állt egy széken és a szekrény tetején levő dolgokat adogatta le a szüleinek, kik vele együtt ott tartózkodtak.”⁹

A házmesterek természetesnek vették, hogy minden szolgáltatásért pénzt kérnek. Így a csillagos ház magánbörtönné alakult belső, a házmesterek által kialakított szabályok szerint, melyek célja a zsidók ellenőrzése, folyamatos kifosztása volt. Struckynak adni kellett 200 pengőt, hogy elmelessenek otthonról. Sokszor ezt a pénzt eltette, és nem engedte ki az illetőt.¹⁰

A bezártság növeli a kiszolgáltatottságot, és a Strucky–Szamocseta család felkészült arra, hogy learatja a pszichológiai előkészítés eredményét. Ez a nap 1944. október 15-én jött el. Ugyan a nap drámaian indul számukra a Horthy-proklamációval, de a Szálasi-hatalomátvétel további nyugodalmas gazdagodással, és a gödi házukra kivetett jelzőlog gyors felszámolásával kecsgetett. Hogy Struckyné tisztában volt-e azzal, hogy Széplaki feljeleníti a házban lakó zsidókat, nem eldönthető, de biztos, hogy mikor az első transzportok elmentek, és lakások ott maradtak tárva-nyitva, Struckyék megragadták az alkalmat.

Először csak a halottak zsebeit rabolták ki, hiszen ezt könnyen lehetett a távozó nyilasokra, SS-katonákra kenni. Később, mikor a bujkáló lakók előkerültek, bezárták őket az óvóhelyre, s addig zavartalanul végig tudták járni és ki tudták rabolni a lakásokat, ami így feltűnés nélkül lehetséges volt. Ezalatt Szamocseta Nándor sugallatára az óvóhelyen a mézszárlás sokkjából még fel nem épültek pénzt gyűjtöttek, hogy ezzel vásárolják meg Nándor jóindulatát. A nyilas- vagy SS-különítmény felbukkanása jó fedőtörténetet biztosított a számukra, hiszen nyilván azok is elvitték, amit lehetett. És így nyíltan nem vádolták meg lopással a házmesterházaspárt.

A rablás szimbólumává a Stern házaspár takarója vált. Vagy azt szorongatták, mikor lelőtték őket, vagy utána borították rájuk. Az egyik szemtanú elmondta: ez nem takaró volt, hanem perzsaszőnyeg, mely felitta a kiömlő vért. Ez jobban megmagyarázná, hogy miért nem akarta kidobni Struckyné. De az biztos, hogy Strucky ezt is összeszedte, feleségével kimosatta, és napokig száradt az udvari porolón. Sokáig száradhatott, hiszen már október volt. Ez a textil, melyet Struckyék sajnáltak kidobni, és még a Dely-tárgyalás idején is a

⁹ BFL 19273/1949. 227. Singer Gáborné vallomása.

¹⁰ BFL 19273/1949. 59.

tulajdonukban volt („hiszen senkinek sem kellett”), jól szimbolizálta, hogy itt a javak véres újraelosztása folyt.

A ház lakóit ekkor három transzportban elszállították, és Struckyék berendezkedtek az új helyzetbe. De Struckyék legnagyobb megdöbbenésére október 18-án és 19-én elkezdtek a lakók visszaszállingózni a lakásokba. Ekkor a lakók már tudatosan bízták az egyetlen, számukra biztonságot jelentő családra: a házmesterekre a tárgyaikat, a további deportálásra felkészülve. A deportálás november 7-én kezdődött, majd 20-án folytatódott, amikor a házból mindenkit elvittek. A deportálást követő kapkodásban a házmesterek mint megbízható „barátok” tűntek fel.

„[M]ikor nekünk a házat percek alatt el kellett hagyni, a jelenlegi házmester feleségével, Pál Jánosnéval behatolt a lakásomba, kinyitotta a szekrényeimet, a neki tetsző ruhaneműket, fehérneműt, férfinget stb. kiválasztotta és elvitte, a többi otthagytam dologra pedig Pálnét felhatalmazta, hogy azokból tetszése szerint elvihet bármit. Az ostrom után hazatérve Pál Jánosné felszólításomra a holmijaimat részben visszaadta, kijelentette egyben, hogy bármikor hajlandó tanúskodni, hogy Struckyné az ő szeme láttára fehér angóra fonalat kötőtűkkel együtt többek között elvitt. Az ostrom után a fehér angóra fonalamat Strucky Éván láttam feldolgozva. Ez azért is volt gyanús, mert 1944-ben Strucky nem dolgozott, Strucky Éva csak a nyilas éra alatt volt a nyilas Lakáshivatalban állásban, hisz ő utalta be a Szálasi éra belakoltatottakat értve ezalatt az egész rokonságukat minden jogcím nélkül, tehát nem volt valószínű, hogy erre nekik pénzük lett volna, attól eltekintve, hogy angorafonalt nem lehetett a bezárt üzletekben vásárolni. Midőn a németeket 1945 tavaszán az országból véglegesen kiverték, jutott eszébe Struckynénak, hogy egy horgolt asztalterítőmet, sógornőm 2 monogramos paplanlepedőjét, Szamocseta Györgyné sógornőm pongyoláját, bátyám Royal írógépét visszahozták, azzal a mesével, hogy ezeket megőrzésre vették át. Ez addig nem jutott az eszükbe, pedig előzőleg a házmegbízottak többször felszólították őket. Mindig azzal érvelt, hogy az oroszok kifosztották a házat, náluk semmi se volt.”¹¹

Mikor a házból mindenkit deportáltak, lehetőség nyílt a bútorok és a nagyobb tárgyak elszállítására és értékesítésére. Először is Struckyék felköltöztek a ház legszebb lakásába, Krámerékhez, és felvettek a maguk helyére egy házmestert, aki mindenben nekik volt

¹¹ BFL 19273/1949. 25. Gáborné vallomása.

kiszolgáltatva és az ő parancsait követte. Ahogy az egyik vallomásban szerepelt: „szemtanúja voltam annak, hogy a házban legyilkolt Stern család holmijait a nyilasok teherautóval hordták”,¹² illetve „felmentek az elhagyott lakásokba és az ott lévő értékeesebb ingóságot elhordták”.¹³

A házban „megüresedett” lakásokat pedig a nyilas-lakáshivatalban dolgozó lányuk utaltatta ki, szintén megbízható embereknek, akik elismerték a Strucky család uralmát a házban. Nem mindenki rabolta ki a neki kiutalt lakást, bízva abban, hogy a tulajdonos nem tér vissza. Lichter lakásában Bán Sándor rendőr lakott néhány napig, akinek leltár szerint átadta Strucky a berendezést, amit Lichter vissza is kapott leltár szerint: „Bán leltár szerint visszaadta az ingóságaimat”.¹⁴ Tehát ha megvolt a leltár, az felelősséget jelentett, de a lakásba beköltözők ritkán állítottak össze átvételi leltárt.

Szamocseta Nándor is kiigényel a szomszédban magának egy lakást, mely állítása szerint üres volt, ezt töltötte meg bútorral és ingósággal. Így mikor a felszabadulás után a lakók visszatértek, üres szekrényeket, lakásokat, pincerekeszeket vagy bőrdöngöket találtak. Feltételezhető, hogy a gödi házba kerültek át a rablott tárgyak. Szamocseta 1944. október 22-én kilépett a németektől, és Szentesre költözött. A fiának azt mondta, hogy abból élt, hogy tönkrement teherautókból jól működött barkácsolt össze, és azzal vitte a kofákat és az élelmiszert Pestre. Hogy a fiatal férfi hogyan úszta meg a behívást, arról nem tudunk semmit, de valószínűleg átlépte a kriminalitás határát abban az időben, mikor mindent szabad volt. Feltételezhető, hogy az akkor nagy kincsnek számító működőképes szállítójármű jól jött a Csengery utcai bútorok elszállításakor is. A rablott javaknak jól kiépült feketepiaca alakult ki: a nagyobb és könnyen felismerhető tárgyakat, bútorokat, szőnyeget elvitték vidékre. Így az esetleges hazatérők csak a kifosztott lakásokat találták. A háborús körülmények közepette a lebukás kockázata minimális volt. A kirablásban bűnösnek lehetett nyilvánítani a nyilasokat illetve az oroszokat, és rájuk kenni a hiányt, ha a visszatért zsidók a vagyontárgyaikat keresték. Ahogy Struckyné mondta a bíróságon:

„A felszabadulás után a házban orosz katonák telefonhuzalokat szereltek fel és ez alatt az idő alatt több napon keresztül nyitva volt a kapu. Eközben szabadon járkáltak a házban idegenek és nem állt módunkban emiatt a fosztogatásokat megakadályozni. Krámerék

¹² BFL 19273/1949. 47. Grünbergné vallomása.

¹³ BFL 19273/1949. 57.

¹⁴ BFL 19273/1949. 200. Lichter vallomása.

elhurcolásakor Krámerné kért, hogy mentsük meg a bútorát, így kerültünk Krámerék lakásába.”¹⁵

Egészen más Krámerné verziója: elmondása szerint Struckyné az ő lakásába költözött, és nem engedi őt magát vissza:

„[P]ár ingóságomat összeszedjem, mert őhöz járnak fel nyilasok, és ha azok engem ott találnak, vagy felismernek neki kellemetlensége lesz belőle. Az ott levő ingóságaimat és az egész élelmiszer készletemet Struckyné eltulajdonította és saját céljaira használta fel.”¹⁶

Mikor pedig Krámerék visszatértek:

„Struckyék laktak a lakásukban: »Szent isten mit csináljak magukkal?« – mondta Struckyné mikor visszajöttek, de így legalább 2 szoba bútora így megmaradt.”¹⁷

Amikor a visszatérők tudni akarták, hogy hol vannak a holmijaik, Struckyék az új házmesterékre, Pálékra, Pálék pedig a régi házmesterékre, Struckyékra mutogattak.

„Felszabadulás után lakásomba visszatérve láttam, hogy ingóságaim nagy része eltűnt. Érdeklődésemre Strucky házmesterékre fogták, házmesterék a Struckyékre. Így értékeim nem kerültek elő.”¹⁸

„Felszabadulás után a mostani házmesternél, Pál Jánosnénál megtaláltam, illetve láttam rajta a lányom blúzá, cipőjét, amit kérésemre visszaadott, azzal a megjegyzéssel, hogy azt az oroszoktól kapta.”¹⁹

A házban lakó zsidók kifosztásának intimitása különbözőképpen érintette a házmestercsalád tagjait. Strucky, aki addig sem vetette meg az italt, egyre gyakrabban nyúlt az üveghez, és mikor Krámeréket kidobta éjjel Szamocsetáéktól, ahol bujkáltak, feleségének

¹⁵ BFL 19273/1949. 73–74. Struckyné vallomása.

¹⁶ BFL 19273/1949. 34.

¹⁷ Kun Magda-interjú, 2005. október 7.

¹⁸ BFL 19273/1949. 62. Propperné vallomása.

¹⁹ BFL 19273/1949. 226. Faragó Miklósné vallomása.

azt üvöltötte: „összeloptatok a zsidóktól mindent”.²⁰ Felesége pedig a hatalmát egyre jobban élvezte, és ki is használta, miközben másoknak a férje pipogyaságáról panaszkodott.

A vagyonok eltűnése

A fordulópontot a rablott vagyontárgyak visszaszerzése körüli huzavonában Lichter Budapest felszabadulása utáni, végleges hazatérése jelentette. Nyilván nem segítette a jó kapcsolat kialakulását, hogy ekkor Lichtert Struckyné Lichter Bergen Belsenben meggyilkolt feleségének a pongyolájában fogadta.²¹ Lichter, mikor hazatért, azonnal házmegbízott lett. Így nagyobb hatalommal rendelkezett, mint a házmester, és elkezdte követelni a családjától eltulajdonított tárgyakat, így az írógépét is. A tárgyak egy részét és az írógépet áprilisra vissza is kapta.

A felszabadulás után a mindennapok része lett az ellopott vagy megőrzésre átadott tárgyak keresése és visszakövetelése. Ehhez jött a deportálás alatt a lakásba beköltözöttek kiköltözésre bírása. Ahogy Rosenberg Edit elmondta:

„Visszamentünk a Csengerybe a régi lakásba. Közben zajlottak a dolgok. Leválasztott lakrész volt. A másik felébe beköltözött valaki ez idő alatt. Használta, de kiment. Nő volt egy kisfiúval. Neheze esett kimenni... Nagy dolgokról nem volt szó: amit odaadott nekem az fájt, apám adta emlékebe. Az nekem fájt.”²²

„A felszabadulás után Szamocseta Györgyné átadott nekem egy írógépet, s kijelentette, hogy nem tudja, hogy az enyém-e, és később a sógornémnak is megkerült egy pár ruhadarabja ugyancsak Szamocsetától. Majd később Struckyéktól is ágynemű és fehérnemű. Mindkettőjük állítása szerint a lakásokban a nyilasok és később az oroszok fosztogattak volna, és mi mégis náluk találtuk meg a saját tulajdonunkat képező fehérneműinket.”²³

Az elhurcolt lakók anyagi követeléseit tettelegességgig fajultak: senki másra nem számíthattak, így a házmegbízott és a dühös lakók végül házkutatást rendeztek Struckyéknál, ami nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a házaspár hamar elköltözött a Csengery utcai házból a saját, immár tehermentes, gödi házukba. Struckyné vallja:

²⁰ BFL 19273/1949. 29. Krámer Béláné 1946. december 27-i vallomása és Sárdi Ernőné vallomása (BFL 19273/1949. 263.): Strucky „gyakran volt italos állapotban”.

²¹ Kun Magda szóbeli közlése.

²² Rosenberg Edit-interjú, 2007. augusztus 13.

²³ BFL 19273/1949. 30., Gáborné.

„[A]mikor a felszabadulás után a házba visszatért üldözött lakók házkutatást tartottak nálunk nem találtak ott semmit. Ami nálunk volt megőrzésre, azokat az ingóságokat a tulajdonosaiknak visszajövetelük után vissza is adtam. Amikor az ostrom alatt egy alkalommal tűz ütött ki a házban, én felmentem Bodor Ilona lakásába és ott találtam egy pár ezüstrókat [szőrmét], és egy batyut, amiket levittem a pincébe, hogy megmentsem a tűz elől. Ezeket az ingóságokat Bodor Ilonának a felszabadulás után, amikor visszajött, visszaadtam.”²⁴

A házban található értékek nagyon különbözőek voltak. Volt, aki szőnyeget, bútort siratott, selyem nyakkendőt, volt, aki egy bödön zsírt (a zsír az életet is jelenthette egy adott pillanatban); ezek a történetek a társadalmi szolidaritásról, illetve annak hiányáról szóltak, nem a bödön zsírról.²⁵ Krámeréknek mindenesetre elvitték az ott az összeköltözéskor összezsúfolt négy család által felhalmozott élelmiszerkészletét 1944. október 16-án, s mikor náluk bujkáltak, Szamocseták Krámerék saját élelmiszeréért kértek pénzt.²⁶ A tárgyakat komolyan számon tartották: Rosenberg Miklósné még 1947. május 10-én is azt vallja, hogy vannak Struckyéknál tárgyai.²⁷

A Szamocseta-perben a tanúk már a rendőrségen és a bíróságon is ugyanazt és ugyanazokkal a szavakkal adják elő. A pernek egészen más a hangulata, mint a Dely-pernek: itt anyagi elszámoltatás folyik. Eltűntek az érzelmek a gépelt szövegből, hideg fejjel sorolják a pénzügyi sérelmeket és a jogsértéseket, melyeket elszenvedtek. A történetek már elmondhatóvá váltak és standardizálódtak. Kérdés, hogy ezek a mély sérelmek és a gyűlölet hogyan kezelhetőek, és a népbíróság, melynek nem volt alternatívája, alkalmas volt-e ennek a kezelésére.

²⁴ BFL 19273/1949. 72. Bodor Ilona is azt vallja: amit tételszerűen Struckyra bízott, azt visszakapta, de a lakásában levő szekrények tartalmát Struckynéra bízta, az teljesen eltűnt. (BFL 19273/1949. 222., 1946. december 27.)

²⁵ Schwartzné: „Elhurcoltatásom tartama alatt lakásomat és ezen kívül a házban több más lakást is kiraboltak. Hogy kik rabolták ki, azt nem tudom. Struckynénak egy nagy fazék zsírt levittem egy alkalommal, azonban nem kaptam vissza tőlük. Engem ugyanis elhurcoltak az utcáról, és amikor üzentem Struckyéknak, hogy a zsírt küldjék utánam, azt válaszolták, hogy az már nincs meg, mert elvitték a nyilasok.” 19273/1949. 78.

²⁶ BFL 19273/1949. 29., 1946. december 27-i kihallgatás.

²⁷ BFL 19273/1949. 215.

II. rész: A keret

1. fejezet

A női fizetett munkavállalás kétféle egyenlősége

„A nemzetiszocialista társadalom azt a nőt, aki egyéni vagy családi körülményeinél fogva rá van utalva, hogy dolgozzék, kivételes elbánásban részesíti. Sőt ezen túlmenően is védelmezi és támogatja, mert számol azzal, hogy egy sorsfordulat okozta változás a nőt visszavezeti az otthonába, ahol boldogan élhet anyai és családi hivatásának és gondoskodik arról, hogy szervezetének álló képességét ne törje meg a túlfeszített szellemi vagy fizikai munka.”¹

„A nő szabad ember módjára mozoghat a társadalomban, de mindenkor tiszteletben kell tartania azokat a törvényeket és erkölcsi eszményeket, amelyek elválaszthatatlanok a hazaszeretet és a nemzet iránti kötelesség fogalmától.”²

Dely Piroskát is részben az egzisztenciális kihívások sodorták a politikai szélsőségek felé. Ebben a fejezetben azt mutatom be, hogy hogyan alakultak a női munkavállalással kapcsolatos antimodernista elképzelések, és milyen következményei voltak annak, hogy a

¹ Bécsi Ferenc: A nő szerepe a nemzetiszocialista társadalomban, *Hungarista nép*, 1938. július 11. 3.

² Bécsi Ferenc: A nő szerepe a nemzetiszocialista társadalomban...

két világháború közötti Magyarországon a női munkavállalást a deszakralizált „női misszió” keretében értelmezték, mely összekapcsolódott a *nemzet* fogalmával. Ez a retorikus keret alapvető fontosságú tényező volt a szélsőjobboldali radikalizmus népszerűségének növekedésében a nők körében. A szélsőjobboldal kutatásának egyik kulcskérdése a szélsőjobboldalnak a konzervativizmustól és a „népies” (*völkisch*) mozgalomtól való elválasztása.³ Ebben a fejezetben egy területen, a női munkavállalás területén vizsgálom ezeket az átmeneteket.

A szélsőjobboldali nyilasmozgalom az egyenlőség ígéretével jelentős számú női támogatót szerzett, de ez az egyenlőség alapjaiban különbözött a Horthy-rendszer főszórájának női munkavállalással kapcsolatos elképzeléseitől. Ez nem osztályalapú, hanem kulturális minta szerinti különbségtétel.

Ebben a fejezetben először áttekintem a női munkavállalás retorikus kereteit, majd elemzem a „női munka” fogalmát, amely nagy szerepet játszott a szélsőjobboldali női mobilizációban, és a szakirodalom eddig nem szentelt neki jelentős figyelmet. S ezt összekapcsolom a női politikai mobilizáció szervezeti kereteivel, hogy kimutassam, hogy milyen kontextusban működött a később elemzendő szélsőjobboldali nőmozgalom.

A női munka értelmezésének retorikus keretei

A nők fokozódó fizetett munkavállalása az első világháború utáni Magyarország fontos társadalmi ténye volt. 1941-ben a munkavállaló nők 43,9 százaléka földművelő, 19,4 százaléka ipari munkás, 28,1 százaléka háztartási alkalmazott, 12 százaléka szabadfoglalkozású és 6,6 százaléka közalkalmazott volt.⁴

A női munkavállalók azonban a társadalmi nemek szerint szegregált munkaerőpiacon néztek szembe a munkahelyi diszkrimináció különböző fajtáival, és ennek függvényében más és más politika mellett köteleződtek el. Ugyan minden politikai erő hangsúlyozta az anyaság fontosságát, de a szélsőjobboldal volt az a politikai erő, amely az egyéni jogok talaján állt, és a munkavállalást mint jogot határozta meg. Ezek az egyéni

³ Németország esetében lásd: Stefan Breuer: *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 2008., Johanna Gehmacher: „*Völkische Frauenbewegung*“: *Deutschnationale und nationalsozialistische Geschlechterpolitik in Österreich*. Wien, Döcker Verlag, 1998. és Philip V. Cannistraro: Mussolini's Cultural Revolution. Fascist or Nationalist? *Journal of Contemporary History*, 7/3–4. (1972.) 115–139.

⁴ Papp Barbara: *A diplomás nők Magyarországon. A Magyar Női Szemle (1935–1941)*. Szakdolgozat, ELTE, 2004. 61–62.

jogok azonban csak adott társadalmi csoportra és korlátozottan érvényesültek, hiszen az alapja az – ebben a fejezetben is elemzett – folyamatosan alakuló diszkrimináció volt.

A háztartáson kívül végzett fizetett munkavállalás eleinte a mezőgazdasági munkásokat és a cselédeket, majd a gyárakban dolgozókat érintette. A női munkavállalók többsége földművelő volt, akiket a szociáldemokraták nem tudtak tömegesen megszólítani, így teret engedtek a keresztényszociális agitációnak, mely a gazdasági helyzet súlyosbodásával és a külföldi példák hatására egyre inkább a harmadik utas népiek hatáskörébe került. A mezőgazdasági női munkavállalók anyákként való retorikus megszólítása volt az a kapocs, ahol a népiek és a szélsőjobboldal összekapcsolódott. Ezért is kulcsfontosságú a női munkavállalás retorikus kereteinek elemzése ebben a fejezetben.

A női fizetett munkavállalók első generációja főleg irodai munkát végzett, de folyamatosan nőtt a főleg fizikai munkát végző nőket tömörítő szakszervezetek taglétszáma is. Az, hogy hogyan határozzuk meg a „női” fogalmát a női munkavállalók esetében – melynek alapján a nők speciális védelemre jogosultak a munkaerőpiacon – különbözött annak a két politikai erőnek az esetében, melyek felléptek védelmükben.

A szociáldemokrata és a szélsőjobboldali mozgalmak egyaránt felismerték, hogy politikai érdekük a Horthy-rendszer szűken értelmezett, elit, férfialapú állampolgárság-fogalmának tágítása, s ehhez mozgósították a növekvő számú női munkavállalót. A szociáldemokraták a női munkások védelmét elsősorban mint anyákét határozták meg, és ezzel a programmal sokszor azonos platformra kerültek a lassan kiépülő szociális államot támogató elitel, mely az 1928. évi 5. törvényével kimondta a 12 év alatti gyermekmunka és a nők éjszakai munkájának tilalmát, és bevezette a 12 hetes anyasági szabadságot. Míg a szociáldemokraták az eredményes osztályharcra kívánták megszüntetni a női munkavállalók kedvezőtlen helyzetét, addig a szélsőjobboldaliak a harcot másképpen értelmezték. A „nemzetközi zsidó nagytőkét” – terveik szerint – felváltó „nemzeti vállalkozóktól” remélték a magyar női méltóság védelmét a munkahelyeken. Kimondták, hogy „[a] magyar nemzetgazdálkodásban a *teljesjogu* állampolgárok minden tagja egyenrangú és egyenjogú gazdálkodási alany, aki képességének megfelelő termelői munkakörben dolgozik”.⁵ Nem véletlen, hogy az első munkahelyi szexuális zaklatás betiltását szorgalmazó, el nem fogadott törvényjavaslatot, mely egyébként erős antiszemita felhangot kapott, a szélsőjobboldali politikusok nyújtották be. Kathleen Blee kimutatta, hogy a

⁵ Szálasi Ferenc, Széchenyi József: Út és cél. Hungarizmus nemzetgazdasági vonatkozásai. *Hungarista út*, 1938. június 8. 4. (Kiemelés tőlem.)

Ku-Klux-Klan női mobilizációjában kulcsszerepet játszott a választójog ígérete.⁶ Arról, hogy ez a szélsőjobboldali típusú retorika milyen vonzerőt jelentett a nőknek, a következő fejezet szól.

A női munkavállalás tekintetében Horthy Magyarországa retorikus csapdába került: egyrészt a középosztálybeli nő a házasságkötésig dolgozott, másrészt viszont a munkavállalást csak a házasságkötésig volt szabad szeretni, a fizetett munka nem jelentett presztízst, és a középosztálybeli férfinak tudnia kellett biztosítani a családja megélhetését a feleség munkája nélkül.⁷ Ugyanakkor viszont ezzel párhuzamosan folyamatosan nőtt nemcsak a szakképzettséget, diplomát szerzett nők száma, hanem a fizetett munkát végző nők száma is. Működésüket megőrizte például a *Magyar Asszonyok Lexikonja*, mely felsorolta a háztartáson kívüli munkával elismertséget szerzett nőket, ezzel adott neki némi presztízst, s tette őket láthatóvá társadalmi szinten. De a női fizetett munkavállalás korlátozott társadalmi elismertsége nem hozott elfogadást vagy modellértékűséget. Ennek oka, ahogy Sipos Balázs rámutatott, hogy a vonatkoztatási hiányt – azaz hogy a nők először, korábbi példák és referenciális pontok hiányában léptek a fizetett munkavállalás társadalmi terébe – a fizetett munkát végző diplomás nők csak sajátos „retorikai konstrukcióval” tudták megoldani. Sipos a korszak „középutas feminizmusáról” ír, mely egyszerre utasítja el a századforduló feministáinak „maszkulinizáló” egyenlősítését, és a konzervatív antifeministák álláspontját, mely szerint a nő helye csak a családban lenne. Erre a vegyes retorikára épült a nyilas-nőmozgalom is, antiszemita felhanggal.

„[M]ihelyt a nő nem a házaséletben, nem a család gazdasági munkájában serénykedik, megszűnik igazi nőnek lenni”⁸ – írta a kor ismert publicistája a női munka kapcsán.⁹ A fizetett női munka soha nem jelentett valódi presztízst az „úri középosztály” tagjainak. Ha az elszegényedett család nősarja munkát keresett, és esetleg sikeresen eltartotta magát, az a többiek elismerő pillantásait kivívta ugyan, de ezzel egyidejűleg

⁶ Kathleen M. Blee: *Women of the Klan. Racism and Gender in the 1920s*. Berkeley, University of California Press, 1991.

⁷ Sipos Balázs: „Asszonyfejjel férficélokért”. Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakban. In: Palasik Mária, Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Vétélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2005. 34. és Gyáni Gábor: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok*, 1997/6. 1265–1304.

⁸ Dr. Lechner Károly: A nő lélek és a feminizmus orvostermészettudományi megvilágításban. *Természettudományi Közöny*, 1922/1. 83.

⁹ Erről bővebben lásd Pető Andrea: *The Rhetoric of Weaving and Healing. Women's Work in Interwar Hungary, a Failed Anti Democratic Utopia*. In: Yannis Yannitsiotis, Dimitra Lampropoulou, Carla Salvaterra (szerk.): *Rhetorics of Work*, Pica, University of Pisa Press, 2008. 63–83. és Pető Andrea: „Minden tekintetben derék nők.” A nők politikai szerepei és a nőegyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: Nagy Bea, S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás*. Debrecen, Csokonai, 1997. 268–279.

érezhető volt a megkönnyebbült sóhaj, hogy ők erre nincsenek rászorulva.¹⁰ Szükséges rossznak tekintették: átmeneti elfoglaltságnak a jól jövedelmező házasság és a női igazi hivatása, az anyaság előtt. Emellett azonban már találhatunk kísérleteket a modern állampolgári jog megfogalmazására, melyben a nőknek is egyenlő esélyük és joguk lenne a munkára. Kirchner Béláné, az ismert politikus és nevelő mottóját már egyre többen vallották magukénak:

„A nőnek nemcsak a meg nem született gyerekei, de meg nem született tettei is vesztesége a fajnak, a nemzetnek.”¹¹

A női munkavállalás terjedését a kortársak különbözőképpen elemezték. „A nőt a kenyérkereső munkára főleg a családfenntartó elégtelen jövedelme... és a megnövekedett életigények sarkallják.”¹² A gazdasági kényszer, tehát a pénzhiány az első esetben elfogadott, a másodikban viszont csak az extra kiadásokat fedezi, vélik a kortársak hipokrita módon, tehát káros és kerülendő. Nemcsak azért, mert ez ellenkezik a puritán, magyar anya idealizált képével, hanem mert ez elveszi a helyet a férfi munkavállaló elől, akinek nemcsak magát, hanem a családját is el kell tartania.¹³ A másik oldalról viszont az azonos szakmát űzők által kialakított egyesületi vagy szakszervezeti tömörülések hatékonyan védtek a női munkavállalók érdekeit. Az ilyen profilú egyesületek hosszú listája meggyőzően bizonyítja, hogy ezen a szinten az érdekvédelmi tevékenység jól működött.¹⁴

A fokozott női munkavállalás a patriarchális rend erkölcsi kérdéseivel is összeütközésbe került. A cukrászlányok életkori limitjének bevezetése jól mutatja, hogy a fizetett női munkavállalás lehetősége sem feltétlenül mutatott az emancipáció felé. Magyarországon csak ritkán alakulnak kifejezetten a női mobilizációt célul kitűző politikai formációk. Az első ilyen a Magyar Nők Pártja volt, melynek az volt az egyetlen sikeres politikai akciója, mikor eredményesen petícióztak a cukrászlányok alkalmazásának 24 éves életkortól való korlátozása ellen. Érvük az volt, hogy „a kiszolgáló lány szigorú polgári

¹⁰ Gergely Jolán: *Hívás vagy robot. (A dolgozó leány)*. Budapest, Korda, 1934. és Sz. E.: Hölgytársaságban. *Tűzhely*, 1933. szeptember 1. 15.

¹¹ A mi úttörőink. Beszélgetés Kirchner Bélánéval. *Magyar Női Szemle*, 1937/április–május. 98. Mottó. (Kirchner Béláné a Budapesti Állami Tanítóképző Intézet Tanára, 1920–1935 között a budapesti törvényhatósági bizottság tagja.)

¹² Gortvay György: *A kereső nő szociális helyzete és munkaviszonyai*. Budapest. 1930. 1.

¹³ „Kezdetől fogva az volt az álláspontunk, hogy a férfimunkát helyettesítő munka inváziója ellen élesen kell harcba szállni. A nő feladata természetesen nem a gépek és a hivatalok kiszolgálásában áll, hanem a családi élet adminisztrációjában.” A kenyérkereső nő. *A Város*, 1933. április 8. 4.

¹⁴ Önálló Hivatású Nők Szövetsége, Magyar Gyorsírónők Országos Egyesülete, Nőtisztviselők Országos Egyesülete stb.

erkölcsöt valló főnök felügyelete alatt áll”.¹⁵ A feminizmust – mint a kor modernizációs ideológiáját – sokan leszűkítették arra, hogy az a programjában csak a női fizetett munkavállalás rohamos terjedését követeli. Nem tagadták a nők alkalmasságát a különféle pályákra, de biológiai érveléssel a „nőknek megfelelő” szakmák felé kívánták terelni a női munkavállalókat. Ezzel a különbözőségdiskurzus keretében nyitottak teret a női munkavállalásnak. Egy korabeli tudományos népszerűsítő munka azt hangsúlyozta, hogy a „nők munkája a női lélek különös sajátosságainak megfelelő területre irányítassék...”¹⁶ Nemcsak a női lélek, de a női fizikum is kijelölte a nő helyét a társadalomban, a foglalkozási hierarchia alsóbb posztjain. Ugyanezen szerzőnél, Lechner Jenőnél olvashatjuk: „[a nő] magasabb hangja különösen a telefon szolgáltatásra teszi alkalmassá”.¹⁷

Ebben a retorikus keretben a nőnek nem szerepe lett, ami tanulható és elérhető, hanem hivatása: „ha hivatást említek, ebben benne foglaltatik a közösség odaadó szolgálata...”¹⁸ A nők gazdasági állampolgársága a domináns, konzervatív diskurzusban a nemzet fogalmához, a közösséghez kötődött. Ezzel Magyarország beilleszkedett a női állampolgárság meghatározását illetően az európai trendekbe. A nők a véres háború után mindenhol a nemzetek megmaradásának zálogai lettek. A fősodorhoz tartozó nacionalista diskurzusban Anthias és Yuval-Davis jelölték ki azt a szerepet, amit a nők betöltenek: egyrészt a nemzet reprodukciójáért felelősek (mint anyák), másrészt a testükön keresztül meghatározzák a nemzet határait, harmadrészt gyerekeik oktatásán keresztül a kulturális hagyomány őrei, negyedrészt a nemzet szimbólumaként szolgálnak, ötödrészt pedig támogatják férjüket a nemzetért való harcban.¹⁹ Ezt mind meg is figyelhetjük a két világháború közötti Magyarországon. A politikai életben Slachta Margit, az első nő a parlamentben így fogalmazta meg célját első parlamenti beszédében:

„A keresztény nők tábora, amely egységesen és fegyelmezetten áll a keresztény nemzetgyűlés mögött, nem szerepelni és tündökölni kíván, hanem áldozatokat akar hozni a haza oltárán.”²⁰

¹⁵ Nem veszélyeztetik a pestiek erkölcsét a húsz éves cukrászkisasszonyok. *A Város*, 1933. február 25. 8.

¹⁶ Dr. Lechner Károly: A női lélek és a feminizmus... 75.

¹⁷ Dr. Lechner Károly: A női lélek és a feminizmus... 16.

¹⁸ *A Magyar Nő hivatása napjainkban. Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkár beszéde az erdélyi Református Nőszövetség 1942. november 19-én tartott ünnepségén.* Minerva. Kolozsvár, 1943. 5.

¹⁹ Floya Anthias, Nira Yuval-Davis: *Woman, Nation, State*. Basingstoke, Macmillan, 1989. 7–11.

²⁰ Slachta Margit első beszéde. In: *Slachta Margit az első magyar nőképvisező politikai működése*. Szent István Társulat, 1935. 22.

Az áldozat és a hivatás összekapcsolódott, mikor is a női képviselő megjelent a parlamenti politikában, és deszakralizált keretben, de ugyanakkor szakrális nyelven beszélt a nők fizetett munkavállalásáról mint misszióról. Ez a keret nyit majd utat a szélsőjobboldali mobilizációnak azáltal, hogy egy új társadalmi cselekvőt hoz létre, mely a társadalmi nem által meghatározott.

A női munka és a nemzetért végzett misszió

Újabb kutatások kimutatták a magyar politikai élet militarizmusának tendenciáit, mely a nőket mint anyákat, és nem mint politikai cselekvőket határozza meg.²¹ Míg Andrew Janos azzal érvelt, hogy Kelet-Európában a harmincas években megváltozott a politikai elit összetétele az „őrségváltás” keretében, addig Thomas Lorman a korszak parlamenti képviselőinek életrajzai alapján kimutatta, hogy Magyarországon éppen ennek az ellenkezője történt. A harmincas években cserélődött le az a politikai elit, amelynek nem volt világháborús fronttapsztalata, olyanokra, akiknek ez meghatározó élményük volt. Lorman azzal is érvelt, hogy eddig a történetírás alábecsülte a militarizmus hatását a magyar politikai életre, mivel csak a hivatásos tiszteket, a veterán és kvázi-katonai szervezeteket (mint például a leventék) vizsgálta, pedig a teljes lakosság egyötöde, a férfiak fele szolgált a hadseregben és volt fronttapsztalata, ami a mindennapi élet militarizálásához vezetett.²² Ez két okból is fontos a témánk szempontjából: egyrészt valamilyen magyarázatot ad arra a később tárgyalandó jellegzetességre, hogy a magyar politikai életbe a szélsőjobb oldalán miért csak az erőszakon keresztül tudtak belépni a nők, másrészt megmagyarázza a magyar politikai diskurzus zártságát a nők felé, amit a női fizetett munkavállalás növekedése egyre fokozódó mértékben kérdőjelezett meg.

A modernizáció igénye – mely egyet jelentett az ország Trianon utáni feltámasztásával – megkövetelte a nők nyilvános szerepének, azaz a női állampolgári jogoknak az újrafogalmazását.²³ Ez azonban úgy történt meg, hogy a szükségszerűen növekvő női munkavállalást azonosították a revízióért való harccal. Az állam, a női

²¹ Vargyai Gyula: *A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években*. Budapest, Akadémiai, 1983.

²² Thomas Lorman: First World War Soldiers in the Inter-war Hungarian Parliament. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 1/1. (2010.) 93. és 99.

²³ Erről bővebben lásd Pető Andrea, Szapor Judit: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Budapest, Áron Kiadó, 2004. 136–175. (Recepció és Kreativitás. Nyitott magyar kultúra sorozat.)

választójog részleges kiterjesztése után, új területet nyitott meg a női politikai aktivitás számára, és ez a revíziós harc volt. Ezzel a korábbi, a nők számára normatív *a magán- és a közélet szétválasztása* is módosult, és egy terület, a revízióért végzett „közmunka” elfogadottá, sőt kívánatos tevékenységgé vált. Ha megnézzük a következő frazeológiát, világos, hogy a nemzet testének csak a magyar nők lehetnek védői:²⁴

„Éppen mi magyar asszonyok vagyunk hivatva arra, hogy ezek a betegségek bennünk és rajtunk keresztül a nemzet testében gyógyuljanak meg.”²⁵

Az ország megcsonkított teste védelmezőért kiált, s ha a férfiak kudarcot vallottak ezzel, akkor a magyar anyák tudják védeni, ápolni sőt – a gazdag magyar történelmi hagyományoknak megfelelően – harcolni érte.²⁶ A megcsonkított országtest védelmének retorikája nagyon fontos szerepet játszik majd a női politikai mobilizációban, ahogy a nyilasnők egyik csoportjánál érvelek. A nőknek a revíziós harcra beállítása többszörös előnnyel járt: az érzelmesség, az irracionalitás – mint a vélekedés szerint főleg női tulajdonságok – kiválóan kamatoztathatók ezen a politikai területen, ahol az érzelmeknek (gyász, remény, hit) nagy szerepük volt.

A legitimista típusú nőmozgalom betöltötte a nők számára kitárult nyilvánosság tereit. Így jött létre az egyik legbefolyásosabb nőmozgalom: Réthey Ferencné vezetésével a Pro Hungaria Magyar Nők Világszövetsége, mely az amúgy szintén legitimista, Tormay Cécile által 1918-ban alapított ernyőszervezetből, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségéből vált ki. A Magyar Nők Szent Korona Szövetsége (özvegy Apponyi Albertné vezetésével) a Magyar Férfiak Szent Korona Szövetségének céljait közvetítette.²⁷ Ez a mozgalom a befolyásos sajtója miatt lényegesen nagyobb közfigyelemre tarthatott számot, mint amennyit a taglétszám alapján gondolnánk.²⁸

A különféle egyesületek beolvasztásával olyan tömegszervezet jött létre a MANSZ-ban, mely óvatos kormányzati ellenőrzés alatt kvázi független szereplője lehetett a politikai

²⁴ „Itt minden erjed, hullámszik és forrong. A fajok darwini harca dől, melyben az lesz a győztes, akinek szervei, izmai, idegei tovább bírják a gyilkos iramot. S e felfordult világban hazánk sorsa vagy az ülő vagy a kalapács lesz.” *Mit ír a legitimizmusról a külföldi sajtó?* A Magyar Nők Szent Korona Szövetségének Kiadása. 12.

²⁵ Fiers Elekné: *Harc a belső ellenséggel*. In: *Beszámoló a MANSZ kongresszusáról 1940. március 7–12*. Budapest, Stadium, 1940. 318–394.

²⁶ „A keresztet férfiak emelték a magasba, de asszonyok szorították szívékhöz, előbb hajoltak meg terhe alatt, előbb követték a krisztusi példát, mint magasságát értelmükkel felfoghatták volna.” Dr. Várady Erzsébet: *A magyar nő nemzetvédő fegyvere*. In: *Beszámoló a MANSZ kongresszusáról...* 127.

²⁷ Pártok, egyesületek 1933 karácsonyán. MOL K 149-1934-7. 161. 38.

²⁸ *A Magyar Nők Szent Korona Szövetsége budapesti Behárosi Szervezete Emlékkönyve az 1929. február 4-i gyermek előadásról*. Budapest, 1929.

életnek. A legitimizmus nem volt szalonképes a hivatalos politikában, de a nyilvánosság szintjén feltétlenül jelen volt. A hivatalos politika kivonta a legitimizmust a „politika” hatóköréből, és egyleti, nem hivatalos szintre süllyesztette, mely megfelelő nyilvánosságot biztosított ahhoz, hogy a hagyományos dichotómiának megfelelően „asszony könnyel és a férfi vérrel védje” a hazát.²⁹

A MANSZ a korszak legfontosabb női politikai szervezete volt. Az ernyőszervezeti forma több előnnyel is rendelkezett: először is a női választójoggal a nő mint politikai tényező jelent meg, még ha a munkavállalás területén az egyenlő jogok megszerzésétől igen távol is állt. Így rendkívül fontos volt az amúgy a kor politikai elitje által csekélyebb értelműnek tartott nők helyes politikai irányba terelgetése. A MANSZ alapszabályában olvashatjuk, hogy tagjai „a választásoknál ne engedjék magukat eltántorítani semmiféle népbolondító agitátor által sem, hanem elszántan, kitartással követeljék, hogy képviselőjük jó keresztény magyar ember legyen, és olyan párthoz tartozzék, mely párt elsősorban a keresztény nemzeti gondolatért küzd”.³⁰ Magyarországon nem szerveződött olyan, széles tömegeket megmozgató, a női választójogért folytatott harc, mint például Angliában az első világháború előtt.³¹ De a Friedrich-féle választójogi törvényt nem lehet meg nem történné tenni, és a Horthy-korszakban tapasztalható, a választójog szűkítésére tett kísérletek a korszak végére egységbe kovácsolták a nőket.³² Azonban ezzel egyidejűleg ezek a tendenciák megerősítették a szélsőjobboldalt.

A magyar úrinő szükségszerűen fokozatosan egyre jobbra tolódik a politikai palettán, mert a női misszió megfogalmazásakor szükségszerűen olyan retorikus teret nyitott meg a szélsőjobb felé, melyben ez utóbbi magabiztosabban mozgott és nagyobb mobilizációs hatást ért el. A hagyományos női szerepek egyre inkább a nemzetvédelem körébe tartoztak.³³ A család jóléte, a családepítés nemzeti érdekké nyilvánul. A *nemzet* definíciója pedig: keresztény és magyar. Minden más elem idegen, kártékony és nemzetvesztő. Ahogy az állam, a férfpolitika megnyitotta az álcelekvés ablakát, úgy került a középértékeket mobilizáló úri nőmozgalom csapdába. A MANSZ és a többi szervezet

²⁹ Raffay Sándor: A magyar nő hivatása. In: *MANSZ Almanach 1920*. Szent István Társulat, 1920. 63.

³⁰ *MANSZ almanach*... 52.

³¹ „A magyar faj higgadt asszonyai tudomásul vették, hogy mától kezdve nekik is ugyanolyan joguk van a választásoknál, mint amilyen eddig a férjüknek volt.” *MANSZ Almanach 1920*. 5.

³² A választójogi harcról lásd Simándi Irén: *A nők parlamenti választójogának története Magyarországon 1848–1938*. Budapest, Gondolat, 2009.

³³ Erről nemzetközi összehasonlításban lásd: Claudia Koonz: The Fascist Solution to the Women's Question in Italy and Germany. In: Renate Bridenthal, Claudia Koonz, Susan Stuard (szerk.): *Becoming Visible. Women in European History*. Houghton, Second Edition, 1987. 499–531. és Victoria De Grazia: *How Fascism Ruled Women*. Berkeley, University of California Press, 1992.

beolvadása az állami korporatizmus bélyegét hordozó Egyesült Női Táborba már a végjáték előszele. A MANSZ azonban egy ideig sikeresen védte az „úri középosztály” nőtagjainak privilégiumait, értékrendszerét az „alsóbb osztályok” hatalomátvételi kísérletei ellen, melyek a szociáldemokratákkal és a kommunistákkal kezdődtek, majd folytatódtak Gömbössel, és végül a különféle szélsőjobbaldali mozgalmakkal zárultak.³⁴

Az 1940. március 7. és 12. között tartott Magyar Asszonykongresszus célja volt „a magyar női társadalomnak összefogása, az együttes munkájának biztosítása a nemzetvédelmi fontosságú gazdasági, szociális és minden ezzel összefüggő női feladatkörbe eső országos érdekű kérdésben.”³⁵

A fokozódó jobbratolódás során a hagyományos nőkép megfelelt mind az úri középrétegeknek, mind a vallásos egyesületeknek. Az új típusú tömegszervezetek konszenzusra épültek, mely mobilizálta a lakosságot a nemzetvédelem érdekében. Ez a folyamat hozzájárult az 1914 előtt kialakult nőegyleti struktúrák gyengüléséhez. A szakszervezeti mozgalmat a hivatásrendi állam kiépítésével akarták megsemmisíteni; a hivatásrendi államban a „nemzet egyetemességének uralmát juttatja kifejezésre, amelyben a munkás és a munkaadó munkája egyformán értékes a nemzetnek”.³⁶ A hivatásrendiség összekapcsolódott a női hivatással, mely nemzeti feladatot kapott. A fősodorhoz tartozó konzervatív nőmozgalom szükségszerűen azonosult a „nemzeti célokkal”, és ez szükségszerűen egyre nyitottabbá tette a szélsőjobbaldali női szerep-újraértelmezések felé. Az, hogy Magyarországot mint beteg testet határozták meg, melynek kizárólag a nők – éppen „női” hivatásuknál fogva – lehetnek védelmezői, lehetőséget nyújtott a nőknek arra, hogy a közéletben megjelenjenek, és ott politizáljanak. Ezért azonban súlyos árat kellett fizetniük.

„A nemzetiszocialista hungarista társadalmi mozgalom a nőben az anyaság eszméjét tiszteli, akinek hivatása a családban, a házi tűzhelynél csúcsosodik ki és nem abban, hogy családalapításra hívatott férfiak kenyerét elvegye, legyen akár tisztviselő vagy

³⁴ „Legérdekesebb volt azonban látogatásom a Reichsfrauenführernek vezetőjénél, Gertrud Scholtz Klink asszonynál, aki az egész nagy női munkát teljes szuverenitással irányítja... Meglepte, amikor elmondtam, hogy a Szövetség alapítója Tormay Cecil a bolsevizmus elleni munkára gyűjtötte maga köré az asszonyokat és, hogy a MANSZ volt az első olyan egyesület, ahol már 1919-ben igazolni kellett a keresztény származást, mert csak így lehetett valaki tagja a szövetségnek.” *A MANSZ országos ügyvezető elnökének, Dr. Stolpa Józsefnének berlini útjáról a Szövetségünkben tartott beszámoló előadása. 1943.* Stencil. 11. Erről bővebben lásd Kovács M. Mária: *A magyar feminizmus korszakfordulója. Café Babel*, 1994. 179–185., különösen 180–181.

³⁵ *Beszámoló a magyar asszonykongresszusról.* Budapest, 1940. 7.

³⁶ Politikatudományi Intézet Levéltára (továbbiakban: PII) 685. f. 1./ 2. öe. Nyilaskeresztes Párt Országos szervezési útmutatója.

ipari munkásnő. Nem alárendelt szerep a gyermekek világrahozatala és nevelése, hanem dicsőségteljes misszió nemzetmentő boldog asszonyi *hivatás*.”³⁷

Innen csak egy retorikus lépés volt annak a konkrét megnevezése, hogy kik miatt beteg a magyar nemzettest, és az antiszemita diskurzus megjelenése elvezetett a magyar állampolgárság faji alapú meghatározásához. Ez komoly tanulság minden antimodernista női emancipációnak, hogy milyen politikai árat kell fizetni a „nőiként” meghatározott „más” időleges elfogadtatásáért a köztérben.

³⁷ Bécsi Ferenc: A nő szerepe a nemzetiszocialista társadalomban. *Hungarista nép*, 1938. július 11. 3. (Kiemelés tőlem.)

2. fejezet

Szélsőjobbboldali női politizálás Magyarországon a második világháború idején

„A Nyilaskeresztes Párt tehát abban különbözik a többi pártoktól, hogy van lelke.”¹

„Visszavisszük az anyaság szent hivatásához a magyar nőket, mert a magyar anya lényéből árad ki az új magyar nemzet. Az anya a nemzet első nevelője, és az új magyar gondolat és szellem magját veti el akkor, mikor az imádsággal együtt a gyerek lelkébe oltja a proházskai hungarista gondolatot, a nyilaskeresztes eszmét. Ne engedjétek a munkahelyen elhervadni a női lelket, ne engedjétek azok könnyű prédájává tenni, kik úgy hitték eddig, hogy pénzért mindent, még erkölcsöket is lehet venni. Ismerjük Cion bölcséinek jegyzőkönyveit, mely szerint »a nőin és asszonyain keresztül rontsd meg a keresztény fajokat.«”²

Ha a fenti idézetből – mely a nyilas pártszervezés egyik dokumentumából származik – próbálnánk megérteni a második világháború éveinek szélsőjobbboldali politikájának nőkre gyakorolt vonzerejét, komoly hibát követnénk el.³ Azt gondolhatnánk, hogy a nyilasnőmozgalom célja a nők visszaterelése volt a munkahelyekről a „szent hivatás”, az anyaság

¹ Nő a mozgalomban. *A Nép*, 1942. december 17. 4.

² PIL 685. 1/4. Szolgálati utasítás, 1940. április 25. 60.

³ Holland összehasonlításban lásd Zonneke Matthée, Pető Andrea: A 'kameraadskes' és a „testvérnők”. Nők a holland és a magyar nemzeti szocialista mozgalomban: motiváció és akarat. In: Bakó Boglárka, Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 285–303. Az anyaság átértelmezéséről lásd: Claudia Koonz: Motherhood and Politics on the Far Right. In: A. Jetter, A. Orleck, D. Taylor (szerk.): *Politics and Motherhood*. Hanover, University Press of New England, 1997. 229–246. és Claudia Koonz: *Mütter im Vaterland. Frauen im Dritten Reich*. Rowohlt, 1994., Annette Kuhn, Valentine Rothe: *Frauen im deutschen Faschismus*. Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 1983.

felé.⁴ A sajtó alapján tényleg úgy tűnik, mintha a nyilaspárt célja a Magyar Állami Népszaporodási Alap létrehozása, a rendszeres családi pótlék bevezetése, a 20 milliós magyarság megteremtése lett volna, amit a német–olasz példák „bio-politikai eredményei” alapján gondoltak el, s úgy tervezték, hogy a „biológiai ép, sokgyermekes nagy családok egy, a Vitézi Rendhez hasonló rendbe, a Nemzetfők Rendjébe vonassanak össze”.⁵ A történeti kutatás a politikai gyakorlatról azonban más képet mutat.⁶

A másik hibát akkor követhetjük el, ha a nyilasmozgalom társadalmi nemi politikáját a náci Németország politikájának leegyszerűsítetten értelmezett tükrképének tekintjük. A náci ideológia középpontjában hivatalosan az anyaság kultusza állt.⁷ Programjában nem nőkről beszélt, hanem anyákról, akiknek az a feladatuk, hogy a népért gyermekeket hozzanak a világra, ahogy a népesedéspolitikával foglalkozó Paul Danzer *Születésháború* című könyvében is írta.⁸ Ugyanakkor Németországról tudjuk, hogy ott már a háború kitörése előtt is az egyedülálló nők 90 százaléka, a házas nők 36 százaléka dolgozott fizetett munkavállalóként.⁹ 1945 januárjában 361 500 nő állt a Wehrmacht orvosi szolgálatában, 140 000 volt civil hadi alkalmazott, és 3000 szolgált az SS női egységében.¹⁰ A nők mint SS-tisztek feleségei, mint keleti területek betelepülői, ápolónők, bábák, tanárok, orvosok aktívan részt vettek a hitleri fajpolitika végrehajtásában.¹¹ A magyarországi női munkavállalásról ezért is szóltunk külön fejezetben, mert Magyarországot a háború relatíve

⁴ Ezt a hibát a kortárs történészek is elkövetik, lásd pl. „...[Szálasi] a nők szerepét egyértelműen a családi élet keretein belül jelölte ki” – írja Paksa Rudolf: Szélsőjobbaldali mozgalmak az 1930-as években. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 294.

⁵ *A Nép*, 1939. február 17. (Salát István interjúja Dr. Antal Lajossal: *Sürgős állami támogatást a házasszándóknak és a szülőanyáknak*.) A fajbiológiáról és a turanizmusról lásd Paksa Rudolf: Szélsőjobbaldali mozgalmak..., különösen 276–281.

⁶ Az európai helyzetről lásd Kevin Passmore (szerk.): *Women, Gender and the Extreme Right in Europe 1919–1945*. Manchester, Manchester University Press, 2003., Martin Durham: *Women and Fascism*. London, Routledge, 1998.

⁷ Robin Pickering-Iazzi: *Mothers of Invention. Women, Italian Fascism and Culture*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1995.

⁸ A német anyaságkultuszról lásd Irmgard Weyrather: *Muttertag und Mutterkreuz. Der Kult um die „Deutschen Mutter” im Nationalsozialismus*. Frankfurt, Fischer Verlag, 1993.

⁹ Gudrun Schwarz: During Total War, We Girls Want to Be Where We Can Really Accomplish Something. What Women Do in Wartime. In: Omer Bartov, Atina Grossman, Mary Nolan (szerk.): *Crimes of War. Guilt and Denial in the 20th Century*. New York, The New Press, 2002. 126.

¹⁰ Gudrun Schwarz: During Total War... 131. A nőkről az SS-ben lásd Gudrun Schwarz: Frauen in der SS. Sippenverband und Frauenkorps. In: Kirsten Heinsohn, Barbara Vogel, Ulrike Weckel (szerk.): *Zwischen Karriere und Verfolgung. Handlungsräume von Frauen im nationalsozialistischen Deutschland*. Frankfurt – New York, Campus, 1997. 223–244. és Ursula von Gersdorf: *Frauen im Kriegsdienst 1914–1945*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1969., Franka Maubach: Als Helferin in der Wehrmacht. Eine paradigmatische Figur des Kriegsendes. *Osteuropa*, 2005/4–6. (2005.) 275–281.

¹¹ Matthew Stibbe: *Women in the Third Reich*. London, Arnold, 2003., különösen: „Women as Agents of Racial Policy.” 75–80., Haide Manns: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistischen Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimar Republik und im Dritten Reich*. Opladen, Leske + Budrich, 1997.

későn érte el, annak demográfiai és társadalmi hatása csak a Vörös Hadsereg közeledtével vált érezhetővé, így a nők kisebb számban kapcsolódtak be a hadiiparba, és kevésbé is volt rájuk szükség a háborús retorikához. Így, míg az anyaság kultuszának követelése inkább megmaradt a fősodorban, éppen a magyar szélsőjobboldali mobilizálás buzdította a nőket nagyobb nyilvános szerepvállalásra a különleges hadi időkben.

A harmadik hiba, amit a szélsőjobboldali női politizálás elemzésénél elkövethetünk, a „nemzeti különlegesség” vagy „történeti kontextus” túlhangsúlyozása. Ez a megközelítés feltételez egy „egységes” fasizmust, mely nemzeti keretben módosul.¹² Griffin elutasítja, hogy lenne egyfajta fasizmusfejlődés, ami mint fasiszta *genus* lenne értelmezhető, s ez alkalmazkodna a különböző helyi környezetekhez, és mutánsként megjelenne különböző szintereken, különböző formákban, mint a náciizmus; mégis megőrizné a „nemzeti újjászületés” mítoszát mint ideológiai elemet.¹³

A kötetben a magyar szélsőjobboldali mozgalmakat, elsősorban a nyilaspártot és annak holdudvarát – Griffin nyomán – „forradalmi nacionalista” formációnak tekintem, és mint ilyet egyrészt más európai mozgalmakkal összehasonlításban, másrészt belülről, a mozgalom szerkezetét tekintve értelmezem, ahogy az önmagukról szóló diskurzust létrehozták.

Elemzésünk elején le kell szögezni, hogy a nyilaspárt nőprogramja nem a náci vagy a fasiszták programjának másolata volt, hanem végiggondolt, saját eszmerendszer, mely magában hordozta a nők mobilizációjának és az antimodernista emancipáció egyidejű képviselésének ellentmondásait, minek egy vonatkozását az előző, női munkáról szóló fejezetben már elemeztük. Ha ez a program valóban „csak” mint anyákat szólította volna meg a nőket, akkor a Nyilaskeresztes Párt, az első antimodernista magyar tömegpárt esetében nem láttuk volna a nők ilyen nagyarányú politikai mobilizációját. Dely Piroskát se nyilvánították volna „nyilas nőnek”, és ő maga sem kereste volna annyira az egyenruhás nyilasok társaságát.

A magyar szélsőjobboldal kiemelten kezelte a „nőkérdést” egy olyan korban, mikor a politikai pártok számára világos volt, hogy a női szavazók megnyerése nélkül nem lehet választásokon győzedelmeskedni.¹⁴ (Bár a nyilaspárt nem választásokon elért győzelem

¹² Roger Eatwell: On Defining the “Fascist Minimum”. The Centrality of Ideology. *Journal of Political Ideologies*, 1/3. (1996.) 303–319., Roger Eatwell: *Fascism. A History*. London, Allen Lane, 1996.

¹³ Erről lásd a vitát: Fascism in East Central and Southeastern Europe: Mainstream Fascism or „Mutant” Phenomenon? *East Central Europe*, 37. (2010.) 331–371. Különösen Roger Griffin hozzászólását: 338–339.

¹⁴ Erről lásd Maarten van Ginderachter: Gender, the Extreme Right and Flemish Nationalist Women’s Organisations in Interwar Belgium. *Nations and Nationalism*, 11/2. 2005. 265–284., Mary Nash: Pronatalism

miatt jutott kormányra, és a „politikán kívül” helyezte el magát a politikai térképen, de tagokra és aktivistákra szüksége volt.¹⁵⁾ Magyarországon a női nyilas párttagok számát tizenötezerre becsülhetjük. Ez a szám a Budapest Főváros Levéltárában található budapesti taglisták alapján folyamatosan hullámzott a különféle rendelkezésre álló tagsági formák miatt; néha a tagság „csak” erős érzelmi kötődést jelentett, mert a szimpatizánsok nem fizettek tagdíjat, így kitörlődtek a hivatalos listából.¹⁶⁾ A háború után, becslésem szerint, ezeknek a nőknek az egyharmadát internálták és bebörtönözték, mert támogatták a megszálló német csapatokat és kollaboráltak.¹⁷⁾ A fejezet célja, hogy a társadalmi nemek szempontjából elemezze az antimodernizációs reformok társadalmi kritikai lehetőségét és politikai mobilizációs képességét olyan társadalmi csoportok (munkavállaló nők, elsőgenerációs értelmiségiek) esetében, melyek hagyományosan a baloldali érdekvédő és emancipációs politikai mobilizálás célpontjai is. Azt vizsgálom, hol van retorikai átfedés az antimodernista és a modernista programadás között a női emancipáció témájában, és hol vannak a különbségek.

A női politizálás keretei a második világháború alatt gyökeresen megváltoztak: a jótékony nőegyesületek bekapcsolódtak a korábban messze elkerült és megvetett „nagypolitikába” a háború rájuk kényszerített keretei miatt, más nők pedig a nemek alapján megélt munkahelyi diszkrimináció alapján feministák, nyilasok, szociáldemokraták vagy kommunisták lettek. A magyar eset elemzése segít megérteni, hogy a nemzetiszocialista mozgalom miképpen kínált önálló cselekvési kört női tagjainak és nyitott lehetőséget a női szubjektivitás kiterjesztésére.¹⁸⁾ A háborús bűnös nők motivációinak megismerésével

and Motherhood in Franco's Spain. In: Gisella Bock, Pat Thane (szerk.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States 1880s–1950s*. London, Routledge, 1994. 160–177., Ivo Banac, Katherine Verdery (szerk.): *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*. New Haven, Yale Center for International and Area Studies, 1995.

¹⁵⁾ A német szakirodalomban vita folyt arról, vajon Hitlert a női szavazatok segítették-e a hatalomhoz. Helen L. Boak: Our Last Hope, Women's Votes for Hitler a Reappraisal. *German Studies Review*, 12/2. (1989.) 311–332.

¹⁶⁾ A népbírói tárgyalások egyes dossziéiból úgy tűnik, hogy a kihallgatóknak volt hozzáférésük a tagdíjfizetési listákhoz. (pl. ÁBTL V 81760, Farkas Kálmánné ügye.) A lista megtalálható: BFL X. 5.

¹⁷⁾ A kvantitatív kutatás most folyik a Közép-európai Egyetemen. Előzetes eredményt lásd Barna Ildikó, Pető Andrea: A csúnya asszonyok. Kik voltak a női háborús bűnösök Magyarországon? *Élet és irodalom*, 2007. október 26. 10.

¹⁸⁾ A női szubjektivitás kutatómódszertanáról lásd Luisa Passerini: *A nők és a feminista története*. Budapest, Balassi, 2003., különösen 202–214.

közelebb vihet a társadalmi nemek és a politizálás kapcsolódási pontjainak megértéséhez.¹⁹

Ez a fejezet megkísérli a szélsőjobbboldali nők társadalomtörténetének felrajzolását.

Azt a kérdést, hogy miért támogatnak nők egy olyan politikai mozgalmat, mely a pártprogram szintjén a dolgozó nőket vissza akarja terelni a családba, míg ők maguk viszont aktívan politizálnak a családon kívül, több lépcsőben válaszoljuk meg. Először áttekintjük, hogyan merült fel ez kérdés a szaktudományban, majd elemezzük azokat a tényezőket, melyek a nőket „láthatatlanná” teszik a szélsőjobbboldali mozgalmakban. Végül a nyilaspárt szerkezetének elemzésén keresztül bemutatjuk, hogy kik és miért támogatták a szélsőjobbboldalt.²⁰ A fejezet a prominens szélsőjobbboldali nők népbírószági tárgyalásainak jegyzőkönyveire, és a korabeli nyilas sajtó nőkre vonatkozó, illetve nők által írt cikkeire alapul. Célja, hogy bemutassa, hogy a színes, többretegű szélsőjobbboldali mobilizációból hogyan jött létre a „nyilas nő” sztereotípiája, amit aztán Dely Piroskára is alkalmaznak népbírószági tárgyalásán.

Kutatási helyzet

Az európai társadalomtudományi kutatások – párhuzamosan az új társadalmi mozgalmak 1960-as születésével – megkezdték az „elő-anyák” keresését: olyan mozgalmakat kerestek, amelyek példaként és legitimációval szolgálhatnak a nők hatalmi egyenlőségért folytatott harcában. Természetesen a kutatás először a baloldali és liberális mozgalmak felé fordult. Az 1980-as évektől azonban a náci és fasiszta mozgalmakat is elemezni kezdték a nők részvétele szempontjából. A korai kutatások egyrészt a nők részvételét elemezték a nemzetiszocialista mozgalomban, arra keresve a választ, hogy milyen csoportokat mobilizált a náci politikai mozgalom.²¹ Majd feltették a kérdést, hogy mi volt a nácik nőpolitikája,²² hogyan próbálták meg a weimari Németország ún. szabadossága után a nőket visszakényszeríteni a „gyerek, konyha és templom” hármasság által meghatározott magántérbe. Ezt a náci nőpolitikát a nyolcvanas években az *állami antifeminizmus* keretében

¹⁹ Az usztasa állam férfi és nőpolitikájáról lásd Rory Yeomans: *Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae. The New Ustasha Man and Woman in the Independent State of Croatia, 1941–45. The Slavonic and East European Review*, 83/4. (2005.) 685–732.

²⁰ A portugál példa elemzését lásd Antonio Costa Pinto: *The Blue Shirts. Portuguese Fascists and the New State*. New York, SMM–Columbia University Press, 2000. A nők említése nélkül.

²¹ Michael Kater: *Frauen in der NS Bewegung. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 31/2. (1983. április.) 218–224.

²² Jill Stephenson: *The Nazi Organisation of Women*. New York – London, Barnes and Noble, 1981.

értelmezték.²³ Egy időben zajlott az Amerikában és Európában is „visszarendeződésnek” (*backlash*) nevezett mozgalommal, melyet Reagan és Thatcher neve fémjelzett, akik a hatvannyolcas mozgalmak lecsengésével harcot hirdettek a feminista mozgalmak ellen. Ennek keretében a női történészutatók a történelmi előképek keresése során megtalálták és elemezték a két világháború közötti időszak nőmozgalmait.²⁴

Másik vizsgálati téma a munkavállaló nők számának emelkedése.²⁵ Idővel a kutatás elmozdult attól, hogy csupán számszerűen mutassa ki, hogyan vettek részt a nők a munkaerőpiacon, abba az irányba, hogy felismerték: a nők többsége dolgozott, függetlenül a hivatalos ideológiától.²⁶ Az első korai, de azóta több kiadást megért összefoglaló mű az angolszász területen a nácik szexualitáshoz való viszonyát tekinti meghatározónak a nők helyzetét vizsgálva.²⁷ Ezzel párhuzamosan természetesen az olasz kutatásokban is megjelentek ezek a témák.²⁸

Fontos szempont volt a kutatásban a vallás és a társadalmi nemek metszéspontja.²⁹ A „rossz asszonyok” a német történetírás középpontjába kerültek először, azonban az érdeklődés más országok kutatásaira is áttért.³⁰ A híres német történészvita parafrázisaként „történésznő-vitának” elnevezett, elhúzódó vita, mely Gisella Bock és Claudia Koonz között zajlott le, éppen akörül forgott, hogy meghatározza a kollaboráció

²³ Karin Windaus-Walser: Gnade der weiblichen Geburt? Zum Umgang der Frauen-forschung mit Nationalsozialismus und Antisemitismus. *Feministische Studien*, 1988/1. 102–115.

²⁴ William Morrow, Janet Chafetz, Anthony Dworkin: In the Face of Threat. Organized Antifeminism in Comparative Perspective. *Gender and Society*, 1987/1. 33–60., Rebecca E. Klatch: *Women of the New Right*. Temple University Press, 1987. Rebecca E. Klatch: Women of the New Right in the United States. Family, Feminism and Politics. In: Valentine M. Moghadam (szerk.): *Identity Politics and Women. Cultural Reassertions and Feminism in International Perspective*. San Francisco, Westview Press–Boulder, 1994. 367–391., Anneliese Orleck, Diana Taylor (szerk.): *Radical Mothers. Activist Voices from Left to Right*. Hanover NH, University Press of New, 1996.

²⁵ Liliane Crips: Nationalfeministische Utopien. *Feministische Studien*, 1990/1. 128–136, Dörte Winkler: *Frauenarbeit im Dritten Reich*. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1977.

²⁶ Jane S. De Hart: Gender on the Right. Meanings Behind the Existential Scream. *Gender and History*, 3/3. (1991. ősz.) 246–267.

²⁷ Renate Bridenthal, Atina Grossmann, Marion A. Kaplan (szerk.): *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany*. New York, Monthly Review Press, 1984. Maria Maccocchi: Female Sexuality in Fascist Ideology. *Feminist Review*, 1979/1. 67–82.,

²⁸ Philip V. Cannistraro, Brian R. Sullivan: *Il Duce's Other Women*. New York, William Morrow, 1993., Alexander De Grand: Women under Italian Fascism. *The Historical Journal*, 19/4. (1976.) 947–968., Giovanni De Lune: *Donne in ogetto. L'antifascismo nella società italiana 1922–1939*. Torino, Bollati Boringhieri, 1995.

²⁹ Michael Phayer: *Protestant and Catholic Women in Nazi Germany*. Detroit, Wayne State University Press, 1990.

³⁰ Johanna Gehmacher: Kein Historikerinstreit. Fragen einer frauen- und geschlechtsspezifischen Erforschung des Nationalsozialismus in Österreich. *Zeitsgeschichte*, 3/4. (1995.) 109–123. A magyar helyzetről lásd Pető Andrea: Who Is Afraid of the “Ugly Women”? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block. *Journal of Women's History*, 21/4. (2009.) 147–151., Karin Fontaine: *Nationalsozialistische Aktivistinnen (1933–1945). Hausfrauen, Mütter, Berufstätige, Akademikerinnen: so sahen sie sich und ihre Rolle im „tausendjährigen Reich“* Nationalsozialistische Aktivistinnen. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003.

mértékét, illetve véget vessen annak az irodalomnak, mely a német nőket mint a náci „szexizmus” áldozatait mutatta be, ezzel elrejtve, hogy mennyit profitáltak a rasszista német politikából. Bock bírálta Koonzot, amiért „kollektív bűnösséget” erőltet a német nőkre.³¹ A *nők a náciizmusban és a fasizmusban* témája népszerűvé vált, s ez a folyamat nem függetlenül attól zajlott le, hogy újból megjelentek és nagy népszerűsége tettek szert a szélsőjobboldali pártok.³² A kutatás összekapcsolódott a második világháborúbeli felelősség kérdésével, és – többek között – megkérdőjelezte az osztrák „első áldozat” illetve a francia ellenállás mítoszt.³³ Párhuzamosan vizsgálta a fejlődő nő történet-kutatás is a „nők” történetét, ennek minden episztemológiai következményével.³⁴ A *konzervatív feminizmus* fogalma pedig ismét vitákat váltott ki.³⁵

A második világháború vége után a nyilasnők történetét nem kutatták, hiszen a „rossz asszonyok” története eltűnt a háború politikatörténetének feldolgozásakor. De maga a kifejezés, a „rossz asszonyok” jelzi, hogy a nőket a *kivételes és extrém* kategóriába helyezték, mely kategória nem feltétlenül érdemli meg a „komoly” tudományos érdeklődést.³⁶

A téma magyarországi kutatása még csak gyerekcipőben jár.³⁷ Ennek általános oka egyrészt az 1989 előtti ideológiai tabu, másrészt a társadalmi nemek történetének írásának

³¹ A vita összefoglalása: Atina Grossmann: Feminist Debates about Women and National Socialism. *Gender and History*, 1991/3. 350–358. A kutatás állásáról korai összefoglaló: Annette Kuhn: Die Täterschaft deutscher Frauen. Traditionen, Dimensionen, Wandlungen. *Polis*, 1994/7. (Frauen im Nationalsozialismus.) Ralph M. Leck: Conservative Empowerment and the Gender of Nazism? Paradigms of Power and Complicity in German Women's History. *Journal of Women's History*, 2000/12. 147–169.

³² Helga Amesberger, Brigitte Halbmayr: *Rechtsextreme Parteien eine mögliche Heimat für Frauen*. Opladen, Leske + Budrich, 2002., Paula Bacchetta, Margaret Power: *Right-Wing Women. From Conservatives to Extremists around the World*. London, Routledge, 2002., Brigitta Ruth Buchner: *Rechte Frauen, Frauenrechte und Klischees der Normalität*. Pfaffenweiler, Centaurus, 1995. és Paul Hainsworth (szerk.): *The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream*. New York, Pinter, 2000. Magyar vonatkozásokkal is Joseph Held (szerk.): *Democracy and Right-Wing Politics in Eastern Europe in the 1990s*. New York, Columbia University Press, 1993., Joseph Held (szerk.): *Populism in Eastern Europe. Racism, Nationalism, and Society*. New York, Columbia University Press, 1996.

³³ Francia példa: Richard J. Golsan: *Vichy's Afterlife. History and Counterhistory in Postwar France*. Lincoln–London, University of Nebraska Press, 2000., Richard J. Golsan, Melanie Hawthorne (szerk.): *Gender and Fascism in Modern France*. Hanover–London, University Press of New England, 1997., Julie V. Gottlieb: *Feminine Fascism. Women in Britain's Fascism Movement 1923–1945*. London – New York, I. B. Tauris, 2000., illetve a német példa Klaus-Dietmar Henke, Hans Woller (szerk.): *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*. München, Dtv, 1991., Piero Meldini: *Spouse e madre esemplare. Ideologia e politica della donna e della famiglia durante il fascismo*. Florence, Guardi, 1975.

³⁴ Mariolina Graziosi: *La donna e la storia. Identità di genere e identità collettiva nell'Italia liberale e fascista*. Napoli, Liguori Editori, 2000., Lerk Grevenhost, Carmen Tatschmurat (szerk.): *Töchter-Fragen: NS Frauengeschichte*. Freiburg, Verlag Traute Hensch, 1990., Claudia Pinl: *Vom kleinen zum grossen Unterschied. Geschlechtsdifferenz und konservative Wende im Feminismus*. Frankfurt am Main, Konkret Literatur Verlag, 1995.

³⁵ Miranda Pollard: *Reign of Virtue. Mobilising Gender in Vichy France*. Chicago–London, University of Chicago Press, 1998., Stefania Portaccio: La donna nella stampa popolare cattolica Famiglia Christina 1931–1945. *Italia Contemporanea*, 1981/43. 45–68.

³⁶ Lásd például Kate Millet: *Sexual Politics*. London, Rupert Hart Davis, 1971. 159, 163, 167–168.

³⁷ Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*. Budapest, Pannónia Könyvek, 2001., Vonyó József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali*

helyzete Magyarországon.³⁸ Van ugyanekkor egy történeti ok is, mégpedig hogy a hagyományosan a nőkkel kapcsolatos témák – mint a német katonákkal folytatott viszonyból származó gyermekek története vagy a háború alatti szexuális erőszak – Magyarországon nem relevánsak, hiszen az országot a német csapatok 1944-ben szállták meg.³⁹

Magyarország esetében az 1989 után meginduló kutatásokban a kutatónők elsősorban a kommunista, baloldali és liberális mozgalmak története iránt érdeklődtek.⁴⁰ Ezek a kutatások elsősorban arra keresték a választ, hogy volt-e Magyarországon korábban nőmozgalom – nőmozgalomnak a baloldali, liberális és emancipációs mozgalmakat tekintve.⁴¹ A „nem haladó” nőmozgalom jelenléte és egyre növekvő befolyása a szélsőjobboldali mozgalmak kutatását politikai szükségszerűséggé tette.⁴² Az ezekben, a konzervatív-nacionalista nőmozgalmakban való részvételt eddig három keretben értelmezték. Ezekből az ismertetett megközelítések közül hiányzik az önálló cselekvési kör elismerése, és ezáltal megkérdőjelezzük, hogy a nők autonóm módon döntöttek a politikai mozgalomban való részvétel mellett. Ez az érvelés ugyanakkor csökkenti a mozgalmaknak a fennálló férfiuralommal szembeni kritikai potenciálját, melyet ebben a fejezetben

hagyomány 1900–1948. Budapest, Osiris, 2009. 243–275. A nyilasmozgalom eddigi egyetlen monografikus feldolgozása nem szentel figyelmet a nőknek: Margit Szöllösi-Janze: *Die Pfeilkreuzler-bewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft.* München, Oldenburg, 1989. A következő úttörő jelentőségű kötet sem veszi figyelembe a társadalmi nemek szempontjait: Feitl István (szerk.): *Jobboldali radikalizmus tegnap és ma.* Budapest, Napvilág, 1998. (Politikatörténeti Füzetek 12.)

³⁸ A kutatásról lásd Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években. *Múltunk*, 2009. 3. 202–237. A társadalmi nemek történetírásáról pedig Pető Andrea, Szapor Judit: The State of Women's and Gender History in Eastern Europe. The Case of Hungary. *Journal of Women's History*, 19/1. (2007.) 160–166.

³⁹ A gazdag irodalomból lásd Johanna Gehmacher: Frauen, Männer, Untergänge, Geschlechterbilder und Gedächtnispolitiken in Darstellungen zum end des „Dritten Reiches”. In: Johanna Gehmacher, Gabriella Hauch (szerk.): *Frauen und Geschlechtergeschichte des Nationalsozialismus. Fragestellungen, Perspektiven neue Forschungen.* Innsbruck–Wien–Bozen, Studienverlag, 2007. 204–256. és Jeffrey Burds: Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945. *Politics and Society* 37/1. (2009.) 35–74., Anette Warring: Intimate and Sexual Relations. In: Robert Gildea, Anette Warring, Olivier Wieviorka (szerk.): *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe 1939–1945.* Oxford, Berg, 2006. 88–129.

⁴⁰ Kovács M. Mária: The Politics of Emancipation in Hungary. In: Pető Andrea, Mark Pittaway (szerk.): *Women in History – Women's History. Central and East European Perspectives.* Budapest, CEU History Department, 1994. 81–89. és Pető Andrea: *Napasszonyok és Holdkissasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alakzatai.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003. és N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőballgatók főiskolai felvételéről.* Budapest, Akadémiai, 1988.

⁴¹ Pető Andrea: The History of the Women's Movement in Hungary. In: Rosi Braidotti, Gabriele Griffin (szerk.): *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies.* London, Zed Books, 2002. 361–372.

⁴² Pető Andrea: Writing Women's History in Eastern Europe. Toward a Terra Cognita? *Journal of Women's History*, 2004/3. 173–183., Pető Andrea, Szapor Judit: The State of Women's and Gender History in Eastern Europe..., Patricia Chiantera-Stutte, Pető Andrea: Cultures of Populism and the Political Right in Central Europe. *CLCWeb. Comparative Literature and Culture. A WWWeb Journal*, 5/4. (2003. december.)

kiemelnék, ugyanakkor egyidejűleg nem felejtve el természetesen a mozgalmak ideológiai-politikai vonatkozásait sem.

Az első elemzési lépés ebben a fejezetben ahhoz kapcsolódik, hogy állást kell foglalni arról, hogy a nők szükségszerűen a „haladást” képviselik-e, hiszen ők azok, akik testileg és társadalmilag is sérülékenyebbek. Tehát azoknak a női szervezeteknek a tagjai, amiket nem azért hoztak létre, hogy a női jogokért harcoljanak, csak a férfin manipuláció áldozatai lehetnek. Ebben a tekintetben a hagyományos feminista történészek azt állítják, hogy ezek a mozgalmak antifeministák, hiszen tagjai a férfiakat támogatják, pontosabban a férfihatalom fenntartását. Tehát ezt az álláspontot képviselő megértés nélkül kezelik ezeknek a mozgalmaknak a tagjait, mert a manipuláció áldozatainak tartják őket. Egy másik vélekedés szerint azok a nők, akik ilyen pártoknak a tagjai, azok a társadalmi gazdasági folyamatok vesztesei közül kerülnek ki, vagy esetleg – visszanyúlva az ötvenes évek nácizmust magyarázó elméleteihez – elmebeteg. Ez a fejezet az előbb említett magyarázatokkal szemben egy olyan alternatív és koherens elméleti keretet javasol, mely a részvevő nők önálló cselekvési körét (*agency*) figyelembe véve megkísérli megmagyarázni, milyen nők és miért csatlakoztak a magyar szélsőjobb oldali mozgalmakhoz. Az önálló cselekvési kör (*agency*) a feminista elméletek egy igen vitatott kategóriája. Én abban az értelemben használom, ahogy Mahmood, azaz azt a képességet értem alatta, amivel a társadalmi cselekvő a meglevő társadalmi normákat megkérdőjelezi.⁴³ A vizsgált szélsőjobb oldali nők többek között e célból mobilizálódtak a politikai életben.

A fasizmustudományok (a fasizmusokat összehasonlító, tipologizáló tudományok) harmadik korszakukat élik. Roger Griffin szakaszolása szerint az első korszak (az 1960-as években) cáfolta azt a korábbi vélekedést, mely szerint a fasizmus nihilista irracionális, patológus, és egyedüli célja a totalitárius elnyomás volt.⁴⁴ A második korszak – az 1990-es évektől, a kommunizmus bukását követően – a gazdasági és pszichológiai meghatározottság után a politikaira helyezte a hangsúlyt.⁴⁵ Ekkor írtak a nemzetmítoszokról

⁴³ Sara Mahmood: *Politics of Piety*. Princeton, Princeton University Press, 2005. 5.

⁴⁴ A magyar szélsőjobb oldali politizálásról lásd Laczkó Miklós: *Nyilasok és nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest, Kossuth, 1966., Rozsnyói Ágnes: *A nyilaskeresztesek útja a Szálasi-pucsig*. Budapest, Történelmi Társulat Füzetek, ELTE, Magyar Történelmi Társulat, 1994., Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, Akadémiai, 1970., Szakács Kálmán: *A magyarországi fasiszta mozgalmak programjai a 30-as években*. *Múltunk*, 1989/3–4. 83–110., Szakács Kálmán: *Kaszák keresztesek*. Budapest, Kossuth, 1963., Teleki Éva: *Nyilasuralom Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kossuth, 1974., Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora 1919–1923*. Budapest, Akadémiai, 1989. Az irodalom áttekintését és a párt szerkezetét lásd Paksy Zoltán: *A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években*. *Múltunk*, 2009/3. 202–237.

⁴⁵ Richard Bessel: *Fascist Italy and Nazi Germany*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

és elképzelt közösségekről mint magyarázó elemekről. Napjainkban pedig a harmadik korszakot éljük – amit George Mosse már a 60-as években előrevetített –, mikor a kultúra magyarázóelvével kísérlik meg magyarázni a fasizmust: „a saját kategóriáival [...] mikor megértettük belülről kifelé, valójában csak akkor érthetjük meg népszerűségét és vonzóerejét”.⁴⁶ Griffin Mosse alapján azzal érvel, hogy a fasizmus különleges, modern vonása az, hogy az kulturális kifejeződése is az „igaz közösség”-nek, és ezzel az új társadalom szimbolikus megjelenítője is lett. Ebbe a fordulatba, avagy Griffin szerinti konszenzusba illik ez a fejezet is, mely azt vizsgálja, hogy mi volt a nyilaspárt vonzóereje a nők számára, és mennyiben változott a nyilaspárt politikai programja attól, hogy igen aktív női tagjai is voltak.

A láthatatlan nők a szélsőjobbaldali mozgalmakban

Mivel magyarázható a nők látszólagos láthatatlansága a szélsőjobbaldali mozgalmakban, mely sok szaktörténést megteveszt?⁴⁷ A szélsőjobbaldali mozgalmak azért is voltak vonzóak a nők számára, mert azokhoz közvetlen módon csatlakozhattak, nem kellett külön, a biológiai különbség alapján elkülönült „női szervezetet” alapítaniuk, és így elkerülhették, hogy „nőként”, azaz a „gyengébb nem” tagjaként tekintsenek rájuk. Ugyanakkor a „nemzet” védelme érdekében ez a diskurzus sikerrel mobilizálta a nőket, akik például a nyilaspártban külön szekciót hoztak létre.⁴⁸ A női szekció betagozódásának vagy önállóságának dilemmájáról később szólunk, itt csak azt kell kiemelni, hogy ez volt az a szervezeti tér, ahol a hivatalos szélsőjobbaldali program és a gyakorlat egymásnak feszült.

A másik ok a tudományos vizsgálat korlátaira vezethető vissza, hiszen eddig a pártok és egyéb politikai szervezetek tagságát vizsgálták. A női mozgalmak egyrészt gyakran születnek a hagyományos politikai intézményrendszeren kívül, másrészt a politikai intézmények gyakran láthatatlanná teszik a bennük aktívan dolgozó nőket. A társadalmi mozgalmak elemzésénél még mindig a haszonelvű, a racionális választással a tagok

⁴⁶ George L. Mosse: *The Fascist Revolution*. New York, H. Fertig, 1999. Idézi Roger Griffin: The Primacy of Culture. The Current Growth (or Manufacture) of Consensus within Fascist Studies. *Journal of Contemporary History*, 2002/1. 42.

⁴⁷ Shirley Rogers Radl: *The Invisible Woman. Target of the Religious New Right*. New York, A Merloyd Lawrence Book – Delacorte Press, 1983.

⁴⁸ Erről bővebben lásd például Glen Jeansonne: *Women of the Far Right. The Mother's Movement and the World War II*. Chicago, University of Chicago Press, 1996.

cselekvéseit magyarázó megközelítés az uralkodó,⁴⁹ viszont már jó néhány társadalmi mozgalmakkal foglalkozó, úttörő munka született, mely bírálta azt a korábban általános érvényűnek elfogadott tényt, hogy meglevő források (pénzügyi, személyes hálózati, intézményes) kellene a sikeres mozgalmak születéséhez, s a mozgalmak születését csak a racionálisan megfogalmazható önérdék vezérelheti. Verta Taylor azonban rámutatott: az elkötelezettség, az érzelmek, az érzések éppen olyan fontos szerepet játszhatnak a társadalmi mozgalmak résztvevőinek mobilizálásban, mint az egyéb források.⁵⁰ Az érzelmek és a véletlenek együttes hatására alakulnak ki társadalmi mozgalmak. Ezeknek a tényezőknél a vizsgálata pedig új társadalomtudományi módszerek használatát igényeli, s ezért teszek kísérletet a kötet végén az érzelmek történeti rekonstrukciójára.

Így a harmadik ok, amely miatt kevésbé foglalkoztak a társadalmi nemek és a szélsőjobb kapcsolatával, az magával az elemzési módszerrel kapcsolatos. Ha nem a társadalmi nemeket helyezzük a vizsgálódás középpontjába, akkor a női politikai tevékenység gyakran nem érint olyan területeket, melyek kiérdemelnék a kutatóktól a „fontos” minősítést: ilyenek a szociális tevékenység, a család vagy a háztartási munka beosztása. A teadélutánok – függetlenül attól, hogy azokat a MANSZ, a Feministák Egyesülete vagy a nyilas pártvezetők feleségei szervezik – fontos eseményei voltak a nők szerveződésének, de nem kerültek a történészek érdeklődésének homlokterébe.⁵¹

A meginduló történeti tudományos vizsgálat folyamán nagy szerepet kapott a „hamis tudat” mint magyarázóelem, azaz „a nők nem is tudták, mint cselekszenek, mert félre voltak vezetve”. Az ideológiai tényezők meghatározóak a politikai döntések meghozatalában. A szavazók ideológiai vagy önérdék alapján döntenek. Az *ideológia*, Kathleen Bawn meghatározása alapján, „a vélekedések tartós rendszere, mely előírja, hogy milyen lépést kell tenni adott politikai körülmények között”⁵², tehát úgy is értelmezhetjük, mint megjelenített preferenciát. A *kettős tudat* fogalma hasznosnak bizonyulhat a szélsőjobbboldali női mobilizáció történeti elemzésénél. A fogalmat Saunders olyan értelemben használja, hogy az egyénben párhuzamosan élnek az általa „modernnek” illetve „hagyományosnak” nevezett értékek, melyek adott helyzetben különböző, egymásnak

⁴⁹ Például Aldon Morris: *The Origins of the Civil Rights Movement*. New York, Free Press, 1984. vagy Doug McAdam: *Political Process and the Development of Black Insurgency*. Chicago, University of Chicago Press, 1982.

⁵⁰ Verta Taylor, Nancy Whittier: Collective Identity in Social Movement Communities: Lesbian Feminist Mobilization. In: Aldon D. Morris, Carol Mueller (szerk.): *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven, Yale University Press, 1992. 104–129.

⁵¹ ÁBTL V 88644. 6. (Mészáros-ügy.)

⁵² Kathleen Bawn: Constructing “Us”. Ideology, Coalition Politics and False Consciousness. *American Journal of Political Science*, 43/2. (1999. április.) 305.

ellentmondó vélekedésekhez vezetnek, mert az egyének öncenzúrákat gyakorolnak. Egyes helyzetben a „hagyományos” kerekedik felül, máskor a „modern”: s ez a *kettős tudat* jellemző az átmeneti társadalmakra.⁵³ A mobilizáció kettősségét jól illusztrálja a következő idézet a magyar Nyilaskeresztes Párt esetében:

„Ezt a küzdelmet két síkon folytathatod. Részt vehetsz a mozgalmi életben úgy, hogy munkát vállalsz a női szervezetben. Ha részt veszel a női értekezleteken, felvilágosító előadásokon megtanulhatsz, milyen óriási ereje van a szervezetségnek... Ha azonban ezt valamilyen okból nem tudnád megtenni, marad számodra más területe a harcnak, ahol lehetőség nyílik, hogy öntudatra ébredt lelkeddel történelmünk ismert és névtelen hősnőinek örökébe lépj! Légy anya, feleség, testvér vagy jegyes! Légy igazi társa annak, akit szeretsz!”⁵⁴

A magyar helyzetet összegezve a strukturális felejtésről elmondhatjuk, hogy a történeti kánonnak megfelelően a háborús bűnös és/vagy nyilasnők közül csak a „híresebb nők”, mint Szálasi felesége vagy Fedák Sári szerepelnek a magyar történetírásban, a Maros utcai gyilkosság női elkövetője – és természetesen Dely – mellett. Ez azt a tévhitet támasztja alá, hogy a női tagok azok az alsó- és középosztálybeli nők voltak, akik saját szakmai aspirációk hiányában, a férfi rokonok – férjek, testvérek és apák – hatására kerültek be a pártba, ahol nem sok vizet zavartak. A félrevezetettek és a férfin manipuláció áldozatai mellett a szadista, elmebeteg nők lettek volna azok, akik aktívan csatlakoztak a szélsőjobb oldalhoz.⁵⁵

Az osztrák kutatások is bizonyítják, hogy a nők szerepét a náci rezsimben a népbíráóságok is elbagatellizálták, illetve különlegesen egzotikusnak tekintették, és a női háborús bűnösök tevékenységét mindenképpen a hagyományos női szereppel szembenállóként értelmezték.⁵⁶ Így a szélsőjobb oldali nők a többszörös marginalizáció áldozataivá váltak, hiszen a háború után – a „szükségben született matriarchátust” felszámolandó – minden, a hagyományos női szerepből kilépett csoportra igaz volt, hogy visszaszorult a hagyományos „női” térbe.

⁵³ George R. Saunders: Men and Women in Southern Europe. A Review of Some Aspects of Cultural Complexity. *Journal of Psychoanalytic Anthropology*, 4/4. (1981. ősz.) 454.

⁵⁴ *A Nép*, 1942. április 9. 6. (Budapesti és Vidéki Női Főcsoport Vezetője: *A Te helyed a mi harcunkban.*)

⁵⁵ BFL 3102/1948., 17252/1949. és 455/1957. 71. Petrák Saroltáról írták a jelentésben, hogy „Főleg éjszakánként csendesesen hallucinált”, mert a börtönben is lelki kapcsolatban volt Hitlerrel.

⁵⁶ Gabriele Pöschl: Frauen als Täterinnen in der NS-Zeit? Ausgewählte Beispiele von Verfahren gegen Frauen nach dem Kriegsverbrechergesetz. In: Heimo Halbrainer, Martin Polaschek (szerk.): *Kriegsverbrecherprozesse in Österreich. Eine Bestandsaufnahme*. Graz, 2003. 149–160. (Historische und gesellschaftspolitische Schriften des Vereins. CLIO, 2.)

A szélsőjobboldali pártok szerkezete és a nők helye

A kérdés vizsgálatát elkezdve nemzetközi összehasonlításban érdemes először elemezni a náciak előtti legjobboldalibb párt, a DNVP nőpolitikáját.⁵⁷ Mind a DNVP, mint a nyilaspárt esetében találunk személyes folytonosságot, azaz hogy egyes nyilas szereplők a MANSZ-ból, azaz a fősodorból érkeztek; és a DNVP esetében is a szélre tolódás a jellemző. Ez az állítás azonban csak azokra az értelmiségiekre igaz, akik a második világháború éveiben már formalizálódó nyilasmozgalomba léptek át. A két, nőket mobilizáló politikai mozgalom – a szélsőjobboldali pártok és a MANSZ – alapvetően más rekrutációs bázisra támaszkodott.⁵⁸

A másik összehasonlítási pont az usztasa mozgalom társadalmi nemi politikája. Ahogy Yeomans kimutatja: az usztasa állam is, ahogy a nyilaspárt is, mind a férfiasság, mind a nőiesség alakulását ellenőrzése alatt tartotta.⁵⁹ Ez a megállapítás azért fontos, mert Yeomans a korabeli sajtó elemzése alapján kimondja, hogy míg az usztasa férfinak csak egy szerep nyílt meg, a rettenthetetlen harcos szerepe – hiszen elvégre az usztasa mozgalom egy illegális terroristamozgalomból nőtt ki –, addig a nőknek szerepek sokfélesége: anya, feleség, munkás, író, művész állt rendelkezésre. Azért is fontos az usztasa mozgalommal való összevetés, mert 1941-től megvalósult a gyakorlatban az usztasa állam, melynek létrejöttéről az illegalitásban csak álmodtak, és megkezdődött a törvényhozás és a propagandaakció az elméletek gyakorlatban való megvalósítására. Az usztasák célja hivatalosan az volt, hogy a nők, húszévnnyi emancipáció után, térjenek vissza a családba. A Nyilaskeresztes Párt is hasonló célt tűzött ki maga elé, melynek megvalósítására – idő hiányában – nem volt módja, de a problémával szembesült: hogyan integrálja az egyre nagyobb gazdasági és pszichológiai önállósággal rendelkező nőket a mozgalomba, illetve az általa elképzelt ideális államba.

A harmadik összehasonlítási pont lehet a Salói Köztársaság nőpolitikája: a Salói Köztársaság megegyezett a nyilaspárttal abban, hogy rövid életű volt, és főleg tervek kovácsolásában, valamint az erőszakban jeleskedett. Nem szabad elkövetni azt a hibát, hogy a fasiszta nőmozgalom aktivistáit vagy a kiépülő olasz gyarmatbirodalom női tisztségviselőit

⁵⁷ Raffael Scheck: Women on the Weimar Right. The Role of Female Politicians in the Deutschnationale Volkspartei (DNVP). *Journal of Contemporary History*, 2001/4. 547–560., Raffael Scheck: *Mothers of the Nation. Right-Wing Women in Weimar Germany*. Oxford – New York, Berg, 2004.

⁵⁸ Az olasz fasiszta nőmozgalmat is el kell választani a hagyományos vallásos nőmozgalomtól. Lásd M. Rossi Caponeri, Lucia Motti (szerk.): *Accademiste a Orvieto. Donne ed educazione fisica nell'Italia fascista 1932–1943*. Perugia, Quattroemme, 1996.

⁵⁹ Rory Yeomans: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae...

egy kategóriába soroljuk a nyilasnőkkel. A Salói Köztársaság kisegítő hadtestjének egységeiben egyenruhában szolgáló nők visszaemlékezéseikben ezt az időszakot mint a „szabadság korszakát” emlegetik, hiszen kiléphettek – egyenruhában és fegyverben – a korábbi, elsősorban a pronatalizmust és az anyai szerepet támogató politika keretei közül.⁶⁰ Éppen úgy, mint Magyarországon a nyilaspárt 1944. október 15-i hatalomátvétele, ott is a zavaros időszak – Mussolini bukása majd visszatérése – nyitotta meg a politika (és az erőszak) tereit a nőknek. Olaszországban azonban hosszabb ideig tartott a polgárháború, míg Magyarországon a közelgő szovjet csapatok ellen a német–magyar hadvezetés nem állította fel, és így be sem vetette a nőkből álló milíciát, nem úgy, mint Olaszországban.

A magyar Nyilaskeresztes Párt a Horthy-rendszer erős nőellenes tendenciái közepette jött létre úgy, hogy az első világháború utáni szélsőjobboldali mozgalmak elsősorban a férfibarátságokra és -kötődésekre épültek.⁶¹ Ezért is jelentett külön kihívást, hogy milyen legyen a nőpolitikájuk retorikája. Az első világháború után a „nő”, és főleg az „új nő” kiszámíthatatlan és veszélyes tényezőként jelent meg, mely veszélyeztette a férfihegemóniát a gazdasági, politikai és kulturális életben, ezért az állam komolyan korlátozta a nők felvételét a felsőoktatásba.⁶² Ahogy a női munkavállalásról szóló fejezetben már rámutattam, az 1918 előtti politikai elit pozícióit veszélyeztette a nők fokozott politikai szerepvállalása, melyet a nők 1920-ban megkapott, korlátozott választójoga koronázott meg. A választójog „kinyitása”, és a MANSZ-alapító Tormay Cécile működése két másik szempontból is kapcsolódik témánkhoz. Először is a *Bujdosó könyv*ben lefektette a női politizálás új alapelveit, tehát hogy jogot formál a női aktivitásra a köztérben az ország romjain, másodszor tette ezt egy szélsőséges politikai nyelven, a gyűlölet nyelvéen, jóval a nácizmus megjelenése előtt – elfogadottá téve ezzel ezt a retorikai stílust.⁶³

A választási törvény 1938-as vitájánál világossá vált, hogy a szélsőjobboldali csoportok, melyek éppen úgy a választójog kibővítéséért harcoltak, mint a baloldaliak, egyre

⁶⁰ Ulderico Munzi: *Donne di Salò. La vicenda della ausiliarie della Repubblica Sociale*. Milano, Sperling, 1999.

⁶¹ George L. Mosse: Az új, fasiszta férfi. In: Uő: *Férfiasságnak tükröze. A modern férfieszmény kialakulása*. Budapest, Balassi, 2001. 170–198. A román esetről lásd Valentin Sandulescu: Fascism and its Quest for the „New Man”. The Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica*, 2004/4. 349–361.

⁶² Pető Andrea, Szapor Judit: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Budapest, Áron Kiadó, 2004. 136–175.

⁶³ Erről bővebben: Bánki Éva: Lobogó sötétség. *Múltunk*, 2008/2. 91–104., Kádár Judit: Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak. *Kritika*, 2003/3. 9–12. Kollarits Krisztina: *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile*. Vasszilvágy, Magyar Nyugat Kiadó, 2010.

erősödnek.⁶⁴ A politikusok közül először Gömbös Gyula – aki sokban merített a fasiszta olasz állam szervezetéből⁶⁵ – fordított különös figyelmet a nők politikai mobilizációjára, külön női párt létrehozásával, melynek elnöke Dr. Kovács Istvánné lett.⁶⁶ Annak felismerésében, hogy a nők a politikai mobilizáció célpontjai lehetnek, Gömböst a nyilasok követik.⁶⁷ A Nyilaskeresztes Párt sok apró, megosztott és marginalizált csoportból és pártból jött létre. Szálasi Ferenc személyes képességei és politikai ambíciói egyesítették egy párttá, de nem egységesítették e csoportokat 1940 szeptemberében, és sok nő is, aki korábban más szélsőjobboldali csoportosulásban vett részt, ezáltal a nyilaspártba került.⁶⁸

A nyilaspárt szervezete szigorúan hierarchikus és tagolt volt. Vezetőjének különleges affinitása volt a tervek kovácsolásához,⁶⁹ és illegalitásban, a sorozatos betiltás veszélyében kellett dolgoznia.⁷⁰ A párt hierarchiájában a női szekció két szervezeti szinttel lejjebb helyezkedett el, mint a vezetőség, egy szinten a fiatalságot szervező egységgel és az általános szervezési részleggel. Ebből a szervezeti felosztásból világos, hogy a nők feladata a tagság tömegeinek biztosítása volt, és a nyilasok felismerték a női tagok politikai hasznosságát. A nők számára rendelkezésre álló különböző tagsági formák (teljes tagság, pártoló tag vagy akár titkos támogató) a nőket politikai tevékenységre ösztönözték. De ez a női politikai tevékenység, mint látni fogjuk, nem mindig a pártvezetés akaratának és elképzeléseinek megfelelően alakult.

A nyilas párttag nők pártélete a pártélet szokásos formalizmusát követte. Pártszervezetileg szakmai székekre oszlottak, valamint területi egységekre. A területi egységekben női csoportokat is létrehoztak. Kéthetente tartott ülést a nyilaspárt második

⁶⁴ Pető Andrea: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegperiode. In: Ute Gerhard (szerk.): *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920er Jahre*. Königstein, 2001. 138–159.

⁶⁵ Karsai László, Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross-per*. Cserépfalvi, 1994. 309–310. Erről bővebben lásd Emilio Gentile: *La vita italiana al totalitarismo. Il partito e lo stato nel regime fascista*. Rome, Carocci, 1995.

⁶⁶ Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*. Pannónia Könyvek, 2001., Vonyó József: *Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa*. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 243–275., Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince, 2001., Gergely Jenő (szerk.): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai*. Budapest, Palatinus, 2004.

⁶⁷ Az olasz példáról lásd Silvia Salvatici: *Contadine dell'Italia fascista. Presenze, ruoli, immagini*. Turin, Rosenberg & Sellier, 1999.

⁶⁸ N. M. Nagy-Talavera: *The Green Shirts and the Others. The History of Fascism in Hungary and Romania*. Stanford, Hoover Institution Press, 1970. Az előzményekről lásd Vonyó József: *Össze nem növő gyökerek. Jobboldali radikalizmus Magyarországon a Hungarizmus előtt*. *Rubicon*, 2004/11. 44–52.

⁶⁹ Csiffáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára 1997. (Bevezető: Sipos Péter: *Egy politikai eszmerendszer kialakulása*.)

⁷⁰ Az NSDAP női szervezetének felépítéséről lásd Gertrud Scholtz-Klink: *Die Frau im Dritten Reich. Eine Dokumentation*. Tübingen, Graber Verlag, 1978. 72–81. és Tilkovszky Lóránt: *A kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke az ellenforradalmi Magyarországon*. In: Sánta Ilona (szerk.): *Egy letűnt korszak*. Budapest, Kossuth, 1987. 205–225.

főcsoportjához tartozó 35 város és községek női csoportvezetői értekezlete, s erről a következő beszámolót olvashatjuk:

„Thoma Józsefné vidéki főcsoportvezető utasításokat adott a női szervezetek munkájára vonatkozólag, kimerítő tanácsokkal látta el a női tisztségviselőket. Kifejtette az értekezlet előtt a női szervezetek jelentőségét a Párt szociális céljaival kapcsolatban, majd fokozott munkára és áldozatvállalásra szólította fel a női vezetőket.”⁷¹

A legkisebb szervezeti egység a *körzet*. Egy körzetvezetőnőtől elvárták, hogy teadélutánokon vegyen részt, és csak az lehetett körzetvezető, aki elvégzett egy központilag szervezett tanfolyamot. A férfi pártvezetőség a női tagokat a szociális területre akarta besorozni, úgy, hogy egyidejűleg megszüntették a szociális terület önállóságát. Ezzel azonban a közben nagyon aktívvá vált női tagok nem voltak elégedettek, hiszen ők „Politikát” akartak csinálni.⁷² A megalakuló női csoportokat a pártvezetőség tagjai automatikusan a szociális feladatok felé irányították.⁷³ Ha a nyilaspárt női tagjai „komolyan vették magukat”, azaz úgy viselkedtek, mint a férfiakkal egyenlők, azonnal el kellett hagyniuk a pártközpontot. A vezetés belső köreiből és a döntéshozatalban nem volt helyük a nőknek.⁷⁴ Ezt Dücsőné, a szélsőjobb oldali nőmozgalom későbbi elemzője, karizmatikus alakjának esete is jól bizonyítja, aki folyamatosan konfliktusba keveredett a párt potentátjaival, mert radikális emancipációs és népnevelő nézeteit szerinte a párt csak retorikusan vallotta, tenni kevesebbet tett értük.⁷⁵ Vagy Hunyadi Mária, aki Málnási Ödön (főideológus) titkárnőjeként a nemzetiszocialista foglyok hozzátartozóit látogatta, de a „politikai” életből kidobták túlzott aktivitása miatt.⁷⁶ Ugyanakkor a hivatalos nyilaskeresztes retorikában a „nők” célja az volt, hogy erősek és aktívak legyenek, de csak egyetlen területen, és ez a szociális munka.

⁷¹ *A Nép*, 1942. augusztus 26. 6.

⁷² *A Nép*, 1943. február 25. 4.

⁷³ PII. 685 1./2. (Országos Szakmaszervezési Osztály 8. sz. körlevél, 1940. szeptember 10. 5.)

⁷⁴ Ugyanezt tapasztaljuk más szélsőséges pártoknál, lásd Victoria de Grazia: *How Fascism Ruled Women. Italy 1922-1945*. Berkeley, California University Press, 1992. 268.

⁷⁵ A szélsőjobb egymásnak ellentmondó programjáról lásd Valentin Sandulescu: On the Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement. A Synthetic Account. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia)*, 2005/5. 145–154.

⁷⁶ ÁBTI V 102649. 5.

A nyilasmozgalom ellenmozgalom volt, melynek tagjait bebörtönözték, kinevették, nemcsak a konzervatív úri Magyarország tagjai, de egészen a háború végéig a németek is.⁷⁷ Ez a mozgalom szocializációs mozgalom is volt, mely felkészítette a tagjait arra a pillanatra, mikor cselekedniük lehet és kell. Ez a pillanat 1944. október 15-én következett be, mikor Horthy balsikerű kiugrási kísérlete a nyilasmozgalom tagjait mint quislingeket juttatta a hatalomhoz.⁷⁸

Történelmi előképek és erőszak

A szélsőjobboldali női mobilizáció abban különbözik a MANSZ-étől, hogy az előbbi elfogadja, sőt a mozgalom részévé teszi az erőszakot. A nyilaspárt esetében a *barcos* mítosza (*squadrismo*) az erőszakot etikai értékévé emelte fel.⁷⁹ Említettük, hogy Tormay Cécile az erőszakot már a nők politikai és retorikai eszköztárában is elfogadottá tette. Az erőszak tekintetében a nyilasok közelebb álltak a fasisztákhoz, mint a nácihoz és az SA-hoz, hiszen ez utóbbi mozgalmakban az erőszak a mozgalom középpontjában állt, míg a fasisztáknál esztétikai érték is volt. Retorikájukban a nyilasok a fasisztákhoz hasonlóan a politikaellenes politikát jelenítették meg, azaz az „új életformát” és az „új módon való politizálást” hirdették.⁸⁰ A nyilasmozgalom a Magyar Királyságnak a Habsburg Birodalmon belüli összeomlása elleni tiltakozásul lépett fel, alternatív államközösségét létrehozva.⁸¹

A nyilaspárt is az egyenruha bővületében élt, kultusza volt a nyilaskeresztes brossnak, gyűrűnek. Külön egyenruhát terveztek a nőknek. A náci nőszervezet ruháinak tervezésénél külön gondot fordítottak arra, hogy az véletlenül se hangsúlyozza ki a „férfias” vonásokat, mint széles váll és keskeny csípő. Minden olyan divat, amely nem választotta világosan szét a férfiakat és a nőket, „idegennek” minősült.⁸² Ezt látjuk a női nyilasegyenruhánál is, melyről bővebben a vizuális emlékezetéről szóló fejezetben írok. Míg a

⁷⁷ Dücsőné kálváriájáról Zala megyében az 1935-ös választások idején lásd Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pécs, Pannónia könyvek, 2001. 156. Gaál Olivér 1936-ban pedig „jött-ment hölgyikének” nevezi, erre Dücsőné felpofozza. (Dücső Jánosné, BFL 893/1949. 10.) Dücsőné nem volt ijedős típus. Pártszervezési költségeit maga fizette, és éjszaka is egyedül járt haza, melynek eredményeképpen egyszer megtámadták, egyszer pedig leütötték.

⁷⁸ A norvég példáról lásd: Oddvar K. Hoidal: *Quisling. A Study of Treason*. Oslo, Norwegian University Press, 1989.

⁷⁹ Roberta Suzzi Valli: The Myth of Squandrisimo in the Fascist regime. *Journal of Contemporary History*, 2000/2. 131–150.

⁸⁰ A fasizmus „újdomság”-kultuszáról, a temporalitásról lásd Roger Griffin: *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. New York, Palgrave Macmillan, 2007.

⁸¹ Lásd erről Szálasi börtönnaplóját: Csiffáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója...*

⁸² Irene V. Guenther: The Nazi “Chic”. German Politics and Women’s Fashion. *Fashion Theory*, 1997/1. 29–58.

Salói Köztársaság női tagjai nadrágot hordtak, és így készültek a csatára, addig a nyilasnők szoknyában, de nyakkendővel néztek szembe a kihívásokkal.

A spanyol falangisták nőszervezetéhez hasonlóan a nyilaspárt nőtagozata is megkísérelte a nőiesség újrameghatározását.⁸³ Míg a falangisták a nők számára az oktatáson keresztül integrációs lehetőséget biztosítottak a francóista közéletbe (1940-ben megnyitották az egyetemet a nők előtt), ez nem volt igaz a nyilaspártban dolgozó vagy tagságot vállaló nőkre.⁸⁴ A falangista nőszervezet éppen úgy történelmi nőalakok segítségével határozta meg az új nőmodellt, mint a nyilasok. De míg a falangisták a Spanyolországot egyesítő Izabella és a rendalapító Avilai Szent Teréz kultuszával terjesztették, hogy a vallásosság és a közéletben való aktív szereplés nem egymásnak ellentmondó célok és aspirációk, addig a nyilasok az Árpád-házi Szent Erzsébet-féle jótevékenységben jelölték ki a nő helyét. Míg a falangisták Marie Curie-t azért tisztelték, mert kiváló tudós volt, a nyilas sajtó azért dicsérte, mert kiváló tudós és egyszersmind kiváló édesanya volt.

„Szellemi téren igazán nagyot, abszolút értékűt csak az a nő tud produkálni, akinek érzelmi élete gazdag, csorbíthatatlan, vagyis totális nő. Nagyszerű példa erre Marie Curie, aki gondos anya és kitűnő feleség volt. Ez a felismerés mutatja, hogy mennyire helytelen volt a letűnő kornak minden nőemancipációt célzó törekvése. Szellemi téren versenytársul állította a nőt a férfivel szemben. Eltorzította lelkét, kifosztotta érzésvilágát és ezzel sokat ártott szellemi kepeségeinek is. Oktalan meddő küzdelembe hajszolta, amelyben folyton éreznie kellett a versengés fárasztó voltát.”⁸⁵

A falangisták célja a nők bevonása volt a közéletbe, és azzal biztatták őket, hogy szinte csak egy lépésre vannak ettől az áhított céltól, és a szervezet majd segíti őket, ha ki akarnak lépni az ósdi, a konzervatív Spanyolország csak háziasszonyi szerepéből. A spanyol polgárháború után reagálni kellett a köztársaságpártiak női emancipációs sikereire.⁸⁶ A falangistákhoz hasonló nézeteket vallottak a női munkavállalás kérdésében Sir Oswald Mosley szervezetének, a British Union of Fascists (BUF) női tagjai is. Mosley elsősorban a

⁸³ Mary Nash: Pronatalism and Motherhood in Franco's Spain... 160–177.

⁸⁴ Inban Ofer: Historical Models – Contemporary Identities. The Sección Fememina of the Spanish Falange and its Redefinition of the Term “Femininity”. *Journal of Contemporary History*, 2005/4. 663–674.

⁸⁵ *A Nép*, 1943. január 2. 4. A nő a mozgalomban. Érzelem az „értelemhez”.

⁸⁶ Lásd erről Ronald Fraser: *Blood of Spain. The Experience of Civil War 1936-1939*. London, Penguin, 1979. és Aurora G. Morcillo: *The Catholic Womanhood. Gender Ideology in Franco's Spain*. Illinois, Northern Illinois University Press, 2000.

munkavállalás területén ígért egyenjogúságot tagjainak, és a diszkrimináció eltörlését tervezte.⁸⁷ Jó néhány volt szüfrazsett is csatlakozott az angol szélsőjobbboldali párthoz, ezért kijelentették a harmincas években, hogy a feminizmus és a faszizmus nem antagonisztikusak.⁸⁸ Az usztrasák – a mozgalom jellegétől és a háborús helyzettől nem függetlenül – harcias királynőket állítottak történelmi előképül. De a sajtóban példaképként szerepelt a szarajevói első kalauznő, vagy női művészek, esetleg egyetemi hallgatónők is. Sőt a nők számára a *harcos amazon* is lehetséges pályaként szerepelt; ily módon végül elérhetnék az usztasa mozgalom végső célját, mikor az usztasa nő férfivé válik, és ezzel megszűnik a női különbözőségből adódó politikai és retorikai probléma.⁸⁹

A társadalmi nemek szerinti egyenlőtlenség ilyen típusú megközelítése igen távol állt a magyar nyilaspárt ideológiájától. A nyilasmozgalom egyik legnagyobb – belső, de nyilvánosság előtt is zajló – vitája a nők közéleti szerepvállalásáról éppen ezen a ponton robbant ki. A falangisták meghatározták azokat a tereket, ahol a nők kiléphettek a „biológiailag meghatározott” női szereplőből: ezek a hadi tevékenység (a polgárháború idején), a kormányzat, a vallás és az oktatás voltak.⁹⁰ Az usztrasáknál pedig az orvostudomány, az írás és az oktatás.⁹¹ Ezek voltak azok a terek, ahol lehetőség nyílt a női identitásnak *másként* való elismertetésére, anélkül hogy elvesztették volna a „nőies attribútumokat”. A nyilasokra nem volt hatással a modernitás társadalmi nemekkel kapcsolatos dilemmája, s ezt a paradoxont nem is tudták feloldani, s számukra az a nő, aki nem a biológiailag meghatározott, „nőies” tulajdonságoknak megfelelően viselkedett, az elvesztette a „nőiességet”, melyet hegemon és normatív módon határoztak meg. Ez alól egyetlen kivétel volt, a történelmi érvelés. Ebben az érvelési keretben az „ősmagyar anyák”⁹² kultuszát támogatták, miszerint „jellemző ősi műveltségünkre, hogy asszonyaink egyenlő jogú társaként éltek uruk oldalán”.⁹³ A modernizációs igényt antimodernista bírálati keretbe helyezték, és azt állították, minden bajnak a forrása az, hogy ez az „ősi magyar érték”

⁸⁷ Martin Durham: The Home and the Homeland. Gender and the British Extreme Right. *Contemporary British History*, 17/1. (2003.) 69., Robert Benewick: *The Fascist Movement in Britain*. Allen Lane, 1969., Robert Skidelsky: *Oswald Mosley*. London, Papermal, 1975. Az olasz fasiszta pártról pedig: Perry R. Willson: *The Clockwork Factory. Women and Work in Fascist Italy*. New York, Oxford University Press, 1993. és Perry R. Willson: Cooking the Patriotic Omelette. Women and the Italian Fascist Ruralisation Campaign. *European History Quarterly*, 27/4. (1997.) 531–547.

⁸⁸ Martin Durham: The Home and the Homeland... 71.

⁸⁹ Rory Yeomans: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae... 712–730.

⁹⁰ Inban Ofer: Historical Models. Contemporary Identities... 673.

⁹¹ Rory Yeomans: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae... 718.

⁹² *A Nép*, 1944. szeptember 14. 3. (Katona Mária: *A nő a fegyveres nemzetben*.)

⁹³ *A Nép*, 1943. április 8. 5. (*A turáni nő*)

elveszett.⁹⁴ Ez megfelel Karen Offen *relációs feminizmus* definíciójának, mely – az *individuális feminizmussal* szemben, mely az egyéni autonómiára és az emberi jogokra helyezi a hangsúlyt – a nem hierarchikus családi keretben létesített férfi–női kapcsolatot tartja értéknek.⁹⁵

A szélsőjobboldali sajtóban kevés olyan cikk jelent meg, mely a női példaképekről szólt volna: ez is jelzi a nők szerepének meghatározásának retorikai problémáját a nyilaspártban.⁹⁶ Kivétel a Ruszin Icáról szóló olvasmányos tudósítás, melyben az önként az orosz frontra ment, SS-tag, ápolónő Ruszin Ica kitüntetéssel, de lábai nélkül és gyomrában gránátzilánkkal jön haza. A vonaton a vele viccelődő katonának „a harctéren edzett fiatal tenyerével olyan egészséges pofont kent le [...], hogy az a jövőben minden bizonynyal kerülni fogja a magyar honvéd és a hivatásuk magaslatán álló ápolónők önfeláldozó teljesítményei feletti élcélődést.”⁹⁷ Ez a történet is arra mutat, hogy a nők is használhatják az erőszakot, mely a szélsőjobboldali női mobilizálás egyik legfontosabb követelménye lesz.

A háborúk történetének vizsgálatakor a társadalmi nemek tudományának képviselői a nőket a legutóbbi időkhöz általában elsősorban áldozatoknak és veszteseknek tekintették.⁹⁸ A nyilasnők viszont alkalmazták az erőszakot, akár pofon formájában, akár később a zsidók Dunába lövésekor. Sőt számukra a közvetlen hatalom megszerzése és gyakorlása volt a fontos, s nem voltak abban az áldozati szerepben, amit a vallásos, a baloldali illetve a feminista nőmozgalmak állítanak, és gyakran mozgalmuk kiindulópontjának tartanak. A retorikus csapdát (hogyan lehet aktívan politizáló nőnek lenni egy olyan pártban, ahol az elvárás az anyai szerep) a „kötelesség és hivatás” hívószavakkal oldották meg, éppen úgy, mint a náci Németországban.⁹⁹ Ennek retorikai következményeit az előző, női munkáról szóló fejezetben már elemeztük.

A tárgyalt kérdésekre: a szélsőjobboldali pártokban való részvétel társadalmi nemi vonatkozásaira, az önálló cselekvési körre és a szubjektivitás és az erőszak fogalmára mind szükség van, ha válaszolni akarunk a kérdésre, hogy miért csatlakoztak a nők egy olyan radikális és marginalizált párthoz, mely láthatóan olyan nőellenes programot hirdetett, mely a nőket a családban akarta tartani.

⁹⁴ Annak mai továbbéléséről lásd Pető Andrea: *Napasszonyok és Holdkisaszonyok...*

⁹⁵ Karen Offen: Defining Feminism. A Comparative Historical Approach. *Signs*, 14/1. (1988.) 136.

⁹⁶ Maria Fraddosio: The Fallen Hero. The Myth of Mussoli and the Fascist Women in the Italian Social Republic 1943–45. *Journal of Contemporary History*, 1996/31. 99–124.

⁹⁷ *A Nép*, 1944. mácius 28. 4. (Fabinyi Lili: *Nagy Idők, apró esetek.*)

⁹⁸ Miriam Cooke, Angela Wollacott: *Gendering War Talk*. New Jersey, Princeton University Press, 1993.

⁹⁹ Haide Manns: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistische Studentin und Akademikerin in der Weimar Republik und im Dritten Reich*. Opladen, Leske + Budrich, 1997. 298–299.

A szélsőjobboldali női politizálás

A női politizálás formái alapjaiban változtak meg a második világháború alatt: a jótékony nőegyletektől eljutott a nyilas, milicista nőig. Egész Európában világossá vált a női választójog kiterjesztésekor, hogy a női politikai emancipációra valamilyen választ kell adni.

A női választójog bevezetésével az állam, a férőpolitika megnyitotta a politikai álcselekvés ablakát, és így a középrétegeket mobilizáló úri nőmozgalom csapdába került, hiszen két oldalról, a szélsőjobb és a szélsőbal oldaláról is politikai nyomás érte. A két csoport érvelése azon alapult, hogy a magyar nemzet útja keletről nyugatra a női választójog diszkrimináció nélküli megadásán alapul.¹⁰⁰ A megerősödő szélsőjobboldallal szemben is egyre kevésbe volt fenntartható a vagyoni és műveltségi cenzusokra épülő, kirekesztő érvelés.¹⁰¹ Először Gömbös, majd a nyilasok is nagyobb politikai szerepvállalásra buzdították a nőket, az első Gömbös-féle női párt, illetve szélsőjobboldali női szervezetek léthozásával.¹⁰² De ezek mellett megmaradtak a jótékony, anyai alapú szervezetek is, melyek a háború fokozódásával egyre nagyobb szerepet kaptak az állami gondoskodás hézagainak betömésében. Retorikusan segített az anyaság mellett, különösen a Szálasi anyja körül kialakult kultusz is.

„A nőmozgalom célja és feladata öntudatra ébreszteni az anyai szívet és a benne rejlő sok, nagy erőt, szervezeten a család és ezen keresztül a nemzetünk szolgálatába állítani.”¹⁰³

Láttuk az előzőekből, hogy a radikális szélsőjobboldal 1940 után egyedüli képviselője, a Nyilaskeresztes Párt heterogén női bázist hozott létre. Ez a bázis azonban mindenképpen kihívást jelentett a férfi pártvezetőknek: meg kellett határozniuk, hogy hol húzzák meg a női politikai tevékenység határát. Mikor Szálasi Ferenc Újvidéken járt – hiszen a nyilaspárt

¹⁰⁰ *Magyarország*, 1938. március 2. (Bobula Ida cikke.)

¹⁰¹ Leila J. Rupp: I Do Not Call That a Volksgemeinschaft. Women, Class and War in Nazi Germany. In: Carol R. Berkin, Clara M. Lowett (szerk.): *Women, War and Revolution*. New York – London, Holmes and Meier, 1980. 35–53., Gisela Bock: Racism and Sexism in Nazi Germany. Motherhood, Compulsory Sterilisation and the State. In: Carol Rittner, John K. Roth (szerk.): *Different Voices. Women and Holocaust*. New York, Paragon House, 1993. 162–186., Claudia Koonz: Consequences. Women, Nazis and Moral Choice. In: Carol Rittner, John K. Roth (szerk.): *Different Voices*... 288–308., Elizabeth Harvey: *Women and the Nazi East. Agents and Witnesses of Germanization*. New Haven – London, Yale University Press, 2003.

¹⁰² Vonyó József: Női szerepek a Nemzeti Egység Pártjában (1932–1939). In: Nagy Bea, S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás*. Debrecen, Csokonai, 1997. 279–290.

¹⁰³ *A Nép*, 1942. november 19. (Budapesti és Vidéki Női Főcsoport Vezetője: *Köszöntjük a Nagyasszonyt!* [Szálasi édesanyját])

nagyon aktív volt a visszacsatolt országrészekben –, a megyei női vezetőktől érdeklődött munkájukról, majd szólásra emelkedett, s elmondta:

„Kérlek benneteket Testvérek, mondtam, ne politizáljatok. Hagyjátok meg ezt a férfiaknak. De legyetek ott mindenütt, ahol erősíteni kell a családtagok hitét. S ha elérkezik a megpróbáltatások, a szorongatások a szenvedések nehéz ideje? Vigasztaljátok, erősítsétek, bátorítsátok! Öntsetek új hitet, új erőt a férjekbe, apákba, gyermekekbe!”¹⁰⁴

Ez világos üzenet volt: a nő mint otthoni propagandaharcos legyen jelen. A család nem a magánszférához tartozik, mint az „átkos” politikai rendszer idején, hanem a közélet behatol a családba, és ott a „köz” képviselője a nő, az anya lesz. Nem a nő lép ki a köztérbe, hanem a köztér veszi át a magánszféra ellenőrzését. Ezt az elképzelést, mely nem különbözött a hivatalos náci vagy fasiszta nőpolitikától, több dolog is keresztülhúzta. Az első a háború előrehaladta. A „szükségben született matriarchátusnak”, a női demográfiai többletnek, melynek komoly hatása volt a munkaerőpiacra, megjelent a politikai vetülete is. A férfiak a fronton voltak: egyre több nő kényszerült kenyérkereset után nézni. Másrészt egyre több nő érezte a nehéz időkben egzisztenciális védelmét a nyilaspárt által biztosítottak, akár mint tag, akár mint pártalkalmazott. Harmadrészt a háború alatt növekvő női munkavállalás növelte azoknak az eseteknek a számát, mikor a megtapasztalt, társadalmi nemek szerinti diszkriminációt csak a nyilaspárt keretében lehetett szóvá tenni. Negyedszer pedig a zsidótörvények elfogadása megerősítette a nyilaspártot, s nagyobb teret kapott az általuk addig hangoztatott elképzelés, miszerint a zsidók minden gond és baj okozói, tehát a nőemancipáció is az ő ötletük volt. Így nem csoda, hogy a szélsőjobboldali sajtó arról írt:

„Ellenfeleink rosszhiszeműen szívesen sorolnak bennünket a »politizáló nők« ellenszenves körébe.”¹⁰⁵

„Ebben az egyben látszólag feministák vagyunk, mi hungarista nők. Egyenlő jogokat követelünk magunknak becsület terén a férfiakkal. Tudatában vagyunk annak, hogy ez egyenlő kötelezettségekkel is jár. Ne fogadjuk el, hogy van külön férfibecsület és külön női becsület! Tiltakozzunk ellene, hogy a nő

¹⁰⁴ *A Nép*, 1942. június 18.

¹⁰⁵ *A Nép*, 1943. február 25. 4. (*Nő a mozgalomban. „Politizáló” anya.*)

hazugsága megbocsátható, és »kedves«, [...] tiltakozunk az »asszonybeszéd« szó kézlegyintéssel való kiejtése ellen.”¹⁰⁶

A nyilasnők oktatási anyagában olvashatjuk, hogy öntudatfejlesztő csoportokat szerveztek a nőszervezetben. Ez hiányzik a nemzeti konzervatív fősodor nőszervezeteinél, ahol főleg a jó anya és feleség szerepéhez illeszkedő képzést adják az arra szerintük rászorultaknak. Az előadássorozatot, melynek célja az „önismeret és önkritika” elérése, valamint a hungarista női feladatok meghatározásának leírása volt, azért szervezték, hogy cáfolják, amit a „judeo-liberális szellem megkötyagosodott képviselői hangoztatnak [róluk], hogy [programjuk] a fejlődés megakadályozását, a nő degradálását jelenti, visszaszorítaná őt a család szűk keretei közé, a főzőkanál mellé.”¹⁰⁷ Erre nem késett a hivatalos válasz a sajtón keresztül:

„A politika véleményünk szerint mindig a férfiak dolga volt. Az új korszak, a szocializmusnak nemzeti alapon s nemzeti keretekben való megvalósítása azonban már nem politika, hanem népünk fennmaradásának sorskérdése. [...] Az anya is ösztönösen megérezte, hogy ebben a harcban neki is szerep jut, mégpedig az a szerep, hogy kialakítsa az igazi lelkiséget, önmagában, családjában, s ezen keresztül az egész magyar közösségben. [...] A Párt Női Szervezetének célkitűzése: Egységbe tömöríteni azokat a nőket, akik a Nyilaskeresztes Párttól a tiszta családi élet erkölcsi, szellemi és anyagi biztonságát és biztosítását várják és követelik.”¹⁰⁸

A nyilas családi törvény- illetve rendelettervezet – amely már Kőszegen született – igazolja az elmondottakat.¹⁰⁹ Bár Szálasi maga nem titkolta el ez ügyben a nézeteit, és már az 1935-ös (*Cél és követelések*), majd bővebben az *Út és cél* V. 4. fejezetében (*Nő, gyermek és ifjúság*) kifejtette azokat. Ezek a nézetek komolyan hozzájárultak a nyilasok népszerűségéhez, mert egyetlen másik párt sem lépett fel hasonlóan következetes antifeminista programmal. A Hungarista Birodalmi Otthonban a tervek szerint a rendellenes nemi ösztönnel rendelkezőket ivartalanították volna, a meddő személyek házasságát megtiltották, családfői hatalmától megfosztották volna azt, aki „erkölcstelen életet él”, pazarol vagy rosszul

¹⁰⁶ Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármass feladatköre*. Kézirat. Politikatörténeti Intézet Levéltára, 685.f. 1/4. 14.

¹⁰⁷ Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármass feladatköre*...

¹⁰⁸ *A Nép*, 1943. december 2. 6. (*Nő a mozgásban. Női értekezlet*. A Budapest Környéki női fűcsoportvezető cikke.)

¹⁰⁹ A francia példa összehasonlításban Kevin Passmore: *Femininity and the Right. From Moral Order to Moral Order. Modern and Contemporary France*, 8/1. (2000.) 55–69.

gazdálkodik.¹¹⁰ Ez mind-mind megfelelt a női hatalmi igényeknek egy bizonytalan világban, és növelte a párt népszerűségét széles társadalmi spektrumban, melyet a következő fejezetben elemzek.

¹¹⁰ Ungváry Krisztián: Kik azok a nyilasok? *Beszélő*, 2003/7. 65.

3. fejezet

A láthatatlan elkövetők: a „nyilas nők” és nyilasnők tipológiai

A népbíróság elé került háborús bűnös nők meghatározásakor jó kiindulási pont lehet az, hogy kik voltak láthatók a köztérben, azaz kiket tartottak fontosnak közvetlenül a felszabadulás után. A legelső jegyzékben, melyet az ideiglenes kormány még Debrecenben állított össze, meghatározták a *háborús bűnös* kategóriáját: háborús bűnösök voltak azok, akik belesodorták az országot a háborúba, a nyilasmozgalmat segítették, Szálasi hazaárulásában részt vettek, szellemi segítséget nyújtottak a németeknek és a nyilasoknak, megszállott területeken kegyetlenkedtek. Ezen bűnösökben vélhetően bűnösnek találtak között egyetlen nő sem szerepelt.¹ Az amerikaiaktól kikérendő háborús bűnösök listájára a következő nőket vették fel 1945. március 29-én, mint akik „szellemi segítséget” adtak, és így a népbírósági rendelet 13.1. és 13.6. pontjai alapján elítélhetők: Dücsőné, Fedák Sárít, Muráti Lilit, Megyesi Ellát, Rátz Erzsébetet és Szelecky Zitát.² Ez a lista azonban, mely egyaránt tartalmaz pártszervezőt, színésznőt, újságíró, félrevezető. Lehet, hogy ők „ütötték át” az üvegplafont, de ez a lista közelről sem fedi le a nyilaspárt tagjainak és szimpatizánsainak teljes palettáját. A következő, teljes, 312 főből álló lista kiegészül Andreánszkynéval, Bagossy Zoltánnéval, Fabinyi Lilivel, Hunyadi Máriával, Hain Péternéval, Méder Magdolnával, Salzer Ferencnével, Thoma Józsefnéval; és kimarad belőle a két színésznő, valamint közben rájöttek, hogy Dücsőné már magyar börtönben ül, mert hiába figyelmeztette Pálffy Fidél, nem utazott nyugatra.³ Ebben a listában már szerepelnek a

¹ MOL XIX-1-a. 18. d. XVIII. A., 1945. február 16.

² MOL XIX-E-1-1 Tat 4803/1945., 1945. június 25.

³ MOL XIX-1-a 18. d. XVIII. a., 1946. augusztus 1. és Dücső Jánosné (BFL 893 /1949. 10.)

„feleségek”, de a kegyetlenkedő rablógyilkos nők is, és ennek a csoportnak a megjelenése már közelebb áll a nyilaspárt tevékenységének és tömegbázisának leírásához.

A vizsgált Horthy-korszak nem arról nevezetes, hogy sok nő ütötte volna át az üvegplafont, és lett volna látható a közéletben. Különösen igaz ez a jobboldali és a szélsőjobboldali politizálásra. A szociáldemokraták és a kommunisták között inkább találunk nőket.⁴ A Horthy-korszakban Melcer Lillát (1890–ismeretlen) a NEP képviselőjeként választották a parlament tagjává 1931-ben, 1935-ben és 1939-ben. Hozzá csatlakozott szintén 1931-ben Orosdy Fülöpné Herzog Margit bárónő (1875–ismeretlen) a Keresztény Gazdasági és Szocialista Párt képviselőjében, illetve 1935-ben Tóperczér Ákosné a Keresztény Szociális Párt képviselőjében.⁵ Ezek a nők a Horthy-rendszer politikai elitjére érvényes normáknak megfelelően aktívan részt vettek a karitatív életben és a különféle nőegyletekben. Egészen más volt azonban a szélsőjobboldali csoportok rekrutációs bázisa. A Horthy-korszakban különböző csoportok szerveződtek: Megalakul 1919-ben az Ébredő Magyarok Egyesülete, vezetőségében helyet kapott Bitskey Karola postai főellenőr, aki a Magyar Nők Klubjának tagja. Ez volt az a szervezet, mely a Tanácsköztársaság alatt a keresztény társadalom vezető asszonyait fogta össze, és tagjai a korszakban több szélsőjobboldali tömörülésben részt véve a Nyilaskeresztes Párt környékén kötöttek ki.

A prominens szélsőjobboldali nők (Lutz Gizella, Dücsőné, Göncziné, Thománé) alább elemzendő életén keresztül betekintést nyerhetünk a nyilasnőkkel kapcsolatos emlékezet alakulásába.⁶ A budapesti nyilas körzetvezetőnők listája megvan az I–XIV. kerületekről,⁷ de az azon a listán szereplő nőkhöz nem tartozik népbíróági per, azaz ezek a tisztségviselőnők végül nem kerültek a népbíróság elé, ahogy a prominens értelmiségi nők sem, például Fabinyi Lili. Ezért az átlagos aktivisták közül Mészáros Margit és Kozma Mária életét fogom bemutatni.

⁴ Erről bővebben lásd Pető Andrea: A Missing Piece? How Women in the Communist Nomenclature are not Remembering. *East European Politics and Society*, 16/3. (2003. ősz.) 948–958. és Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők története (1945–1951)*. Budapest, Seneca, 1998., különösen 122–141.

⁵ Erről bővebben lásd Claudia Papp: „Die Kraft der weiblichen Seele”. *Feminismus in Ungarn, 1918-1941*. Berlin, Lit Verlag, 2004.

⁶ Német összehasonlításban lásd Angelika Ebbinghaus (szerk.): *Opfer und Täterinnen. Frauenbiographien des National-sozialismus*. Nördlingen, Gravenhorst, 1987.

⁷ Köszönet Ungváry Krisztiánnak.

A feleségek

A nyilaspárt női tagjainak esetében igen egyszerű lenne csak a feleségekről beszélni.⁸ Ez azt a bevezetőben elemzett történetírói megközelítést látszik igazolni, amely szerint a női tagok a félrevezető férfin manipuláció áldozatai.⁹ Ahogy az előző fejezetben is bemutattam, a korai, a témával foglalkozó német és olasz kutatók is a hírhedt politikusok felesége bemutatásával kezdték el a szélsőjobboldali nők történetének megírását. De ezek a nők hiába nem viseltek formális tisztséget, valójában a vezető tisztségviselők feleségeiként fontos informális hálózatot működtettek, mely a pártapparátusi állások elosztásában nagy szerepet játszott.¹⁰ Ez a nyilvános közbeszédben legismertebb és legláthatóbb csoport: azok, akik a Nyilaskeresztes Párt vezetőinek családtagjai voltak, felső középosztálybeli, illetve középosztálybeli származásúak. Az ebbe a csoportba tartozó nőknek nem voltak szakmai aspirációik. A Nyilaskeresztes Párthoz csatlakozó férfiak (férj, báty, apa) feleségei vagy rokonai voltak, és ezek a kapcsolatok mozgatták őket. A szakmai identitásuk a „feleség”, vagy a férjek, rokonok támasza volt a nyilvánosság előtt.

Szálasi Ferenc érzelmi élete leginkább a hitleri mintát követi, mint aki magánéletét feláldozza a politikai hivatásért. A monarchia összeomlása után, 1919-ben, Kassáról költözik Budapestre. A katonai életet hivatásként és misszióként megélő férfinak 1927-től kezdve volt viszonya Lutz Gizella tisztviselőnővel. 1936-tól sokat tartózkodott Lutz Gizella lakásán is, de csak a nyilaskormány bukása után, Ausztriába való menekülésük során vette feleségül, Mattseeben, 1945. április 29-én. Szálasi 1944-ig imádott édesanyjával, Szakmár Erzsébettel lakott együtt. Édesanyját istenítette, és az Erzsébet-napot a nyilaspárt „hivatalosan” anyák napjának nyilvánította. Aznap illet a pártvezető édesanyját táviratban köszönteni, mert „amikor Vezérünk édesanyjának névünnepe megemlékezünk minden Édesanyáról, azért tesszük, hogy kézzelfoghatóbbá, személtethetőbbé tegyük az igazi

⁸ Erről bővebben lásd Pető Andrea: A „rossz asszonyok”. Eva Braun, Carla Petacci, Lutz Gizella. *Rubicon*, 2007/8. 24–32.

⁹ A feleségekről és azok kritikai recepciójáról lásd Johanna Gehmacher: „I never loved Eva Braun”. *Geschlechtspolitische Funktionen einer nachträglichen Ikone des Nationalsozialismus. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 19/2. (2008.) 145–171.

¹⁰ Lásd Gudrun Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite? Ehefrauen in der SS Sippengemeinschaft*. Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag, 2000.

édesanya fogalmát és valóságát” írta *A Nép* 1943. november 25-i cikke az „Édesanyák napja” alkalmából.¹¹

A pár 1945. május 5-én esett amerikai fogságba. Lutz Gizella, aki igen rövid ideig volt Szálasi Ferencné, ezért a kapcsolatért komolyan megfizetett. A többi, amerikaiak által kiadott „nyilasfeleség” (mint Bagossy Zoltán vagy Hain Péter felesége) „csak” internálással bűnhődött.

A publicitásra érzékeny és a háborús bűnösök hazahozatalának minden percében aktívan közreműködő Péter Gábor a háborús bűnökért kikért nők közül Lutz Gizella esetét, valamint a kopott farkasbundában hazaérkező Fedák Sári kihallgatását dokumentáltatta az Andrássy út 60-ban. Ugyan Lutz Gizella, a Karády-frizurás, karcsú, középkorú nő nem sokat mondhatott a nyilasmozgalomról a mindenható politikai rendőrség fejének. Szálasi tudatosan távol tartotta Lutz Gizellát a „nagy” politikától. Bár Lutz a nyilasvezetők feleségei számára teaszalont tartott, és ott nyilván sok mindenről szó esett, de érdemi politikai döntések nem születtek. Kassai Ferencné, kinek férje Szálasi kormányában tárca nélküli nemzetvédelmi és propagandaminiszter volt, így vallott ezekről a teaestekről népbíróági kihallgatásán:

„Mi, nők Lutz Gizella köré gyűltünk össze és vegyes problémákról beszélgettünk, így kitértünk politikai vonatkozású témákra is. Főképp a nyilaskeresztes párt jövődjéről győzelmeiről [sic!] is bőven foglalkoztunk.”¹²

Ez a csoport, a feleségek és szeretők csoportja sok női párttagot toborzott. Például Januj Mária úgy lett a Hűség Háza parancsnokának, Bokor Dénesnek a felesége és tetteestársa, hogy Baky anyósával egy házban lakott, mint egyedülálló varrónő, és a párttagságon keresztül remélt (és szerzett) társadalmi státuszt és férjet.¹³ A népbíróági tárgyalások anyagából tudjuk, hogy ezen a társadalmi hálózaton keresztül osztották el a jól fizető és akkor biztosnak tűnő munkahelyeket a nyilas-pártapparátusban. A háborús bizonytalanságban a „jó parti” fontos volt, és még az idős Andreánszky Jenő is talált magánál sokkal fiatalabb új párt.¹⁴ De ennek a körnek a női tagjait fényévnnyi távolságok

¹¹ Az usztasa mozgalomra is jellemző az ödipális anya-fia kapcsolat kultusza. Lásd Rory Yeomans: *Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae: The New Ustasha Man and Woman. The Slavonic and East European Review*, 83/4. (2005.) 720–721.

¹² ÁBTL V 92849. 24.

¹³ ÁBTL V 886345.

¹⁴ ÁBTL V 85316.

választották el a szociális különbségekre és hierarchiára igen érzékeny Horthy-rendszerben a nyilaspárt többi női tagjától. Egy körzetvezető így mondja el, milyen feladatai voltak:

„Tagokat látogattam, tagsági díjakat beszedtem, kultúr-délutánok jegyeit szétoztottam. Más nem vállaltam... Én nem tudok többet, mint a többiek, mert minket, nőket nem avattak be.”¹⁵

A Hungarista nép 1938. július 11-i számában Bécsi Ferenc fogalmazta meg *A nő szerepe a nemzetiszocialista társadalomban* című cikkében a nőktől elvárt normát:

„A nemzetiszocialista hungarista társadalmi mozgalom a nőben az anyaság eszméjét tiszteli, akinek hivatása a családban, a házi tűzhelynél csúcsosodik ki és nem abban, hogy családalapításra hivatott férfiak kenyerét elvegye, legyen akár tisztviselőnő vagy ipari munkásnő.”

Lutz Gizellának pedig nem volt helye a „Vezér” házi tűzhelyénél, mert nem fért bele a nyilas kánonba, hiszen nem volt férjnél és nem volt gyereke, ráadásul önálló munkavállaló, tisztviselőnő volt. Ezért a nyilaspárt elsősorban az anyát, „Erzsébet asszonyt” ünnepelte neve napján, ami jól illett az anyaságkultuszba.

Szálahi népbíróági pere 1946. február 5. és március 1. között zajlott le, Budapesten. A hallgatóság tagjai között helyet foglaltak azok a nők is, akik – nem félve a kockázattól – személyesen akartak jelen lenni bálványuk és titkos szerelmük tárgyalásán. Szálahi Ferenc 1946. február 7-én, a harmadik tárgyalási napon vallott arról a népbíróság előtt, milyen szerepet szánt a nőknek és Lutz Gizellának az általa vezetett mozgalomban. Frank népbíró kérdésére – mely természetesen nem volt mentes a nőellenes felhangtól –, hogy igaz-e, hogy azok a nők, akik politizálnak, főleg a nyilaspártban, csak laza erkölcsűek lehetnek, Szálahi elmondta, hogy a nők harisnyát és érmelegítőt kötöttek, és amikor szerinte tényleg egészen különleges helyzet alakult ki, azaz nagy volt a hó, még a hó eltakarításában is segédkeztek.

A nyilaspárt ideológusnői és fanatikus harcosnői természetesen másképpen képzeltek el a nyilasnő szerepét, s ebből a párton belül számtalan konfliktus is adódott. Többek között a korábban nyilas nézeteikért megbűnhődött, internált és a Hűségsszék tagjaivá váló vezető nyilasnők nem vettek részt a hatalomban 1944. október 15-e után, vallják a népbíróság előtt. Hogy ez azért következett-e be, mert jól felfogott érdekükben

¹⁵ ÁBTL V 88364. 10. (Patal Ferencné.)

vallottak így, mentve magukat, vagy mert a férfiuralmú szervezet működésbe lépett, esetleg a hadi helyzetben kialakult káosz miatt azok a területek, ahol eddig dolgoztak, leértékelődtek, nem tudjuk. Ez nem volt erkölcsi probléma Lutz Gizellának, hiszen ő a háttérből támogató, láthatatlan szerető szerepét játszotta. Sőt a katasztrofális háborús vereség hozta meg álmai beteljesülését: a nemzetvezető felesége lehetett.

Szálasi hét társával együtt háborús bűnösnek halálra ítélték, és 1946. március 12-én kivégezték. Lutz Gizellát hazahozatala után, 1945. november 22-én, majd 1946. június 19-én ítélte el a népbíróság nyilaspropaganda terjesztéséért, mert a lakásában talált nyilas szimbólumokat a néppügyész így értelmezte. A Buda-Dél internálótáborban tartották fogva, a börtönben töltött hosszú évei alatt pedig egy időben Rajk Júlia volt a cellatársa. 1956-ban, a forradalom idején kiszabadult, és a budapesti, Mester utcai lakásában, visszavonultan élt 1992-ben bekövetkezett haláláig. Almási Tamás *Ítéletlenül* (1991) dokumentumfilmjében a kistarcsai női internáltak között szerepel Lutz Gizella is. A filmben az idős nő a Hitler és Szálasi találkozásáról készült képet simogatva, könnyezve mondja el a kamerába, hogy milyen jó ember volt Szálasi, akit, szerinte, a történelem méltatlanul bemocskolt. Se Eva Braunnak, se Clara Petaccinak nem adatott meg az a luxus, ami Lutz Gizellának, hogy megsirathatja azt a gyilkos rendszert, melyért élete nagy szerelme volt a felelős (bár a három „rossz asszony” közül talán neki volt a legaktívabb szerepe a rendszerben). Eva Braun ugyan örömmel fogadta ajándékként a náci Németország által elfoglalt Európából elrabolt műkincseket, de a „női hatalommal” talán Lutz Gizella élt közülük a legjobban, csendesen, a háttérből mozgatva a szálakat.¹⁶

A növezetők

A nyilas nőszervezés sem volt mentes a személyes rivalizálásoktól.¹⁷ A nőszervezés kulcsfiguráinak népbíróági tárgyalásán Szálasi volt a kulcstanú, aki dicsérte a nők hatékonyságát és hozzáértését. Ezzel paradox módon egyrészt biztosította helyüket a történelemben, még ha annak idején, mikor döntési pozícióban volt, nem is lelkesedett a nők részvételéért a mozgalomban, de ugyanakkor a súlyos büntetési tételeket is biztosította

¹⁶ Eva Braunról a legutóbbi kutatások kiderítették, hogy ő is határozottan képviselte saját érdekeit, bár közel sem volt annyira integrálva a Vezér nyilvános életébe, mint Lutz Gizella, hiszen szinte teljesen elzárva, szűk körben élt. De ettől nem lesz áldozat, hanem inkább tettetárs, hiszen Hitlernek pszichológiai támaszt is jelentett. Erről bővebben lásd Heike B. Görtemaker: *Eva Braun. Leben mit Hitler*. Beck, 2010.

¹⁷ Gudrun Schwarz: Verdrängte Täterinnen. Frauen im Apparat der SS (1939-1945). In: Theresa Wobbe (szerk.): *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen*. Frankfurt, Verlag Neue Kritik, 1992. 197–227.

a számukra. Szálasi vallomásaiból úgy tűnik, hogy a nőszerzés a párton belüli erőviszonyok függvényében alakult.

A nyilaspártban lezajló hatalmi harc kulcsfigurái Meggyes Kálmánné, Thoma Józsefné, Dücső Jánosné és Fabinyi Lili voltak. Meggyesné tárgyalását távollétében megtartotta a népbíróság, Fabinyi, aki szintén nyugatra menekült, nem került bíróság elé, ellentétben Thománéval és Dücsőnével. Szálasi Meggyesné a pestkörnyéki női főkerület vezetőjéből emelte a „női totális mozgósítás”¹⁸ vezetőjévé (Kovarcz Emil pártszervező mellé), mert mintegy 8000 tagot sikerült „lelkiismeretes és egyedülálló szervezőképessége” miatt beszerveznie. Meggyesnére a Szálasi iránti feltétlen hűség jellemző (a személyleírásban szereplő, „feltűnően csinos” jelző mellett). A népbíróági perében gondosan összegyűjtötték rádióbeszédeinek kéziratait. Egyikben *A nő a nemzet megtartója* címmel a női fizetett munkavállalás ellen érvelt, mert „[a]hol gyermek nem volt, s az új házasságoknál, hol az asszony munkába járása miatt nem is lehetett, ott mértelenül hatalmas erővel az a »nyugati szellemiség«, mely mögött az örök zsidó, az anyagelvűség arca vigyorgott”.¹⁹ Nézetei voltak: „[A] nő helye a családban van. Hivatása az anyaság. Gyermek nevelése. A nemzet jövőjének formálása. A családból való kiemelése csak arra az időre indokolt, ameddig azt a nemzet háborúban állása megkívánja”²⁰ – hogy ezek mennyire találtak követőkre, azt jól tudjuk.²¹ De ennek a mondanivalónak az átadásában nem volt egyedül.

Szálasi 1945. december 14-i kihallgatásán elmondta, hogy Thománé a párton belüli konfliktusban magára hagyta Dücsőné 1942-ben, aki a pártból kizárt Hubay mellett tette le a voksát, és akkor üresedett meg az országos nőszerzői pozíció.²² Dücsőnének, akit a szociális különbségek elleni harc vitt a pártba, elege lett a nyilaspárton belüli nómenklátúra kialakulásából és Szálasi személyiségéből.²³ Thománé ekkor lett a budapesti női szervezet vezetője, Meggyesné pedig a budapest környéki szervezet női vezetője. Majd Szálasi elmondja, hogy – mivel „más alkalmas személyt nem talált” – kinevezte Thománét a vidéki női szervezetek vezetőjének is. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy Lutz Gizella baráti viszonyba került Thománé férjével, aki a zenetanára volt. Mikor pedig Meggyesné a

¹⁸ Meggyes Kálmánné dossziéja BFL 4819/194812., Szálasi 1945. november 16-i kihallgatása.

¹⁹ Meggyes Kálmánné dossziéja BFL 4819/1948 48.

²⁰ Meggyes Kálmánné dossziéja BFL 4819/1948 49., 1943. január 11.

²¹ Lásd Ungváry Krisztián: Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 305–341.

²² Thoma Józsefné Dr., BFL 11/1946 (324/1948, V 47834) 4.

²³ Dücső Jánosné, BFL 893/1949 8. Vallomásában 1945. március 30-án elmondja, hogy Szálasi „néma leventének” és „dalai lámának” hívták, mert nem tudott beszélni, és ha megszólalt, „akkor csak hülyeségeket mondott”.

Kovarcz-féle mozgósítási feladatot megkapta, Thománé lett a Budapest környéki szervezetek vezetője is. Szálaszi készségesen összefoglalta a kihallgatásán Thománé három feladatát: Egyrészt a szociális szolgálat irányítása, mely a *szomszédság-szolgálat* nevet viselte, és a joghátránnyal sújtottak, az úgynevezett *börtönösök* ügyeinek intézése. Másrészt a női öntudat olyan fokra emelése, hogy azok a férfiak párt- és mozgalmi harcát serkenteni tudják. Harmadrészt az anyák hivatásrendjének megszervezése. Végül pedig kijelentette:

„Thoma Józsefné annak a megbízásnak, amit reá ruháztam, legteljesebb megelégedettségemre eleget tett és működésére azt mondhatom, hogy eredményes volt.”²⁴

Thománét a 1946. szeptember 26-i bírósági tárgyalásra hordágyon vitték, mert – orvosi bizonyítvány szerint – „diftéria utáni bénulásban van”.²⁵ Nagyon ügyesen azzal védekezett, hogy „[amit csináltam, annak] semmi köze a nőpolitikához nem volt, és azt nem a nyilaskeresztes pártban, de akármelyik jelenlegi demokratikus keretben kifejthettem volna. Hogy ezt pont a nyilaskeresztes párt keretében tettem, mert részemről meggondolatlanság volt. [...] Az igaz, hogy női vezetőképző tanfolyamot vezettem, de ez is teljesen politikamentes volt.”²⁶ Thománé természetesen minden lehetőséget megragadott, hogy védje magát: a *Népben* megjelent cikket nem tudta letagadni, de a nőmozgalmi rovat név nélkül megjelent híreiről azt állította, hogy azokhoz semmi köze nem volt.²⁷ Thománé állította, hogy soha nem hordott nyilasegyenruhát, csak zöld inget – de még 1945 márciusában is nyilasjelvényt, -gyűrűt és -karkötőt viselt.²⁸ A népbíróság első fokon öt évre és vagyonelkobzásra ítélte, amit aztán a NOT enyhített, mert a vagyonelkobzással nem akarták a családját sújtani.

Az orvosnő, aki csak a nemzettestet akarta gyógyítani²⁹

A szélsőjobbaldali politizálás elfelejtett alakjai az értelmiségi nők. Az egyetemi végzettséget nagy egyéni áldozatok árán megszerzett szélsőjobbaldali nők, akik az első női értelmiségi

²⁴ Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 4.

²⁵ Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 5.

²⁶ Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 8.

²⁷ Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 33. A szépen megírt észrevételt nyilván ügyvédje tanácsára írta.

²⁸ Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 10.

²⁹ A témában lásd még: Pető Andrea: *The Rhetoric of Weaving and Healing. Women's Work in Interwar Hungary, a Failed Anti Democratic Utopia*. In: Yannis Yannitsiotis, Dimitra Lampropoulou, Carla Salvaterra (szerk.): *Rhetorics of Work*. Pisa, University of Pisa Press, 2008. 63–83.

generáció tagjaiként szembesültek a munkahelyi diszkriminációval, és a trianoni határok által elszakított területekről Magyarországra vándorolt, munkavállalásra kényszerült hajadonok mély ellenszenvvel figyelték az „uram-bátyám világ” reprodukálódását a nyilaspártban, mely ellen, mint már említettem, Dűcsőné is fellépett. Az 1938-ban, a Diplomás Nők Egyesülete által végzett felmérés szerint a megkérdezett nők 60 százaléka megszenvedte a diszkriminációt.³⁰ Ezek a nők az antimodernista emancipáció hívei voltak, és ebbe a feleségként, a férfitartneren keresztül anyagi előnyökhöz és egzisztenciális biztonsághoz jutás erkölcsileg nem fért bele. Ők képviselték azt az – Ulrich Herbert kifejezésével – *radikalizált generációt*, mely folyamatosan sodródott a szélsőségek felé.

Magyarország mint *Volksnation* a trianoni szerződés eredménye. A *Magyarország mint megcsontított országtest* képe lehetőséget nyitott a női szerep gyógyítóként való újrameghatározására. A Horthy-rendszer nem hozta létre *a tudás új kánonját*,³¹ hanem a betegségmetaforával magyarázta a történeteket: a trianoni béke, e retorika szerint, a nemzettest kezét, lábát levágta, de a törzs megmaradt.³²

Az akkor működő politikai pártok tehetetlensége az ország problémáinak megoldásában különösen azokat a nőket irritálta, akiknek magasabb iskolai végzettségük volt. Ők kétszeresen is tehetetlennek érezték magukat: mint nők, és mint diplomások, akik többre hivatottak, de a létező férfiuralmú világ nem nyit számukra teret.

A szélsőséges politikai mozgalom női tagjainak egy részét az első generációs középosztálybeli munkavállaló nők adták. Őket érintette elsősorban az ország elszegényedése az első világháború után. Legtöbbjük ekkor is érkezik a Magyar Királyság területére, és – más támogató hálózatok hiányában – a szélsőjobboldali mozgalmakban találja meg a megoldást a problémáira: a munkavállalás alatt megtapasztalt diszkriminációra, illetve az általa hagyományosnak ítélt értékek eltűnésére. A baloldali politikai mobilizálás nem volt számukra alternatíva, hiszen a trianoni békét személyükben is megszenvedték. Hiába volt magas végzettségük – a nők 1895 óta szerezhettek Magyarországon egyes szakmákban diplomát –, ha úgy érezték, a Horthy-rendszer kopottas, feudális rendszere akadályozza az érvényesülésüket. Fogékonyak voltak ugyanakkor a rendszer antiszemita retorikájára, és a „zsidókban” az ország minden bajának okozóit vélték felfedezni.

³⁰ Papp Barbara: *A diplomás nők Magyarországon*. Szakdolgozat, ELTE, 2004. 75.

³¹ Patrick Joyce: *The Historical Meanings of Work*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987. 19.

³² A témában lásd még Cselőtei Nóra: *Transformation in Body Politics in Interwar Hungary*. Szakdolgozat, Közép-európai Egyetem, 2000.

Az orvosnők első generációja már praktizál, és nap mint nap szembesül a társadalmi problémákkal.³³ Van, akit ez a tapasztalat újfajta orvoslási mód, a pszichoanalízis, másokat radikális társadalmi mozgalmak felé vitt. Madarász Erzsébet példája pedig, akiről a fejezet második felében részletesen beszélek, szintén azt mutatja, amit a női munkáról szóló fejezetben bizonyítottam, hogy a munkavállalás és a nőiség hagyományos meghatározása retorikusan nem összeegyeztethető, vagy csak a rasszizmusnak tett kompromisszum árán, mely úgy biztosít nyilvános teret a nőknek, ha harcolnak az „idegen test” ellen.

Az orvosnők radikalizálódásának megértéséhez hasznos Koselleck meghatározása: „nyelvi közösségek meghatározott fogalmak körül szerveződnek [...] van időleges szempontjuk is”.³⁴ Ebben a keretben az orvosnők voltak azok, akik a „nemzettest” meggyógyításában elől járhattak ezekben a különleges időkben. A „különlegesség” az az időleges szempont, ahogy az orvosnők megkísérelték feloldani a női hivatás és az orvosi munkavállalás konfliktusát.³⁵ 1942-ben már 679 orvosnő volt Budapesten, az országos 1207-ből, és 54 százalékuk volt férjnél, az orvosoknak pedig 61,7 százaléka volt nő.³⁶ Az orvosnői hivatás „úri” szakma volt, amit a nők addig űztek, míg férjhez nem mentek. A konfliktust feloldandó, Kokas Eszter megalapította a Magyar Orvosnők Országos Egyesületét 1927-ben (fasiszta, olasz mintára), és tagjaik közül nem zárták ki a zsidókat.³⁷ Retorikájukban nem említették a különleges időket és a nemzet igényeit. A Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete 1929-ben alapult, nőtagozatát Madarász Erzsébet, a tapasztalt politikusnő vezette. A retorika itt világossá vált, mikor tagjaik közül kizárták a zsidókat. A háború előrehaladásával egyre több orvosnő dolgozott a szakmában, de ismét csak a „kivételes helyzet” miatt, és nem az egyenlő szakmai teljesítmény alapján. Az állampolgárság fogalma a *nemzeti hasznossággal* kapcsolódott össze, melynek eredménye egy új, faji alapú állampolgárság volt.

A legismertebb nyilasnőt, Dücső Jánosnét az egyik legelső népbíróági perben, 1945. július 28-án elítélik tíz évre, de méhnyakrákban szenved, és 1948. november 27-én

³³ Szarka Eszter: *Az Orvosnő (1938–1941)*. Kézirat. és Szarka Eszter: Női szerepek és szakmai reprezentáció. Orvosnői identitások a két világháború közötti Magyarországon. *Kút*, 2005/2. 115–138.

³⁴ Reinhart Koselleck: Begriffsgeschichte and Social History. In: Uő: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Massachusetts Institute of Technology, 1985. 74.

³⁵ Lásd Pető Andrea: *Napasszonyok és Holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaklata*. Budapest, Balassi, 2003.

³⁶ Papp Barbara: *A diplomás nők Magyarországon...* 132.

³⁷ Dr. Kokas E: A nők szerepe Olaszország államépítő munkájában. „*MONÉ Magyar Orvos*”, 1942. augusztus 1. 88.

meghal.³⁸ Ő vádolta meg Gönczi Aladárnét (1898–ismeretlen). Göncziné Madarász Erzsébet (aki az orvosnőknél szokatlan módon felvette a férje nevét) a két világháború közötti időszak karizmatikus orvosszónoka, a MONE elnöke, az Egyesült Női Tábor női szakosztályának elnöke, a Meskó-párt tagja volt. A vád nem sokat bíbelődött a vádirat összeállításával, úgy gondolták, hogy egy, amúgy szokatlanul részletes vallomás az egyik nőről a másik nőre elegendőnek bizonyulhat (főleg a később elemzendő, korai népbírószági gyakorlatban), más bizonyítékra nincs szükség.³⁹ 1945. június 27-én, az eredménytelen szembesítés után Madarászt hathavi börtönre ítélik, mert „erősebb férfi rokon rábeszélésére lépett be a pártba.”⁴⁰ Dücsőné elmondta, hogy Madarász „végigszolgált az összes jobboldali pártokat.”⁴¹ Nem mintha ő nem ugyanezt tette volna: indult az Ébredő Magyaroknál, megfordult a Fajvédőknél, és végül a Nyilaskeresztes Pártban lett aktív. Hiába vallotta Dücsőné, hogy Madarász Erzsébet „kiválóan rutinozott népszónok volt, hatalmas anyagával, szinte Jászai-szerű orgánummal és szenvedélyes előadás módjával magával ragadta, valósággal fasciálta, extázisba ejtette a hallgatóságot, annyira, hogy annak női tagjai nem egyszer sírtak, zokogtak vele”.⁴² A népbírószág előtt Madarász elmondta:

„[M]ert én foglalkozásomra nézve orvos vagyok, érzékeny vagyok a szociális kérdésekre. [...] [M]eg voltam győződve arról, hogy a társadalmi gondolataimat csak politikai úton valósíthatom meg.”⁴³

Az a retorika pedig, mellyel ebből a diszkriminált helyzetből ki akart lépni, szükségszerűen vezetett a nyilaspárthoz. Madarász 1971. július 20-án megkapja az erkölcsi bizonyítványt; a Fővárosi Gyerekfogászati Központ Központi Rendelőintézetének műszakvezető főorvosa lesz, és nyugdíj jogosult 73 évesen, ami jó példa a történelmi kontinuitásra.

Az aktivisták

A Nyilaskeresztes Párt női tagjainak egy másik csoportját azok az egyedül élő nők alkotják, akik alsó középosztálybeli származásúak, és kommunikációs stílusukat a pártvezetéssel az állandó panaszkodás jellemzi. Ebből a csoportból származnak a Hűségshék női tagjai is,

³⁸ ÁBTL V 91169.

³⁹ BFL 416/ 45.

⁴⁰ BFL 416 /45. 23.

⁴¹ BFL 416 /45. 36.

⁴² BFL 416 /45. 34.

⁴³ BFL 416 /45., Dr. Gönczi Aladárné vallomása, 1945. június 17. 11.

akik nyilas hitükért börtönbüntetést szenvedtek.⁴⁴ Közülük való Hunyadi Mária angolszakos tanár, akit 1939-ben internálnak nyilas érzelmei miatt, és Szálasi érmet is ad neki tevékenységéért.⁴⁵ Vallomásaikból az is kiderül, hogy a modernitást, a női szerepek megváltozását, s a szerintük ezzel együtt járó erkölcsi züllést okolják azért, hogy nem sikerült férjet találniuk, ami pedig a respektabilitás fő jellegzetessége. Ezért is fogalmazza meg fő teoretikusuk:

„Gyönyörű istentől rendelt hivatása van a nőnek, az ő élete így válik totálissá, a közösség iránti faladatait így teljesítheti be a legjobban. A nemzeti szellemet gyöngíteni és bontani akaró zsidó szellem is tudta ezt jól, ezért igyekezett a család egységét a nő személyén keresztül bontani. Minden rendelkezésre álló eszközzel: irodalom, színház, film, rádió, ezt a célját igyekezett elérni. [...] A családi élet fogalmát kitörölte a szótárból, a pajtásházasságot hirdette. [...] Siralmas volt az eredmény: tisztos családanyák vörös körmű démonnak maszkírozva, bárszéken kuporogva töltötték az éjszakát, őrlöngésig fokozott testkultusz hirdetésétől elkábított munkáslányok egész keresetüket arra költötték, hogy rosszul sikerült másolatai legyenek divatos filmszínésznőknek.”⁴⁶

A magyar szélsőjobboldali nők esetében a németek végső győzelmébe vetett hit fontos tényező volt, de a magyar függetlenség szükségszerűségét mindig hangsúlyozták.⁴⁷ A tagok között megtaláljuk azokat az alsó középosztálybeli nőket, akik a Nyilaskeresztes Pártnál végzett adminisztratív munkájukat egy teljesen hétköznapi, fizetett és biztos állásnak tekintették. A nyilasnők megélték a társadalmi nemi egyenlőtlenségeket a munkahelyükön: csatlakoznak a párthoz, párttagok lesznek, és pártmunkát is végeznek. Ahogy egy 1945 után háborús bűnösként elítélt nyilasnő vallotta:

„1941-ben kerültem összeköttetésbe a nyilaskeresztes mozgalommal. Ebben az időben gyakran beszélgettem Berán Árpád nevű ismerősömmel a szociális problémákról, aki már

⁴⁴ A börtönről, mint a politikai szubjektivitás formálódásának helyéről lásd Polymeris Voglis: *Becoming a Subject. Political Prisoners in the Greek Civil War*. New York – Oxford, Berghahn, 2002.

⁴⁵ ÁBTL V 102649. A népbíróság felmenti és 1953-ban, a személyi igazolvány bevezetésekor önálló gazdálkodó, fuvaros.

⁴⁶ Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármass feladatköre*. Kézirat. Politikatörténeti Intézet Levéltára, 685. f. 1/4. 12.

⁴⁷ A németbarátság anyagi támogatást is jelentett. Lásd a Festetics–Meskó-pártról Dücső Jánosné 893/1949. 10. Hubay Kálmán pártja a japánok felé orientálódott, ez volt az egyik oka az 1942-es szakításnak Szálasi pártjával. (Püski Levente: Festetics Sándor, a „nyilas gróf” politikai pályája. In: *Történelmi tanulmányok 13*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2005. 157–168.)

ebben az időben a nyilas párt tagja volt, és a beszélgetések során az a vélemény alakult ki bennem, hogy a magyar munkásság helyzetén egyedül csak a nyilaskeresztes párt akar és tud segíteni. Ekkor elhatároztam, hogy aktívan részt veszek a nyilas mozgalomban.”⁴⁸

Nem szabad elfelejtenünk: a munkavállaló nők védelme fontos pont volt a nyilaspárt programjában. Természetesen ez az adott kontextusban azt jelentette, hogy a „magyar” női munkavállalót védelmezték az „idegen” munkaadótól.

A nyilas pártaktivista nők esetében van egy csoport, melynek célja egészen más, mint csupán a munkakörülmények javítása. Tisztán hatalmi igényeket fogalmaznak meg, és a világ jobbítását. A nyilaspárt egyes tagjai gyönggyel kirakott nyilaskeresztes brosst vagy gyűrűt hordtak, és a fess, női nyilas egyenruhát varrónőnél csináltatták, vagy férfiruhát viseltek. A nyilaspárt erőszakra épülő hatalmi kört kínált a nőknek, és többen ezért léptek be. Tudatosan részt akartak venni a politikában, mely közismerten nem a nők világa, hiszen céljuk, mint egy missziós mozgalomnak, egy új világ felépítése volt:

„Új, erkölcsi, értelmi és anyagi szempontból jobb világ építése a célunk.”⁴⁹

Kozma Mária⁵⁰ egy ilyen tipikus pártaktivista, aki 1945. április 5-i kihallgatásakor elmondta:

„[E]gy kijelentésem miatt bepereltek és az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatása miatt 3 hónapi fogházra ítélték. Büntetésem Győrben töltöttem ki. Ezen kívül csak egyszer büntettek meg rágalmazásért és becsületsértésért pénzbüntetésre. 1941 áprilisában szabadultam Győrben, Pestre jöttem, és a Metropolban kaptam állást, mint pénztár kezelő. Hazatérésem után is gyakran jártam a pártba, nyilas családokat látogattam és előadásokra jártam. Főleg a szociális munka iránt érdeklődtem és a párt tevékenységében ilyen irányban vettem részt. 1943-ban átképző tanfolyamon vettem részt, mivel a pártban csak az vállalhatott tisztséget, aki ilyen tanfolyamon részt vett. Én szívesen vállaltam volna vezető szerepet is, mivel a nyilas eszme annyira megfogott, hogy így szolgálni akartam. 1941-ben a Hűségsszék tagjává avattak, de ezt a csoportot később betiltották. A Hűségsszék tagjai csak azok lehettek, akik a nyilas eszméért börtönbüntetést vagy internálást szenvedtek. Mikor a Hűségsszék

⁴⁸ ÁBTL V 104 302. 6.

⁴⁹ Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármass feladatköre...* 11.

⁵⁰ ÁBTL V 8761479. 80.

működését újra engedélyezték, 1944. januárban a IV. ker. szervezetének a vezetője lettem. 1944 nyarán zsidó üzletet igényeltem, de könyvkereskedést nem kaptam, csupán a Nyilas Könyv és Lapkiadó Rt. könyvkereskedésének vezetője lettem. Pártéletem során többször beszéltem Szálasival, levelet is küldtem neki, melyben azt írtam: »A IV. ker. párhelyiség legszorgalmasabb látogatója, mint én«. Málnásinál is jártam, kiszabadulásom után magához kéretett, hogy esetleg van-e kártérítési igényem. Endre Lászlónál 1941. évben voltam kihallgatáson. Az *Összetartás* lapnak több alkalommal is adtam be adatokat felhasználás végett. Ezekben a cikkekben a nyilas eszmét dicsőítettem és a párt mellett propagandát fejtettem ki. Előfordult, hogy ezen cikkekben izgattam. Cselekedeteimet, mint meggyőződéses nyilas követtem el, a nyilas eszmét magamévá tettem és azt ma is vallom, és ahol lehet, azt terjesztem.”

Az 1952. október 13-i önéletrajza azonban, amelyet a peranyaghoz csatoltak, egy akkor tipikus fordulatot mutat be: kiderül belőle, hogy nemcsak politizált, hanem a háború végén egy lakást is átvett – úgymond – megőrzésre, és mikor annak a bérlője előkerült, nem akarta a lakást visszaadni, erre az feljelentette. Mikor kiszabadult, felajánlkozott az ÁVH-nál, ahol örömmel fogadták, és elkezdett besúgóként dolgozni, mint a házfelügyelők szakszervezetének, a MNDSZ-nek és Magyar–Szovjet Társaságnak a tagja. A „kisnyilasokkal” kapcsolatos történeti vita eddig elkerülte a házmesternők témáját, pedig a korszak történetének feldolgozásához a személyes kontinuitás érdekes adalékot szolgáltat.

Nagyon vékony volt a választóvonal a rendszer ellen a rendszeren kívüli eszközökkel harcoló pártaktivista, és a között, aki a rendszeren kívüli eszközökkel akar eredményt elérni a rendszeren belül. S mikor majd 1944. október 15. után a rendszeren kívüli eszközök rendelkezésre állnak, a kísértéseknek sokan nem tudnak ellenállni.

Bűnözők

A következő csoportot az alsó középosztályból és az alsóbb társadalmi rétegekből kikerülő, bűnöző „újraelosztók” alkották, akik részt vettek a magyar zsidóság szisztematikus kifosztásában. A népbíróságokon ezek a nők szerepeltek a legnagyobb számban vádlottként. Tevékenységüknek konkrét, anyagi vagy szellemi oka volt: bosszút akartak állni. A soát arra használták fel, hogy megváltoztassák a társadalmi javak elosztását a saját

javukra. Ha a szakirodalom „nyilas nőkről” ír, általában ezt a csoportot érti alatta. Ide tartozott Dely Piroska is, noha a párthoz hivatalosan, valószínűleg, semmi köze nem volt.

Ezek között a nők között voltak mentálisan betegek, és olyanok is, akiknek nyilvánvaló, egyértelmű pszichológiai gondjaik voltak. Egyikük azt vallotta: „László Eszter csókolgatta Szálasi képet, azt mondta, hogy ezért az emberért meghalna.”⁵¹ Másikuk állandóan feljelentgette nyilas párttársait, hogy azok, politikai gyűlés címén, szexorgiákon vesznek részt, és zöld tintát volt csak hajlandó használni aláíráshoz, mint a mozgalmi pályáját a NEP szociális vezetőjeként kezdő Kozma Mária.⁵² Az olyan nő azért kivételszámba ment, mint akinek Szálasi bírósági tárgyalásain sikerült felhívnia magára az éber kommunista rendőrség figyelmét azzal, hogy rendszeresen megjelent a bíróságon és a börtönben is, mert a „Vezér” aurájából akart részesedni.⁵³ Ezért aztán figyelemreméltó gyorsasággal el is ítélték. A „nyilas nőként” elítéltek között nyilvánvalóan elmebetegek is vannak, például az, aki a háború után is kis Szálasi-oltárt tartott otthon mécsessel. Az alábbi vallomás egy tipikus „nyilas nő” története, és tevékenységének leírása:

„1941 áprilisában léptem be a nyilaskeresztes pártba, annak végig tagja voltam, pártiskolát végeztem és ezért 1942-ben körzetvezetővé neveztek ki. 1944. október 15-ig végeztem ezt a beosztást. Feladatom volt a körzet ellenőrzése, agitáció és új tagok beszervezése továbbá felderítés, mely abból állott, hogy kimutatást kellett készíteni a körzetünkben lakókról, hogy milyen érzelműek. Külön kellett jelölni a zsidókat és a kommunistákat... december elejéig, Teréz körúton. Én eleinte itt is tisztviselői munkát végeztem, de a pártszolgálatosoknak nagyon sok dolguk volt, ezért megkértek, hogy segítsék a vallatásnál. Ekkor felmentem és egészen karácsonyig ott teljesítettem szolgálatot vallatósobában. Ezért kaptam Árpád sávos karszalagot. Fegyvert nem hordtam. [...] Én állandóan ott voltam a vallatásoknál, mert a nőket én vallattam és motoztam meg. A vallatás alapján azután vagy a Duna partra vagy a téglagyárba vitték a zsidókat. Beismerem, hogy a zsidó nőket gumibottal és ólmosbottal vertem, és az én vallatásom alapján kivégezték zsidókat. Én személyesen csak egy alkalommal vettem részt kivégzésen ez a következőképpen történt: december 20 körül behoztak többek között három kommunista zsidót.

⁵¹ ÁBTL V 102304. 36., László Gyuláné, 1941-től tag, 1943-tól IX. kerületi körzetvezető.

⁵² ÁBTL V87614., a pornográf jellegű leiratokat lásd 10–16.

⁵³ A perről lásd Karsai Elek, Karsai László (szerk.): *A Szálasi-per*. Reform, 1988. és Karsai László: Reflektor a sötétbe. Szálasi Ferenc naplója 1943. szeptember 15. – 1944. július 18. I–II. *Beszélő*, 2008/3. 54–76. és 2008/4. 60–79.

Ezeket a pártszolgálatosok kivallatták és akkor nem voltam bent a szobában csak a végére érkeztem oda. Miután beismerték, hogy még most is a kommunista mozgalomban dolgoznak, a pártszolgálatosokat vezető Pálkás György ítéletet mondott felettük. Ekkor egyenként átvittük őket a fürdőszobába és ott agyonlőttük őket. Az elsőnek a kivégzésénél én nem voltam bent-ez egy 19-20 év körüli 180 cm magas, fekete hátrafésült hajú zsidó fiatalember volt. A másodikat én lőttem agyon egy gyöngyháznyelű pisztollyal, amit egy Laci nevű pártszolgálatos adott a kezembe, miután előbb működő képes állapotba helyezte. A revolvert a zsidó halántékához tartotta, és meghúztam a ravaszt. A fegyver elsült és a zsidó összeesett, majd rövid kínlódás után meghalt. Ez az ember kb. 40-45 éves, 155-160 cm magas köpcös zömök termetű volt, telt arcú. Szőke Hitler frizurájú, aki sötét sport öltönyt viselt térdnadrággal. A harmadik zsidót is én végeztem ki ugyanolyan módon, mint az előbbi. Személyleírása kb. 175 cm magas, középen elválasztott hullámos fekete hajú, sovány termetű, 28-30 éves fiatalember, oldalt wipla foga volt, sötét ruha volt rajta.”⁵⁴

Ennek a „nyilas nőnek” a története egy nyilasnő története, hiszen egyaránt jelen van a párttagság és az erőszak használata is.

A maszkulin feminizmus képviselői

Az utolsó csoport a lázadó, forradalmi nőkből állt, s leginkább középosztálybeli vagy felsőbb középosztálybeli nők alkották. Iskolázottak voltak, férfiruhában jártak, és szenvedélyesen szerettek lovagolni.⁵⁵ A modernizmus elleni politika az átöltözés gesztusával megnyitotta a korábban elzárt területeket a nők előtt. Szakmai identitásuk elsősorban a lázadáson alapult. Ilyen például a korabeli nemi normák ellen lázadó, középosztálybeli nő, aki katonatiszt apa egyetlen leánygyermekéként nagy szabadságot élvezett. De a cselekvési teret a férfivilágban a nyilas-nőmozgalomban találta meg, ott ki tudott újabb területen tenni, mint aki nyilasegyenruhában, férfi módon üli meg a lovat, és úgy üget végig a város utcáján.⁵⁶ Az apa ellen lázadó lányok figurája többször megjelenik a nyilasnők között.

⁵⁴ ÁBTL V88644 24-25., Mészáros Margit vallomása.

⁵⁵ Open Society Archives, Budapest, HU OSA 357, www.osa.ceu.hu vagy Salzer Vilmosné (ÁBTL V 103779. 42.) „Állandóan csizmában, birseszben [sic] gömbölyű sapkában járt, pisztoly lógott az oldalán. [...] [K]egyelmes asszonynak szólíttatja magát.”

⁵⁶ Békefi Gabriella interjújában emlékszik vissza egy osztálytársára. 1956-os Intézet. Köszönet Tóth Eszter Zsófiának a hivatkozásért.

Petrák Sarolta, akinek a szadizmusa a tárgyaláson a legedzettebbeket is megrendítette, azt mondta:

„Mentségemre szolgáljon azonban határtalan németrajongásom, melyet édesapám, ki németellenessége miatt nyugdíjazását kérte és határozottan háború és nyilas ellenes volt, magatartása sem tudott megváltoztatni, de meg ellensúlyozni sem.”⁵⁷

Az usztasa mozgalomban is nagy szerepet játszottak a középosztálybeli, anyjuk ellen lázadó lányok, akik a harcban és a militarizmusban találták meg a lázadás formáját és egyben az önállóság lehetőségét.⁵⁸

A férfiruhában kegyetlenkedő nők esetei (például Zámboi Antalné esete, aki férfinadrágban, barna trikóban és karszalaggal sétált az utcán)⁵⁹ felvetik a kérdést, hogy az antimodernista emancipáció az öltözködési kódok elutasításával milyen cselekvési teret nyithat meg a nők számára.⁶⁰

Az 1945 utáni közbeszédben azonban a köztörvényes rablók, fosztogatók és gyilkosok, valamint a párttagok női hozzátartozói azért jelentek meg, mert beleillettek abba a nyilvános közbeszédbe, amely arra törekedett, hogy visszaállítsa a háború által megingatott, férfiuralmú társadalmi rendet, és példát statuáljon.⁶¹

Összefoglalás

A szélsőjobboldali nőmozgalmak paradoxonja: hogyan lehet aktív, politizáló nőket „létrehozni” anélkül, hogy kétségbe vonnák a férfi-elsőrendűségen alapuló társadalmi rendet.⁶² Ha meg akarjuk magyarázni, miért jelentek meg olyan nagy számban nők a nyilasmozgalomban, akkor a *relatív hatalom* fogalmát kell használnunk, hiszen a

⁵⁷ BFL 3102/1948., 17252/1949., 455/1957. 71.

⁵⁸ Rory Yeomans: *Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae...* 686.

⁵⁹ ÁBTL V 47832. 16.

⁶⁰ BFL 21847/1949. 12. Ilyen például Kozma Andor és társai esete, ahol katonaszökevénynek vélt magyarokat kínoztak egy nő, Dévai Kamilla jelenlétében, aki „nő léte részét vett a kínzásokban”. A per érdekessége, hogy a bíróság „viszont enyhítő körülményként mérlegelte, hogy aktív részt vett az ellenállási mozgalomban, Vitányi Iván tanúvallomása [alapján], és tettét bizonyos fokig befolyásolta gyenge idegállapota [csatolt orvosi bizonyítvány] és aránylag kisebb tevékenysége.” Ezért a kivételes szépségű nőt nem ítélik kényszermunkára, mert „igazoltan alkalmatlan ilyen büntetés kiállítására”, hanem végül három évet kap.

⁶¹ A háború után a „szükségben született matriarchátus” lebontásáról lásd Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők története (1945–1951)*. Budapest, Seneca, 1998.

⁶² A fogyasztásról mint az *agency* egy fajtájáról lásd Victoria de Grazia: *Nationalising Women. The Competition between Fascist and Commercial Cultural Models in Mussolini's Italy*. In: Ellen Furlough, Victoria de Grazia (szerk.): *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective*. Berkeley, University of California Press, 2000. 337–358.

nyilasmozgalomban csak férfiakat látunk. Női hatalom születhet olyan helyzetben is, ahol a hivatalos diskurzus szerint deklaráltan nincs is hatalmuk, de éppen ez a hatalomhiány adhatja a hatalmat. A *croix de feu*-ben, a francia első világháborús veteránok nyilvánvalóan főleg férfitagokra épülő szervezetében, amit a háború megrendítette „férfias” értékek helyreállítása érdekében hoztak létre, a nők polgári származásukat, szakmai hátterüket, s főleg a katolikus egyházhoz fűződő intézményi kapcsolataikat használták fel, hogy saját politikai programot alakítsanak ki.⁶³ (Például a Ku-Klux-Klan második hullámához is tízezer számra csatlakoztak nők, akiknek sikerült elérniük, hogy a fehér, protestáns és magát felsőbbrendűnek tekintő férfi ideálképébe beletartozzon az is, hogy nem veri a feleségét és nem issza el a munkabérét.⁶⁴) Minél erősebb tehát a domináns csoport, annál inkább részesül a hatalmából a relatív (és nem abszolút) gyengébb is.⁶⁵ Tehát hiába szerepel a megkérdőjelezhetetlennek tűnő dichotómiában a „férfias” mint politikai és a „női” mint társadalmi, a nők kihasználhatják ezt a nyelvezetet, és a relatív alárendelt helyzetükből politikai tényezőkké válhatnak.

A népbírószági tárgyalások során, melyeket a Magyar Kommunista Párt szorgalmazott a leghatározottabban, életfontosságú volt, hogy nyilvánosan kimondják az előző politikai rendszer felelősségét.⁶⁶ Ezzel a háború utáni felelősségre vonás szovjet mintáját követték.⁶⁷ Magyarországon a „nyilas” címkét szabadon használták a közbeszédben és a tárgyalásokon. Ezt bizonyítja a Dely-per is. Nyilaskeresztes tagsági iratokat csak ritkán találtak a házkutatások során, ezért a legtöbbször elég volt, ha valakinek nyilaskeresztes karszalag volt a birtokában, vagy valaki azt vallotta, hogy látta azt viselni, és máris a „Nyilaskeresztes Párt tagjának” kiáltotta ki a népbírószág, ami súlyosbította a büntetési tételt. Ráadásul a háború utolsó hónapjaiban, a káoszban, szinte bárki hozzájuthatott nyilaskeresztes karszalaghoz, tehát sem hivatalos tagság, sem felvételi eljárás nem volt szükséges (vagy egyáltalán lehetséges), mert a Vörös Hadsereg gyorsan közeledett. A „nyilas” tehát politikai címke, és nem egy tényleges párttagság kategóriája volt, mely egyrészt kibővítette a bíróság politikai cselekvési terét, másrészt leszűkítette az elkövetők

⁶³ Kevin Passmore: Planting the Tricolor in the Citadels of Communism. Women's Social Action in the Croix de feu and the Parti Social Français. *The Journal of Modern History*, 71/4. (1999. december.) 814–851.

⁶⁴ Kathleen M. Blee: *Women of the Klan. Racism and Gender in the 1920s*. Berkeley University Press, 1991.

⁶⁵ Kevin Passmore: Planting the Tricolor in the Citadels of Communism... 818–819.

⁶⁶ Erről bővebben Pető Andrea, Patricia Chiantera-Stutte: Populist Use of Memory and Constitutionalism. Two Comments. *German Law Journal*, 2005/2. 165–175. (Special Issue on Confronting Memories: European “Bitter Experiences” and the Constitutionalisation Process.)

⁶⁷ Alexander Viktor Prusin: Fascist Criminals to the Gallows. The Holocaust and the Soviet War Crimes Trials December 1945 – february 1946. *Holocaust and Genocide Studies*, 2003/1. 1–30.

kategóriáját, hiszen kimaradtak belőle azok az elkövetők, akik formálisan nem kötődtek a nyilaspárthoz. Így lettek láthatatlanok.

Magyarországon az ellenállás csekély volt, a náci Németországgal való együttműködés pedig széleskörű.⁶⁸ Az 1945 utáni időszakban minden politikai erő abban volt érdekelt, hogy a Nyilaskeresztes Pártot kriminalizálja: hogy a marginális elemek pártjának ábrázolják, és csak őket hibáztassák a második világháborús veszteségekért. A kommunista párt és a korábbi politikai elit közös célja volt, hogy a kollaboráció felelősségét a nyilaskeresztesekre hárítsa. A két csoport abban is egyetértett, hogy a felelősséget a németekre kell tolni, elhallgatva a magyar közigazgatás és intézmények felelősségét abban, ami a második világháború alatt Magyarországon történt.⁶⁹ Így minél több „nyilas” került a bíróság elé, annál jobb volt. De eddig a történetírás néhány csoportot láthatatlanná tett, e fejezetnek pedig az volt a célja, hogy bemutassa, hogy keletkezett ez a láthatatlanság, milyen következményekkel járt, valamint hogy ezt a láthatatlanságot megszüntesse.

⁶⁸ Deák István: A Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary. In: István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press 2000. 39–74.

⁶⁹ Az osztrák „első áldozat” mítoszához hasonlóan lásd erről Gerhardt Botz: Österreich und die NS Vergangenheit: Verdrängung, Pflichterfüllung, Geschichtsklitterung. In: Dan Diner (szerk.): *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?* Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 1987. 141–152.

4. fejezet

A népbíróságok vizsgálatának módszertani kérdései

A bíróságok működését és a történész munkáját hasonlította össze az átmeneti igazságszolgáltatásról írott munkájában Eltringham.¹ Rámutatott, hogy a történész, a bíró és az ügyvéd az emlékezet aktorai, akik a tanúkihallgatással az emlékezet egy formáját hozzák létre és foglalják írásba. Az egyetlen különbség egy büntetőbíró és egy történész között, állítja Eltringham, hogy a történésznek nem kell döntést hoznia egy adott határidőn belül.²

A kötet elsősorban szóbeli forrásokra: vallomásokra, interjúkra alapul. A túlélőktől az egyetemi irodámban készült, tematikus interjú során azt kértem, emlékezzenek vissza az 1944. október 15-i napra és arra, hogyan és mikor beszéltek róla. Külön kérdést tettem fel a népbírói részvételről, és arról, hogy beszélgettek-e a népbíróságon történetekről. Grele mutatta ki azt a három szintet, ahol az interjú értelmezhető. Az első az *elbeszélési szint*, melyben verbális és nonverbális elemek jelennek meg, a második az interjú *társadalmi struktúráját* „játssza el”, reflektál az interjúhelyzetre, a harmadik pedig a *történeti narratíva ideológiai szerkezetére* reflektál, azaz az interjúkészítő és az alany közötti beszélgetés azok között a „politikai területek” között jelenik meg, melyek használatával beszélnek.³ A túlélők az interjúk során először pozícionálták magukat mint túlélők, akik a szüleim generációjához tartoznak, és elmondták a tapasztalataikat egy gyerekük korabelinek, abban a keretben, mely az elmúlt időszakban kialakult az eseményről. Kérdéseket, melyek a népbírói anyagok

¹ Nigel Eltringham: “We Are Not a Truth Commission”. Fragmented Narratives and the Historic Record at the Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of Genocide Research*, 11/1. (2009. március.) 55–79.

² Nigel Eltringham: We are not a Truth Commission... 64.

³ Ronald J. Grele: History and the Language of History in the Oral History Interviewing. Who Answers Who's Question and Why. In: Eva M. Macmahon, Lacy Kim Rogers (szerk.): *Interactive Oral History Interviewing*. Hillsdale, N. J. Lawrence Earlbaum Publishers, 1994. 2.

pontos ismeretén alapultak, csak akkor tettem fel, ha az elbeszélés véget ért. Ez a keret (amit Grele *politikai területnek*, Lomsky-Feder pedig *emlékezetterületnek* hív) az a tér, ahol az emlékezet jelentésének újra- és újraértelmezése megtörténik.⁴ Ennek elemzése esetünkben különösen izgalmas, hiszen az esemény óta eltelt több mint ötven évben ez az „emlékezetterület” folyamatosan változott a politikai rendszerekkel együtt.

A Szamocseta-monológ elkészítése különleges módszertani kihívást jelentett.⁵ Míg megvan a saját véleményem az általam évek óta vizsgált perről és hatásáról, a *narratív interjúzás* technikája lehetővé tette, hogy ne erőltessem rá az interjúalanyra a nézeteimet.⁶ Ugyan az interjúalany először beszélt gyerekkoráról másnak, az interjú nem lett *emlékezetterület*, mert az újraértelmezés nem történt meg.

Néhány, eredetileg szóbeli forrás azonban írott formában került a birtokunkba: a rendőrségen illetve a népbíróságon tett vallomások írott változatai. Ezek egyrészt abban különböznek az általam készített interjúktól, hogy ott feltettek olyan kérdéseket is, melyek világosan jelezték, milyen választ várnak rájuk (ha Vansina megkülönböztetését használjuk),⁷ másrészt pedig míg az általam készített interjúkban az alanyok mondják el a véleményüket, a kihallgatási jegyzőkönyvekben sokszor a bíró foglalja össze és diktálja le az elhangzottakat a jegyzőkönyv számára. A szóbeli és írásbeli források *intellektuális technológiája* (Gyáni kifejezésével) ebben az esetben nem szétválasztható,⁸ hacsak nem a *performativitás* szempontjából.⁹ A következőkben áttekintem azokat a módszertani problémákat, melyek az elemzésnél ebből a szóbeliségből adódnak: az intézményi politikát, a titkosság és az igazság kapcsolatát. A fejezetben megvizsgálom az oral history mint eszköz és elemzési módszer használhatóságát.¹⁰

⁴ Edna Lomsky-Feder: Life Stories, War, and Veterans. On the Social Distribution of Memories. *Ethos*, 32/1. (2004.) 82–109.

⁵ Kathleen M. Blee: Evidence, Empathy and Ethics. Lessons from Oral Histories of the Clan. *Journal of American History*, 80/2. (1993. szeptember.) 596–606.

⁶ Rebecca E. Klatch: The Methodological Problems of Studying a Politically Resistant Community. In: Robert G. Burgess (szerk.): *Studies in Qualitative Methodology. A Research Annual. (1.)* London–Greenwich–Connecticut, JAI Press, 1988. 73–88.

⁷ Jan Vansina: *Oral Tradition. A Study of Historical Methodology*. New Brunswick, Transactions Publisher, 2006. 29–30.

⁸ Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra. Kapcsolatuk ellentmondásossága. *Történelmi Szemle*, 2011/2. 150.

⁹ Lásd Judith Butler: *Problémás nem*. Budapest, Balassi, 2007.

¹⁰ Lásd Pető Andrea, Klaartje Schrijvers: The Theatre of Historical Sources. Some Methodological Problems in Analyzing post-WWII Extreme Right Movement in Belgium and in Hungary. In: Berteke Waaldijk (szerk.): *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*. Pisa, Edizioni Plus – University of Pisa Press, 2006. 39–63.

A szakirodalomban általános a vélemény, hogy „a zsidó túlélők, és általában a túlélők képtelenek voltak a teljes kép felvázolására, mert az ügyész stratégiája az írott dokumentumokat részesítette előnyben a törékeny emlékezettel szemben”.¹¹ Ezt a megközelítést, amit a bíróság használt, tették magukévá a történészek is, elsősorban Raul Hilberg, aki a szóbeli forrásokat megbízhatatlannak tartotta. Ez folyamat, a túlélők vallomásainak háttérbe szorulása nem érvényes a magyar viszonyokra, és főleg nem a Delyperre. A második világháború utáni időszakban, amely szélsőséges politikai hatalmi viszonyokat teremtett, a soá túlélőinek történeteit éppen hogy kizárólag a bíróságon hallgatták meg.¹² A komplex elhallgatási és elmondási folyamatok mellett kulcsfontosságú a népbíróági tárgyalások elemzése, mert ott a túlélőknek és a tanúknak lehetőségük volt érdekeik érvényesítésére, és arra, hogy emlékeiket és tapasztalataikat elmondják az adott keretek között, s ezért a tárgyalások elbeszélte történelemként való elemzése segít megérteni a kötet egyik célkitűzését: a kommunikatív emlékezet mint jogi emlékezet működését a kulturális emlékezet kialakításában.

Intézményes háttér: a dokumentumokat létrehozó intézmények

Magyarországon a népbíróságok a második világháború utáni igazságszolgáltatás keretei közt alakultak ki, 1945-ben; kialakulásukat a következő fejezetben elemzem részletesebben.¹³ Az 1946. évi 7. törvény (*a demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről*) megváltoztatta az igazságszolgáltatás jellegét: a népbíróságok egyben az osztályharc eszközévé is váltak. Az elemzett perek (Delyé és a Szamocseta–Strucky családoké) a „tisztá” második világháború utáni politikai igazságszolgáltatás rendszerébe tartoznak, hiába igyekezett Lichter belekeverni a Struckyéknál megforduló „gyanús” társaságot.

¹¹ David Bloxham: From Streicher to Sawoniuk. The Holocaust in the Courtroom. In: Dan Stone (szerk.): *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke, Palgrave–Macmillan, 2004. 401. (Saját fordítás.)

¹² Selma Leydesdorff: A Shattered Silence. The Life Stories of Survivors of the Jewish Proletariat of Amsterdam. In: Luisa Passerini (szerk.): *Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories*. (1.) Oxford, Oxford University Press, 1992. 145–165. A csehszlovák eset irodalmi-oknyomozó feldolgozását lásd Helen Epstein: *Anyám nyomában*. Budapest, Balassi Kiadó, 2004. (Feminizmus és történelem.)

¹³ Lásd Pető Andrea: Népbíróság és várvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006/1. 41–72. és Deák István: Elnyomás vagy megtorlás? Háborús bűnösök pereit a második világháború utáni Magyarországon. *2000*, 1998/3. 6–10.

A tárgyalások iktatókönyvéből tudjuk, hogy a Budapesti Népbíróóság és a Budapesti Népjogvédelem anyagának egy része (akkori felmérések szerint kb. 30 százaléka) 1975-ben került át a Fővárosi Bíróságról a Budapest Főváros Levéltárába.¹⁴ Ugyanakkor 1975-től egészen 1989-ig a Belügyminisztérium folyamatosan adott át népbíróósági aktákat a BFL-nek. Vagyis a Budapesti Népbíróóság megszűnte után valamikor az irattári anyag egy jelentős része az államvédelemhez került – a szürke borítós akták (ahonnet alulról kivágták a vizsgálati, azaz a V-számot) ilyenek voltak, ezeket akkor rendezték, lefűzték. Mindenesetre 1989 után is bőven maradtak meg népbíróósági akták, aktarészletek a BM-nél, amelyek egy része aztán a Történelmi Hivatal megalakulásakor került át, a többi állambiztonsági irattanyaggal együtt. A Dely-ügynek (mint úgynevezett fontos ügynek) egy példányát az ÁBTL őrzi. Ezeknek az ÁBTL-es dossziéknak a teljes irattári jegyzéke a mai napig nem ismert, ellentétben a BFL-ben őrzött anyagokkal, ahol az iktatókönyv hozzáférhető. Ez tartalmazza az időközben megsemmisített dossziékban szereplő neveket. Ezek alapján 70 000 elkövetőből 6300 a női elkövetők és háborús bűnösök száma. Ezeknek a női elkövetőknek, akik nem mind bizonyultak bűnösnek, a részletes kvantitatív elemzését az egyik következő fejezet tartalmazza.

Titkos források – a források titkossága

A népbíróósági folyamat szereplői igyekeztek, sőt még ma is igyekeznek megőrizni titkaikat.¹⁵ Ez a legfontosabb túlélési és védekezési stratégiájuk.¹⁶ Nemcsak az elkövetők rokonai, hanem a túlélők, azok gyerekei, de a meginterjúvolt volt népbíró, ÁVH-s operatív tiszt is anonimitást kért eleinte az interjú során, mely mutatja, hogy a múlt nem vált történelemmé. A történelem nyitott történet maradt, lezárás nélkül.¹⁷

„*L’histoire se fait avec des documents. [...] Pas de document, pas d’histoire!*”¹⁸ Langlois és Seignobos 1898-ban megfogalmazott pozitívista krédója mind a mai napig kísérti a történészeket. Hogyan kutassuk a történelmet, ha nincsenek elérhető dokumentumok,

¹⁴ A háború utáni igazságszolgáltatásnak más kelet-európai országokban is hasonló története van, például: Andreas Hilger, Ute Schmidt, Günther Wagenlehner (szerk.): *Sonjetische Militärtribunale. Die Verurteilung deutscher Kriegsgefangener 1941–1953. (1.)* Köln, Böhlau, 2001. A 37 000 német katona ellen lefolytatott perekről. Olaszországról lásd: Augusto Cherci, Enrico Manera (szerk.): *Memoria e Giustizia. Sreagi, crimini di guerra, processi, Italia 1943–1945.* Roma – Milano, Nuova Iniziativa Editoriale, 2003. (Giorni di Storoia. 8. köt.)

¹⁵ A volt nyilasok emlékezetéről a családban lásd Pető Andrea: Népbíróóság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006/1. 41–72.

¹⁶ Az olasz esetről lásd *Studi Storici* 1998/4. száma, különösen Giovanni Salvi: *Occulto e illegale. La gestione degli archivi e il controllo di legalità.* 1043–1059.

¹⁷ Ewa Domanska: Toward the Archontology of the Dead Body. *Rethinking History*, 2005/4. 389–413.

¹⁸ „A történelmet a források csinálják. [...] Források nélkül nincs történelem!”

legyen szó akár Dely korábbi életéről, Széplaki hollétéről, vagy a feltételezett *kemény tényekről*? Kinek adjunk igazat, ha az egyik szava áll szemben a másik szavával? Mit tegyünk, ha nem jutunk hozzá a forrásokhoz, vagy ha a források tudatosan az események többféle verzióját mondják el? Mi a helyzet a vélemények, eszmék, szóbeszédnek, az úgynevezett *puha tények* kutatásával? Tekinthető-e *puha ténynek* egy érzelm, mely aztán *kemény ténybe*z, például gyilkossághoz vezet?

A vallomásokban szavak állnak szavakkal szemben. Ha megvizsgáljuk a vádlottak védekezési technikáit, azok első csoportja is ezt képezi le: az elkövetők szóban először azzal védekeznek, hogy ők ott sem voltak. Ha bizonyítják, hogy ott voltak, akkor azzal védekeznek, hogy nem azt mondták, amit a tanú állít. A második csoport tagjai azt állítják, hogy a nyilasok kényszerítették őket arra, amit tettek: olyanokra hárítják a felelősséget, akikkel lehetőség szerint már nem lehet őket szembesíteni. A tárgyi bizonyítékok pedig csak a legritkább esetben kerültek elő, mert addigra már a jól működő feketepiacon értékesítették azokat: Szamocseták is visszaadták, amit muszáj volt, a többiről pedig azt állították, hogy a nyilasok vagy az oroszok vitték el.

A vélemények és eszmék azonban a „valódi tények” körül kristályosodnak ki: tizenkilenc ember meghalt a Csengery utcában, és az ott lakók vagyontárgyait elrabolták. Megtalálhatjuk az ezekről a tényekről szóló tudósításokat az újságokban, emlékiratokban, bírósági vallomásokban, magánlevelekben és a szájhagyományban. Sokszor az ezek körül a tények körül kialakult vélemények és elméletek nem vágnak egybe a valósággal, mint például hogy ki mikor hol volt a végzetes napon a Csengery utcában. De éppen ezért fontosak a kutatók számára. Végül is az *adatok* és *tények* szándékos vagy önkéntelen megjelenítése az adott időben élő emberek mentalitásának tanulmányozását teszi lehetővé. Ráadásul a hamis információk szándékos közvetítésének elemzése, mint például a népbírói tárgyaláson elhangzott önmentő vallomások esetében, melyek közül ebben a könyvben jó néhányat elemzünk, gyakran hasznosabb a történelemírás fejlődése szempontjából, mint maguk a rideg tények. Ezek az úgynevezett „nem-események” ugyanolyan, de néha nagyobb hatással vannak a közvéleményre, mint a „valódi” események. Gondoljunk csak Dely Piroska „nyilas nőként” való megjelenítésére, mely kulcsfontosságú jelentőségű a per során, pedig a kemény tényektől távol állt. Ennek köszönhető többek között, hogy aktájának egy részét az ÁBTL-ben tartották vissza, mint „politikailag fontos nőét”. Az eseményekről alkotott narratíva létrehozása sokszor elvonta a figyelmet a valódi történetekről, mint Dely esetében is történt: a perben senkit nem érdekelt, hogy konkrétan

kik lőttek, az valahogy nem volt „fontos tény” a tárgyaláson; fontosabb volt, hogy Dely „nyilas nő”.

A népbíróági tárgyalások a rendőrségen, a vizsgálati szakaszban és a tárgyalóteremben tett vallomásokra alapulnak. Brooks könyvében azt vizsgálta, hogy mik a következményei annak, hogy a vallomás műfaja és intézménye vallásos gyökerekkel rendelkezik.¹⁹ Freud alapján megkülönböztette a *pszichikai igazságot* és a *materiális igazságot*. Ez a kettéválasztás segít kitörni az igaz-hamis kettősségből. Brooks rámutatott arra, hogy a vallomás a modern ego születésének alapja.²⁰ A vallomás, ahogy ma ismerjük, a szóbeli kultúra része: kitüntetett kommunikációs forma, mely titokzatos, de egyben hatalommal is bír.²¹ A vallomás folyamata során interszubjektív dialógus jön létre, hiszen azt kell a vallomásban elmondani, amit elvárnak, ezért „a vallomást tevő a vallomás tényét (ez ideális esetben igaz a pszichoanalízisre is) egyén feletti, személytelen módon teszi meg abban az értelemben, hogy ezek az intim és személyes diskurzusok egy arcnélküli entitásnak vannak felajánlva, a felmentést olyan személy adja, akiből hiányzik a személyiség”.²² A vallomásban a szubjektív (pszichikai) igazság hangzik el, nem „az Igazság”. Ebből a szempontból érdemes összevetni a Strucky–Szamocseta vallomásokat a két perben, vagy Dely különböző vallomásváltozatait arról, hogy hogyan került a Csengery utcába. Szubjektíve minden vallomásuk igaz, és akár meg is történhetett volna, mégis egyetlen megtörtént változat van, amely az *interszubjektív igazság* során rajzolódik ki. A Dely-perben Lichter és a többi tanúskodó túlélő szemtanú közreműködésével létrehozták az „Igaz”, azaz a *materiális narratívát*, amit aztán a jegyzőkönyv és az ítélet rögzített.

A bírósági vallomások elemzése azért bonyolult, mert a vallomásokat a vádlottak az elképzelt elvárásoknak megfelelően, és bizonyos stratégiák szerint alakították és fejezték ki. Nincs olyan ember, aki magára nézve tudatosan terhelő vallomást tenne a bíróságon, bár sokan ilyen-olyan megfontolásból, vagy éppen különféle kényszerítő eszközök hatására beismerik a bűnösségüket. Az általunk vizsgált két perben, valamint a forrásjegyzékben közölt perek esetében kényszerítő eszközök alkalmazása nem történt (kivétel: Struckyné, aki állítja, hogy kihallgatásánál bottal a kezére vertek, de ez lehetett a tudatos védekezési stratégia része, hiszen neki például volt fizetett ügyvédje). A kényszerítő eszközök

¹⁹ Peter Brooks: *Troubling Confessions. Speaking Guilt in Law and Literature*. Chicago, The University of Chicago Press, 2000.

²⁰ Peter Brooks: *Troubling Confessions*... 54.

²¹ Peter Brooks: *Troubling Confessions*... 95.

²² Peter Brooks: *Troubling Confessions*... 101.

hiányának talán az lehetett az oka, hogy ezek a nők nem „fontos” nők voltak, akik ellen érdemes lett volna erőszakot bevetni, vagy nők ellen általában kevésbé használtak erőszakot a kihallgatásnál, vagy hogy ekkor még a magyar igazságügyi rendszer szovjetizálása még csak éppen hogy megkezdődött. A Szovjetunió területén lezajlott perek esetében a vádlottak különböző kényszerítőeszközök hatására „nyíltan” vállalták bűneiket, de ez egy más jogi és kvázi-vallásos kultúrába illeszkedik.²³ Ha a vádlott a népbíróság előtt tesz vallomást, olyan kulturális eszköztárból válogat, melynek segítségével a lehető legjobban tudja előadni azt, amit a saját érdekében el akar mondani. Mindezt teszi a jogi intézmény tisztségviselői által feltett kérdésekre válaszolva. A következőkben azt elemzem, milyen tényezők befolyásolják ezt a választást, mert tisztázni kell azt a folyamatot, ahogy az emberek az önmagukra vonatkozó állításokat megfogalmazzák, megformálják, és múltbeli döntéseiket és tetteiket a különleges körülményekre hivatkozva magyarázzák, melynek során egy képet alakítanak ki önmagukról. Teszik mindezt egy nem minden kockázat nélküli helyzetben.

Első pillantásra nyilvánvalóan adódik az oral history módszere az elemzéshez.²⁴ Az oral history önmaga megteremti a kritikai módszert és a kutatás műfaját; tehát olyan módszert kínál, amellyel elemezhetők a téma szempontjából fontos női szubjektivitás változó formái, ahogy azok a magyar népbírósági tárgyalásokon megjelentek.²⁵ Selma Leydesdorff mutatott rá az oral history használatával kapcsolatban:

„Mint oral historyval foglalkozó történészek, nem teljesen ismerhetjük meg mások tapasztalatait. [...] Nekünk csak azt mondják, amit az elbeszélő lát az elbeszélés pillanatában, és az ahhoz kapcsolt akkori értelmezést.”²⁶

Ez az értelmezés az adott kontextusban dolgozható fel, ami újra meghatározza az esemény történetét, és keretet ad a politikai következtetéseknek.

Az oral history módszere szerint az emlékezés folyamata mindig fájdalmas és bonyolult, és befolyásolják a változó hatalmi viszonyok. Azokban az időszakokban,

²³ Alexander Viktor Prusin: *Fascist Criminals to the Gallows. The Holocaust and the Soviet War Crimes Trials December 1945–February 1946. Holocaust and Genocide Studies*, 2003/1. 16–17.

²⁴ Szintén elkövető elemzése: Udvarnoky Virág: „Van már nekem annyi élettörténetem...!” In: Rainer M. János, Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv XI.*, Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 111–126.

²⁵ A háború emlékezetének kialakításánál fontos, hogy a női emlékek, melyeket nem rögzítenek dokumentumok, megjelenjenek: Penny Summerfield: *Reconstructing Women's Wartime Lives. Discourse and Subjectivity in Oral Histories of the Second World War*. Manchester, Manchester University Press, 1998.

²⁶ Selma Leydesdorff: Introduction. In: Selma Leydesdorff, Luisa Passerini, Paul Thompson (szerk.): *Gender and Memory*. New Jersey, Transactions, 2005. XIII.

melyekben a kulturális kódok bizonytalanok, tehát az átmeneti időszakokban vagy átalakuló bíróságokon, az emlékezés még problematikusabb. Ez történt közvetlenül a második világháború után is. Az ismert politikai keretek eltűntek, a korábbi referenciarendszerek értelmetlenné váltak. Hiába hivatkozik Dely a német tábornok szeretőjére, az kevésbé hatja meg a népi rendőrség tagjait, annál inkább Lichter vallomása a „nyilas nőről”. Ebben a politikai vákuumban a bíróság előtt elmondott személyes történetek lehetőséget kínáltak az emlékezésre, és lehetőséget nyújtottak arra is, hogy létrehozzák és újra meghatározzák az új politikai keretet. Ugyanakkor felmerül jó néhány módszertani és elméleti kérdés, amelyeket meg kell próbálnunk megválaszolni, mielőtt kijelentenénk, hogy a bírósági vallomásokat oral historynak tekinthetjük.

Az oral history műfaja és módszere az 1960-as években alakult ki; az ezzel dolgozó történészek elutasították az elitista történelemszemlélet kereteit. Igyekeztek alternatív módszert kidolgozni a felülről lefelé irányuló kutatási módszerrel szemben. Korábban a történetírás nem mutatott érdeklődést a hétköznapi emberek emlékei iránt; most az oral history módszerének köszönhetően az ő „hangjukat is hallani lehetett”. Ez a politikai törekvés a női elkövetők, így Dely Piroska szempontjából problematikus, hiába a kötet célja a mikrotörténeti esettanulmány bemutatása. A Dely-ügyről vastkos dossziék állnak rendelkezésre, benne a vele és róla felvett vallomásokkal. Dely attól „lépett be” a történetírásba, azaz lett hangja, hogy elkövető, és tizenkilenc halott kötődik a nevéhez. Ugyanakkor mivel „csak” női elkövető, ezért a fősodor történetírása szerint megint „nem fontos”. Amikor a mozgalmi túlfűtöttségtől mentes kutatók megkérdőjelezték a korábbi kutatók paternalisztikus elképzelését, és „hangot adtak” a társadalmilag és történetileg elnyomottaknak, újabb probléma keletkezett: tekinthető-e egy népbírósági tárgyalás olyan térnek, amelynek az a célja, hogy „teret adjon” az elkövetőknek? Ez csak abban az egyetlen esetben van így, ha a népbíróságot olyan intézményként határozzuk meg, melynek célja a normatív értékek átadása és elterjesztése, nem csupán a büntetés.

A szóbeli történetek lejegyzői az első korszakban, a hatvanas években adottnak vették, hogy a történet mesélője a történetmondás irányítója, ám a szöveg később a kérdező és a kérdezett közös munkájának eredménye lett. Maguk a történetek – az oral history szakemberei szerint – a kérdező és a kérdezett közösen létrehozott szubjektivitásai, az emlékezés közös terei. A vallomások feltett kérdések alapján hangzanak el, tehát a kérdések döntően meghatározzák, mi mondódik el: ahogy a Dely-perben sem került szóba sok minden, amiket Struckyék igyekeztek nem bolygatni. Ezért fontos az ügyvédek szerepe,

mert ők azok, akik a vádlottakon keresztül is beszélve mondják el a történeteket a bíróságon, és működésüket lényegileg meghatározza a bevezetőben említett „politikai terület”.

A szóbeli történetek leírásának eredeti, forradalmi célja az volt, hogy megváltoztassák a világot azáltal, hogy „igaz” történeteket mondatnak el, s a történetek elmondásának majd emancipatív hatása lesz. Ha a népbíróságon elmondott történeteket oral historynak vesszük, látjuk, hogy a népbíróságok megosztott emlékezete, az Európában máshol is újjáéledő szélsőjobbboldali pártok, melyek megkérdőjelezik az antifasiszta diskurzust, világossá teszik, hogy ezt a „forradalmi” célt nem teljesen érték el, tehát a népbíróság mégsem tekinthető oral historynak. A népbíróságok hatékonyságának elemzésénél erre a kérdésre még visszatérek.

Az oral history szakirodalmát gyakran az a mítosz jellemzi, hogy a szóbeli vallomásokból megtudhatjuk az addig rejtett „igazságot”.²⁷ Az interjú során a kérdezőt hatalom nélküli társadalmi pozícióban képzelik el. De az átmeneti igazságszolgáltatási korszak tárgyalásai során, ugyanúgy, mint az igazságszolgáltatás más szintjein is, ugyanannak a történetnek többféle változatát ismerhetjük meg, és az egységes változat létrejötté a hatalmi viszonyoktól függ.²⁸ Az átmeneti időszak bírósága, igazságszolgáltatása átmeneti igazságot eredményezett.²⁹ A szóbeli történetek (oral history) elemzésének fő kérdése éppen az, hogy a jelenkor eseményeinek akkori olvasatát hogyan lehet lefordítani a jövő számára; hiszen a történet akkori elmesélésének a célja a jövő befolyásolása volt, például az ítélet befolyásolása.³⁰ Ilyen módon az elemzésben a hatalommal és az identitással, nem pedig a kiderülő „igazsággal” kell foglalkoznunk. Az emlékezetnek az *átmenetiség* a legjellemzőbb vonása, mely egyúttal teret teremt a szubjektív új narrációs formáinak. Ebben az értelemben a népbíróságok teremtették meg azt a helyet, ahol – a családon és a zsidó szervezeteken kívül – egyedül el lehetett mondani a háborús bűnök történetét. A sajtó tudósított az eseményekről, kezdtek megjelenni nyomtatásban a visszaemlékezések, de állításom szerint az átmeneti igazságszolgáltatás intézményrendszere volt az, ami

²⁷ Lásd az oral history módszerének pszichoanalitikus értelmezését: Anna Vidali: Trauma és történelem, *Múltunk*, 2006/2. 258–278.

²⁸ Lásd Pető Andrea: Writing Women's History in Eastern Europe. Toward a Terra Cognita? *Journal of Women's History*, 2004/3. 173–183.

²⁹ MOL XIX-I-F-44., Dr. Szűcs János 1946. november 11-i körözlése a népbíróságok „ideiglenes” jellegéről beszél.

³⁰ Pető Andrea: Perehodnij period pamjaiti ili pamjaty o prehodom periode [Az átmenet emlékei, az emlékezet átmenete]. In: Svetlana Shakirova (szerk.): *Zsenszkaja Usznaja Isztorija*. (2.) Bishkek, The Soros Foundation/Kyrgyzstan, OSI Network Women's Program, 2005. 3–8.

meghatározta az emlékezés kereteit. Ez a keret a női történeteket nehezen tette elmondhatóvá. Az őket körülvevő csend szintén a „csend konspirációjának” terméke volt; ilyen hallgatás övezte például a Magyarországon állomásozó szovjet hadsereg által elkövetett nemi erőszakokat is.³¹

A szóbeli történetek abban is segítenek, hogy újra meghatározzuk az *én* és a *másik* közti viszonyt úgy, ahogy az a folyamatos kommunikáció során megjelenik. A hagyományos bírósági helyzet nagyon hasonlít a népbíróságihoz. A vallomások esetében az emlékezet *vita* formájában jelenik és teremődik meg: a bíró, a védő, az ügyész és a vádlott között interszubsjektivitás jön létre. A szóbeli történetek esetében a kérdező és a kérdezett különböző majdani hallgatóságot képzel el. Mind a kettőnek más közönség lebeg a szeme előtt. A kérdésekre adott válaszokat befolyásolja az elképzelt közönség. A népbíróság azonban más eset: a hallgatóság jelen volt a tárgyalóteremben, és hallgatott ugyan, mégis hatalommal volt jelen; nyilvánosság volt, mely egyaránt színtere volt a nyelvi, és – mint később elemzem – az érzelmi tanulásnak. A bíró, akinek az ítéletétől emberek élete függött, a hallgatóság, az újságírók, mind más célból voltak jelen, és a nyilvános tárgyaláson lezajló előadást teljesen másképp értelmezték, attól függően, milyen politikai állásponton voltak. A népbírósági tárgyalások elhúzódtak, és 1947-re már kialakult az a formalizált szókincs és „kulturális eszköztár”, amit a tárgyalás szereplői használtak.³² Az oral history módszertana tehát segít módszertani újdonságával megközelíteni a népbíróságok történetét, hiszen ez segít problematizálni mind a *tény* fogalmát, mind a vallomástevő pozícióját, mind pedig a kettő egymásra való hatását történeti kontextusban.

„Indirekt (közvetett) elemzések”

A fent említett források mindegyikében – a maguk jellegzetes módszertani problémáin kívül – megtalálható egy közös jellemző: mind arra kényszerítik a kutatót, hogy az *indirekt elemzés* módszerét kövessék. A *Myths, Emblems, Clues* (Mítoszok, jelképek, utalások) című kötetében Carlo Ginzburg az *indicia*-, azaz az *előjel-paradigma* módszertani jelentőségére mutat rá: ezzel a módszerrel eltüntethető az ideológiai kód, mely a történelmi elemzést befolyásolja.³³

³¹ Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 41/1-2. (1999.) 85–107.

³² Lásd Pető Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006/1. 41–72.

³³ Carlo Ginzburg: *Myths, emblems, clues*. London, Hutchinson Radius, 1990.

A teljes tudás megszerzésének lehetetlensége nem jelenti azt, hogy el kellene vetnünk a teljesség gondolatát.

„Épp ellenkezőleg, a mélyen gyökerező kapcsolat, amely megmagyarázza a felszíni formát, abban a pillanatban megerősödik, amint bizonyítja, hogy a direkt/közvetlen tudás erről a viszonyrendszerről vagy kapcsolatról lehetetlen. Noha a valóság opálósna tűnhet, vannak kitüntetett területek – jelek, utalások – melyek lehetővé teszik a megismerést.”³⁴

Az elemzésnél azzal állunk szemben, hogy a valóság és a fikció közt különbség van. Melyik „valóságot” látjuk, és melyik valóság válik láthatatlanná? Melyik fikciót tapasztaljuk meg valóságként, és melyik a valódi fikció? Hogyan került Dely a Csengery utcába? És végül, de nem utolsósorban: milyen mértékben válnak bizonyos fikciók valósággá és bizonyos valóságok fikcióvá? Hogyan lett Dely Piroska a „vérengző, nyilas nő”?

A tanúvallomásokat nem szigorú értelemben vett jogi vallomásokként használtam a kötetben. A szóbeli források azáltal, hogy megmaradtak leírva, történelmi források lettek, melyeknek a bírósági tárgyalótermen kívül is lett relevanciájuk. Tudósításként idézték a sajtóban, a folyosón megtárgyalták a hallottakat. Az eset történelmi súlyát az adja, hogy a kihallgatott tanúk *erkölcsi tanúk*³⁵, akik személyükben szenvedték meg az üldöztetést, nem csupán véletlenül arra járó, személyükben nem érintett tanúk.

A *kemény tények* – vagy *kemény bizonyítékok*, ahogy a pozitivisták állítják – intuitívan kerülnek be a diskurzusba.

„A bizonyíték nem áttetsző közeg, [...] nyitott ablak, amely közvetlen rálátást biztosít a valóságra. De nem is fal, amely meghatározás szerint elzár minket a valóságtól.”³⁶

A témánkkal, a női elkövetőkkel kapcsolatos kutatási hiány oka, ahogy már korábban is kifejtettem, bizonyos különleges, a történelemmel kapcsolatos makacs vakság és a nemzeti történetírással kapcsolatban mélyen gyökerező előítélet. A nőket a háború alatt gyakran csendes hősöknek tekintették, akik az országért harcoló férjeiket, fiaikat támogatják. Az a tény, hogy a nőknek egy nagy társadalmi csoportja aktívan szerepet játszott a nyilasrendszerben, megzavarja ezt a leegyszerűsített képet.

³⁴ Carlo Ginzburg, *Myths, emblems, clues...* 123. (Saját fordítás.)

³⁵ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*. Cambridge, Harvard University Press, 2002.

³⁶ Arnold I. Davidson: *The Epistemology of Distorted Evidence*. In: Arnold I. Davidson: *The Emergence of Sexuality*. Cambridge, Harvard University Press, 2001. 149. (Saját fordítás.)

A népbíráskodás történetének feldolgozása két szinten haladt: az egyik irány az intézménytörténet volt, a másik pedig az egyes esetek vizsgálata. S ez jól mutatja a módszertani problémát: a mikro- és a makrotörténeti megközelítésben a diskurzusok elcsúsznak egymás mellett.

Az egyes esetek vizsgálata, melynek során főleg az országosan ismert politikusok pereit elemzik, valamint kevés „kis esetet”, önmagában nem alkalmas egy „nemzeti” összkép kialakítására, hiszen a megismerési keretek megosztottak és vitatottak. Ezért a háborús bűnök megítélése is vitatott Magyarországon. A téma szakértője így jelöli ki a népbírószági folyamatba bekerülteket:

„Magyarország érintett politikai vezetői, közigazgatásának irányítói (1944. október 15-ig); Magyarország érintett katonai vezetői és a honvédség kötelékében háborús, illetve népellenes bűncselekményeket elkövetők (1944. október 15-ig); rendőrség; csendőrség; nyilas politikai, közigazgatási és katonai vezetők; nyilas párttagok és pártfunkcionáriusok, nyilas fegyveresek; Waffen SS- és Volksbund-tagok; *egyéb háborús bűnösök.*”³⁷

Tehát a leírás szerint nem voltak nők az elkövetők közt, csak az „egyéb” kategóriájába illenek. Mégis éppen ez, az *egyéb háborús bűnösök* kategóriája a legnagyobb számszerűleg, hiszen itt találhatók a láthatatlan elkövetők, így a nők is. Milyen módszertani kihívás következik ebből?

Társadalmi nemekre vonatkozó források és az el nem ismert társadalmi cselekvők

Különösen problematikus lehet a politikai és társadalmi diskurzus társadalmi nemekre érzékeny elemzése, mert a diskurzusok identitásformáló ereje általában homogén és exkluzív egységeket hoz létre. Háborúk esetén az asszonyokat lojális anyákként és állampolgárokként ábrázolják, akik fiaikat elküldik a háborúba – vagy épp ellenkezőleg, olyan kollaboránsoknak, akik veszedelmet jelentenek a katonák erkölcsére. A kérdés az, hogy hol találunk szubjektivitást a személyes elbeszélésekben. A bűnügyi esetekkel kapcsolatos forrásoknál ez még több gondot okoz, mert ha azokat – Paul Thomson

³⁷ Soós Mihály: A háborús és népellenes bűntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In: Gyarmati György (szerk.): *Trežor 3. Az átmenet emlékei 2003*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 81–106. (Kiemelés tőlem.)

kifejezésével – *legendának* tekintjük, akkor igaz rájuk, hogy kötött szerkezetűek, és követik a társadalmilag elfogadott narratív rendszert. Dely is ezzel a „kötött szerkezetű” visszaemlékezéssel próbálkozott vallomásaiban, remélve, hogy elkerüli a büntetést. A bíróság egyenes vonalú, egyszálú kizárólagos elbeszélési rendet teremt, a vádlottnak pedig ebbe kell belehelyeznie magát. Itt a női vádlottak kettős diszkriminációval kerültek szembe, mely kihívást jelent a kutatónak az „el nem ismert társadalmi cselekvőket” láthatatlanná tevő felejtés tengelyeinek feldolgozásakor. Kettős diszkriminációval, mert először is a bírósági rendszert működtetők – kevés kivételtől eltekintve – férfiak voltak, másrészt a háborús bűnös nőket mint a társadalmi nemek normaszegőit egy elfogadott narrációs rendszerbe kényszerítették. Paradox módon éppen ez a „kettős diszkrimináció” adott lehetőséget a büntetés elkerülésére.

A társadalmi nemek történetét kutatók érzékenyek a különböző hatalmi hierarchiák kialakulására, és megértik ezek következményeit. A bírósági jegyzőkönyvek esetében a szereplők hatalmi viszonyai nagyon eltérőek. Nemcsak a jogrendszer hierarchiája és politikája miatt, hanem azért is, mert a vádlott más társadalmi helyzetet, osztályt vagy társadalmi nemet képvisel, mint a vádló, és eltérő módon ágyazódtak be a különböző szociális hálózatokba. Az általam átnézett perek alapján állítom, hogy minél jobban beágyazódtak a vádlottak a társadalomba, azaz minél több helyről szereztek információt, segítséget, annál könnyebben manipulálták a bíróságot, és esetük annál gyakrabban végződött bírósági felmentéssel.

A történet, a vallomás a kérdésekre adott válaszokból alakul ki. A kérdéseket férfiak tették föl, mert abban az időben nőket nem alkalmaztak a bíróságokon: az ügyvédek, bírók, ügyészek mind férfiak voltak, hiszen csak 1945-ben nyílt meg a jogi pálya a nők előtt. A bíróság társadalmi nemi politikája nyilvánvaló, már ami a számokat illeti. Azok a női vádlottak kaptak enyhébb ítéletet, akik saját történetüket a gyenge, hatalom nélküli áldozat keretébe illesztették, akik a férfiak javaslatait és kezdeményezéseit követték.³⁸ A női vádlottak történetei néma történetek, mert a nők az általános „legendákat” használva elkerülhették az egyéni kifejezések, jelentések és gondolatok keresését, nem kellett egyéni módon kifejezniük magukat. A legendák változatossága lehetőséget nyújtott, hogy felhasználásukkal enyhébb ítéletet kapjanak, míg azok, akik egyéni jellegű történeteikkel nem illeszkedtek a bíróság megismerési mintájába (például határozottan aktív, önállóan

³⁸ Erről bővebben lásd Barna Ildikó, Pető Andrea: A csúnya asszonyok. Kik voltak a női háborús bűnösök Magyarországon? *Élet és irodalom*, 2007. október 26. 10.

politizáló nők), súlyosabb ítéletet kaptak. Itt a nőknek előnyösebb volt a helyzetük, hiszen számukra eggyel több mentő *legenda* állt rendelkezésre.

A következő fejezetek áttekintik a népbíráskodás történetét, különös tekintettel a női elkövetőkre, mert az ő történeteikből, tapasztalataikból nemcsak egy csoportra, hanem az egész politikai igazságszolgáltatás menetére nézve levonhatunk következtetéseket, s ezek a következtetések más megvilágításba helyezik a folyamatot.

5. fejezet

A népbíróságok története és működése

Mennyiben lett volna más a második világháború utáni Magyarország története, ha a világháború utáni igazságszolgáltatás másképpen alakul? Ha nem egy rosszul működő, képzetlen apparátussal, külső nyomásra felálló és kaotikus új igazságszolgáltatási rendszert hoznak létre? Mennyiben lett volna más a helyzet, ha a népbíróságok rendszere nem viselte volna magán a „magyar jogrendszerből idegen”, illetve a „zsidóbosszú eszköze” bélyegeit? Mi történt volna, ha a második világháború alatt elkövetett bűnök, mint a 1938 és 1942 között bevezetett zsidótörvényekkel jogfosztottá és kifosztottá vált 500 000 magyar zsidó deportálásának teljes érzelmi terhe nem az intézményileg és emberileg teljesen felkészületlen népbíróságokra zuhant volna? Egyáltalán: volt bármilyen más alternatíva?

Bibó István a zsidókérdést elemző, azóta sem meghaladott, 1948-ban készült tanulmányában hiányolta a Magyarországon a felszabadulást közvetlenül követő időszakból a lincseléseket és gyilkosságokat, „az elégtétel keresésének valamilyen robbanásszerű és fejetlen módját”.¹ Franciaországban, Jugoszláviában, Bulgáriában vagy Olaszországban, ahol mellel jelentős partizánmozgalom működött, a háború végén mindenféle intézményes jóváhagyást nélkülöző igazságszolgáltató akciók robbantak ki a kollaborálókkal szemben.² A lengyel esetben a német háborús bűnösöket is elítélték lengyel területen.³ A német megszállással szemben Kelet-Európában kialakított populáris nemzeti patriotizmus,

¹ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Huszár Tibor (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. 2. Budapest, Magvető, 1986. 771.

² A francia esetről, mikor a németekkel kollaboráló nők haját levágták, lásd Corran Laurens: *La Femme au Turban. Les Femmes todues*. In: H. R. Kedward, Nancy Wood (szerk.): *The Liberation of France. Image and Event*. Oxford–Washington D. C., Berg, 1995. 155–179. Az olasz helyzetről Michele Battini: *Peccati di memoria. La mancata Norimberga italiana*. Roma–Bari, Laterza, 2003. és Mirco Dondi: *La Lunga Liberazione. Giustizia e violenza nel dopoguerra italiano*. Roma, Riuniti, 2004.

³ Alexander V. Prusin: Poland's Nuremberg. The Seven Court Cases of the Supreme National Tribunal. *Holocaust and Genocide Studies*, 20/1. (2010.) 1–25.

mely szövetségesét a Szovjetunióban találta meg, itt nem adott felmentést a németekkel kollaborálóknak a közelgő hidegháború, a „vörös veszély” retorikájának keretében. Vajon a lincselésekkel érzelmileg és testileg átélhetőbbé vált volna az igazságszolgáltatás? Vajon áthidalható lett volna ezzel az áldozatok és az elkövetők értékelése közötti különbség?⁴

Ebben a fejezetben bemutatom, hogy az átmeneti igazságszolgáltatás keretei hogyan alakultak közvetlenül a háború utáni Magyarországon, hogy a Dely-ügyet el tudjuk helyezni az általános képben.⁵ Céлом, hogy bemutassam, a szisztematikus tudományos kutatás hiánya és a politikai ideológiák hogyan befolyásolják a téma feldolgozását és magukat a következtetéseket is. Elsőként vázlatosan áttekintem a magyarországi népbíróságok működését elemző szakirodalmat, majd a következő fejezetben elemzem a női elkövetőkkel kapcsolatos bírósági gyakorlatot.

A népbíróságok működését feldolgozó művek bibliográfiai áttekintése

A népbíróságok működésének elemzése több műfajban történt és különböző korszakokra osztható. A perek anyagának kiadása, a folyamatban résztvevők visszaemlékezései adják a mikrotörténeti és a személyes dimenziót, melyek kiegészülnek a jogtörténeti illetve történelmi átfogó igényű munkákkal. A következőkben a teljesség igénye nélkül kiemeljük a legfontosabb munkákat.

A népbíróság működésének feldolgozása már 1945-ben megkezdődött, mely magán viseli nemcsak a kapkodás nyomait, hanem az ideológiai nyomást is.⁶ Az egyes, politikatörténeti szempontból fontos személyiségek vizsgálata is sorra került.⁷ A népbíróság

⁴ A japán háborús bűnösök tárgyalásaival itt most nem foglalkozunk. Lásd Tim Maga: *Judgment at Tokyo. The Japanese War Crimes Trials*. Lexington, University Press of Kentucky, 2001. és Yuki Tanaka: *Hidden Horrors. Japanese War Crimes in World War II*. Colorado, Westview Press, 1996.

⁵ A témáról lásd az alábbi tételeket: Donald Bloxham: *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford, Oxford University Press, 2001., Lawrence Douglas: *The Memory Judgement. Making Law and History in the Trials of the Holocaust*. New Haven – London, Yale University Press, 2001., Norbert Frei, Dirk van Laak, Michael Stolleis (szerk.): *Geschichte vor Gericht. Historiker, Richter und die Suche nach Gerechtigkeit*. München, Beck, 2000., Claudia Kuretsidis-Haider, Winfried R. Garscha (szerk.): *Keine „Abrechnung“*. NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945. Leipzig, AVA, Wien DÖW, 1998. és Thomas Albrich, Winfried R. Garscha, Martin Polaschek (szerk.): *Holocaust und Kriegsverbrechen vor Gericht. Der Fall Österreich*. Innsbruck – Wien – Bozen, Studienverlag, 2006., Carlos Santiago Nino: *Radical Evil on Trial*. New Haven – London, Yale University Press, 1996. A könyvben nem foglalkozom például a zuglói nyilasperrel: Sólyom József, Szabó László (szerk.): *A zuglói nyilasper*. Kossuth, Budapest, 1967.

⁶ Ábrahám Ferenc, Kussinszky Endre: *Ítélet a történelem. Az Imrédy-per, a Bárdossy-per, a Szálasi-per. A nád. A vallomások. Az ítélet*. Budapest. Híradó Könyvtár, 1945–1946.

⁷ Lévai Jenő: *Endre László. A háborús bűnösök magyar listavezetője*. Budapest, Müller Károly Könyvkiadóvállalat, 1945. Gartner Pál, Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben*.

jogtörténetének feldolgozása már 1948-ben, Berend munkájával megkezdődött, aki rendkívül tárgyilagosan, de a történelmi körülményeknek megfelelően foglalta össze a népbíróságok történetét.⁸ Az 1960-as évektől folytatódott a jogtörténeti feldolgozás,⁹ valamint a perek anyagainak kritikai kiadása.¹⁰ Fontos kiadvány, ha műfajából adódóan igen szubjektív is, a folyamat egyik kulcsszereplőjének, Major Ákosnak a visszaemlékezése.¹¹

A rendszerváltással gyengülő ideológiai szigor és a levéltárak fokozatos megnyitása a kilencvenes évek végére meghozta a tudományos eredményeket.¹² Ezek egyrészt forráskiadványok voltak, mint az ötkötetes összefoglaló forráskiadvány,¹³ másrészt egyes kulcsperek kritikai, bőséges jegyzetapparátussal ellátott kiadásai.¹⁴ A népbíróságról folyó diskurzus ekkor kiszélesedett: egyrészt megjelent a korábban csak az emigráns történetírásban jelen lévő politikai kritika (Bernáth László munkájával), illetve a korabeli szemtanúk kritikus visszaemlékezései, mint Kovács Imréné.¹⁵ Másrészt a külföldön élő, magyar történelemmel foglalkozó kutatók, elsősorban Deák István munkáinak lefordításával a nemzetközi diskurzusba is bekerült, összehasonlító módon a magyar népbíróság történetének tárgyalása.¹⁶ Magyar kutatók, elsősorban a rendkívül termékeny Karsai László munkái angolul is megjelentek, ezzel gazdagítva diskurzust.¹⁷ Fontos továbbá kiemelni Zinner Tibor munkásságát, aki mind a forráskiadásban, mind az anyag

Budapest, Faust, 1946., Kelemen István: *Interjúk a rács mögött*. Budapest, Müller Károly Könyvkiadóvállalat, 1946.

⁸ Berend György: *A népbíráskodás*. Szeged, Magánkiadás, 1948.

⁹ Kovács Kálmán: *A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései. Jogtörténeti tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966., valamint a legfontosabb összefoglaló munka: Dr. Lukács Tibor: *A magyar népbíróági jog és a népbíróságok (1945–1950)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

¹⁰ Itt elsősorban Karsai Elek munkásságát kell kiemelni. Karsai Elek: *Ítélt a nép*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977., Karsai Elek, Karsai László (szerk.): *A Szálasi-per*. Reform, 1988. Valamint lásd Sólyom József, Szabó László: *A zuglói nyilasper*. Budapest, Kossuth, 1967.

¹¹ Major Ákos: *Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség*. Budapest, Minerva, 1988.

¹² Például lásd Csiffáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönaplója 1938–1940*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára – Filum Kiadó, 1997.

¹³ Solt Pál (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. I.–V.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1996.

¹⁴ Karsai Elek, Karsai László: *A Szálasi-per...*, Karsai László, Molnár Judit: *Az Endre-Baky-Jaross-per*. Cserépfalvi, 1994., Karsai László, Molnár Judit: *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt*. Budapest, 1956-os KHT., 2006., Pritz Pál: *A Bárdossy-per*. Budapest, Elektra, 2001., Sipos Péter (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, Osiris, 1999.

¹⁵ Bernáth Zoltán: *Justitia tudathasadása. Népbíróság a nép nélkül a nép ellen*. Budapest, Püski, 1993., Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor, 1990.

¹⁶ Deák István: Elnyomás vagy megtorlás? Háborús bűnösök pere a második világháború utáni Magyarországon. 2000, 1998/3. 6–10., Deák István: Political Justice in Austria and Hungary after WWII. In: Jon Elster (szerk.): *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006. 124–146.

¹⁷ Karsai László: The Hungarian Holocaust as Reflected in People's Courts Trials in Budapest. *Yad Vashem Studies*, 2004/32. 59–96, Karsai László: The People's Court and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–1946. In: Deák István, Jan T. Gross, Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*, Princeton, Princeton University Press, 2000. 233–252.

elemzésében részt vett.¹⁸ A magyarországi szakirodalom elsősorban esettanulmányokat publikál.¹⁹ Megjelenik a kérdés korszerű jogtörténeti kritikai feldolgozása is, Fleck Zoltán munkájában.²⁰

A továbbiakban ennek a szakirodalomnak a kritikai elemzésével mutatom be a népbíráskodás történetét, és azt, hogy ez a kötet mennyiben lép tovább a korábbi szakirodalmi elemzéseken, és hogyan értékelhetjük a Dely-pert összehasonlító perspektívában.

Baljós kezdetek: a népbíróági törvény

Cohen szerint a háború „igazságának” megállapítása után (azaz: mi a „jó” oldal és ki hol állt) a következő lépés az elszámoltatás. Ennek három eszköze volt: a bűnügyi tárgyalás, a pénzügyi kompenzáció és az igazolás.²¹ Ehhez jött még Magyarországon az erőszakos migráció: a belső és külső ellenségnek minősített magyarországi németek kitelepítése.²² A magyar népbíróági eljárás különlegessége, hogy – jelentős antifasiszta ellenállás hiányában – a népbíróági törvény a népbíróági folyamatokat az újraalakuló pártok „demokratikus” kontrollja alá helyezte. Az 1945 után munkájukat újrakezdő, és a Szovjetunió bábkodásával koalíciót alakító pártok (Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt, Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt) pedig szükségszerűen a politikai folyamatosságot képviselték: ez meghatározta a delegáltak működését, valamint azt, miként értékelték az ügyeket a népbíróóságokon. A népbíróóság működését pedig leginkább a Magyar Kommunista Párt antifasiszta hagyománya határozta meg. A párt a „demokráciadiskurzust” magának kisajátítva kíméletlen ideológiai harcot kezdett az olyan elkövetőkkel szemben, akikkel az osztályharc szempontjából is hasznosnak tűnt. Ezzel szemben a pártpolitikai

¹⁸ Zinner Tibor: *XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata. 1944/1945–1992*. Budapest, Rejtjel, 1999., Zinner Tibor, Róna Péter: *Szállásiék bilincsben. I–II*. Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1986., Zinner Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez különös tekintettel a Budapesti Népbíróásra. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1984*. Budapest, BFL, 1984., Szakács Sándor, Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”*. Budapest, Génus Gold, 1997., Zinner Tibor: Háborús bűnösök pererei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 1985/1. 118–140.

¹⁹ Tilkovszky Lóránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróóság előtt. *Századok*, 1996/6. 1393–1450., Gáspár Ferenc: A kiskunhalasi tragédia. 1944. október 11. *Századok*, 1996/6. 1473–1505., Pető Andrea: Népbíróóság és vérvád az 1945 utáni Budapestben. *Múltunk*, 2006/1. 41–72.

²⁰ Fleck Zoltán: *Jogszolgáltatás mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest, Napvilág, 2001., Történeti szempontból fontos: Varga László: „Forradalmi törvényesség”. Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő*, 1999/11. 57–73.

²¹ Stanley Cohen: State Crimes of Previous Regimes. Knowledge, Accountability and the Policing of the Past. *Law and Social Inquiry*, 20/4. (1995.) 7–50.

²² Zinner Tibor: Háborús bűnösök pererei...

palettán a jobboldali gyűjtőpárt helyzetében megjelenő FKgP képviselői felléptek az enyhébb büntetésért és a törvényesség fokozott betartásáért.²³

Az első népbíróági ítéletet 1945. február 4-én hozták meg, két keretlegény perében: 124 munkaszolgálatos haláláért ítélték el őket.²⁴ (Az ország majd április elején szabadul fel teljesen.) Maga a rendelet, mely a népbíráskodást szabályozta (81/1945. ME), másnap jelent meg a *Magyar Közlöny*ben. Az ügyben ítélező hadbírónak, Major Ákosnak nem volt meg a szükséges jogi képesítése, tehát polgári perben nem is ítélezhetett volna. Visszaemlékezésében, saját felelősségét csökkentendő, Major Ákos azt állítja, hogy a halálos ítéletet az 1944 októberében a moszkvai emigrációból visszatért Vas Zoltán, akkor Budapest közellátási biztosa nyomására hozta meg.²⁵ Ez volt az első és egyetlen kivégzés Budapesten, ami nyilvánosan zajlott le. Magyarországról hiányzott az a fegyveres partizánmozgalom, ami például Olaszországban tömegesen végezte ki a háborús bűnösöket.²⁶ A kivégzés budapesti rendezői megrémültek a nagy tömeg lincselésgyanús reakcióitól, az éljenzéstől és a holttestek vandalizálásától.²⁷ A további kivégzéseket ellenőrzött térben, a megfelelően kiválogatott közönség bevonásával tartották, s a sajtó részletesen beszámolt róluk.²⁸ Ugyanez volt a helyzet az első háborús bűnös perek esetében más, szovjetek által felszabadított területeken is: az 1943 júliusában, Krasznodarban és Harkovban lezajlott per a megfigyelőket erősen emlékeztette a koncepciók perekre, ráadásul nyilvános kivégzésekkel végződött, ami az eseményt megtekintő több tízezer krasznodariban felkeltette a német megszállás korszakának emlékét, hiszen akkor tartottak utoljára nyilvános kivégzéseket.²⁹ Mivel a kivégzés a hivatalos szervek szerint nem érte el a

²³ Erről bővebben lásd Izsák Lajos: *Pártok és politikusok Magyarországon 1944–1994*. Budapest, Napvilág, 2010.

²⁴ Karsai Elek (szerk.): „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” I–II. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, 1962.

²⁵ Major Ákos: *Népbíráskodás, forradalmi törvényesség*. Budapest, Minerva, 1988. 123.

²⁶ Nyilvános kivégzésekre Magyarországon a háborús hadi helyzet kivételével az első világháború utáni polgárháborúban került sor. A nyilvános kivégzés már a 19. század közepén is barbár cselekedetnek számított, és a Csemegi-kódex igen megszigorította a halálbüntetés kiszabásának lehetőségét, melyre ritkán is került sor.

²⁷ A szemtanú elmondta, hogy a kivégzettek testét botokkal verték. Svéd Iván-interjú, 2007. augusztus 6.

²⁸ A kivégzésekről lásd Pető Andrea: *Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of a Divided Memory about WWII in Hungary*. In: Pető Andrea, Klaartje Schivjers (szerk.): *Faces of Death*. Pisa, University of Pisa Press, 2009. 39–57.

²⁹ Arie J. Kochavi: *Prelude to Nuremberg. Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1998. 64. A szovjet jogi rendszerről és az első perekéről lásd Alexander Viktor Prusin: *Fascist Criminals to the Gallows. The Holocaust and the Soviet War Crimes Trials December 1945–February 1946*. *Holocaust and Genocide Studies*, 2003/1. 1–30. és Tanja Penter: *Local Collaborators on Trial. Cabier du Monde Russe* 49/2–3. (2008.) 341–364.

kellő hatást, a Szovjetunióban meg is szüntették a nyilvános kivégzések gyakorlatát, és a többi kivégzésről és ítéletről alig van információ.³⁰

A népbíróságok a népbírósági törvény elfogadásáig a korábban is érvényes szabályok szerint működtek: a korábbi büntetési tételeket, mint az 1921. évi 3. törvényt (az állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló bűntettekről és vétségekről szólót) nem úgy alkalmazták, ahogy azt 1921-ben tervezték, azaz a kommunisták ellen, hanem a nyilasok ellen.

A népbíráskodás elveinek jogi szabályozása és gyakorlata ezen az ellentmondásos úton haladt a továbbiakban is. Mikor a szovjet csapatok bevonultak valahova, ott a népbíróságnak azonnal el kellett kezdenie a működését. Ahol ez nem történt meg, többek között azért, mert senki nem akarta vállalni a népbírói tisztséget (inkább anyagi, mint politikai okok miatt, hiszen egy népbírónak nem lehetett jól fizető ügyvédi praxisa), ott a szovjet parancsnok magához rendelte a magyar előjárót, és közölte vele, hogy ha valaki nem vállalja ezt a feladatot, az szabotázsnak minősül.³¹

A népbírósági törvény meghozatalára egyrészt azért volt szükség, mert a nagy, precedensértékű ügyekben csak így lehetett felelősségre vonni azokat, akik a parancsokat adták: azt az érvet, hogy „parancsra cselekedtek”, csak ezzel a jogi kerettel lehetett elutasítani, és e nélkül csak nehezen lehetett volna elítélni a Horthy-rendszer háborúért felelős politikai és katonai elitjét.³² Másrészt a jogi abszurdumot, hogy az 1945. évi 7. törvény kihirdetéséig, tehát 1945 szeptemberéig csak rendeletekkel szabályoztak egy ilyen horderejű kérdést, a készülő békeszerződés nyomására is meg kellett szüntetni. Az országban összesen 25 népbíróságot szerveztek.³³

A társadalmi és politikai klíma, következésképpen a jogalkotás is, egészen más volt 1945-ben, mint 1946-ban vagy 1947-ben. Az 1945-ös népbírósági törvény kapkodva összedobott törvény volt. A népbíróságok működését egyre inkább szabályozták és szigorították. A szabályozás a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi 7. törvény elfogadásával kezdődött, melyben megjelent a „demokráciaellenes kijelentés” igen tág kategóriája. Ekkor megváltozott a jogi helyzet: a

³⁰ Arie J. Kochavi: *Prelude to Nurnberg...*

³¹ MOL XIX-E-1-I. X. Népbírósági anyag. 1. doboz. 657/45. Heves megyei főispán levele, 1945. április 16-i levél az Igazságügyminisztériumba.

³² Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. ME. számú rendelete a népbíráskodásról kimondja: „...akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb nyerjék el büntetésüket...” A „háborús bűnös”-t a 13. § határozza meg, míg a „népellenes bűntett” meghatározása kifejezetten a közhivatalokat betöltőkre (országgyűlés tagja, vezető állású közalkalmazott) vonatkozik.

³³ A folyamatról lásd Zinner Tibor: *Háborús bűnösök perei...*

népbíróság a nagypolitikai sakkjátszmák végrehajtója lett. Majd a működésének szigorítása az 1947-es népbírósági törvénnyel folytatódott, amikor is eljárási utasítással szabályozták a népbíróságok működését.³⁴ A Budapesti Népbíróság utolsó ítélete a Rajk-per volt, 1949-ben.³⁵ Az 1956-os forradalom után – már egészen más célokkal – az 1957. évi 34. számú, a népbírósági tanácsokról szóló törvényerejű rendelet újból felállította ezt a szervezetet.³⁶

A népbíráskodás folyamata

A népbírósági ügyek kimenete sok mindentől függött, többek között attól is, hogy ki mikor került a bíróság elé: mikor az első hullám perei zajlottak, az ország nyugati részén még dörögtek a fegyverek, tehát alapos jogász munkára nem nagyon volt lehetőség. Ennek esett áldozatul a Dely-per is. Az esetek vizsgálata akkor indult meg, mikor a túlélők hazatértek, azaz 1945 második felétől: a tömeges feljelentésekre a népbírósági hálózat nem volt felkészülve. Aki megúsza a felelősségre vonások első, közvetlenül a háború után kezdődő hullámát, az enyhébb büntetésre számíthatott. Az első, zűrzavaros időszakban még akár a Budapest egyik feléből a másikba való átköltözéssel is ki lehetett bújni a felelősségre vonás alól.

Az igazságszolgáltatás folyamata három részből állt: a vizsgálati, bírósági és végrehajtási szakaszból. A vizsgálatot a kommunista párt fennhatósága alatt működő rendőrség, a fontos ügyek esetében pedig az Államvédelmi Osztály végezte, majd átadták az ügyet a népügyészségnek. Az 1945-ös, kezdeti időszakban fordult elő többször is a budapesti népbírósági eseteknél, hogy az internálótáborokból, ahova a vizsgálati szakaszban összegyűjtötték a háborús bűnösökkel gyanúsítottakat, a gyanúsítottak több esetben eltűntek. Akiket internáltak, nem reménykedhettek abban, hogy elkerülik az igazságszolgáltatást, tehát inkább megszöktek, és – a nyitott határokat kihasználva – elhagyták az országot. A végrehajtási szakasról, azaz arról, hogy melyik elítéltet melyik büntetés-végrehajtási intézetbe szállították, ott ki milyen körülmények között élt, illetve hogyan és miképpen szabadult, szintén hiányzik az áttekintés.

³⁴ 1947. évi 34. törvény. Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei... A törvény célja az „egységes joggyakorlat kialakítása” volt. MOL I-F-35.

³⁵ Erről bővebben lásd Pető Andrea: *Rajk Júlia*. Budapest, Balassi, 2001. és Pető Andrea: *Geschlecht, Politik und Stalinismus in Ungarn. Eine Biographie von Júlia Rajk*. Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2007. (Studien zur Geschichte Ungarns, 12.)

³⁶ Köszönet Pétervári Kinga segítségéért a népbíróságot szabályozó törvények és rendeletek összegyűjtésében.

A vizsgálati szakasz lezárása után az akta átkerült a népbírósághoz. A népbíróságot egy hivatásos bíró vezette. Öt tagját a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot megalakító pártok nem jogvégzett delegáltjai adták. A bíróság túlterhelt volt,³⁷ és működése nagyban függött az ügyészek lelkiismeretes munkájától. Gyakran előfordult, hogy a népügyész a tárgyalás napján kapta meg a vizsgálati dossziét a vádirattal együtt, míg a vádlott, ha volt fizetett ügyvédje, elvileg heteken keresztül készülhetett a tárgyalásra.³⁸

A népbíróságokat megosztó konfliktus ideológiai volt, mely a pártok közötti konfliktusban nyilvánult meg. Például a kisgazdapárt delegáltjai az általam vizsgált ügyekben, ahol nő volt a vádlott, mindig az enyhébb ítélet mellett emeltek szót, éppen a nők félrevezethetősége és csekélyebb értelmi képessége miatt. Bár a többségi döntéshozás rendszere ezt nem engedte érvényesülni, a véleményeket a jegyzőkönyvekből megismerhetjük.

A feljebbviteli fórum a Népbíróságok Országos Tanácsa volt, mely ugyan szintén a pártok által delegált tagokból állt, de tagjai szakképzett jogászok voltak. A másodfok nem folytathatott új eljárást, csak azt vizsgálhatta, hogy jól alkalmazták-e a jogot. Vizsgálataik gyakran felmentéssel végződtek az elsőfokon vétett eljárási hibák miatt.

A népbírósági esetek: a „számok háborúja”

A népbíróságok működését az esetek száma alapján szokták jellemezni.³⁹ Ez a módszer kétséges, hiszen egy ügyben lehetett akár több vádlott is, akiknek az anyaga egy dossziéba került. Ráadásul a népbírósági esetek számából nehezen lehet következtetést levonni a népbíróságok hatékony működésére vonatkozólag, mert a magyar adatok hiányosak és egymásnak ellentmondóak a szisztematikus kutatás hiányában.⁴⁰ Ezt jól bizonyítja, hogy az alapvető számok esetében sincsen azonosság a szakirodalomban.⁴¹ A bizonytalanságok

³⁷ MOL I-F-24. 1946. november 18-án a NOT-hoz felküldött ügyek kétharmada elintézetlen volt, és ezért inkább az Igazságügyi Minisztériumban – paradox módon – a perorvoslat visszavonására buzdítottak, mert „anyagi igazságnak és a demokrácia érdekének megfelelt és a népnek teljes elégtételt szolgáltatott, avagy időközben kifejtett bírói gyakorlatban elfogadott álláspontnak megfelelő”.

³⁸ Interjú K. Gy. népbíróval, 2005. március 22.

³⁹ Ezt követi Deák István: *Political Justice in Austria and Hungary after WWII...*

⁴⁰ Most folyik a Közép-európai Egyetemen a szisztematikus kvantitatív kutatás. Első eredményei: Barna Ildikó, Pető Andrea: *A Gendered Analysis of Political Justice after WWII in Hungary*. In: Heide Wunder, Grethe Jacobsen (szerk.): *East Meets West: A Gendered View of Legal Tradition*. Budapest, CEU Press, megjelenés alatt.

⁴¹ A népbírósági folyamatokat nem a pedáns ügyvitel jellemezte. Gyakori, hogy az iratok nem érkeznek meg időben, illetőleg elvesznek. „Sürgetés ellenére sem volt beszerezhető” – írta egy, az ÁVH-tól kért kivégzési jegyzőkönyv (1948. február 9. 28/1945/2) özv. Horváth Jánosné és ifj. Horváth Jánosné, Horváth Sándorné ügyében.

ellenére úgy tűnik, mintha a szakirodalmat a számok biztos ismerete jellemezné, mely olyan állításokkal párosul, melyeknek kétséges az empirikus alapja. Az alábbi táblázatban összefoglaltam a témával foglalkozó legfontosabb munkákat abból a szempontból, hogy milyen számokat közölnek a népbíróóságok magyarországi működéséről. Ez egyrészt mutatja a számokat jellemző bizonytalanságot, másrészt azt, hogy az egyes történészek más és más korszakhatárokkal dolgoznak, ami megnehezíti az összehasonlítást.

A népbíróóságok működéséről nehéz a második világháború utáni időszakból kiindulva az egész korszakra érvényes állításokat tenni, mert a korszakhatárok az 1945 és 1989 közötti időszakon belül (1945–1949, majd 1957) más és más bírósági és törvénykezési gyakorlatot jelentettek.

2. táblázat: A népbíróóságok működése Magyarországon

feldolgozó	Berend György ⁴²	Zinner Tibor ⁴³	Bernáth Zoltán ⁴⁴	Romsics Ignác ⁴⁵	Izsák Lajos ⁴⁶	Karsai László ⁴⁷	Karsai László ⁴⁸	Korom Mihály ⁴⁹	Soós Mihály ⁵⁰
vizsgált korszak	1945–1948. március 1-ig	1945–1949	1945. február 3.–1950. április 1.	1945–1950	1945. február 3.–1950. április 1.	1945– 1948	1945– 1948. március 1.	1945– 1947	1945– 1947
ügyek száma	39 514	59 429 elítéltek: 26 977 felmentettek: 14 727 egyéb: 12 644	58 953	közel 60 000	59 429	n. a.	27 000	n. a.	n. a.
halálos ítélet	322	n. a.	476	n. a.	477	n. a.	322	n. a.	235
végrehajtott halálbüntetés	146	n. a.	n. a.	189	189	189	146	380	1945– 1947: 127, 1948: 33 összesen: 160

A népbíróóságok működésével kapcsolatban a legtöbbet hangoztatott kritika: a számszerűen tömeges jogtalanságok, justizmordok és megfélemlítések vádjá túlzónak tűnik a közvetlenül a második világháború után sorra kerülő magyar népbíróósági ügyekkel kapcsolatban. Nemcsak azért, mert a mai napig nem vagyunk tisztában azzal, végül is hány embert érintett a népbíróóság működése, hanem azért is, mert ha a becsült értékeket vesszük, akkor számarányában a háború utáni magyarországi felelősségre vonás meg sem közelítette más országokét, például Hollandiáét.⁵¹ Természetesen a számok az egyes országok esetében csak

⁴² Berend György: *A népbíráskodás...* 178., Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust*. Budapest, Gondolat, 1988. 472. Braham Berend György adatait veszi át Lévai Jenő közvetítésével, aki az Igazságügyminisztérium 1948-ig terjedő adatait használta.

⁴³ Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei...

⁴⁴ Bernáth Zoltán: *Justitia tudatbasadása...* 151.

⁴⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Budapest, Osiris, 1999. 279. Itt még annyi szerepel: „...több mint 10 ezret zártak börtönbe.”

⁴⁶ Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos: *20. századi magyar történelem 1900–1994*. Budapest, Korona, 1997. Az Izsák Lajos által írt fejezetben az is szerepel, hogy 26 997 vádlottat marasztaltak el.

⁴⁷ Kulcsár Anna: Lezárható-e a Zentai-ügy? Interjú Karsai Lászlóval. *Magyar Nemzet*, 2005. augusztus 3. 5.

⁴⁸ Karsai László: The People's Court and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–1946... 233.

⁴⁹ G. N. Alexandrov (szerk.): *War Criminals must be Punished. International Conference on the Persecution of Nazi Criminals*. Moszkva, Novosti Press Agency, 1969. 112. Itt 20 941 börtönbüntetésre ítélt szerepel.

⁵⁰ Soós Mihály: A háborús és népellenes büntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet emlékei 2003*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 81–106. Ebben Horváth Ibolya (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 4. Kúriai teljes ülések, népbíróósági statisztikák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995. 55–138. és 191–201. adatait idézi.

⁵¹ Peter Romijn: Restoration of Confidence. The Purge of Local Government in the Netherlands as a Problem of Postwar Reconstruction. In: Deák István, Jan T. Gross, Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press, 2000. 173–194.

az igazságszolgáltatási rendszer ismeretében értelmezhetők. Így például Bernáth Zoltán Hollandia esetében 11 300 a háború alatti bűnök miatti felelősségre vonást említ, de arról nem szól, hogy Hollandiában kétszintű bíráskodás volt: szétválasztották a „kis ügyeket”, illetve az olyan „nagy ügyeket”, mint amilyen mondjuk a volt miniszterelnök, Bárdossy pere volt.⁵² Hollandiában az előbbi „kis ügyek” száma százezer volt.⁵³ Egy általam részletesen vizsgált, 1946-os budapesti pogrom vádlottjának, H.-nak,⁵⁴ akinek a második világháború alatti működése tipikusan „kis ügy” volt, kilenc különálló, párhuzamosan futó népbíróági ügye volt 1945 után.⁵⁵ H.-nak azért volt kilenc ügye, mert mindhárom olyan budapesti kerületben, ahol tevékenykedett, feljelentették, és ezeket az eljárásokat a túlterhelt népügyészség a vizsgálatok során nem egyesítette, így ha a népbíróságok működését az esetek száma alapján minősítjük, akkor az ilyen esetekben a népbíróság „hatékonyabbnak” tűnik. Az ehhez hasonló problémák lehetetlenné teszik a makro- és mikroszintű szisztematikus kutatás összekapcsolását.

Olaszországban és Franciaországban, ahol igen aktív partizánmozgalom és ennek következtében spontán igazságszolgáltatás is lezajlott, a számok nagy különbségeket mutatnak. Míg Olaszországban kb. 21 454 ember került bíróság elé, aminek 27 százalékát ítélték el, és 500–550 főt ítélték halálra, és közülük 91-et végeztek ki, addig Franciaországban ezek a számok a következőképpen alakultak: 50 095 bíróság elé állított, ennek 84 százaléka elítélt, 7037 halálos ítélet és 767 végrehajtott ítélet született.⁵⁶

A szovjet példa gyakran felmerül a magyar népbíróságok működésének tárgyalásakor. Az összehasonlítás megállja a helyét, ha a számszerűséget nézzük. A kollaborációval vádoltakra lesújtott a szovjet igazságszolgáltatás, és tömegesen tartották a tárgyalásokat. A sztálinista igazságszolgáltatás felelevenítette a katonai törvényszék 1917-re visszamenő hagyományát, és a magyar bíróságok is visszanyúltak az 1919-es, a Tanácsköztársaság bukását követő törvénykezési gyakorlathoz. A tömegesség a szovjetrendszerben következetlen ítéletekkel, képzetlen, gyakran középiskolát sem végzett bírókkal és a fellebbezés tilalmával járt együtt. A magyar jogszolgáltatásba beépült a

⁵² Bernáth Zoltán: *Justitia tudathasadása. Népbíróság a nép nélkül, a nép ellen...* 150. Köszönöm Fleck Zoltánnak, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.

⁵³ Henry L. Mason: *The Purge of the Dutch Quislings. Emergency Justice in the Netherlands*. The Hague, Martinus Nijhoff, 1952. A „kis ügyek” feldolgozására lásd Sjoerd Faber, Gretha Donker: *Het Centraal Arbief Bijzondere Rechtspleging (1944–2000) en de 'lichte gevallen'*. Haarlem, More, 2000.

⁵⁴ Pető Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten...

⁵⁵ BFL 3344/1946., 2665/1945., 2652/1945., 7289/1946., 1821/1945., 9835/1946., 3960/1946., 7138/1946., 4474/1946.

⁵⁶ Mirco Dondi: *La lunga liberazione. Giustizia e violenza nel dopoguerra italiano*. Roma, Riuniti, 2004. 48.

fellebbezés rendszere, és a bírók is jogvégzett szakemberek voltak, még ha az ítélezés szerkezete, a törvényszéki rendszer szovjet mintára alakult is. A szovjetrendszerben a vádlottakat nemcsak az adott vádpontban találták bűnösnek, hanem a morális tulajdonságaikat és a szovjetrendszer iránti lojalitásukat is vizsgálták. Ezt Magyarországon az 1946. évi 7. törvény hozza majd be. A szovjet tárgyalás legfontosabb része a vallomás volt, melynek – annak ellenére, hogy a tárgyalások zártak voltak – jelentős rituális és szimbolikus jelentősége volt. A vallomásokból adódó módszertani kihívást az előző fejezetben elemeztem. A pereket vizsgálva nyilvánvaló, hogy a sztálini igazságszolgáltatás nem tudta egyértelműen meghatározni és büntetni a németek által elkövetett háborús bűnöket, de a saját lakossága ellen nagy hatékonysággal lépett fel. Ugyanakkor arra figyelmeztetnek a kutatások, hogy nagy regionális különbségek voltak, azonban – mivel a levéltárak még ma sem hozzáférhetők – ezek nehezen megállapíthatók.⁵⁷

A népbírói ügyek száma sem a magyar háború utáni igazságszolgáltatás hatékonyságára, sem a működés jellemzőire nézve nem ad információt, hiszen a folyamat módszertanilag megfelelő feltérképezése még hiányzik, így ez szabad teret nyújt a különböző politikai érdekek vezérelte instrumentalizációra.

A népbírók működésének kritikái akkor és most

Az Igazságügyminisztérium népbírói anyagaiból élénk kép bontakozik ki a népbírók korabeli működéséről és a már akkor felemás megítélésükről. A népügyészségek felállítására nagyon gyakran a szovjet csapatok parancsnokának nógatasára került sor. A felállításhoz annyi kellett, hogy egy üres lakásra kiírják oroszul és magyarul, hogy népügyészség. Ehhez kellett valakit találni, aki a népbírói feladatot ellátta. A vidéki népbírók működését a helyi társadalomba való beágyazottságuk határozta meg. Ott, ahol az egész elit elmenekült, az újonnan felállított népbírók precedens jellegű ítéleteket hozott, míg például Esztergomban, ahol a helyi elit helyben maradt, sikerrel szabotálták a népbíráskodást.⁵⁸ Sok függött attól is, ki a népbíró: az Igazságügyminisztérium dossziéi duzzadnak azoktól a

⁵⁷ A szovjet jogszolgáltatásról Kijev környékén lásd Tanja Penter: *Local Collaborators on Trial...* Penter azt is kimutatja a kijevi bírósági anyagok alapján, hogy a szovjet kormányzat nehezen tudta a helyi katonai törvényszékeket ellenőrizni, mert azok elsősorban a helyi politika érdekeit, a revánsot és a korábbi állapotok visszaállítását tűzték ki célul. Ezek a helyi tárgyalások színterei voltak az alternatív történetek elmondásának, amelyek nem illettek bele a az általános diskurzusba. Ilyen volt az, hogy például a zsidók elleni atrocitásokat is itt tárgyalták, ami megkérdőjelezte a hivatalos antifasiszta diskurzust, mely nem tett különbséget az áldozatok között. A lokalizált tárgyalásokon valóban kollaboránsokat ítélték el hivatalos jogi eljárás során, s ezzel utólag legitimizálták a harmincas évek kirakatpereit, melyekben jogi eljárás nem volt.

⁵⁸ MOL XIX-E-1-L X. 1. doboz. 1300/1945. 20–22.

bejelentésektől, melyekben a bírók elmarasztalását kérik, mert a „vádlt szájába adja a védekezést”.⁵⁹ A helyi viszonyok és erővonalak olyannyira jól működtek, hogy mikor a népügyészség tíz évre ítélte Túróczy Zoltán nyíregyházi evangélikus püspököt háborús bűnökért, a hívek aláírásgyűjtésbe kezdtek az ítélet ellen.⁶⁰

Az Igazságügyminisztérium megfelelő osztályait már 1945 nyarától elérték azok a panaszos levelek, melyeket gyakorló népügyészek írtak, akik bíralták a meglevő rendszert. Leginkább azt kifogásolták, hogy lassú, nem igazságos, enyhe és ötletszerű ítéleteket hoz: Ami az egyik népbíróságon hat hónap büntetést érdemel, az a másikon hat évet. Sok ártatlant fognak le, míg a nyilasok vígan elsétálnak.⁶¹ A legtöbb panasz a túlterheltségre érkezett: ezt könnyen meg lehetett volna oldani azzal a más országokban elterjedt gyakorlattal, hogy különválasztják a „kis ügyeket”. Ez nem történt meg, így volt lehetséges az, hogy ironikusan megjegyezte az egyik résztvevő: „[A] magyar nép büntető ökle, a népbíróság minden nap több esetben tanácskozik arról, hogy mondta-e Kovácsné az óvóhelyen Szabónénak, hogy a németek megnyerik a háborút, és hogy a zsidók rossz emberek vagy nem mondta”.⁶²

A népbíróságok működésének története a mai napig megosztja a témában kutató történészeket. Karsai László szerint:

„Magyarországon 1945 után hatékony, a korabeli európai normáknak megfelelő felelősségre vonás volt, függetlenül attól, hogy nálunk a szovjet csapatok, Nyugat-Európában meg az angol, amerikai, francia felszabadítók voltak jelen. A hazai népbírósági eljárások a holland, a dán, a norvég, a belga felelősségre vonásokhoz hasonlíthatók.”⁶³

A „hatékony” mércéje és megítélése meglehetősen kétséges, nem is beszélve arról, hogy mit jelent az „európai” fogalma a hidegháború hajnalán. Ám ha az állítás igaz lenne, hogy Magyarországon „hatékony” volt a holokauszt utáni felelősségre vonás, akkor talán nem következett volna be ennek az igazságszolgáltatási folyamatnak kettős, egymással szöges ellentétben álló értelmezése a történeti kollektív emlékezetben. Erre a kettéhasadt, kevés pontban találkozó értékelésre Karsai is utal az interjúban. Szerinte a népbírósági ügyekkel

⁵⁹ MOL XIX-E-1-L X. 1. doboz Ta 1448/45.

⁶⁰ MOL XIX-E-1-L X. 1. doboz Ta 222/45. Legalább tízezer aláírás gyűlt össze.

⁶¹ MOL XIX-E-1-L X. 2. doboz Bö 117/1945. Kátai Miklós népügyész javaslatai, 1945. július 31.

⁶² MOL XIX-E-1-L X. 2. doboz Bö 117/1945. 10.

⁶³ Kulcsár Anna: Lezárható-e a Zentai-ügy? Interjú Karsai Lászlóval. *Magyar Nemzet*, 2005. augusztus 3. 5. Ugyanezt a véleményét fejté ki az *Esélytelenek* című publicisztikájában: *Élet és Irodalom*, 48/38. (2004. szeptember 17.)

kapcsolatban kétféle értelmezési keret van: az egyiket vallók a népbírósi folyamatot „korlátlan zsidóbosszúnak” tekintik, mások pedig úgy vélik, hogy a felelősségre vonás nem volt „igazságos”, és azt „mindenki megúszhatta”. Magyarországon a világégést követő évtizedekben – Európa más országaihoz hasonlóan – nem alakult ki társadalmi konszenzus a második világháborúról, és abban Magyarország, a magyar politikai elit, valamint a politika egyéb résztvevőinek szerepéről, ez pedig nem volt független a Vörös Hadsereg jelenlététől.

Karsai az igazságszolgáltatással kapcsolatban megemlíti a „hatékonyság” elvárását: nem világos, hogy ez a gyors nyomozást, a vádemelések számát vagy a gyors pervezetést jelenti-e, vagy inkább azt, hogy hány bűnöst büntettek meg. Nehéz elképzelni, hogy a világháborút követő különleges, apokaliptikus, mindenféle aspirációval, érzelmekkel teli helyzetben bármilyen bíróság képes lett volna „hatékonyan” működni, bárhogyan is értelmezzük a hatékonyságot. Ennek a nem meghatározott elvárásnak a magyar igazságszolgáltatás amúgy rendszerszerűen sem tudott megfelelni, mert a népbírósi története az átmeneti igazságszolgáltatás része, s mint ilyen: valóban „átmeneti”. Az *átmeneti igazságszolgáltatás* fogalma azt a folyamatot jelöli, ahogy a demokráciába való átmenetet a jog eszközeivel létrehozzák. A szovjet megszállási zónában az átmenet a „népi demokráciák” létrehozásával fejeződött be, és a büntetőjog szovjetizálásával járt. Eddig az *átmeneti igazságszolgáltatás* szakirodalmának a magyar népbírósi esetekre való alkalmazási lehetőségeit nem vizsgálták. Ennek egyik oka, hogy mikor elkezdődött az átmeneti igazságszolgáltatás tudományos vizsgálata, mely azt a kérdést tette fel, hogyan alakultak át a diktatórikus rendszerek demokratikussá, a magyar tudományosság zárt volt arra az irodalomra, mely például a spanyol vagy latin-amerikai átmeneteket vizsgálta. A másik ok, hogy 1990 után pedig, mikor az átmeneti igazságszolgáltatás irodalma virágkorát élte, a magyar kutatók többek között a keleti blokk összeomlása utáni időszakot vizsgálták Kelet-Európában, és elhanyagolták a történeti összehasonlító szempontokat. Végül pedig 1990 után a magyar történetírásban az a nézet vált uralkodóvá, mely az 1945-től kezdődő időszakot 1989-ig jogszolgáltatási szempontból egy történeti szakaszként kezelte. Így az 1945 és 1947 közötti időszakot csak az 1947 utáni kommunista diktatúra „tesztidőszakának” tartották, nem olyan korszaknak, melynek különálló vizsgálatából, az átmenetiségből levonható fontos következtetésekkel bármi újat megtudhatnánk.⁶⁴ Ebben a könyvben azonban arra teszek kísérletet, hogy ezt az átmenetiséget, a jogrendszer alakulását

⁶⁴ Kivételként lásd Izsák Lajos, Feitl István, Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, Napvilág, 2000.

vizsgáljam úgy, hogy közben nem becsülöm túl a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarország jogrendszerének önállóságát ebben az időszakban.

A népbíróságok működésének jogi és politikai kritikája

A magyarországi népbíróságok tevékenységének megítélésére, a számok háborúja mellett, a kettősség a jellemző: egyrészt *jogi*, másrészt *politikai* természetű kritikai érvek hangzanak el arról, miért volt felemás a működésük.⁶⁵

A *jogi* típusú kritika legfontosabb eleme az, hogy ezek a bíróságok nem „jogszerűen” működtek, tehát politikai bíróságok voltak, mert bevezették a visszamenőleges bíraskodást.⁶⁶ A jogi alap megkérdőjelezésekor elsőként a visszamenőleges hatályú jogszolgáltatás nemzetközi nyomásra való bevezetését említik: tehát a népbíróságok a magyar törvényi kereteken kívül működtek. Erre az értelmezési keretre jellemző Kovács Imre érvelése:

„Ezt a formulát, a visszamenőlegességet Nürnbergben is gyakorolták, pontosabban a mintájára vették át a győztes és legyőzött országok egyaránt. S ha egy Anglia vagy Amerika jogrendje és hagyományai félre tételével ennyire megcsúszhatott, miért tudott volna különb lenni a demokráciába éppen belekóstolt Magyarország?”⁶⁷

Ám az angol vagy az amerikai példa fölemlítése itt téves, hiszen éppen a *common law* az, amelybe a visszamenőleges bíraskodás belefér, lévén ott esetjoggal dolgoznak.⁶⁸ Ráadásul az 1945 előtt elkövetett bűnök jelentős része (mint például az általam elemzett háborús bűnös, H. esetében a gyilkosság, az erőszakoskodás, a rablás) már korábban is létező büntetéstételt volt. Azaz ha feltételezzük azt, hogy a népbírósági törvény nem születik meg, H. akkor is elítélhető lett volna mint köztörvényes bűnöző azért, amit az 1944–45-ös évben tett.⁶⁹ Éppen úgy igaz ez Delyre is. A háborús bűnösök között nagyon sok köztörvényes bűnös is volt: az ún. „kis ügyek” többsége köztörvényes eset volt, melyre a háború okozta

⁶⁵ A népbíróságok működéséről lásd Dr. Lukács Tibor: *A magyar népbírósági jog és a népbíróságok, 1945–1950*. Budapest, Zrínyi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

⁶⁶ A nemzetközi jogról és nürnbergi perről lásd George Ginsburgs, V. N. Kudriavtsev (szerk.): *The Nuremberg Trial and International Law*. Dordrecht–Boston–London, Martinus Nijhoff, 1990., különösen a 42. kötetet a Kelet-Európát érintő törvénykezésről és joggyakorlatról.

⁶⁷ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor, 1990. 282.

⁶⁸ Köszönet Bárd Károlynak ezért az adalékért.

⁶⁹ A német büntetőbíróság gyilkosság (*Mord*) miatt ítélte el a háborús bűnösöket, lásd Pető Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten...

bizonytalanság nyújtott lehetőséget. Ilyenek voltak a Szamocseta család tettei is. Éppen a nagyszámú „kis ügyek” esetében volt jellemző az, hogy a vádlott azzal védekezett, hogy parancsra tette: az ugyanis elfedte a bűn köztörvényes jellegét.

Egy másik jogi ellenérv szerint az újonnan felállított népbíróóságok *laikus bíróságok* voltak, aminek – úgymond – nem voltak hagyományai a magyar jogban. Ám – mint köztudott – 1914-ig működtek esküdtbíróóságok Magyarországon. A kritikusok emlegetni szokták a laikus bíróság működésének személyi problémáit is, melyek akadályozták az igazságszolgáltatás működését. A bírálók a laikus bíraskodás magyarországi bevezetését és bevezetésének körülményeit sem fogadják el, mert szerintük a népbíróósági eljárások nem jogi eljárások voltak, hanem statáriális döntések.⁷⁰

A korszak szakértője, Zinner Tibor a laikus bíróság bevezetéséből adódó problémákat elemzi: kimondja, hogy a „pervezetés fogyatékokosságai[t], bizonyítékok problémái[t] – [...] nem egy esetben – a népbírak felkészületlensége” okozta.⁷¹ Valóban: az ekkor felállított népbíróóságok sem a személyi felkészültség, sem a technikai feltételek szempontjából nem voltak megfelelőek egy ilyen nagyságú feladat megfelelő ellátására. Kezdetben ez volt a helyzet más országokban is, mint például Hollandiában, de ott ezen a nehézségen idővel úrrá lettek, mert megvolt hozzá a politikai akarat és az idő. A perek és az átvilágítások Hollandiában 1955-ig tartottak, és a folyamat éppen úgy generáció- és elitváltással járt, mint Magyarországon. Százhuszezer és százötvenezer között volt azoknak a száma Hollandiában, akiket bebörtönöztek, és további jogorvoslatig internálótáborba csuktak.⁷²

Magyarországon a helyzet egyrészt a szovjet megszállás miatt különbözött a már vizsgált országokétól, másrészt a népbíróóságok összetétele miatt: itt csak pártok által delegáltak kaphattak benne pozíciót, és nem a helyi közösség elismert civil tagjai, mint például Hollandiában. Zinner szerint a sajtónak a népbíróóság működését övező kitüntetett figyelme, illetve az általa „koalíciós küzdelmeknek” nevezett jelenség (értsd: a koalíciót alkotó más pártok nem rögtön ismerték fel, hogy mindenben a kommunista párt

⁷⁰ Fleck Zoltán: *Jogszolgáltatató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest, Napvilág, 2001.

⁷¹ Zinner Tibor: Előszó gyanánt. In: Major Ákos: *Népbíraskodás. Forradalmi törvényesség*. Budapest, Minerva, 1988. 9.

⁷² Peter Romijn: Restoration of Confidence. The Purge of Local Government in the Netherlands as a Problem of Postwar Reconstruction. In: Deák István, Jan T. Gross, Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*, Princeton, Princeton University Press, 2000. 173–194. (Különösen 186.)

véleményének kell érvényesülnie) befolyásolták a bíraskodást, bár a pártdelegáltak egy ideig ellenálltak a kommunista párt által nyomatékosan javasolt ítéletnek.

Politikai kritikaként az elemzések általában abból indulnak ki, hogy a népbíróóságok a kommunista hatalom eszközeként hatékonyan hozzájárultak az új államrend kialakításához.⁷³ Zinner a Horthy-rendszer utolsó éveiben totálisan kompromittálódott Magyar Királyi Kúriával párhuzamos népbíróósági ítélkezési rendszer kialakítását a törvényesség veszélyeztetőjének tartja:

„A Magyar Királyi Kúriát – tudatosan és okkal – kihagyta és a munkáspárti elképzeléseknek pedig teret adva, koalíciós fügefalevelet helyezett a számonkérés hamarosan eltorzuló folyamatára.”⁷⁴

Ezen álláspont képviselői szerint a népbíróóságok már a kezdetektől fogva nem a második világháború utáni igazságszolgáltatás eszközei voltak, hanem a kommunisták azon előre elgondolt törekvését szolgálták, hogy a hatalmat megragadják. Ennek bizonyítására – az 1945 utáni magyar jogrendszert jellemezve – Zinner Tibor az 1952. február 29-i Rákosi-beszédből idézi Visinszkijt, aki szerint „minden bírósági ügy az osztályharc egy epizódja”.⁷⁵ Ez az álláspont azonban nem veszi figyelembe az 1945 és 1952 közötti magyar jogfejlődést. De éppen ezért sem lehet eltekinteni attól a tényezőtől, hogy Magyarországot megszállta a Vörös Hadsereg, míg Hollandiát nem.

A politikai kritikához tartozik a „kisnyilasok ügye” is, azaz hogy a kommunista pártba belépett, átlépett kisnyilasokat a Magyar Kommunista Párt tagsági könyve megvédte a háború utáni felelősségre vonástól. (Ausztriában vagy Németországban a közelgő hidegháború miatt éppenséggel a jobboldal vetett gátat a „kisebb” háborús bűnösök felelősségre vonásnak.) Ezt a tényt a magyar szakirodalomban bizonyítékként említik arra, hogy a kommunisták hatalmi eszközökkel beavatkoztak a népbíróóság munkájába.⁷⁶ 1945 után – nemzetközi nyomásra – választásokat kellett tartani, általános, titkos és egyenlő választójog alapján, így az új, először választó rétegek (mint a szegény, iskolázatlan nők és

⁷³ A reagáló és aktivista állam közötti különbségre lásd Mirjan R. Damaška: Two Types of State and the Ends of Legal Processes. In: Uő: *The Faces of Justice and State Authority. A Comparative Approach to the Legal Process*, New Haven, Yale University Press, 1986. 71–97.

⁷⁴ Zinner Tibor: *Megfogva és megtörve. Értizetek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962*. Magyar Közlöny, 2005. 66.

⁷⁵ Szakács Sándor, Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Budapest, Génus Gold, 1997. 149.

⁷⁶ A gazdag irodalomból lásd Zinner Tibor: Árpádsávos kommunisták. *Rubicon*, 1992/10.

férfiak) megnyerése kulcsfontosságú volt a különböző politikai pártok számára.⁷⁷ (A kisnyilasok számát az ÁBTL nyilas tagkönyvleltára alapján 51 200-ra teszik.⁷⁸ A prominens nyilasok nagyobb része elmenekült az országból.)⁷⁹

A Magyar Kommunista Párt működését a népbíróságok esetében 1948-ig kettősség jellemezte: delegáltjai kíméletlen következetességgel léptek fel a népbíróság ítélkezési munkájában, de éppen a kisnyilasokat mentették. A sikeres kommunista hatalomátvétel után (1948), majd az 1956-os forradalom leverése után viszont a kisnyilasokat is leleplezték. Ekkor fejeződött be az az igazságszolgáltatási folyamat, amit a népbíróságok 1945-ben elkezdtek.

A népbíróságok működésével kapcsolatosan különböző politikai pozíciókból fogalmaztak meg kritikát. Azt a kritikát, amely szerint a népbíróságok nem jogszerűen működtek, elsősorban a nem baloldali spektrumon elhelyezkedők vallották és vallják. Az igazságszolgáltatási folyamat visszásságaival való foglalkozás azonban elrejteti azt, hogy Magyarországon a második világháború alatt olyan események történetek, amelyekért valakiknek vállalniuk kellett volna a felelősséget. Bernáth Zoltán például a következőképpen jellemzi a népbíróságokat:

„A legyőzött, megszállt, idegen zsoldosok uralma alá került országban kilátástalan minden kifogás, ellenvélemény, ellenállás, az égbekiáltó igazságtalanságokat látva nemegyszer felkiáltok: azok a közösségek, megyék, városok, amelyek tudták, hogy hozzájuk tartozó teljesen ártatlan állampolgárt állítottak a bíróság elé, ítélték el, sok esetben megfellebbezhetetlen halálbüntetésre, miért nem tiltakoztak, miért nem fordították meg a vádat azok ellen, akik vádat mertek emelni, volt bátorságuk ítélkezni. De még ki sem mondom a jogtalan bírálatomat, már meg is adom a választ, nincs, nem volt menekvés, protestálás: az igaz emberek kezéből kicsavarták a fegyvert, a törvénykönyvet, a bírói pálcát.”⁸⁰

⁷⁷ Erről bővebben lásd Pető Andrea, Szapor Judit: Women and the Alternative Public Sphere. Toward a Redefinition of Women's Activism and the Separate Spheres in East Central Europe. *NORA, Nordic Journal of Women's Studies*, 2004/3. 172–182.

⁷⁸ Kenedi János: *Ügynök, ügynök über alles*.

http://www.rev.hu/rev/html/hu/ugynok/munka/kenedi_ugynok.html (Megtekintés időpontja: 2011. december 27.)

⁷⁹ A prominens, azaz publikáló és a pártszervezetben aktívan tevékenykedő nyilasnők csak elvétve maradtak az országban, ők is főleg rossz egészségi állapotuk miatt. Ezeknek a korábban ismert nyilasnőknek a nevei a budapesti népbírószági listákban nem szerepelnek.

⁸⁰ Bernáth Zoltán: *Justitia tudatbasádása. Népbíróság nép nélkül, a nép ellen*. Budapest, Püski, 1993. 4.

E szerint a revizionista érvelés szerint a népbíróságok nem bíróságként működtek, hanem kizárólag a kommunista hatalom eszközeként, s az nem merül fel, hogy Magyarországon a második világháború alatt olyan bűnöket követtek el, amelyeket ki kellett vizsgálni.

A baloldaliak, Major Ákostól kezdve, szintén főleg azért sajnálkoztak, mert a népbíróságok működését a törvénytelenések, azaz a visszamenőleges igazságszolgáltatás határozták meg, de ők legalább nem kérdőjelezték meg a háború utáni felelősségre vonás szükségességét.⁸¹ A népbíróságok működésének előbbiekben felsorolt kritikájával szembeni védekező érvelésükben az szerepel, hogy a háború utáni káoszban és bizonytalanságban gyorsan kellett cselekedni. Nem elhanyagolható, hogy a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi 7. törvény elfogadása után megváltozott a jogi helyzet: idővel valóban a nagypolitikai sakkjátszmák végrehajtója lett a népbíróság. Ettől kezdve nehéz szétválasztani az ügyeket abból a szempontból, hogy igazságot szolgáltatnak-e a háború után, vagy már a későbbi koncepciók perек előfutáráiként szolgálnak.⁸²

A nagy volumenű, tehát az országosan, a sajtó révén ismertté vált esetekre volt igaz Kovács Imre megállapítása, hogy a tömeg kinyilvánította véleményét a vádlottal kapcsolatban:

„...nekem nem tetszett az atmoszféra sem, a kirendelt tömeg viselkedése, az ellenséges hangulata, ami lehetetlenné tette a tárgyalások nyugodt lefolytatását.”⁸³

Erről az érzelempolitikai fejezetben később részletesen írok. A politikai hatalomnak azonban arra nem volt sem lehetősége, sem akarata, hogy minden ügyet kézi vezérléssel irányítson, mint például tette ezt a Bárdossy-perben.⁸⁴ Hiba lenne tehát a „nagy ügyekből” általánosítani a második világháború utáni igazságszolgáltatás menetére, mert a tömeges ítélezések belefutottak a magyar jogszolgáltatásra jellemző lélektelenségbe és kuszaságba.

A népbíróságok politikai és a jogi bírálatának érvelése tehát megegyezik egymással abban, hogy a népbíróságok egyrészt kiszolgálták a kommunista hatalmat és érdekeket, másrészt a népbíróságok az addigi magyar büntetőtörvény szellemének és gyakorlatának

⁸¹ Major Ákos: *Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség*. Budapest, Minerva, 1988.

⁸² Erről bővebben lásd Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2000.

⁸³ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Katalizátor, Budapest, 1990. 283.

⁸⁴ Lásd Ábrahám Ferenc, Kussinszky Endre: *Ítélet a történelem. Az Imrédy-per, a Bárdossy-per, a Szálasi-per. A vád. A vallomások. Az ítélet*. Budapest, Híradó Könyvtár, 1945–1946., Karsai László, Molnár Judit (szerk.): *Endre-Bakj-Jaross-per*. Budapest, Cserépfalvi, 1994. és Pritz Pál: *A Bárdossy-per*. Budapest, Kossuth, 2001.

figyelembevétel nélkül dolgoztak, mivel visszamenőlegesen ítéleztek, ráadásul (előzmény nélkülinek gondolt) laikus bíróságként működtek.

A legfontosabb jogi kérdés ezen a ponton az, hogy létezhet-e olyan, a természetjog nevében meghatározott bűn, amely a pozitív jog felett áll.⁸⁵ Azaz, megkövetelhetik-e a jogásztól, hogy elemezze a törvényt, és csak akkor alkalmazza, ha az erkölcsi normáit és értékeit nem sérti. Ennek a magasabb rendű természetjogi érvelésnek, azaz a Gustav Radbruch-féle természetjogi reneszánsznak az elutasítása vagy elfogadása a választóvonal a két álláspont között,⁸⁶ amelyek meglepő módon egyetértének a népbírói ítélezés jogi működésének kritikájában. Stolleis szerint a jogászszakmának Auschwitz után, amely az akkori német jog pontos végrehajtása volt, a politikai értelemben vett felelősségvállalás, a magánerkölcsiség és a civil értékek tisztelete maradt meg, s ez összefügg azzal, miképpen értelmezzük a jogi döntéseket meghatározó demokratikus jogállamot.⁸⁷ Csakhogy éppen ez a természetjogi reneszánsz nyitott utat a magyar jog átalakítása, a szovjetizálás számára anélkül, hogy a jog és a jogászszakma a holokausztot, abban a szerepét és annak következményeit feldolgozta volna.

Amennyiben ezt a természetjogi érvelést elutasítjuk, azaz azt állítjuk, hogy nincsenek olyan, emberiség elleni bűnök, amelyek visszamenőleges hatályú büntetést igényelnek, akkor a népbírói perek egyéni büntetőperekké fokozódnak le, ami a „kollektív felelősségvállalás” elvének elutasítását jelenti. De ezzel a büntetőperek, amelyek olyan esetekben is elindultak volna, mint például az általam korábban részletesen vizsgált budapesti 1946-os pogrom elkövetője, H. esetében (rablás, gyilkosság és gyilkosságra való felbujtás vádjával),⁸⁸ utólag felmentést nyernek, hiszen – úgy mond – akkor ezek koncepciók voltak. Ha a magyarországi népbírói ügyeket egyéni esetekként vizsgáljuk, akkor az elemzés komolyan alá támasztja azt a feltételezést, hogy a javító szándékú jogszolgáltatás az egyéni felelősségre és az egyéni felelősségre vonásra alapulva nem működött. Akkor minden egyes népbírói eset külön-külön problémás ügy lesz, hiszen az igazságot ez az intézmény hol jobban, hol rosszabbul közvetítette. Ez az *egyéni* megközelítés azonban nem

⁸⁵ Christian Joerges, Navraj S. Ghaleigh (szerk.): *Darker Legacies of Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions*. Oxford, Hart Publishing, 2003.

⁸⁶ Gustav Radbruch (1878–1949) német jogász, igazságügyi miniszter, aki a nemzetiszocialisták uralma idején visszavonult. 1945-től ismét Heidelbergben professzor, ahol kidolgozta a Radbruch-formulát, amelyet a nemzetiszocialista bűnök elkövetésének jogi megítélésre használnak. Bővebben Hans-Peter Schneider: Gustav Radbruch (1878–1949). Rechtsphilosoph zwischen Wissenschaft und Politik. In: *Streitbare Juristen. Eine andere Tradition*. Baden-Baden, Kritische Justiz, 1988.

⁸⁷ Michael Stolleis: *The Law under the Swastika. Studies on Legal History in Nazi Germany*. Chicago–London, University of Chicago Press, 1998. 21–22.

⁸⁸ Pető Andrea: Népbírói és vérvád az 1945 utáni Budapesten...

illik bele a nagy történeti elbeszélésbe, azaz a háború normatív értékelésébe, hiszen mindig vannak kiskapuk és mentő tanúk. Így a népbíróságokon és a népbíróági ítélkezésen olyan funkciót kérünk számon, az „állampolgárok tudatába írást”, amire azok nem alkalmasak. Összehasonlításként említem, hogy a holland bíraskodás esetében Belinfante azzal érvelt, hogy a megszállás alatti radikalizálódás miatt az egyéni felelősség jogi megállapítása nem lehetséges, és kollektív bűnösség kimondására van szükség, mint például egyes szervezetek tagsága esetén. S ez így is történt a Hollandia felszabadítását közvetlenül követő időszakban.⁸⁹ A magyar népbíróági törvény is tartalmazta a kollektív felelősségre vonás igényét a Nyilaskeresztes Párthoz való tartozás esetében, de ennek a végrehajtása felemásra sikerült. A két diskurzus közötti feszültséget jól mutatja a következő eset: Az egyik női vádlott a gödi lakásában a zsidó tulajdonú tűzfát nem adja ki a lakás és a tűzifa visszatérő tulajdonosának. Ezt az esetet a bíróság a „saját nyelvén” úgy írja le, hogy „a fasiszta és demokráciaellenes uralmi rendszer eszközeinek saját céljaira való felhasználásával vagyon és személyes szabadság elleni bűncselekményt követett el”.⁹⁰

Az a leegyszerűsítve baloldalinak (azaz antifasisztának) és jobboldalinak (revizionistának) nevezett érvelés azonban, amely szerint a bíróságok a politikai és rendőrségi nyomás miatt nem tudtak az anyagi jognak érvényt szerezni, nem állja meg a helyét. A népbíróságok a mindennapi gyakorlatban nem tudták kiszolgálni a kommunista hatalmi érdekeket, éppen azért, mert munkájukat jogi keretek között végezték. S éppen a jogi keretek, amelyeket a népbíróági törvény és az akkor hatályban lévő büntetőtörvénykönyv előírásai szigorúan meghatároztak, adtak lehetőséget az igazságszolgáltatási mechanizmusba már bekerült elkövetőknek, hogy abból a jog szelleméhez illő vagy ahhoz nem illő eszközökkel büntetlenül kikerüljenek. Sokan voltak viszont, akik be sem kerültek a háborút követő igazságszolgáltatás látókörébe: vagy azért, mert senki nem maradt életben, aki tanúskodott volna ellenük, vagy mert elszöktek Nyugatra.

⁸⁹ August David Belinfante: *In plaats van Bijljesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*. Assen, 1978. 1–11. (Köszönöm Peter Romijnnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.) Továbbá: Harald Fühner: *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern 1945–1989*. New York – München – Berlin, Waxmann – Münster, 2004.

⁹⁰ Nb. 2355/46 1946. június 21. 3. Jandl Béláné operaénekesnő, aki betegsége hivatkozva kórházba kérteti magát, ahonnan aztán eltűnik, és lakcíme hamisnak bizonyul, amivel felvetette magát.

A népbíráskodás egyik következménye: a régi-új antiszemitizmus

A népbíráóságokon kívül nem volt más intézményes fórum a holokausztot túlélő zsidók számára, ahol igazságot kereshettek volna, ha úgy döntöttek, hogy Magyarországon maradnak.⁹¹ A magyar társadalom szövete szétfoszlott a második világháborúban, a társadalmi szolidaritás nem működött. Magyarországon nem volt fegyveres ellenállás vagy partizánmozgalom. Az egyéni esetek, a – manapság nyilvánosságot kapó – „embermentők” nem feledtetik, hogy a magyar közigazgatási rendszer, államapparátus széthullott.⁹² A Zsidó Tanács ellentmondásos működése és kényszerpályájának elemzése ismert.⁹³ Tehát nem volt olyan szervezet vagy szerveződés, mely erkölcsileg tisztán, és ezért összefogó erőként működhetett volna a második világháború után. Ezért játszott kulcsszerepet az újonnan létrehozott népbíráóság.

A zsidók részvétele a háború utáni igazságszolgáltatásban vitatott kérdés volt. A nürnbergi per előkészítésénél kerülték a zsidó jogászok részvételét.⁹⁴ Bibó így határozta meg a második világháború utáni politikai igazságszolgáltatás fő elméleti problémáját:

„[A] népbíráskodásnak nem az a célja, hogy a zsidók számára adjon az ítélezésre alkalmat a nem zsidókkal szemben, hanem az, hogy a megsértett emberi méltóságért és elpusztult emberéletekért szerezzen elégtételt az aljassággal és a gonoszsággal szemben, s a kormányzat köreibben is hamar kialakult az a törekvés, hogy ezekre a posztokra minél több nem zsidót kell keresni. Azt azonban nem volt bátorsága senkinek sem kimondani, hogy egy olyan szemléletnek akár csak a veszélye is fenyeget, hogy a zsidóüldözésekkel kapcsolatos népbíráskodás a zsidók bíráskodása, abban a percben [...] egyenesen és nyugodtan [ki kell mondani] azt, hogy a *zsidóüldözések számonkérésére* vonatkozó különleges bíráskodásban az ügyek bíráiként – akár kezdeti, akár végső fokon

⁹¹ Erről a döntési folyamatról bővebben Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Budapest, Osiris, 2000.

⁹² Lásd Szita Szabolcs: Az 1944–1945 évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In: Uő. (szerk.): *Magyarország 1944. Üldözés-embermentés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine-1944 Emlékbizottság, 1994. 7–114. Ebben kiemeli azokat az embermentőket, akiket a népbíráóság elítélt.

⁹³ Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*. Budapest, Minerva, 1990.

⁹⁴ Donald Bloxham: *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford, Oxford University Press, 2001. 67–68., lásd különösen a Race Specific Crimes in Punishment and Reeducation Policy. The Jewish Factor. 57–90. fejezetet.

– zsidók és zsidótörvények által érintett emberek *egyáltalán* ne vegyenek részt.”⁹⁵

A népügyszékségnek olyan esetekben, mikor az áldozatok nem maradtak életben, hivatalból nyomozati eljárást kellett kezdeményeznie. A gyakorlatban azonban a népbíróági ügyek nagyobbik, nem nagy nyilvánosságot kapott részében az eljárások a sértettek, vagy azok életben maradt hozzátartozói feljelentésére indultak;⁹⁶ ilyenek voltak a népbíróági jogesetek többségét adó „kis ügyek”.⁹⁷ A túlélők hazatértek, mint Lichter a Csengery utcába, és tudni akarták, mi történt szeretteikkel, vagy látták, hogy szeretett tárgyaik, melyeket biztonságban hittek, más tulajdonában vannak, lakásukban mások laknak.⁹⁸ Így a bevezetőben idézett bibói gondolatok más dimenziót kapnak: akik ezt az igazságszolgáltatási fórumot igénybe vették, túlnyomóan zsidók, tehát nem is fontos, hány zsidó vesz részt az igazságszolgáltatás intézményeiben, mindenképp kialakul a „zsidóbosszú”, mint a többséget védő ideológia.⁹⁹

A népbíróóság történetének elemzésekor az egyik legkevésbé várt következményről, az antiszemitizmus holokausz utáni feléledéséről is szólni kell.¹⁰⁰ Az 1945 utáni magyarországi antiszemitizmusról az első, és azóta sem meghaladott magyarázat Bibó István sokat idézett, 1948-ban írt tanulmányából származik. Ebben az okok elemzésekor Bibó a folyamatosság és újszerűség keretében érvelt.¹⁰¹ Szerinte a háború előtti és utáni antiszemitizmus „minőségében és alapszerkezetében” azonos. Ugyanakkor tanulmányában megalkotta a *neoantiszemita* fogalmát: szerinte neoantiszemiták azok a kispolgári és paraszti elemek, akik korábban nem voltak antiszemiták, de akiket a háború utáni gazdasági helyzet, a megváltozott politikai környezet (a kommunista párt politikája és a zsidó kárpótlás visszaállása) nyíltan antiszemitává tettek.

⁹⁵ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: Huszár Tibor (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. 2. Budapest, Magvető, 1986. 623–797, 771–772. Kiemelés az eredetiben.

⁹⁶ Arról, hogy az ideológiai állásponttól vagy háborús büntett elkövetésének tényétől függetlenül hogyan használták a bíróságokat illetve a feljelentést, mint a családi és személyes konfliktusok megoldásának eszközt lásd: Karol Sauerland: *Harminc éjűst. Beszédok és árulások*. Helikon, Budapest, 2001. Köszönöm Karácsony Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet erre.

⁹⁷ Például lásd Kralik Mária ügyét (BFL 270/1945) aki zsidókat jelentett fel, de egyikük, Katz Jolán hazatért és feljelentette Králikot, aki az 1955-ös amnesztiánál szabadul, úgy, hogy elengedték a hátralevő kényszermunkát.

⁹⁸ Erről bővebben lásd Pető Andrea: The Story of Erecting of the First “Private” Holocaust Memorial in Budapest. In: Nanci Adler, Mary Chamberlaine, Leyla Neyzi (szerk.): *Memory and Narrating Mass Repression*. (Memory and Narrative.) Transaction, 2009. 157–175.

⁹⁹ Az igazságszolgáltatásban a zsidók részvételét vizsgálja Gáspár Ferenc: A kiskunhalasi tragédia. 1944. október 11. *Századok*, 1996/6. 1473–1505. Rámutat arra, hogy bár nem vettek részt benne zsidók, mégis zsidóbosszúként jelent meg a sajtóban.

¹⁰⁰ Lásd a lengyel példát: Jan T. Gross: *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation*. New York, Random, 2006., Łukasz Kamiński, Jan Zaryn (szerk.): *Reflections on the Kielce Pogrom*. Warsaw, IPN, 2006.

¹⁰¹ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után... 621–811.

Az, hogy a népbíróság működése mennyiben járult hozzá ehhez az új-régi antiszemitizmushoz, történetileg nem megválaszolható kérdés. A *Soproni Újság* még azt az álhírt is közölte, hogy a magyar zsidóság vezetői kihallgatáson jártak a miniszterelnöknél, kérve őt, hogy vonja vissza zsidó rendőrök, népbírók és népügyészek megbízatását, mert „az ő működésük nagyban hozzájárul ahhoz, hogy magatartásukkal elősegítették az újabb antiszemitizmus felburjánzását”.¹⁰² Bibó véleménye a kérdésről ez:

„Azt állítani, hogy az azelőtt esetleg nem is politizáló polgári vagy kispolgári munkaszolgálatosnál, aki hazajött arra, hogy az egész családját elpusztították, s ezek után beállott a számonkérés apparátusába vallatni, nyomozni és ítélni, annál ebben a minőségében teljesen lényegtelen az ő zsidó megalázottsága és szenvedése [...], az egyszerűen egy magyar demokrata a sok közül, aki a fasizmus elleni harcban tehetsége szerint részt vesz, ez a legenyhébb szóval mondva fikció.”¹⁰³

Erre a fikcióra épült a magyar holokauszt utáni igazságszolgáltatás, ennek minden következményével. Ugyanakkor a népbíróság intézményének nem volt alternatívája. Ernst Cassirer¹⁰⁴ a véres világháború utáni újrendeződésről így fogalmazott: az az alkotmány működik, amely az „állampolgárok tudatába íródott”.¹⁰⁵ Az 1945 után, Európa-szerte lezajlott bírósági tárgyalásoknak az volt a feladatuk, hogy nevelő, felvilágosító eszközzel normákat, értékeket mutassanak fel a holokauszt utáni világban.¹⁰⁶

Összefoglalás

A népbírósági törvények alkotói megkísérelték a lehetetlent: összeszerkeszteni a meglevő és hatályos büntető jogszabályokból és a népbíróság működését szabályozó jogszabályokból egy olyan törvényt, mely meghatározza és bünteti a korábban nem létező háborús illetve népellenes bűncselekményeket. A jogalkotók bölcsességét dicséri, hogy – bármennyire is

¹⁰² MOL I-E-37.

¹⁰³ Bibó: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után... 771–772.

¹⁰⁴ Ernst Cassirer (1874–1945) német neokantiánus filozófus, az első zsidó, akit egyetemi rektornak választottak, Hamburgban. Hitler hatalomra kerülése után Angliában, Svédországban majd az USA-ban tanított.

¹⁰⁵ Idézi Cassirert Vivian Grosswald Curran: Racism's Past and Law's Future. *Vermont Law Review*, 2004/1. 1–29.

¹⁰⁶ Erről bővebben lásd Pető Andrea, Patricia Chiantera-Stutte: Populist Use of Memory and Constitutionalism. Two Comments. *German Law Journal*, 2005/2. 165–175. (Special Issue on Confronting Memories: European “Bitter Experiences” and the Constitutionalisation Process.) A holland esetről Peter Romijn: Pastors and Perpetrators. Dutch Churches and the Reintegration of the Nazi Collaborators. *The Journal of European Studies*, 1996/26. 373–387.

átmeneti jellegű volt a törvény – a meglevő jogszolgáltatásba integrálták az új büntetési tételt, és nem a fordított utat választották (bár talán nem is választhatták volna, a nemzetközi nyomás miatt). A népbíróság működése nem a sztálini justizmord alkalmazása miatt adhat okot kritikára, hanem éppen a magyar büntetőbíráskodás hagyománya és rendszere miatt, melynek korábban is meglevő, politikai jellegű törvényeit a népbírósági törvény átértelmezte és alkalmazta. A népbíráskodás első, „kevert” szakaszában a korábban is meglevő büntetéstételek keverednek az új népbírósági törvény előírásaival.¹⁰⁷ Ezt követi majd a magyar jogrendszer szovjetizálása, melynek első lépése a büntetőjog átalakítása volt.

A nyugat-németországi párhuzamok segítenek a magyar helyzet megértésében.¹⁰⁸ Pendas az angol megszállási övezetben dúló vitákat elemezve kimutatta, hogy a korábban a nácikkal kollaboráló jogi szakma ragaszkodása a weimari Németország legalizmusához ugyan sok háborús bűnösnek kiskaput jelentett, de ez teremtette meg annak a liberális demokráciának az alapját, amely az NSZK fejlődésének záloga volt.¹⁰⁹

A magyar holokauszt utáni igazságszolgáltatásban alapvetően nem sikerült megteremteni a cezúrát a bűn és a „nem bűn” között. És nem a „statáriális, moszkovita” igazságszolgáltatás bevezetése miatt, hanem éppen ellenkezőleg: azért, mert a népbíróságok a különleges helyzetben is alapvetően a „normális” időszakra szabott törvényeket és előírásokat alkalmazva, rengeteg ügyel küzdve, rendszerszerűen, az anyagi jognak megfelelő módon működtek. Ezt az állítást csak az egyes esetekre alapuló elemzéssel lehet bizonyítani, ahogy ezt tettem korábban H., illetve ebben a kötetben Dely Piroska esetében.

Magyarországon a megbékélési stratégia politikai hiánya és a megbékélés egyetlen intézményes formája, a népbíróság ellentmondásos működése hozzájárult a holokauszt kettéhasadt magyarországi kollektív emlékezetéhez. Ennek következményeire a népbíróságok érzelemtörténeti megközelítéskor még visszatérek. Ahogy May fogalmazott: „megbékélést nem lehet elérni... ha az állandó bírósági rendszer lehetősége megkérdőjeleződik, ha a törvényes rend alapja veszélyben van”.¹¹⁰ A népbírósági rendszer diszkreditálása és diszkreditálódása az egyik magyarázata annak, hogy az 1989 után

¹⁰⁷ A bolgár jogrendszer szovjetizálásáról és szakaszairól lásd Nikola Dolapchiev: *Law and Human Rights in Bulgaria. International Affairs*, 29/1. (1953.) 59–68, és különösen 59–61. Ismerteti azt az érvelést, mely a visszamenőleges igazságszolgáltatást és az ad hoc felállított jogszolgáltató intézmények jogszerűségét kérdőjelezi meg.

¹⁰⁸ Frank. M. Buscher: *The US War Crime Program in Germany 1945–1955*. London – NY Westport, Greenwood Press, 1989.

¹⁰⁹ Devin O. Pendas: *Retroactive Law and Proactive Justice. Debating Crimes against Humanity in Germany 1945–1950. Central European History*, 43/3. (2010. szeptember.) 428–463.

¹¹⁰ Larry May: *Crimes Against Humanity. A Normative Account*. Cambridge University Press, 2005. 238.

újraéledő konzervatív történetírás alapjaiban megkérdőjelezte a népbíróági tárgyalások jogszerűségét, és ezzel aláásta a domináns antifasiszta diskurzust, melyben a túlélők emlékeinek is csak kevés hely jutott. Ez egy újabb tényező, mely (nem csak) az elkövetőket láthatatlanná tette.

6. fejezet

A női elkövetők és a népbíróági eljárások

A második világháború vége érzelmtörténetileg a nőknek megkönnyebbülést és új lehetőségeket hozott, a férfiaknak pedig a hősiesség ünneplését is jelenthette volna, amivel azonosulni lehet. Ez a hősiesség azonban a magyar esetben igen felemás volt, hiszen azt a partizánmozgalom, ellenállás hiányában nehezen lehetett megélni. Ilyen érzelmi helyzetben került sor a népbíróági tárgyalásokra, melyeknek a második világháború érzelmeit (vereség, veszteség, gyűlölet és bosszú) kellett volna normalizálniuk. A népbíróági tárgyalások lettek az a látványosság, melynek érzelmileg megélhetővé kellett volna tennie az új időket; későbbi fejezetek szólnak majd a népbíróágok érzelmtörténetéről. Ez a fejezet azt vizsgálja, hogy az egy korábbi fejezetben elemzett „testvérnők” közül kik és hogyan kerültek be az igazságszolgáltatásba, és mennyire alakult át maga az igazságszolgáltatás azáltal, hogy ilyen tömegű, nőket érintő ügyel kellett megbirkóznia. Ez azért is fontos, hogy Dely Piroska ügye esetében lássuk, hogyan illeszkedett az eset az általános képbe, és – társadalomtörténeti megközelítésben – mennyiben volt egyedisége ellenére is tipikus elkövető Dely?

Milyen következményei lettek annak, hogy Magyarországon hiányzott a bosszú érzésének nyilvános kiélése a háborús bűnösökkel – különösen a nőkkel – szemben? Dániában, Franciaországban, Lengyelországban, Olaszországban, Hollandiában, Belgiumban és Norvégiában leborotválják és az utcán nyilvánosan megseprűzik a kollaboráló nőket a „vad tisztogatás” (*l'épuration sauvage*) alatt.¹ Franciaországban (*femmes tondues*) mintegy húszezer ilyen eset történt: a nők 42 százalékát szexuális kollaboráció miatt,

¹ Hanna Diamond: Women and the Purges. In: Uő: *Women and the Second World War in France, 1939–1948. Choices and Constraints*. London, Longman, 1999. 131–154.

a többieket más típusú kollaboráció miatt borotválták le.² Azonban Magyarországon ilyen nyilvános érzelmi kitörésre nem került sor. A szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak a választóvonal: az tekinthető a magyar nőkre mért kollektív büntetésnek, és ezzel magyarázható, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt övezetben nincsen a nők testén végrehajtott más olyan büntetési gesztus, mint például a borotválás.³ A nők testén elkövetett nagyszámú nemi erőszak révén folytatódott a háború, de ennek új elemei is voltak.⁴ A szakirodalom egyetért abban, hogy a háború okozta „kivételes” helyzetet, tehát azt, hogy a nők önállósága megnőtt, a háború után vissza kellett állítani a „megfelelő” szintre, és ennek egyik eszköze volt a női test fegyelmezése, akár a haj leborotválásával, akár nemi erőszakkal.⁵

A francia esethez képest a magyar háborús bűnös nők letartóztatása, internálása és elítélése során is különbségeket találunk. A francia esetben az első korszak, a spontán igazságszolgáltatás ideje során a nőket leborotválták.⁶ Jó néhány esetben azért tartóztatták le és zárták túlsúfolt internálótáborba a nőket, hogy megvédjék őket a további népharagtól. A magyar esetben a letartóztatás és az internálás vontatottan haladt. Nemcsak azért, mert nem volt „népítélet”, hanem mert a túlterhelt és az előző rendszerben kompromittálódott rendőrségnek kellett megbirkóznia a feladattal.⁷ A rendőrségnek arra sem volt kapacitása, hogy az internálótábort őrizze, így nagyon gyakran az internált egyszerűen eltűnt a táborból.⁸ Kassai Ferencné vallomásában elmondja, hogy hazaérkezése után kétszer is megpróbált a rendőrségen jelentkezni, de azt mondták neki, hogy: „majd ha szükség lesz

² Alison M. Moore: *History, Memory and Trauma in Photography of the Tondues. Visuality of the Vichy Past through the Silent Images of Women. Gender and History*, 2005/3. 667. és Karen H. Adler: *Jews and Gender in Liberation France*. New York, Cambridge University Press, 2003. 153. Az „ötletet” a borotválásra az emigráns kormány egyik miniszterének rádióbeszéde adta.

³ Pető Andrea: *Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna*. In: Dirk Schumann, Richard Bessel (szerk.): *Life after Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe*. New York, Cambridge University Press, 2003. 129–149.

⁴ Erről lásd az alábbi tételeket: Corran Laurens: *La Femme au Turban. Les Femmes tondues*. In: H. R. Kedward, Nancy Wood (szerk.): *The Liberation of France. Image and Event*. Oxford – Washington D. C., Berg, 1995. 155–179., Anette Warring: *Intimate and Sexual Relations*. In: Robert Gildea, Anette Warring, Olivier Wieviorka (szerk.): *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe 1939–1945*. Oxford, Berg, 2006. 88–129., Anette Warring: *War, Cultural Loyalty and Gender*. In: Kjersti Ericsson, Eva Sominsen (szerk.): *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*. Oxford, Berg, 2005. 35–52. és Fabrice Virgili: *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*. Oxford, Berg, 2002. A fényképekről pedig Alison M. Moore: *History, Memory and Trauma in Photography of the Tondues...*

⁵ Például Benita Blessing: *The Antifascist Classroom. Denazification in Soviet-occupied Germany 1945–1949*. New York, Palgrave MacMillan, 2006.

⁶ Hanna Diamond: *Women and the Second World War in France...* 131–154.

⁷ A rendőrség átalakításáról és személyzeti állományáról lásd Gyarmati György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi korszakban. 1945–1956. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000.

⁸ ÁBTL V 47 431., Cserba Anna besúgó és V 46 506., Holló Sándorné házfelügyelő.

rám, értesítenek”.⁹ Ez persze lehet rossz kifogás is, de a fennmaradt dokumentumok alapján világosan látszik, hogy a háború utáni káoszban az átszervezés alatt álló rendőrség nem állt a helyzet magaslatán. A magyar rendőrség működésére a korban leginkább a Horthy-rendszer értékeinek átvétele jellemző, azaz: ami nőkkel kapcsolatos, az nem lehet fontos.¹⁰

A perek esetében a francia és a magyar anyag azonos tendenciákat mutat: mindkét esetben a háborúban szerzett női önállóságot akarták megszüntetni. A francia esetben a németekkel való szexuális kollaboráció volt a leggyakoribb vád, míg – ennek hiányában – a magyar esetben a fosztogatás és feljelentés.¹¹ Franciaországban a szomszédok voltak azok, akik feljelentették a kollaborációval gyanúsítható nőket. A magyar esetben a feljelentők a visszatérők voltak, vagy az áldozatok rokonai, mint például Lichter. Ez a tömeges női részvétel alapvetően változtatta meg a háború utáni igazságszolgáltatás működését, mert a feljelentés tipikus „női” háborús bűncselekménnyé vált.¹²

A háborús bűnökkel vádolt nők társadalmi összetétele

A Budapest Főváros Levéltárában őrzött adatbázis elemzése alapján állítható, hogy a háborús bűnök elkövetéséért vádoltak tíz százalékát nők adják.¹³ Ez az arány nagyjából megfelel a mai magyar közéletben, politikai pártokban, illetve a parlamentben lévő nő-férfi aránynak. 1945 előtt azonban nők még csak elvétve szerepeltek a közéletben, így ez az arány magasnak mondható. A női bűnelkövetők aránya fokozatosan növekedett: a századfordulón ez még csak három százalék volt. Magyarországon a második világháború

⁹ ÁBTL V 92 849. 25.

¹⁰ ÁBTL V 88 627. Jól mutatja az az ügy, melyben a gyanúsított már 1947-ben Hollandiába ment, de még 1964-ben is körözik, vagy (V 113 027) a Maros utcai nővér esete, aki felmentés után álnéven bujdokolhatott büntetlenül, pedig volt személyije is.

¹¹ A német esetet, a düsseldorfi rendőrségi feljelentések társadalmi nemek szempontú elemzését lásd Joshi Vandana: *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933–45)*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003. Kimutatja, hogy nemcsak a hitleri állam mobilizálta a nőket a saját céljaira, hanem a nők is mobilizáltak egyes állami funkciókat (mint például a rendőrség) a saját céljaikra.

¹² Az elítélt nők nagy részét besúgásért és feljelentésért ítélték el, de ez nem jelenti azt, hogy a férfiak között nem voltak feljelentők és besúgók, hanem azt, hogy ezt a bűncselekményt gyakrabban követték el népbíróság elé került nők.

¹³ Lásd Pető Andrea, Barna Ildikó: A csúnya asszonyok. Kik voltak a női háborús bűnösök Magyarországon? *Élet és irodalom*, 2007. október 26. 10. és Pető Andrea: Arrow Cross Women and Female Informants. *Baltic Worlds*, 2/3–4. (2009.) 48–52. Köszönöm Barna Ildikó módszertani segítségét. Az adatbázisból viszont hiányzik, hogy a bűnösöket mire is ítélték. Ez érthető, hiszen a több mint hetvenezer vádlott esetében minden egyes dossziét nyomon kellett volna követni ahhoz, hogy kiderüljön, az egyes vádlottakat mire ítélték, és abból aztán ténylegesen mennyit is töltött le. Ezt egy most folyó kutatásban vizsgáljuk Barna Ildikóval közösen, melynek célja egy teljesebb kép adása a népbírószági folyamatokról.

idején történik meg először, hogy nagy számban jelennek meg a nyilvános térben az egyenruhás, felfegyverzett nők.

Az ok, ami miatt ezek a nők kiestek az emlékezetből, az, hogy ezeknek a büntetett előéletű, alacsonyabb néprétegből származó nőknek – akik a nyilasmozgalmat arra használták fel, hogy visszavágjanak korábbi ellenfeleiknek,¹⁴ vagy esetleg a zsidók hátrahagyott anyagi javaiból gyorsan meg akartak gazdagodni – a történeteik nem tekinthetők „sikertörténetnek”, tehát kevés publicitást kaptak.¹⁵ A háborús bűnökért elítélt nők nagy része köztörvényes bűnöző volt, akikkel a történészek, ahogy az előző fejezetben írtam, csak a kuriózum szintjén foglalkoztak. Pedig az a tény, hogy hirtelen megnőtt a vagyon elleni bűncselekmények száma, nem független a háború „természetétől”.¹⁶

Az orvosnők közül Dr. Madarász Erzsébet és még két tag került a népbíróság látókörébe. A nyilas nőszervezés országos vezetőjén kívül egyetlen nyilas kerület-vezetőnő sem szerepel a listán.

A Budapest Főváros Levéltárában számon tartott 6200 vádlott esetében az adattal rendelkezők huszonegy százaléka 1896 előtt született, valamivel több mint felük 1896 és 1914 között, és a fennmaradó közel egyötöd 1914 után. Jól látható, hogy a középkorosztály aránya esetünkben jóval – húsz százalékponttal – magasabb, mint az akkori teljes népességben volt. Túlnyomó többségében tehát a Horthy-rendszerben nevelt és szocializált középkorú női vádlottak kerültek a népbíróság elé, akik beágyazódtak a társadalomba. Nem mondhatjuk, hogy a fiatal, tapasztalatlan és meggondolatlan fiatalok lettek volna az elkövetők, akik nem tudják felmérni a tettük következményeit. Éppen az ellenkezője igaz: főleg azok voltak az elkövetők, akik megfelelő társadalmi tapasztalattal rendelkeztek, és mégis reménykedtek abban, hogy tettük büntetlen marad.

A perbefogott nők négyötöde Magyarországon, egyötödük a trianoni határokon kívül született. A Magyarországon kívül születettek aránya tehát lényegesen magasabb a teljes női népességre jellemző hét százaléknál. Feltételezhető, hogy a politikai radikalizmusukban döntő szerepet játszott, hogy a trianoni Magyarországon kívülről érkeztek. A társadalom átalakításának baloldali alternatívája (a szakszervezeti, a szociáldemokrata vagy a kommunista mozgalom) a nemzeti kérdés központi megfogalmazása miatt zárva volt előttük, tehát a társadalmi beilleszkedésre egy mód volt: az

¹⁴ Tóth Andrea: *Vezér és próféta*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, ELTE, 1995. 23. Idézi, hogy a rendőrségi statisztikák alapján a nyilas aktivisták 28 százaléka volt büntetett előéletű.

¹⁵ Pető Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006/1. 41–72.

¹⁶ Szakács Sándor, Zinner Tibor: *A háború megváltozott természete*. Budapest, Génus Gold, 1997.

ilyen sérelmekre választ adó politikai szervezetekben való tagság, tehát ezt választották politikai tevékenységük színteréül.

A per időpontja és a származás között azonban már nem találunk összefüggést: az egyes években perbe fogottak aránya nem különbözik aszerint, hogy Magyarországon belülről vagy a trianoni határokon kívülről származnak-e.

A vádlottak születési helyének igazgatási rangja szerinti megoszlás vizsgálata alapvetően a kisebb városok felülreprezentáltságát mutatja, hiszen ebbe a kategóriába tíz százalékponttal többen tartoznak, mint az a teljes népesség megoszlása alapján várható lenne. Említésre méltó még a nagyvárosok hét, valamint a nagyközségek, községek öt százalékpontos „deficitje”.

A népbíróági és a népszámlálási adatok összevetése a kategóriák különbözősége miatt nem egyszerű, annyi azonban mindenképpen látszik, hogy a Budapest Főváros Levéltárában számon tartott vádlottak között feltűnően magas az értelmiségi foglalkozásúak aránya. Míg 1941-ben a kereső nők hat százaléka tartozott a *közszolgálati, szabadfoglalkozású* főcsoportba, addig a BFL adatbázisában legalább egyötödük.¹⁷ Ez azért is fontos adat, mert – ahogy már bemutattuk – jellemző volt a magyar népbíróságokra, hogy az amúgy jó kapcsolatokkal rendelkező, főleg értelmiségi nők elkerülték az igazságszolgáltatást.

Ezen kívül a népbíróság által elítéltek listájáról hiányoznak azok a nyilasnők, akik a harmincas évektől kezdve publikáltak a nyilas újságokban. Ők nyugatra menekültek, de mivel nem voltak politikai szempontból „fontosak”, nem kérték ki őket, és így kimaradtak az igazságszolgáltatásból és így a történetírásból is, láthatatlanok lettek. Ugyanígy kimaradtak a szélsőjobboldali mozgalom intellektuális megágyazásában kulcsszerepet játszó MONE (Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete) női tagozatának tagjai.

A háborús bűnökért felelősségre vont nők foglalkozások szerinti összetételét elemezve láthatjuk, hogy feltűnően magas még a háztartásbeliként, özvegyként, illetve valaki nejeként besoroltak aránya: összesen 46 százalék.

Foglalkozás szempontjából két másik, viszonylag markáns jellegzetesség figyelhető meg. 1945-ben a perbe fogottak nyolc százaléka házfelügyelő vagy segéd-házfelügyelő volt, míg mintabeli teljes arányuk csak öt százalék. A népbíróági tárgyalások jegyzőkönyvei alapján mondhatjuk, hogy ők voltak azok az alsó középosztályból és alsóbb társadalmi rétegekből kikerülő köztörvényes bűnözők, akik a zsidó vagyon megszerzését tartották

¹⁷ 1941-ből a kereső nők foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlásáról rendelkezünk adatokkal.

céljuknak. Magas arányuk azzal magyarázható, hogy a házfelügyelőket jobban ismerték a hatóságok, valamint ha nem menekültek el, ők voltak az elsők, akiket a lakók feljelentettek, és így hamar bekerültek az igazságszolgáltatás mechanizmusába.

A „kiválogatott nők”

Más szempontból kapunk képet a háborús bűnös nőkről az ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) adatbázisa alapján. Ez az adatbázis úgy alakult ki, hogy a nemzetbiztonság megfelelő szervei a népbírósi dossziékból kiválogatták a nekik akkor fontosnak tűnő személyeket. Ezt a névmutatószerű listát eljuttatták a megfelelő helyekre, hogy így segítsék a háborús bűnösök azonosítását. A „kiválogatott nők” adatbázisából arról kapunk információt, hogy milyen módon vettek részt a nyilasmozgalomban, milyen büntetés miatt ítélték el őket és milyen ítéletet kaptak; tehát ez nem alkalmas arra, hogy összevessük a Budapest Főváros Levéltára adatbázisával. Mindkettő a maga logikája miatt pontatlan, de más forrás hiányában ad egyfajta részleges képet.

Az ÁBTL adatbázisa alapján a főbb női háborús bűnösök a besúgás és a feljelentés voltak.¹⁸ Ha a magyar katonák feljelentését is hozzávesszük, akkor a büntettek több mint ötven százaléka besúgás volt.

Az adatokból kiderül, hogy a női elítéltek több mint fele ún. „reffel” (rendőri felügyelet alá helyezéssel) és internálással úszta meg a büntetést, többek között azért, mert a per rosszul volt előkészítve, s nem ítélték el őket, hanem a felmentés után rögtön, „további intézkedésig” internálták őket. Az is kiderül, mennyire pontatlan volt az állambiztonság nyilvántartása, hiszen összesen egy nő szerepel csak a halálra ítélték között. A valóságban a női halálra ítélték száma minimum hét. A pontos szám nem ismert, de – ahogy ezt már írtuk – ez sokkal magasabb, mint más országban.

A nyilas nőmozgalmat feltérképező kutatásomban azon budapesti népbírósi perekből választottam ki a könyvben elemzendő pereket, ahol nő volt a vádlott. A nyilasok meggyőződéses és elit politikai női vezetői elhagyták az országot, így nem is kerültek a bíróság elé: a nyilasnők azért annyira nem voltak politikailag fontosak, hogy a magyar hatóságok kérjék a kiadatásukat. Így a jegyzőkönyvekből nem tudjuk megismerni a nézeteiket, és a történeti emlékezetből is kiestek.

¹⁸ Német összehasonlításban lásd Joshi Vandana: *Gender and Power in the Third Reich...*

Az ÁBTL listájában szereplő összesen 6260 női vádlott népbírósi anyaga durván az összes budapesti vádlott 10 százaléka. Pusztán az az adat, hogy 6260 nő került kapcsolatba a budapesti népbíróssággal, nem jelenti azt, hogy ezeknek a vádlottaknak a bírósági anyaga hozzáférhető. Lehetséges, hogy a nevek csak az iktatókönyvben szerepelnek, de a dosszié már régen elkallódott vagy leselejteztek, esetleg a tárolásnál megsemmisült. Ezeket a női vádlottakat a zsidók ellen elkövetett bűntettek, elsősorban rablás vagy gyilkosságra való felbujtás, azaz feljelentés miatt ítélték el. Ugyan 1946 után már szerepel a büntetés indoklásánál a demokrácia elleni fellépés is vádpontként, de ennek megállapítása akkor politikailag szükségszerű volt, ha bizonyítottak háború alatti bűnelkövetést, hiszen aki 1945 előtt bűnt követett el, az szükségszerűen nem illeszkedhetett be a háború utáni demokratikus rendszerbe.

A női elkövetők megragadták a lehetőséget, hogy a háborús körülmények közepette a büntetlenség reményében rabolhatnak és gyilkolhatnak. Nők nem szolgáltak a Nyilaskeresztes Párt fegyveres osztagaiban, a „nyilas nő” fogalma mégis a vérengző, magából kifordult nő képével forrt össze. Mikor az egyik visszaemlékező az alábbiakat mondja Dely Piroskáról, már ezt a retorikus modellt jeleníti meg:

„Ott az történt, amit a nyilas nő akart. Akit ő akart meghalt, akit ő akart elcipeltek, ha ő úgy akarta annak semmi baja nem lett.”¹⁹

Arról a nyilasnőről, aki nem akart rabolni, férfitársai „kijelentették, hogy ilyen nőre nincs szükségük”²⁰, tehát rögtön „nőnek”, azaz a prekoncepciók szerint gyengének minősítették.

Társadalmi nemek politikája és a korrekciós igazságszolgáltatás

Háborúk idején a társadalmi nemi szerepek hierarchiája felbolydul. Állítólag Dely sortüzeket vezényelt, Strucky házmesterné a férjének parancsolgatott és utasította stb. A népbíróságok a hierarchiát is helyreállították azzal, hogy a hagyományos nemek közötti hierarchiájának „megfelelő”, azaz a hagyományos értékrendet követték.²¹ A női elkövetők

¹⁹ ÁBTL V 48 889. 11.

²⁰ ÁBTL V 48 889. 72.

²¹ Érdekes példája a hagyományos értékrend visszaállításának a Szerdai Sándor által közölt, fiktív szöveg, az *Egy nyilas nő naplója*: ebben a szerző egy nyilas tisztviselő nő „őszinte, tiszta, naiv” szemszögéből mutatja be a már német területen, emigrációban élő nyilas kormány tagjainak életét. Megjelent a *Haladás* alábbi

mint „érzelmes” személyek jelentek meg a népbíróságon, akik az elvárásokkal ellentétben „nem nőiesen” viselkedtek.²² A „nőiesség” eljátszása enyhébb büntetéshez vezetett. Azok a nők, akik tudatosan kiálltak politikai meggyőződésük mellett, súlyosabb büntetésre számíthattak, mint azok, akiknek ugyan cselekedeteik súlyosabbak voltak, de ők maguk – talán ügyvédjeik tanácsára – szerénységet és megbánást tanúsítottak, vagy esetleg a férfitársaság utasítását emelték ki.²³ Különösen azokat a nőket büntették, akik egyenruhában követtek el bűnöket. Most először jelentek meg nők egyenruhában mint elkövetők, és most először voltak aktívak egy tömegpártban. Az újpesti körzetben a tagok negyven százaléka volt nő.²⁴

A népbírói tárgyalások elemzése esetében a hagyományos nőtörténeti megközelítés (annak vizsgálata, hogy hány nő vett részt az eljárásban) nem vezet sehová. Magyarországon a jogi szakma 1945-ben nyílt meg a nők előtt, addig csak férfi jogászok voltak. A népbíróságokon csak a népbírók között akadtak nők,²⁵ illetve – a Pártközpont utasítására – a kommunista párt illegálitásban edzett női káderei is a pártdelegáltak között voltak. Csak ők rendelkeztek olyan képzett nőekkel, akikre rá lehetett bízni egy ilyen kényes feladatot.²⁶ Tehát az igazságszolgáltatók férfiak, míg a bűnösök, tanúk és sok esetben az áldozatok is nők voltak. Campbell rámutatott: „A vádló jogi emlékezete társadalmi nemmel meghatározott emlékezet, mert a bírósági eljárás szerkezetében a bizonyítási modell emlékezete az ő szexualizált szubjektivitást adja.”²⁷ Ez a megállapítás igaz a vádlottra is, aki azzal védekezett a tárgyaláson, hogy feladta az önálló cselekvési körét (*agency*). Ha férj vagy férfi családtag hatására cselekedett, vagy „női zavarodottságból”, akkor garantált volt az enyhébb ítélet.²⁸ Hasonlóan kedvezőbb elbírálásban lehetett bízni, ha nem az ő ötlete volt,

lapszámaiban: 1947. május 15. 6., május 22. 11., május 29. 6., június 5. 6. és június 12. 10. oldal. Köszönöm Clara Royer-nak a hivatkozásokat.

²² A tárgyalóteremről mint színházról lásd Mark Osiel: *Mass Atrocity, Collective Memory, and The Law*. New Brunswick – London, Transaction, 1997.

²³ Ugyanez a tanulsága a német perek elemzésének is; a nők súlyosabb büntetést kaptak: Kathrin Meyer: „Die Frau ist der Frieden der Welt.” Von Nutzen und Lasten eines Weiblichkeitsstereotyps in Spruchkammerentscheidungen gegen Frauen. In: Ulrike Weckel, Edgar Wolfrum (szerk.): „Bestien“ und „Befehlsempfänger“. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht, 2003. Különösen 129–132.

²⁴ Tóth Andrea: *Vezér és próféta...*

²⁵ Interjú K. Gy. volt népbíróval.

²⁶ Pető Andrea: A Missing Piece? How Women in the Communist Nomenclature are not Remembering. *East European Politics and Society*, 16/3. (2003.) 948–958.

²⁷ Kristen Campbell: Legal Memories. Sexual Assault, Memory, and International Humanitarian Law. *Signs*, 28/1. 174–175.

²⁸ A bíróságokra amúgy is jellemző volt, hogy nőket kevésbé okosnak gondolták a férfiaknál. Például a pogromok terjedését úgy magyarázták, hogy „egyszerű, csekély intelligenciájú falusi paraszt asszony beutazik a városba és hallja a piacon a vérvád mesét, melyet maga félig meddig el is hisz, aztán hazamenve nem

hogy a nyilasoknál fel kell jelenteni a házbeli zsidókat, hanem a nyilasok jöttek és fenyegetésükre tette. Ez a mentő ötlet az egyik feljelentő nő, Molnár Ilona esetében későn jött, mert neki csak kirendelt védője volt, és az 1947-es fellebbezését elutasítják. Majd csak 1959-ben szabadul Kalocsáról, noha rossz magaviselete miatt ezt még akkor sem javasolták.²⁹

A női elkövetők azáltal, hogy a nyilvános térben tevékenykedtek, kulturálisan „férfiak” lettek, tehát nem lehetnek „csinosak”, ami a megfelelő társadalmi nemi sztereotípiák szerint csak a nőkre lehet jellemző. Azok a nők, akik vállalták a politizálást, tudták, hogy szembemennek a hivatalos elvárással, s ennek meg is lett más területen a következménye: a súlyosabb bírósági ítélet. Dely próbálkozott „nőies” technikákkal a kihallgatásoknál: Az egyik nyomozásvezető meg is állapítja, hogy „kihallgatása igen nehéz, mert állandóan összeesik és szívrohamokat kap”.³⁰ Dely Piroska esetében világos a kialakuló társadalmi nemekre jellemző értelmezési keret a már idézett ítélet szerint:

„[E]gy megszálló idegen hatalom katonájával benső kapcsolatban állt, férjétől különváltan élt, anya és ápolónő volta nem tartotta vissza a legbrutálisabb cselekmények elkövetésétől. [...] [J]elleme, életfelfogása, életirányzata olyan egyénnek mutatja, akinek megjavulása nem remélhető, és akiről nem tételezhető fel, hogy hasznos tagjává válnék a demokratikus népi társadalomnak.”³¹

Míg a női elkövetők esetében a „női”, az elképzelt közösség védelmező kategóriája jelentette az enyhébb büntetés reményét, a férfiak esetében a vád egyénre szabásával és fizetett ügyvéd segítségével lehetett az igazságszolgáltatás szigora alól kibújni. A másik menekülési mód az volt, ha a vádlottnak jó ügyvéd segítségével sikerült a saját ügyét „kivenni” az általános háborús bűnös narratívából, egyéniesíteni azt, akkor nagyobb esélye volt arra, hogy megússza az eljárást. Ezért szól külön fejezet az ügyvédekről: kulcsszerepük volt a háború feldolgozásához kialakított narratíva formálásában. Jó példa ennek ellenkezőjére a szélsőséges publicista, Rátz Erzsébet esete, aki – többek között – a *Magyar Futár* szerzőnője volt.³² Az 1946-os népbírói vádiratban ez szerepel róla:

rosszindulatból, inkább asszonyi fecsegésből aztán a faluban elmondja a szomszédasszonyainak.” MOL XIX-I-F-35.

²⁹ ÁBTL V 99070.

³⁰ BFL 17654/1949. 15. 1945. február 13.

³¹ MOL XIX-E-1-l-tonk-2000-1946. 6–7.

³² Egy másik fontos szélsőjobboldali hírlapíró, Megyesi Ella (1889–1962), akinek nem volt olyan befolyásos édesapja, mint Rátz, az NSZK-ban élte le háborítatlanul élete hátralévő részét.

„A vádlott női hiúságában tanulmányai befejezése helyett újságírói pályára lépett. Ahelyett, hogy ha mindenáron hasznos munkát akar végezni otthonában dolgozni, szociális téren tevékenykedni, vagy egyéb elfoglaltságot keresni. Neki azonban az intellektuális nők pályája kellett, [...] [és a] nők számára egyenesen szokatlan – politikai újságírást választotta.”³³

Ez a vádirat, mely a demokratikusnak tartott második Magyar Köztársaság idején készült, nem vádolható az emancipáció iránti érzékenységgel. Az okokról, ami Rátz Erzsébetet a „nő számára szokatlan” politikai újságírás felé vezette, a vádirat egyértelműen fogalmaz: az apja környezetében ismerkedett meg a szélsőjobboldali nézetekkel, és ezek a szélsőjobboldali elemek „megfelelő alanyt láttak benne a céljaiknak megfelelő propaganda” kifejtésére. Tehát a vádirat szerint a nő, ha a közszférában cselekszik, csak mint báb létezhet, akit a férfiak mozgatnak, és beletöltik a fejébe a saját eszméiket.

A történet eddig, bizonyos szempontból, akár jó történet is lehetne: adott egy szélsőjobboldali, uszító újságírónő, aki a gyűlölet nyelvét elfogadhatóvá próbálta tenni, és a kommunista népbíróság jól móresre tanítja. Első olvasatban valóban ez történik. De vegyük figyelembe, hogy az ítélet (hét év szabadságvesztés, vagyonelkobzás és tíz évre a polgári jogoktól való megfosztás) lényegesen súlyosabb, mint amit férfitársai ugyanezért a bűnért kapnak. A történet azonban folytatódik: 1995-ben Rátz Erzsébetet a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága rehabilitálta.³⁴ Arról, hogy hogyan és miképpen, a következőkben szólnék néhány szót, és akkor világos lesz, hogyan kapcsolódik a történet a könyv témájához: a második világháború több szempontból, a társadalmi nemek szempontjából is megosztott emlékezetének kialakulásához.

A népbírósi per felülvizsgálatakor a Legfelsőbb Bíróság 1995. január 16-án Rátz Erzsébetet felmentette a háborús és népellenes bűnök elkövetéséért kiszabott ítélet alól. A felülvizsgálati kérelmet korábban már elemezték abból a szempontból, hogy a kérelmet benyújtó ügyvéd hogyan használta az érvelésnél az ún. „kreatív idézést”: Rátz Erzsébet jelentős életművének feldolgozásakor csak a mondatok azon felét idézte, amely belefért a

³³ BFL 23121/49. 55. A népszámlálási adatok szerint 1900-ban kilenc, 1920-ban huszonhét, 1930-ban ötvenhét újságírónő dolgozott. A sajtókamarai nyilvántartás szerint 1942-ben az újságírói főosztályon hetvenegy nő dolgozott. Köszönet Sipos Balázsnak az adatokért.

³⁴ Az 1990. évi 46. törvény *ex lege* megsemmisítette az 1946. évi 7. törvényt. Köszönet Kovács Tamásnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

koncepcióba.³⁵ Én a kérelemnek arra a részére szeretném felhívni a figyelmet, mely a következőképpen érvel:

„[H]áborús bűntett elkövetőjének csak az tekinthető, aki a háborús hírverés szolgálatában jelentős szellemi munkát végzett. Az egyszerű ismertetések, a leközlendő rendszerezése azonban nem ilyen kiemelkedő értékűnek nyilvánítható.”³⁶

Tehát mivel Rátz nő volt, csak rendszerezhetette azt, amit mások mondtak, ez viszont nem tekinthető önálló szellemi munkának, azaz büntethetőnek. Majd az irat így folytatja (és itt kapcsolódik a folyamatosság-érvelésemhez):

„Ezek az írások akkor születtek, mikor Magyarország hadműveleteket folytatott a Szovjetunió ellen, de hadban állt Angliával és az USA-val is. Az pedig természetes, és a *későbbi változások fényében* büntetőjogi eszközökkel nem üldözhető magatartás, ha az állampolgár *saját* országának háborús győzelmét kívánja.”³⁷

Hogy mit jelent a „saját haza” fogalma a második világháborúban, azt nem vizsgálták a demokratikus Magyarország bírái.

Tehát a kommunista párt irányítása alatt működő népbíróság meghatározta azokat a normákat és értékeket, amiket egy nőnek a közéletben követnie kell; kimondta, hogy legfeljebb szociális téren lehet aktív. Ezt az akkori vádlott megszegte. 1946-ban azt tekintik a fő bűnének, hogy önálló szakmára vágyott, méghozzá a politikai újságírásra, ami pedig köztudomásúlag – érvel az akkoriban és most is sokak által a kommunisták vasöklének tartott bíróság – nem nőknek való pálya.³⁸ Éppen ezzel ellentétes társadalmi nemi politikát képvisel az 1994–95-ös felülvizsgálat, mikor is azzal érveltek, hogy az elítélt Rátz Erzsébet, nő lévén, nem volt képes önálló szellemi munkára, ezért nem is követhetett el háborús és népellenes bűntettet.

³⁵ Kende Péter: *Védetelen igazság. Röpirat a bíróságról és ítéletekről*. Budapest, Hibiszkusz, 2007.

³⁶ BFL 23121/49. 7.

³⁷ (Kiemelések tőlem.)

³⁸ Erről bővebben lásd Pető Andrea: Who is Afraid of the “Ugly Women”? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block. *Journal of Women's History*, 21/4. (2009.) 147–151.

Összefoglalás

A szakirodalom rámutat, hogy az átmeneti igazságszolgáltatás társadalmi nemek szerinti kritikája első lépésben felteszi a kérdést, hogy „hol voltak a nők”, s ezzel kiemeli azokat a mechanizmusokat, amelyek a nők kirekesztését tették lehetővé. A magyar népbíróságok elemzésénél látjuk, hogy nők – a jogászai szakmai szelekciója miatt – csak mint vádlottak vagy tanúk kerültek be a rendszerbe. Majd felteszi a második kérdést: „Hol a társadalmi nem az átmeneti igazságszolgáltatásban?”³⁹ Ezért újszerű a fejezet megközelítése, mely nemcsak az egész magyar politikai igazságszolgáltatás folyamatára nézvést tudott megfogalmazni állításokat az innovatív kvantitatív módszertannak köszönhetően⁴⁰, hanem összehasonlította férfiak és a nők tapasztalatát ebben a folyamatban. A fejezetben áttekintettük, a női elkövetők mely csoportjai kerültek a népbíróságok elé, és ott milyen stratégiával tudták biztosítani a legalacsonyabb büntetési tételt. A következő fejezet azt vizsgálja, hogy kik voltak azok az ügyvédek, akik ebben szerepet játszottak.

³⁹ Christine Bell, Catherina O'Rourke: Does Feminism Need a Theory of Transitional Justice? An Introductory Essay. *International Journal of Transitional Justice*, 1/1. 23.

⁴⁰ Köszönet Barna Ildikó segítségéért.

7. fejezet

A női háborús bűnösök ügyvédjei

Az ügyvédek a második világháború emlékezetének fontos kialakítói.¹ Először is az ügyvédek, mint liberális szakma képviselői, sokáig sikerrel ellenálltak a zsidótörvényeknek.² Másodszor a jogi szakma közvetít az állam és az egyének között; a hatalom normáit és értékeit közvetíti az egyéneknek. 1945 után a normalizáció diskurzusa a jogi nyelv volt, hiszen a tervek szerint a népbíróságok zárták volna le a régi korszakot, és nyitottak volna egy újat. Az ügyvédeknek sokrétegű befolyásuk volt az igazságszolgáltatás folyamatára, hiszen a vádlottakon keresztül beszélve alakították a bűnökről folyó jogi diskurzust.

A nagy számban kezdődő népbíróági tárgyalások új piacot nyitottak meg, és az ügyvédek jelentős hányada lecsapott erre az új piacra. Dely Piroskának nem volt fizetett ügyvédje, s ez a bírósági eljárásán meg is látszott.

A női háborús bűnösök népbíróági pereinek tanulmányozásakor a dossziékból kigyűjtöttem a kirendelt és megbízott védőik nevét, akiknek a személyes dossziéit megnéztem a Budapesti Ügyvédi Kamarában.³ A következőkben az általam vizsgált női háborús bűnösök védőit (összesen 62 fő) elemezve vizsgálom a tömeges népbíróági perek megjelenésének hatását a jogászszakmára, s emellett azt is, hogy kik voltak azok az ügyvédek, akik ezeket a nőket védték. A minta ugyan csak egy százalékos, de az adat mégis alkalmas a tendenciákat illető következtetések levonására.

¹ Christian Joerges, Navraj Singh Ghaleigh (szerk.): *Darker Legacies of Law in Europe: The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions*. Oxford, Hart Publishing, 2003.

² Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon, 2001.

³ Sajnos a népbírókról hasonlóan használható forrás nem maradt fenn.

Az átvilágítások

A magyar ügyvédtársadalom végletes kettéosztottságban élte meg az ország felszabadítását. Az ügyvédi lét 1914 előtt nemcsak az úri középosztály számára nyújtott tiszteletre méltó megélhetést, hanem mobilitási csatornát is jelentett a feltörekvő férfiak számára. (Nőt ügyvédnek csak a Károlyi-korszak utáni fél évben vettek fel. Aki akkor felvételt nyert, az különleges engedélyekkel elvégezhetette az egyetemet.⁴)

1918 után, a szegényedő országban egyre nehezebb lett az ügyvédi egzisztenciák fenntartása, s ez hozzájárult a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének megalakulásához 1927. június 1-jén, mely összefogta a keresztény-nemzeti ügyvédeket. Ekkor a MÜNE az ügyvédi kar hat százalékát tömörítette, 300 főt, míg 1939-re ez 611 főre emelkedett. Az egyesület nem titkolta, hogy célja a nem zsidók tömörítése.⁵ A MÜNE – a MONE-val szemben – nem tudott nagy teret hódítani.⁶

Míg a bírói, ügyészi és egyéb igazságügyi gárda két százaléka volt zsidó származású, az ügyvédeknek a fele. 1938-tól többféle jogszabály igyekezett ezen az arányon erőszakkal változtatni. A MÜNE a *numerus nullus* megvalósítása, azaz a zsidónak számító ügyvédek kizárása érdekében nem habozott a zsidónak minősített kollegákat – akikkel korábban nap mint nap együtt dolgoztak – munkaszolgálatra behívatni 1942-ben, vagy 700 zsidó ügyvédet deportáltatni 1944. március 19-e után.⁷

1945 késő telén két fontos esemény következik be, mely szerkezetileg alakítja át a magyar ügyvédtársadalmat: a háború utáni igazolási eljárás és a népbírói büntetőperek tömege. A Budapesti Ügyvédi Kamara dossziéi minden dokumentumot őriznek, amely a kamaratagsággal kapcsolatos. Így nemcsak az ügyvédi pálya egyes állomásait dokumentálják, hanem a különböző, 1919 után gyakori nyilvántartási és igazolási hullámokat is. A dokumentumokból látszik, hogy ami 1942-ben elfogadott volt (például panaszkodni a

⁴ Budapesten egy ügyvédnő praktizált, Dr. Ungár Margit. Dr. Koncz Erzsébet 1935-ben lett Budapesten ügyvéd, de aztán Kecskeméten a város szociális osztályán dolgozott, s így kiváló jelöltnek bizonyul majd 1945-ben, ő lesz a népbíró. 1928-ban lett Budapesti Kamarai tag Dr. Ungár Margit, akit mi az első budapesti ügyvédnek tekintünk. Gáspár Lili 1931-ben lett budapesti ügyvéd. (MOL XIX-E-1-I Ta 1231. 8., Dr. Gáspár Lili.) Köszönet Katkó Anna segítségéért.

⁵ Erről bővebben, illetve Dr. Kövess Béla, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnökének és Dr. Szarvas Géza életének ismertetését lásd Zinner Tibor: *Megfogyna és megtörvén. Évtizedek és tízedelek a jogászvilágban, 1918–1939*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2005. 41–62.

⁶ Kovács M. Mária: Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy korszakban. *Medvetánc*, 1985/2–3. 91–99.

⁷ Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus...* 163. és Kovács M. Mária: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. *Budapesti Negyed*, 8/2. (1995.) 91–99.

„vörös csőcselék” rémtetteire), azt az 1945-ös igazolásnál az átvilágítást végző személy piros postairónnal aláhúzza, és már magyarázkodás tárgya.⁸

Ki voltak ezek az ügyvédek?

Az általam vizsgált női háborús bűnös ügyek esetében életkor alapján az ügyvédek többsége (ötven százalékuk) a középgenerációhoz tartozott (1896 és 1913 között született), és harmincegy százalékuk volt idős (1871 és 1895 között született). Ez körülbelül megfelelt az ügyvédek társadalmi összetételének: a szakma ugyanis erősen előregedett, s csak hosszú kiválasztódás után lehetett bekerülni az ügyvédek közé.⁹ Az ügyvédek tizenkilenc százaléka volt fiatal, akik generációs szerencse folytán megmenekültek a háború kalamitásaitól. Ők a világháború idején még vagy ügyvédjelöltek voltak, vagy katonák. A szovjet front vagy a sebesülésből adódó kórház, hadifogság kétségtelenül nem kellemes, de ennek kapcsán tiszta lappal, azaz a MÜNE-tagság gyanúja nélkül jelenhettek meg az igazolóbizottság előtt. Ez lett aztán az ügyvédek új generációja: akik megfelelő szociális háttérrel rendelkeztek, betöltötték a kevés, és 1945 után gyakran átrostált ügyvédi helyet. Az életrajzok egy részénél nem is tűnik fel, hogy egyáltalán volt háború, az az időszak teljesen hiányzik.¹⁰ A felejtés mint stratégia itt is működött.

Az életrajzok, illetve a népbírószági anyagok alapján feltérképezhető az a hálózat, melynek révén az ügyeket elvállalták. A trianoni határokon kívülről érkezett az ezeket az ügyeket vivő ügyvédek huszonegy százaléka. Az iratokból rekonstruálható a debreceni lobbizás az ügyvédek öt százalékánál, a postalobbizás a nyolc százalékuknál, és egyéb szakmai szervezetben együtt eltöltött idő három százalékuknál. De a többiekénél nem rekonstruálható a hálózat, ami jelzi, hogy kik vállaltak el ilyen ügyeket, kik specializálódtak büntetőperekre. A kirendelt és megbízott ügyvédek csoportja között sok az átfedés, tehát kirajzolódik egy jól meghatározható csoport. Az életrajzokból, ha megemlítik, kiderül, hogy volt-e valami számottevő presztízst, befolyást illetve ügyfeleket biztosító elfoglaltságuk a háború előtt. Az ügyvédek ötvenhárom százalékának esetében nem volt. Tizennyolc százalékuk volt baloldali kötődésű: szociáldemokrata, a tanácsköztársaságban aktív szerepet játszó, baloldaliak védelmét ellátó. Öt százalékuk vallási mozgalmakban volt aktív; szakmai fórumokon újságot írt, publikált tizenkét százalékuk; parasztpártokkal (kisgazda,

⁸ A Budapesti Ügyvédi Kamara Irattára (továbbiakban BÜKI) 7746.

⁹ Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus...* 143.

¹⁰ BÜKI 8660.

parasztpárt) tíz százalékuknak volt kapcsolata. Egyetlenegy ügyvéd volt országgyűlési képviselő.¹¹ Nagy többségük nehéz egzisztenciális helyzete miatt lett MÜNE-tag, állították az igazolási eljárás során magyarázatként. Nyilván ez volt az egyetlen elfogadhatónak tűnő magyarázat, ha már a tényt nem lehetett tagadni, ahogy az egyik ügyvéd is írta:

„Nekem albérleti szobám volt, így hiába volt két doktorátusom, hiába tettem le a vizsgáimat kitüntetéssel lakást nem tudtam szerezni, berendezésem nem volt. Ekkor léptem be a MÜNE-be akkori egyetlen ügyvédi egyesületbe, hogy ott megismerjek olyan idősebb ügyvédet, aki irodáját rendelkezésre bocsátja. Irodagondom megszűnése után azonban soha nem jelentem meg a MÜNE-ben, semmiben részt nem vettem, tagdíjat nem fizettem, ahogy az igazolásom alatt megállapítást nyert.”¹²

Az ügyvédek társadalmi, családi hátterének megoszlása kiegyensúlyozottan megosztottnak mondható a kamarai iratok alapján: 48–52 százalékos arány figyelhető meg az alsóbb társadalmi osztályokból, illetve a középosztályból és értelmiségi családból származók között. De figyelembe kell venni, hogy az ügyvédszakma elit szakma, tehát az első generációs ügyvédek ilyen nagy aránya, az, hogy szinte az összes ügyvéd felét adták, azt jelenti, hogy inkább az első generációs ügyvédek vállaltak el népbíróági pert. A biztos társadalmi háttér nélküli felemelkedéshez a Horthy-rendszerben az alacsony társadalmi rétegből származó ügyvédeknek vagy jó házasság, vagy MÜNE-tagság, esetleg mindkettő kellett. Az átvilágításnál az ügyvédek általában azzal védekeztek, hogy már el is felejtették, hogy beléptek, tagdíjat nem fizettek. Ez az érv általában elegendőnek bizonyult az igazoláshoz.

A MÜNE-tagság nemcsak a politikailag befolyásos, illetve még inkább a háború előrehaladtával befolyásra törő hálózatba való bekerülést jelentette, hanem az ügyfelekhez való jobb hozzáférést is: az első zsidótörvények után ugyanis a MÜNE-tag ügyvédek klientúrájában megnőtt a zsidó ügyfelek száma, akik a befolyásos és jó kapcsolatokkal rendelkező ügyvédektől reméltek segítséget.¹³

Az igazolási dossziékban sok levelet találunk a megőrzésre átvett zsidó vagyronról. Van olyan ügyvéd, aki nem is érti, miért kellett volna neki bármit is tennie a zsidó ügyfele érdekében, hiszen „a zsidók érdekének védelmére és képviselésére fennállott a Zsidó

¹¹ BÜKI 4701.

¹² BÜKI 8413.

¹³ Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus...* 142.

Tanács”.¹⁴ A munkaszolgálat alóli mentesítés is jó hasznot hozó üzlet volt. Ha valaki korábban a kiutasítási ügyekre specializálódott, az 1938-tól nagyon jól keresett a hatóságokkal korábban kiépített kiváló kapcsolatai révén, mert nagyobb valószínűséggel tudott zsidó származású kollégáinak segíteni.¹⁵ 1944-ben pedig, ha akartak, tudtak segíteni.

1945 után ennek a fordítottja következett be: a nagyformátumú háborús bűnökkel a népbíróság elé kerülők szívesebben bíztak meg zsidó vagy baloldali ügyvédek a képviselőjükkel a nagyobb siker reményében. (A háborús bűnös nők esetében ez az arány egyharmad.)

Az igazolási eljárások

1945 után megkezdődik, többek között, az ügyvédek igazoló eljárása. A bűnök megkérdőjelezhetetlenek. 1939-ben 6738 magyar ügyvéd közül körülbelül 3520 volt zsidó vagy zsidó származású (kikeresztelkedett), Budapesten 3386-ból 2040. Tehát a MÜNE rekrutációs bázisa nem volt nagy: országosan körülbelül 3200 ügyvéd lehetett volna tagja, ezen belül Budapesten körülbelül 1300. De őket sem tudta megnyerni: akadozva haladt csak a tagtoborzás, és a második világháború alatt a tagok száma az összes ügyvéd egyharmada, egynegyede körül mozgott. Az elit ügyvédek közül csak kevesen léptek be, aztán kiléptek, aztán megint visszaléptek, szóval a szerint léptek, ahogy a szél fúj.¹⁶ Ez a szakmai identitást védő önvédelmi reflex és önérdek-érvényesítő képesség az ügyvédek esetében megmaradt. A MÜNE-ben vállalt tagság az 1945. évi 7. törvény 17. § 2. cikknek számított, ha az illető választmányi tisztségben cselekedett is:

„[A] népbírósági gyakorlatban, a korábbi, jogerős ítélet után alakult ki az a tendencia, hogy a MÜNE-ben vállalt választmányi tagság csupán tisztség és csak abban az esetben esik a Nbr [1945. évi 7. törvény] 17.2 pontban meghatározott bűncselekmény tényálladási elemei alá, ha a választmányi tag, mint rendes tag tevékeny működést fejtett ki.”¹⁷

Ezzel a kiskapuval jó néhány korábbi MÜNE tag megúsza a felelősségre vonást, és – mint láttuk – ügyvédként dolgozott tovább a népbíróságokon.

¹⁴ BÜKI 3022.

¹⁵ BÜKI 4210.

¹⁶ Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus...*

¹⁷ Zinner Tibor: *Megfogyva és megtörve...* 46.

A női háborús bűnösök védői közül igazolás alá vont, általam vizsgált ügyvédek közül 24 volt MÜNE-tag, akik közül egyetlenegy lépett ki tiltakozásul, és „szidalmazta a németeket és a nyilasokat”.¹⁸ Mindenki más „kockázatosnak” tartotta volna a kilépést.¹⁹ Az igazolási eljárás eredményeképpen hetvenegy százalékukat simán igazolták, huszonegy százalékuk kapott feddést, három százalék kizárást, öt pedig felfüggesztést. Ebből látszik, hogy a MÜNE-tagság nem vont automatikusan maga után büntetést, hiszen a MÜNE-tagok nagy része megúsza az igazolást. Az igazolási eljárásban szerepel a következő mondat, mely jelzi a lezajlott igazolás belső szakmai kontrollját: „neki, mint ügyvédnek tudnia kellett volna”.²⁰

Az igazolási eljárásoknál kiderült, hogy a fő ok, ami miatt beléptek a szervezetbe, az egzisztenciális felemelkedés vágya volt, minden erkölcsi korlát nélkül. Ahhoz, hogy valaki praktizáljon, nem kellett MÜNE-tagnak lenni. Ahogy egy ügyvéd elmondta:

„1943–44-ben az üldöztetések idején több jogtanácsosi állást ajánlottak fel, de azokat nem fogadtam el.”²¹

Az igazoló eljárások során felmerült az a nem túl eredeti kifogás, hogy a MÜNE tagjaként „a zsidó üldözöttek védelmében” jobban el tudott volna járni, vagy hogy a szervezetnek „csak gazdasági célkitűzései voltak”.²² Volt, aki azzal védekezett, hogy zsidó gépírónőt foglalkoztatott „mindaddig, míg nem deportálták”.²³ Az, hogy a gépírónőjét a deportálástól megmentse, vagy bujtassa, nem merült fel.

Az ügyvédek ritkán nyilvánítottak véleményt, pedig az igazolási eljárás dokumentumai éppen arra lettek volna hivatva, hogy a vélt vagy valós érdemeket felsorolják. A nyilvánosan elhangzott politikai véleménynyilvánítás ritka; csupán ehhez hasonlókat lehet olvasni: „a szennyecsatorna felszakadt és a nyilas piszok előnti az országot”²⁴, illetve a nyilaspártnak „semmilyen szociális elgondolása nincs, de kizárólag a fegyveres csőcselék zsidóellenes pogromjára van felépítve”.²⁵ A legmerészebb ellenállás leírása a következő:

¹⁸ BÜKI 4770.

¹⁹ BÜKI 7573.

²⁰ BÜKI 15645.

²¹ BÜKI 6644.

²² BÜKI 2936.

²³ BÜKI 2936.

²⁴ BÜKI 7654.

²⁵ BÜKI 5178.

„1939-ben étteremben lapot olvasva Surányi [ügyvéd] kifakadt:
 »Milyen hülye ez az Endre László, mit akar folyton a zsidóktól, ez
 a marha!« Meghallotta ezt egy ügyvéd a szomszéd asztalnál, s ebből
 lovagias ügy, illetve fegyelmi lett.”²⁶

A politikai passzivitás ennél a társadalmi csoportnál később is megmarad, hiszen – ugyan vargabetűkkel, de – az 1955–56-os felülvizsgálatnál az 1945-től kizárt ügyvédeknek a nagy részét visszavették. Mégis: a vizsgált 62 ügyvédből mindössze három volt aktív az 1956-os forradalom alatt, amiért aztán ki is zárják majd őket a kamarából, éppen úgy, mint 1958-ban azokat a nem aktív társaikat, akiket 1955–56-ban vettek vissza időlegesen.

Az igazolásnál mindig megkérdezték a házmestert, aki kivétel nélkül pozitív véleményt írt. Minél később került valaki az igazolóbizottság elé, annál valószínűbb volt, hogy a fásult bizottság könnyebben igazolja.²⁷

„Bátor, félelmet nem ismerő ügyvéd” is volt a 62 ügyvéd között:²⁸ voltak, akik menleveleket szereztek, internálásból visszahoztak embereket. Voltak, akik nem vállaltak irodagondnokságot, és főleg nem nyúltak a zsidó vagyonhoz. Akik viszont igen, azokat kíméletlenül felfüggesztették.²⁹

Az igazolási eljárás maga sem ment zökkenőmentesen. Volt olyan ügyvéd, aki rögtön, 1945 márciusában kérte az igazolást, de csak akkor szólalt fel, hogy miért nem történik ügyében semmi, mikor 1947-re sem kapta meg a fényképes ügyvédi igazolást.³⁰ Előfordult, hogy az akta eltűnt.³¹ Az igazolási eljárásoknál volt olyan, akit feddével igazoltak, de valószínűleg csak azért, mert az ő ügyvédi irodája vitte a legtöbb népbíróági ügyet, és a konkurencia feljelentette. 1946. április 26-án ezt írták erről az ügyvédről:

„A régebbi időkből ismert módon szerzi az ügyfeleket és a fogházban neki több ügyvédi beszélője van egy nap, mint több ügyvédnek együttvéve. Csak olyanok járnak el népbíróági ügyekben, akik a mai demokratikus államrend elvi alapján állnak.”³²

Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az ügyvéd, aki bejutott az előzetesben lévő foglyokhoz, „feltette a kérdést, hogy ki van még a cellában, akinek nincsen ügyvédje”.³³ Így

²⁶ BÜKI 7573.

²⁷ BÜKI 8804.

²⁸ BÜKI 5178.

²⁹ BÜKI 7793.

³⁰ BÜKI 8407.

³¹ BÜKI 5278.

³² BÜKI 4770.

³³ Uo.

tettek szert az élelmes ügyvédek nagy klientúrára és a garantált fizetésre. Nem csoda, hogy elsősorban a fiatal, tapasztalatlan és büntetőügyekben nem járatos ügyvédek vitték ezeket a pereket. Így ezt az ügyvédet, aki „erkölcsi hiányt mutat, amely alkalmatlanná teszi, hogy a népi demokrácia ügyvédeként működjön”³⁴, 1949. október 29-én felfüggesztik két évre. Összesen tíz fegyelmi vétségben találták bűnösnek.

A *Világ* 1946. november 30-i száma a második oldalon közölte, hogy az ügyvédi igazolóbizottság befejezte rövid működését, mely mutatja, hogy a szakmai lojalitás segített a nehéz politikai helyzetben is. A sváb kliensek pereit a Volksbund-tagság kapcsán elapadnak, mert a kitelepítés „megoldotta” a jogi problémákat: tehát beigazolódik az az ügyvédi taktika, hogy „akkor kell az ügyfelet kopasztani, amikor lehet”, mert nem lehet tudni, mi lesz a következő lépés vagy törvény. A népbírói törvényekkel a törvények belátható, nyugodt normaként való megjelenése változott meg és tűnt el örökre.

A büntetőügyek kriminalizálása

A vizsgált ügyvédek közül mindössze ötnek volt korábban büntetőjogi praxisa, a többiek csak a háború utáni „boom”-ban kezdtek ezzel foglalkozni, ami meghatározta a szakmai munka színvonalát.³⁵ A háború utáni nehéz szociális helyzetben a népbírói ügyekben egyre nagyobb számban tárgyalt ügyekben védőnek lenni – még ha csak kirendelt védőnek is – biztos bevételi forrást jelentett, hiszen a minimum megbízási díj (bár nem volt túl magas) meg volt határozva. Megindult tehát a harc az ügyfelekért. (A valóság azonban ennél bonyolultabb volt: a meghatározott minimumdíj sem jelentett egészen biztos bevételi forrást: még a Szálasi-per kirendelt védője sem kapta meg idejében a tiszteletdíját.³⁶ Ő a szabadulása után, 1956-ban azt írja, hogy „háborús bűnösök kirendelt védője lettem, és a magyar és szovjet titkosszolgálatoknak tettem rendkívüli szolgálatot több más ügyben.” Az ő esete nem támasztja alá az ügyvédi függetlenséget, de éppen azért, mert igen „fontos” ügyeket védett, a dossziéja hiányos, hiányzik az igazolási eljárás anyaga.³⁷)

A *Szabad Nép* sem hagyta kommentár nélkül az ügyvédek számára szépen virágzó népbírói ipart. Az 1946. április 21-i számban az alábbi cikk jelent meg: „Harácsoló fiskálisok üzelmek a paragrafusok útvesztőiben”. Ebben három csoportra osztották az

³⁴ BÜKI 4770.

³⁵ „Átálltam”, mondta az akkor pályakezdő ügyvéd, B. Gy, akivel interjút készítettem népbírói praxisáról.

³⁶ BÜKI 6229.

³⁷ Uo.

ügyvédek: vannak azok, akik magas honoráriumért mindent megnyernek, azok, akik szinte vadásznak a háborús bűnösökre, hogy minél több klienst szerezzenek, és azok, akik az ügyvédi gyakorlatot a demokrácia elleni harcra használják fel.³⁸ Az általam összeállított ügyvédlistánál egyetlen fő szerepel az ismert háborús bűnösök védőinek listáján, melyet a *Szabad Nép* állított össze. A két, úgynevezett demokrácia ellen dolgozó ügyvéd közül pedig az egyik vállalta el olyan nő védelmét, akinek az ügyét én is elemeztem, mely mutatja, hogy a lista alkalmas általános tendenciák kimutatására. A nőket a kis jelentőségű ügyekben általában kirendelt ügyvédek védték, kivéve a jó kapcsolatokkal rendelkezőket, akik aztán könnyebben eligazodtak az ügymenetben.

Összefoglalás

Az ügyvédek az igazságszolgáltatási rendszer és az elkövetők közötti egyik legfontosabb közvetítők. Szerepük fontosabb volt, mint a népbíróké vagy a nyomozóké, hiszen ők alakították ki azt a narratívát, amit a vádlottak a bíróság előtt képviseltek. Könyvünk szempontjából tehát a kérdést, hogy hogyan alakult ki a megosztott emlékezet, részben az ügyvédek társadalomtörténeti és mentalitástörténeti vizsgálata válaszolja meg. Az ügyvédek működését a társadalmi nemi sztereotípiák, és egyéni, szakmai opportunizmus határozta meg egy olyan környezetben, mikor az egész magyar jogrendszer kriminalizálódása lezajlott. Ennek következménye, hogy a rendszerszerűen működő igazságszolgáltatásban a kapcsolati tőke és a társadalmi nemi sztereotípiák tudatos használatával enyhébb ítéletet lehetett elérni, s ezzel a jogrendszer ezen vonulata is hozzájárult a második világháború emlékezetének társadalmi nemi meghatározottságához, tehát, többek között, a női elkövetők láthatatlanná tételéhez.

³⁸ *Szabad Nép*, 1946. április 21. 8.

III. Következmények

1. fejezet

Megbocsátás és felejtés

„[Deli Piroska az, akiről mindenki hallott.] Akit számon kértek. Tartok tőle, hogy az ő [Forgács Zsuzsa] nagybátyja, tehát az én nevelőapám [Lichter] volt az, aki ezen rajta volt, és előre tolt a dolgot.”¹

„Akasztást mentek nézni. Azt mentek nézni. Tehát az olyan. Délelőtt mentek nézni, akasztást nézni. Délután nem tudom, mit csináltak.”²

Mi történt volna, ha Lichter meghal 1944. október 15-én az újpesti járványkórházban, és nem csak mímeli a vérhast? Mennyit tudnánk ma akkor a Csengery utcai mészárlásról? Hogyan gondolkodnánk a láthatatlan elkövetőkről? Gondolnánk-e, hogy Dely Piroska az „emberi érzésből kivetkőzött bestia” volt? A válasznak erre a kérdésre két része van: egyrészt a megbocsátás és a felejtés kapcsolatában kell értelmezni a feljelentéseket a második világháború utáni Magyarországon.³ Másrészt pedig fel kell tenni a kérdést, hogy „erkölcsi tanú”-e Lichter; azaz mit kezdünk azzal a ténnyel, hogy személyesen nem volt

¹ Interjú Kun Magdával, 2005. március 3.

² Interjú, 2005. április 1. Nők 1946 márciusáig nem nézhették meg a kivégzéseket, akkor azonban ezt a diszkriminatív rendelkezést alkotmányellenesnek találták. (MOL XIX-E-1-L X. 2. doboz Bö 1466/1945. 5.) A kérdés azért merült fel, mert a Közalkalmazottak Országos Szabad Szakszervezetének igazságügyi tárcamegbízottja nő volt.

³ Martha Minow: *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston, Beacon Press, 1998.

részese az eseményeknek, nem látta a Dely Piroskáék által véghezvitt vérengzést, mégis személyes tanúként jelentkezett?⁴ Ennek megválaszolásához Laub *báromszíntű tanúskodás* fogalmát kell használni: az első szint az egyén és helyzete az élményben, a második szint a tanúvallomás mások előtt, a harmadik szint pedig a tanúskodás a tanúskodás folyamatában.⁵ Dori Laub szerint éppen ennek a harmadik szintnek a hiánya jellemző a holokauszt tapasztalatára.⁶ A Csengery utcai esetben, mely atipikus holokauszt történet, éppen az ellenkezője igaz. A tanúskodás folyamatán keresztül jött létre a tapasztalat emlékezete.

De félreértelmeznénk a történeteket, ha csak Lichtert látnánk az események mögött. Mint tekintélyes, írástudó ember, mindenképpen nagy szerepet játszott a perekben, de a ház többi tagjai is kivették a részüket a folyamatból. A Csengery utcában lakó Rosenberg Edit el sem tudta volna képzelni, hogy édesanyja milyen harcias és szenvedélyes vallomásokat tett a népbíróság előtt, míg meg nem mutattam neki a jegyzőkönyveket. Az ő képzeletében anyja inkább „nyusziként” maradt meg.⁷ Ebből is látszik, hogy a népbírósági folyamat kulcsszerepet töltött be a háború emlékezetének kialakításában a háború után, azonban az azt követő folyamatok torzították az események emlékezetét.

Hannah Arendt az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében azt írja, hogy egy ember mindig marad, aki elmondja a történetet. Ez valóban így van; a Csengery utca esetében az a valaki, aki a történetet elmondta, nem is volt szemtanú. Lichter talpraesett ember volt. Verebes Máriát, hűséges cselédjüket előrelátóan a szomszédban lakó Szamocsetáékhoz költöztette, mikor zsidók nem alkalmazhattak keresztény cselédet:

„Kértem, figyelje, mi történik Struckyék és Szamocsetáék körül és nekem mindent mondjon el, mert számítottam arra, hogy bűneikért felelni fognak.”⁸

Verebes információi, tanúvallomása a bíróságon később valóban rendkívül hasznosnak bizonyultak.

⁴ Lásd részletes, plasztikus, egyes szám első személyben tett vallomását 1946. december 26-án (BFL 19273/1949. 231–233.), melyet arra alapoz, hogy a feleségét részletesen kikérdezte. De a Nagyatádi utcai iskolában történt veréseket is elmondja. Próbálja Struckyné unokatestvérét, Kiss Istvánt és nejét is behozni a vádba, hiszen ők is gyakran voltak Struckyék vendégei, és részt vettek a rablott holmi elszállításában. A vallomásban nagy felkészültségről tesz tanúbizonyságot a nyilasrendőrség szerkezetét és működését illetőleg.

⁵ Dori Laub: *An Event Without a Witness. Truth, Testimony and Survival*. In: Soshana Felman, Dori Laub (szerk.): *Testimony. Crises of Witnessing on Literature, Psychoanalysis and History*. New York, Routledge, 1992. 75.

⁶ Dori Laub: *An Event Without a Witness...* 80.

⁷ Interjú Rosenberg Edittel.

⁸ Lichter Andor vallomása, 1946. december 27. BFL 19273/1949. 229–230.

„A megbocsátás azt jelenti, hogy túljutunk a dühön és a bosszúvágyon”⁹ – írja Margalit. Lichter távol volt ettől. Mi lehetett volna az ezzel ellentétes stratégia? A felejtés? „A felejtés az utolsó elemzésnél a leghatékonyabb módszer a düh és a bosszú meghaladására, de mivel ez inkább kihagyás, mint döntés, ezért nem megbocsátás.”¹⁰ Margalit mellett érvel, hogy a megbocsátásnak a bűn ignorálásán kell alapulnia, és nem a felejtésen;¹¹ a bűn megtagadása pedig nem lehet önkéntelen mentális cselekvés, hanem egy aktív folyamat, mely mentális változással jár. A folyamat nem kapcsolódhat a felejtéshez sem, mert a felejtés esetleges, míg a megbocsátás tudatos.¹² A megbocsátás egyszerre folyamat és eredmény.¹³

A hazatérő és szabadságukat visszanyert zsidóknak kulcskérdés volt a sérelmeik enyhítése.¹⁴ Európai összehasonlításban, ahogy Lagrou megállapította, a magyar helyzet semmiben sem különbözött a többi olyan országtól, ahol a németek a megszállás után a helyi intézményekkel együttműködve pusztították a helyi zsidóságot.¹⁵ A nemzeti szintű szervezetek a háború után eltemették a halottakat, segílyt adtak a túlélőknek, de nem azért, mert a túlélők zsidók voltak, hanem mert így ők antifasiszták lettek. Az antiszemitizmus mint emlékezeti keret közvetlenül a háború után megfelelő és kényelmes keretet nyújtott a háborúról való beszéd részére. A túlélő magyar zsidók számára pedig különösen jó keretet jelentett az asszimilációhoz.¹⁶

Az ország háború utáni újjáépítése együtt járt az *állampolgárság* fogalmának újrameghatározásával. Annak a meghatározása, ki részesedjék a kiépülő jóléti szolgáltatásokból, Európa keleti felén ideológiai színezetet öltött; a zsidó vagyonok visszaadását a kommunisták ideológiai okokból elleneztek, az esetlegesen feltámadó antiszemitizmusra hivatkozva. Az antiszemitizmusnak azonban nem volt szüksége erre a szikrára, hogy újra fellobbanjon. A „zsidó bosszú” fogalma, amit a népbírásról szóló

⁹ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*. Cambridge, Harvard University Press, 2002. 192.

¹⁰ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 193.

¹¹ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 197.

¹² Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 203.

¹³ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 205.

¹⁴ Az 1945 utáni zsidóság társadalomtörténetéről lásd Karády Viktor: *Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945–1956 közötti helyzetének elemzésére*. In: Karády Viktor, Kende Péter, Kovács András, Sanders Iván, Várdy Péter: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, Magyar Füzetek, 1985. 37–180., Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

¹⁵ Pierre Lagrou: Return to a Vanished World. European Societies and the Remnants of their Jewish Communities. In: David Bankier (szerk.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 1–25.

¹⁶ Magyar zsidó szervezetek szerepéről lásd Kinga Frojimovics: Different Interpretations of Reconstructions. The AJDC and the WJC in Hungary after the Holocaust. In: David Bankier (szerk.): *The Jews Are Coming Back*... 277–293.

fejezetben már említettem, a második világháború befejeztével, sőt már előtte is megjelent Magyarországon.¹⁷

Az általam meginterjúvolt, a Belügyminisztériumban dolgozó nyomozó elmondta, hogy miután 1945 májusában, 18 évesen felszabadult az osztrák munkatáborban, ezt gondolta:

„Két nagy elhatározásom volt. Nem voltam vallásos. Két fogadalmat tettem. Annyi szörnyűséget éltem át, hogy anyám mellől egy lépést se teszek. Másik: egész életemet annak fogom szentelni, ami velük történt, a zsidósággal.”¹⁸

Nehéz volt a „mi és ők” keretből kilépni. Lichter a tárgyaláson így jellemezte a Szamocseta–Strucky családot: „fajmagyarok bünszövetkezete ez a vádlott társaság.”¹⁹ Szamocseta Györgyné vallomásában azt mondta:

„Eddig nem volt tudomásom arról, hogy internáló tábor létezik, csak amióta keresztények vannak bezárva az internáló táborokba, azóta tudok erről.”²⁰

Ez világosan jelzi a két világ közötti választóvonalat és a kommunikáció hiányát. Kulcsár István így jellemezte a túlélő zsidók hangulatát ebben az időben:

„El nem intézett emlékek, nem realizált veszteség, meddő ressentiment, kollektív járadékneurózis, újabb magahitegetés, szellemi polgárháború, ím ez a maradék zsidóság lelki átmetszete 1946 őszén.”²¹

Lichter a maga részéről mindent megtett, hogy az emlékeket „elintézzé”, és ehhez a népbíróságokat, az egyetlen jogorvoslati fórumot használta.

Az igazságszolgáltatás keretei

A második világháború utáni igazságszolgáltatás a múlttal való szembenézés eszköze is volt. Ennek három módját különbözteti meg W. James Booth: tárgyalás és büntetés (bűnügy),

¹⁷ Karsai László: „Shylock is Whetting his Blade”. Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: David Bankier (szerk.): *The Jews Are Coming Back...* 293–312.

¹⁸ Svéd Iván-interjú, 2007. augusztus 6.

¹⁹ BFL 19273/1949. 265. Lichter vallomása a tárgyaláson.

²⁰ BFL 19273/1949. 261.

²¹ Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. *Thalassa*, 1994/1–2. 336.

bemutatás és elismerés (igazságtévő bizottság), közös jövő érdekében kölcsönös felejtés (amnezia).²² A magyar esetben mind a három jelen volt. A legfontosabb motiváló erő a rendőrségi feljelentéseknél Magyarországon mégis a bosszú volt. De ki és miért állhatott és állt bosszút? A folyamat különösen fontos volt az áldozatok érdekében, akik már saját magukat nem képviselhették, s a feljelentők ezzel kívánták visszaadni az áldozatok méltóságát. De a bosszúnak igazságosnak kell lennie. Két intézményt hoztak létre a háborúban történtek kivizsgálása célból Magyarországon: a népbíróságokat, melyekről külön fejezet szólt, és a Budapesti Nemzeti Bizottság 5. bizottságát, mely Vargha Béla elnökletével alakult meg a náci és nyilasrémtettek kivizsgálására, igazságtévő céllal, 1945. március 7-én. A bizottság 1945. szeptember 17-ig tizenkétezer adatgyűjtőívet szedett össze: a budapestiek házanként írták össze, mi történt a nyilasuralom alatt. A bizottság célja egy Fehér Könyv jelentésének összeállítása volt:

„[Nehogy a múlt] nyomtalanul a feledés homályába vesszék. [...] [E]zentúl túlmenően kideríteni törekszük, azt, ami történt. A magyar nemzet jövője szempontjából nem lehet elég az, hogy a népbíróságok egy és ennyi tucat tömeggyilkost kivégeznek, hogy a politikai rendőrség x számú esetet felderít, de ugyan akkor y számú esetben a nyomozást beszünteti, mert a tettesek személye és kiléte felderíthetetlen. Ezen felül tudnunk kell, hogy és a külföld elé kell tárnunk a lelki okokat és azokat a bizonyítékokat, melyek igazolják, hogy a tömeggyilkos egyébként is bűnözők volt, [...] bizonyítsuk, hogy a magyar néptől távolálló idegen, sokszor még nevében is Mesztl-ek, mint Muraik voltak a magyar név árulói...”²³

„[A munka a] társadalomkutatás céljait segíti elő, megfelelő esetben azonban büntető eljárási alapot is szolgáltat. ”²⁴

Az MKP – politikai okokból – a bizottság anyagi ellehetetlenítését választotta (nem tűnt kezelhetőnek egy ilyen széles alapokon nyugvó, demokratikus kezdeményezés), és így a népbíróságok maradtak az egyetlen intézményes keret a bosszú kanalizálására.

Ebben a fejezetben eddig csak Lichterről volt szó, pedig volt még valaki, aki éppen olyan fontos volt az események alakításában. A másik személy, aki elősegítette, hogy a Csengery utcával kapcsolatban működjön az igazságszolgáltatás, Kádár Pál ügyész (később

²² W. James Booth: The Unforgotten. Memories of Justice. *The American Political Science Review*, 2001/4. 777–791. 778.

²³ BFL XVII-2.18. 13–14.

²⁴ BFL XVII-2.19. 38. 1945. március 9. Kiemelés tőlem.

népbíró) volt, akinek a családja a Csengery utcában élt.²⁵ Őt, hiába tettette magát halottnak a lövöldözéskor, az első transzportba sorolták be, de sikerült kimenekülnie onnan, hamis papírjaival. Apjától, aki szabó volt, Szamocseta öltönyanyagot zsarolt ki állítólagos szolgálataiért. A Budapesti Nemzeti Bizottság felhívására levélben foglalta össze 1945. február 23-án, mi történt szerinte a Csengery utcában: huszonegy agyonlőtt személyről írt, akiket „ötletszerűen” ölt meg „8-10 SS katona, 3 nyilas férfi és egy nyilas nő”.²⁶ Nincs arra ma bizonyíték, hogy Lichter és Kádár együttműködtek, de Kádár Pál tanúskodott a különböző tárgyalásokon, és ha egy néppügyész személyesen maga is tanúskodott, akkor annak az esetnek nyilván más volt a súlya a mérlegeléskor. Szemtanúként Kádár mindig hitelesen és határozottan tanúskodott, mellyel segítette a bíraskodási folyamatot. Nem véletlen, hogy népbírónak való jelentkezésekor, ahol ajánlói Szakasits és Tildy voltak, elsősorban az egyéni sérelmek miatti bosszúállást jelölte meg mint motivációt.²⁷

Erkölcsei tanú vagy politikai tanú?

Kinek a nevében lépett fel Lichter? Tehetett-e akkor másképpen? Margalit szerint akkor tekinthető valaki erkölcsi tanúnak, ha világos erkölcsi cél alapján cselekszik,²⁸ miközben ő maga kockázatot vállal.²⁹ Lichter vállalt kockázatot, nem is kicsit. Hiszen nem véletlenül telefonált 1956 októberében cserépkályhával rendelkező rokonainak, hogy a Dely-üggyel kapcsolatos levelezését azonnal el kell égetni. Rokonai keresztülvitték a városon egy táskákban az iratokat, hogy elégessék őket.³⁰

Anette Wieviorka leírja azt a bonyolult folyamatot, melynek során a túlélők tanúkká válnak,³¹ az emlékezés folyamatába ugyanis bekapcsolódik egy új tér, mely a hivatalosságot és az elismertséget hozza.

Szembe tudott volna-e nézni Lichter saját magával a tükörben, ha nem úgy cselekszik, ahogy cselekedett? Az erkölcsi tanúnak erkölcsi közösséget kell felállítania az egyén és annak a jövőbeni énje között; az erkölcsi közösséget az egyén akkor szerzi meg, ha

²⁵ BFL XVII-2.19. 164. Néppügyészi jelentkezése. (MOL XIX-E-1-L X. 1. doboz Ta 1777/1945.)

²⁶ BFL XVII-2.19. 164.

²⁷ „A nyilasok és fasiszták a családomat részben meggyilkolták, részben elhurcolták, engem deportáltak. Egyéni okból elkötelezve minden vágyam, hogy a törvény keretein belül de annak minden szigorával üldözője lehessenek a faszizmusnak és a reakciónak.” MOL Ta 1777/1945.

²⁸ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 151.

²⁹ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 157.

³⁰ Interjú, 2005. április 1.

³¹ Annette Wieviorka: From Survivor to Witness. Voices from the Shoah. In: Jay Winter, Emmanuel Sivan (szerk.): *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 137–138.

az erkölcsi szempontot érvényesíti. Az erkölcsi tanú autoritása olyan elkötelezettséggel függ össze, mely nem ismer kompromisszumot.³² Az erkölcsi ereje pedig az élményből ered: a tanút erkölcsi erővel látja el, ha a közösségnek beszél.³³ Margalit plasztikusan határozza meg az *erkölcsi tanú* fogalmát, összevetve azt a *politikai tanú* fogalmával. A politikai tanú elmondja, hogy mi történt, az erkölcsi tanú pedig elmondja, milyen volt az ördög célpontjának lenni.³⁴ Ehhez nem volt szükséges személyesen jelen lenni 1944. október 15-én a Csengery utcában: „Az erkölcsi tanú különleges szerepe, hogy leleplezi az ördögöt, mikor találkozik vele.”³⁵ Lichter pedig ezt tette. De Dely éppen attól volt „ördögi”, hogy hétköznapi volt.

Összefoglalás

Mit kezdjünk azzal a ténnyel, hogy Lichter hazudott azokban az intézményekben, melyeknek célja az „igazság” kiderítése volt?³⁶ Az *emlékezet igazságának* és az *igazság emlékezetének* kettéválasztása segíthet megválaszolni a kérdést. Az igazság emlékezete hűséget jelent az elveszett közösséghez. Az emlékezet igazsága hűség a jelenlegi közösséghez, kapcsolathoz, a valláshoz vagy a nemzethez. A visszaemlékezés igazsága abban különbözik a jog igazságától és a történelem igazságától, hogy az áldozathoz lojális. Az emlékezés arra szolgál, hogy az áldozatokat visszaemeljék a közösségükbe, miután a bűn kiszakította őket onnan. A hűség és a közösségbe való visszaemelés ugyanannak a jelenségnek a két oldala. Az emlékezet igazsága nem homogén fogalom, és a kollektív emlékezethez kötött.³⁷

Payne használja az „emlékezetvállalkozó” (*memory entrepreneur*) fogalmát (Jelintől kölcsönözve).³⁸ Ez azt a személyt jelenti, aki az eseményeket politikai cselekvéssé „fordítja le”. Lichter ilyen „emlékezetvállalkozó” és egyben „harcos emlékező” (*memory militant*) is volt: ő volt az, aki ezt a politikai projektet a gyakorlatba átültette.

Lichter emlékei az igazság emlékezetének megfeleltek, de az emlékezet igazságának nem. Az a mód, ahogy szeretteinek a jog igazságát kiharcolta, nem hozta meg közösség

³² Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 170.

³³ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 178–182.

³⁴ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 168.

³⁵ Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 165.

³⁶ Erről bővebben lásd: Daniel L. Schacter (szerk.): *Memory Distortion. How Minds, Brains and Societies Reconstruct the Past*. Cambridge, Harvard University Press, 1994.

³⁷ W. James Booth: *The Unforgotten*... 787.

³⁸ Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts. Neither Truth nor Reconciliation in Confessions of State Violence*. Durham – London, Duke University Press, 2008. 37.

dc_84_10

helyreállítását, mely a cél lett volna. Az emlékezés igazságossága a múltat jelenné teszi. Kérdés, hogy a gyűlöletet csökkentette-e.

2. fejezet

A népbíróságok érzelempolitikája

Dely esete az egyik első női elkövető pere volt. Payne megkülönbözteti a bírósági tárgyalásnak mint előadásnak a terét és helyét.¹ Dely tárgyalása tehát nem egyszerűen a népbírósági helyszínen játszódott le, hanem egy fontos térben: a népbíróság közönsége előtt, ahol ott ültek a túlélők a rokonaik és a média nyilvánosságában, hiszen az újságok tudósítottak a nagy vihart kiváltott perről. A közönség a népbírósági teremben a vádlott vallomására reagálhat cinikusan, traumatikusan, gyógyulást keresve, megtorlást követelve és a megváltás igényével. A tárgyalási jegyzőkönyvek nem jegyzik le az érzelmeket, csak a sajtóból és a résztvevők visszaemlékezéseiből következtethetünk rájuk, mint Dely Piroska esetében is. Az érzelmi pozíció elfoglalása nem következmény nélküli, hiszen mindegyikhez egy politikai álláspont is tartozik Magyarország második világháborús szerepvállalásának megítéléséről, mely álláspontok alakulását az alábbiakban elemzem.

A népbíróság fontos intézménye volt a holokauszt utáni normalizációnak. Ez a jogi folyamat újra meghatározta az *állampolgárság* fogalmát, mint olyan „intézményesült politikai, társadalmi és kulturális gyakorlatok [összességét], melyek az egyént a politikai közösség tagjaként határozzák meg”.² Ez azt a joggyakorlatot jelentette, mely a „megfelelő polgári érzelmek megjelenítője [volt, (...) és] az egyén bevonását jelentette a politika világába”.³ Nem véletlenül volt az egyik állandóan alkalmazott mellékbüntetése a népbírósági gyakorlatnak a politikai jogok gyakorlásától való eltiltás, a szavazati jog megvonása, ezzel

¹ Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts. Neither Truth nor Reconciliation in Confessions of State Violence*. Durham, London, Duke University Press, 2008. 27.

² Serhy Yekelchuk: The Civic Duty to Hate. Stalinist Citizenship as Political Practice and Civic Emotion (Kiev, 1943–53). *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 1/3. (2000.) 529. (Saját fordítás.)

³ Uo. (Saját fordítás.)

mintegy kívül helyezve a bűnösöket a politikai közösségen.⁴ Erre különösen égető szükség volt a zsidótörvények által szétrombolt magyar jogtudatosság esetében.⁵ A népbíróságok működésének egyik fő célja az volt, hogy normalizálja a háború utáni érzelmeket, és létrehozzon egy társadalmi összetartó erőt a társadalmi interakciók értelmének meghatározásával és az érzelmekről szóló erkölcsi ítéletet megfogalmazásával.⁶

Ennek kellett volna történnie elvileg a Dely-, a Szamocseta- és a Strucky-per esetében is. Nem így történt. Ahogy a Dely-eset e kötetben azt bizonyította, hogy a vádlottak emlékeit meghallgatva, melyek a gyerekeiken keresztül hagyományozódtak ránk, az a vélemény alakulhat ki, hogy a népbíróság szenvedélyesen és erőszakkal akart revánsot venni. Másrészt, ha az áldozatokkal és az ő rokonaikkal beszélünk, mint Szamocseta Nándor fiával, akkor pedig a félelem és a csalódottság a fő érzélem. A jogi apparátus tagjai (mint az általam meginterjúvolt népbíró vagy nyomozó) a népbíróság működéséről technokrata módon beszélnek: mint egy pusztán szakmai kérdésről. Szakmáról, amelynek képviselői tisztában voltak az intézmény technikai működésének nehézségeivel, ugyanakkor szakmai érdekeiket függetlennek tekintették a politikai rendszerektől. Ezeknek az egymással szemben álló érzelmeknek a kialakulását vizsgálja ez a fejezet.

A népbíróság mint az érzelmelek mediálásának színtere

A népbírószági tárgyalás célja az „Igazság” kiderítése volt, azonban kérdés, hogy valóban megfelelő hely volt-e ez ahhoz, hogy az „Igazság” kiderüljön. (Arról, hogy a népbírószági tárgyalások mennyire alkalmasak a „tények” megismerésére, a népbírószágok elemzésének módszertanát vizsgáló fejezetben már szoltam.) Le kell szögezni, hogy ennek az intézménynek nem volt alternatívája, mégis fontos annak elemzése, hogy milyen érzelmi tényezők határozták meg az „Igazság” keresését.

A népbírószágokon kialakított nyelv, melyen a háborús történeteket elmondták, a bíróság jogi nyelve volt, egyben ennek a folyamatnak a közvetítője és az érzelmelek kifejezésének eszköze is. A bíróság működése szerint szigorúan strukturált tér volt, ahol a bűnről beszéltek az elkövetők, az áldozatok és a szemtanúk. A bíróságon megjelentek a

⁴ A politikai jogoktól való megfosztás a második világháború utáni igazságszolgáltatás általános eszköze volt.

⁵ A gyűlöletpolitika magyarországi intézményesüléséről lásd Kádár Gábor, Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005.

⁶ Jonathan Gary Bass: *Stay the Hand of Vengeance. The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2002.

társadalmi konfliktusok: a különböző társadalmi cselekvők a holokausz tartalmát, jelentését egymással interakcióban határozták meg.

A történészek azzal a problémával szembesülnek, hogy nem vizsgálhatják a munkáik érzelmi vonatkozásait, mert az érzelmek általában nem hagytak nyomot a történelmi forrásokban. Ha mégis találnak érzelmeket, akkor nagy a veszélye annak, hogy azokat alapvetően időben változatlanak, univerzálisan homogén egységnek tekintik, mint a „Gyűlölet” vagy a „Szerelem” fogalmát. A tárgyalások alatt azonban az átmeneti igazságszolgáltatás résztvevői beszéltek az érzelmeikről, elsősorban cselekvésük magyarázataként.⁷ Ezért ebben a fejezetben a népbíróági tárgyalások jegyzőkönyveinek érzelmek szempontjából való vizsgálatával megpróbálok túllépni pusztán a megosztott történelmi emlékezet leírásánál leragadó elemzés miatt kialakuló holtponton, és megérteni létrejöttének érzelmetörténeti hátterét.

A népbíróági eljárások során „érzelmi közösségek” jöttek létre.⁸ Az érzelmi közösségek az adott tapasztalatokhoz kapcsolódó érzelmek kinyilvánulása, szóbeli megfogalmazása és a tanúvallomások során alakultak ki. Ezek forrásul szolgálhatnak a történésznek, azonban azt nem tudhatjuk meg belőlük, hogy „mit éreztek” akár a vádlottak, akár a tanúk (mert azt sohasem tudhatjuk meg), hanem csak azt, hogyan jelenítik meg, reprezentálják azt, amit érezni vélnek.

A túlélők a bírósági szembesítéseken az elkövetők szemébe mondták a sérelmeiket, amiket azok általában tagadtak.⁹ Ez a folyamat pedig olyan cselekedetek esetében zajlott le (vagy kellett volna lezajlania), melyek érzelmi alapról indultak, és melyeket – többek között – a gyűlölet vezérelt.

A 20. század legfontosabb érzelme a gyűlölet volt, mely létrehozta a „gyűlölet kultúráját”.¹⁰ A gyűlöletet tekinti az NDK érzelmi alapjának Richard Bessel. Cikkében kimutatja, hogy a háború elvesztése, a nélkülözés, a szétszakított családok újraegyesítése miatti konfliktusok hozták létre az „intim gyűlöletet”, mely jól alkalmazható a magyar helyzet elemzésére is. Ehhez kapcsolódott még a kommunista állam gyűlöletpolitikája, mely az uralkodó osztály, a fasiszták, a kapitalisták, a nyugat stb. elleni gyűlöletbeszéddel alapozta

⁷ Arról, hogyan váltak az érzelmek az interdiszciplináris érdeklődés részévé, lásd az áttekintéseket William M. Reddy: *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Cape Town, Dock House, 2001. és Catharine Lutz, Geoffrey M. White: The Anthropology of Emotions. *Annual Review of Anthropology*, 15. (1986.) 405–436. műveiben.

⁸ Barbara Rosenwein: Worrying about Emotions in History. *American Historical Review*, 107/3. (2002). 842.

⁹ BFL 19273/1949. 11. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának politikai rendészeti osztályának 1946. január 31-i jelentése.

¹⁰ Geoffrey H. Hartman: The Reinvention of Hate. *Yale Review*, 84/3. (1996.) 1–12.

meg uralmát.¹¹ Bessel kimutatja, hogy az új politikai elit tagjai, akik az elmúlt évtizedeket gyakran életveszélyben, szegénységben és frusztrálva töltötték, „természetes módon” gyűlölték azokat, akik ezt a rossz helyzetet létrehozták, és így intézményesítették a gyűlölet államát.¹² Magyarország sem volt kivétel: a két világháború közötti időszakban megalapozott gyűlöletretorikát a kommunista párt itt is a saját érdekében kamatoztatta. S ez a retorika összekapcsolódott az egyéni szinteken megszenvedett sérelmek miatt érzett gyűlölettel. Ezt a gyűlöletet kellett volna a népbíróságoknak mediálni.

A nyilvános tárgyalások – a gyűlölet civilizált formáinak kialakítói – érzelmi mintákat hoztak létre. Míg a félelmet „érezni lehet”, addig a gyűlölet aktív érzelem: „kinyilvánul, hallható és látható”.¹³ A háború kataklizmája után a gyűlölet a társadalmi cselekvés (*agency*) kifejezésének eszköze is volt. Sara Ahmed rámutatott: „A gyűlölet magában foglalja az önmaga és a mások közötti határ folyamatos újraértelmezését”.¹⁴ A bírósági tárgyalás (mint hely) volt az, ahol ez az újraértelmezés – a jog ritualizált nyelvén, „a szubjektum és elképzelt másik között”¹⁵ – megtörtént. (Arról, hogyan alakult ez a ritualizált nyelv, már a népbíróságok történetéről szóló fejezetben írtam.) A harag és a gyűlölet korábbi, „hidraulikus érzelmi modelljétől” is el kell távolodnunk, mely úgy tekint az érzelmekre, mint „folyadék[ra], mely minden személyben megvan, és bugyborékol, készen arra, hogy kitörjön”.¹⁶

Az *érzelmet* nehéz vizsgálni, mert „a bensőségesség nyelvi kifejezési formáihoz kötött és végső tényszerűségét abból nyeri, hogy a testben található”¹⁷, azaz valóságos létezése feltételezett. Ez az állítás különleges megismerési értéket ad a bírósági dokumentumoknak, ugyanis az a dinamika érhető tetten bennük, mely általában hiányzik más forrásokból. Az érzelmeknek van történetük, és az érzelmek történelemformáló erők.¹⁸ Rosenwein rámutatott arra, hogy az érzelmek kutatásának két fontos korábbi tendenciáját,

¹¹ Sztálin mondását („Nem lehet legyőzni az ellenséget anélkül, hogy ne tanulnád meg a szíved legbelsejéből gyűlölni.”) idézi Jeffrey Burds: Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945. *Politics and Society*, 37/1. (2009.) 47.

¹² Richard Bessel: Hatred After the War. Emotion and the Postwar History of East Germany. *History and Memory*, 17/1–2. (2005.) 195–216.

¹³ Joanna Bourke: Fear and Anxiety. Writing about Emotions in Modern History. *History Workshop Journal*, 55. (2003.) 123.

¹⁴ Sara Ahmed: The Organization of Hate. *Law and Critique*, 12/3. (2001.) 353. (Saját fordítás.)

¹⁵ Sara Ahmed: The Organization of Hate... 351. (Saját fordítás.)

¹⁶ Barbara Rosenwein: Worrying about Emotions in History... 834. (Saját fordítás.)

¹⁷ Lila Abu-Lughod, Catherine Lutz: Introduction. Emotion, Discourse, and the Politics of Everyday Life. In: Uők (szerk.): *Language and Politics of Emotions*. Paris–Cambridge, Maison des Sciences de l’Homme – Cambridge University Press, 1990. 1. (Saját fordítás.)

¹⁸ Az érzelmek történetéről és hatásokról a politikára lásd Luisa Passerini: *Europe in Love, Love in Europe. Imagination and Politics in Britain between the Wars*. London, Tauris, 1999.

az *univerzalizmust* (azaz mintha az érzelmek mindig, minden történelmi korszakban ugyanazt jelentették volna) és a *prezentizmust* (mintha az érzelmeknek nem lenne időbeli dimenziójuk) meg kell haladni.¹⁹ Az érzelmek konstrukciók, melyek történelmi folyamatok során jönnek létre, s egyúttal a „Történelem” részévé, alakítóivá is válnak.

A népbíróági anyagok különösen jó forrást jelentenek az érzelmek vizsgálatára, mert a dossziékban található iratok időben különböző pontokon és más-más műfajban születtek. A jegyzőkönyvek olvasásakor látjuk, hogy akiket ezek az érzelmek érintenek, ők maguk is megváltoztatták saját érzelmi diskurzusaikat az igazságszolgáltatás folyamatában, mikor a tárgyalásokon, kihallgatásokon többször is elbeszélték a velük megesett történetet. Így alakultak, manifesztálódtak, változtak, értelmeződtek át az érzelmek, akár hosszú éveken keresztül is, mert a népbíróági eljárások lassan folytak. Az egyes esetek tanulmányozása megmutatja, hogy az érvelések, a magyarázatok, érzelmek hogyan változtak, alakultak a különböző, múltban lezajló cselekedetek esetében.²⁰ Erre különösen alkalmas Dely Piroska perének vizsgálata.

Vallomás és rituálék

A népbíróág különböző bizonyítékokat használt munkája során. A dossziék áttekintése során láthatjuk, hogy mikor ismert politikus került a bíróság elé, akkor beszédeit, cikkeit használták mint bizonyítékot. De az esetek túlnyomó többségénél, és főleg az ún. kis ügyekben a feljelentések, tanúvallomások adják a bizonyítékokat. A túlélők visszatértek, tanúskodni tudtak és az igazságszolgáltatási rendszert a saját céljukra tudták mobilizálni, mely egyben a „bensőségesség nyelvi kifejezési formáihoz kötött” érzelmek kifejeződésének és megjelenítésének is a színtere is voltak.

A jogi eljárás során mind az áldozat, mind az elkövetők újra elmondják a történetüket a bíróság és a hallgatóság előtt. Az áldozatok számára a vallomás újra felidézi az élményt; a vallomás a jelenben történő, az érzelemre irányuló normalizációs kísérlet. Ez a kísérlet egy olyan csoport nyilvánossága előtt zajlik, mely maga is részese volt a sérelemnek, megtapasztalta ugyanazt a sérelmet, vagy éppen ő maga volt annak az okozója. A jogi eljárás a szó legszorosabb értelmében „egy tető alá hozta” azokat az embereket, akik

¹⁹ Az érzelmek történetéről lásd Barbara H. Rosenwein: Problems and Methods in the History of Emotions. *Passions in Context*, 2010/1. 1–32.

²⁰ Másik esetet lásd Pető Andrea: Conflicting Narratives about a Post Shoah Blood Libel Case in Budapest in 1946. In: Eleonore Lappin, Albert Lichthblau (szerk.): *Die „Wahrheit“ der Erinnerung. Jüdische Lebensgeschichten*. Innsbruck, Studienverlag, 2008. 24–35.

különböző csoportokhoz tartoztak, gyűlölték, megvetették egymást, azért, hogy egy eseményről beszéljenek, melyet mindnyájan különböző módon éltek meg. Teszik mindezt a jogi rítusoknak és az emlékezés szabályainak megfelelően. Az érzelmek megjelenésének műfaja „a vallomás, [...] mely a társadalmi ellenőrzés és a diskurzus létrehozásának színtere”.²¹

1945 és 1949 között nemcsak a népbíróságok jogi kerete, hanem a politikai klíma is megváltozott. Mind a tanúk, mint a vádlottak abban a helyzetben találták magukat, hogy folyamatosan újra kellett értékelniük múltbeli tapasztalataikat a bíróság előtt, mikor vallomást tettek. Más szókérdést kellett használni ugyanannak az élménynek az elmondásakor. Az egész igazságszolgáltatási keretrendszer is megváltozott az 1946. évi 7. törvény elfogadásával, mely a „demokráciaellenes” kijelentéseket bélyegezte a legfontosabb üldözendő bűnnek. A *zsidó* kifejezés lassan eltűnik a dokumentumokból, és helyette az *áldozat* és *üldözött* jelenik meg. Az *osztályellenesség* fogalma lassan fontosabbá vált, mint az, hogy mi történt a második világháborúban. Ezt a folyamatot érzékelhette Lichter is, mikor sürgősen feljelentette a Szamocseta családot, és a korábbi vádakhoz hozzábiggyesztette az utalást a család tagjainak jelenlegi gyanús politikai tevékenységéről. A hangsúly ekkor a népbíróság működésében a múltból a jövőre tevődött át. Nem a múltbeli cselekedetek elszámoltatása volt már elsősorban a fontos, hanem a jövőben esetleg elkövetendő tettek megakadályozása.

A népbírósági tárgyalások érzelmi diskurzusai egyrészt megerősítették a személyre szabott korrektív igazságszolgáltatás logikáját, újra létrehozva azokat a különbségeket, melyek leküzdése ellen voltak hivatva dolgozni. Példa erre a fizetett ügyvédek esete, akik nagyobb hatásfokkal mentették fel ugyanazokért a bűnökért a bíróság elé állítottakat, mint a kirendelt ügyvédek, s többek között ezért foglalkoztunk külön fejezetben az ügyvédekkel, mint akik meghatározták tanácsaikkal a vallomások narratíváit. Hiszen a vádlottak számára mindig voltak jogi, eljárásjogi kiskapuk, és hirtelen „megtalált” mentő tanúk, melyek a nagyobb, konszenzuális történelmi narratíva értelmezési kerete nélkül lehetetlenné tették az egyéni felelősség megállapítását és a vádlottak felmentéséhez vezettek. Az *áldozatiságot* is a megfelelő jogi diskurzusok hozták létre, mely egyszersmind kísérlet volt a kompenzációra is. Ez azonban a magyar esetben ellentmondásosan működött. A népbíróság működését kritizálók magát az áldozatiság tényét vádolták meg azzal, hogy felelős az átmeneti igazságszolgáltatás felállításáért és működtetéséért Magyarországon, és magukat nevezték

²¹ Lila Abu-Lughod, Catherine Lutz: Introduction... 6. (Saját fordítás.)

meg mint az igazságszolgáltatás áldozatait. A tárgyalások tehát az interszubjektivitás megfogalmazásnak helyei is voltak, ahol, mint Svasek rámutatott, „a társadalmi egyén folyamatosan újra meghatározódik a tapasztalás során”.²² Ezért volt kulcsfontosságú az a tapasztalat, amit a túlélők szereztek, miközben igazukat keresték a népbíróságon, illetve a vádlottak tapasztalatai. A vallomások nyelvét pedig az a jogi környezet határozta meg, mely társadalmi interakciót definiálta és alakította, és az a mód, ahogy a jelentéseket létrehozták.

A bírósági tárgyalások a tárgyalás szereplőitől „fegyelmet” követeltek meg: viselkedésben és koreográfiában is az elvárt normákhoz és rituálékhoz kellett alkalmazkodni. A bírósági tárgyalásnak „fegyelmező hatalma” (Foucault) volt. Habár a népbíróságok új intézmények voltak, az érvényben lévő büntetőtörvénykönyvet és eljárásjogot használták. Az érzelmek nyilvános megjelenéséről a tárgyalóteremben kevés információ van: csak akkor vizsgálhatók, ha a jegyzőkönyv rögzítette azokat. (Az ún. „fontosabb” ügyeket filmre vették, és ott a hallgatóság tetszésnyilvánításait is halljuk, de a legtöbb ügyről csak az írott jegyzőkönyv maradt fenn, melyben a nézőnek nincs írásban rögzített szerepe.) A „lincshangulat”, vagy a tárgyalás megszakítása (fütyülés, kiabálás) a nézők által, akik amúgy láthatatlanok a tárgyalási folyamatban, az érzelmek olyan kifejeződése volt, mely érezhető volt, és bekerült a jegyzőkönyvbe. A rendet megzavarókat erőszakkal eltávolították a tárgyalóteremből. Ezekről az esetekről csak akkor írt a jegyzőkönyv, ha emiatt tárgyalási szünetet kellett elrendelni, illetve további rendőrségi akciók következtek.²³ Dely Piroska tárgyalása is ilyen „hangos” tárgyalás volt, ahogy olvassuk a Szabad Nép beszámolóját.

A nyilvános tárgyalásokon a hallgatóság soraiból gyakran hallunk véleménynyilvánítást. Szálasi tárgyalásain (1946 februárjában, márciusában) Jankó Péter bíró megjegyzéseit és véleményét, melyeknek kifejtésével – a szokásokkal ellentétben – nem fukarkodott, egy egész ország megismerhette. (Jankó saját bírói szerepértelmezésében, minden saját közvetlen tapasztalat hiányának ellenére, a szovjet bírósági gyakorlatot követte.) S mikor a közönség kifejezte nemtetszését a vádlott kijelentéseivel kapcsolatban, Jankó nem tett semmit az elhallgattatásukra. Ez az interakció a hallgatóság és a vádlott között meghatározta a szenvedés tartalmát is.

A tárgyalás kulcsfigurája az *áldozat*, aki megélte és túlélte a bűnt, és most abban a helyzetben van, hogy a jog eszközeivel az ügyét jogi útra terelje. Erre a rituáléra gyógyítási

²² Maruška Svasek: Introduction. In: Uő. (szerk.): *Postsocialism. Politics and Emotions in Central and Eastern Europe*. New York – Oxford. Berghahn Books, 2006. 13. (Saját fordítás.)

²³ Lásd BFL 22519/49.

okból is szükség volt: igazságot kellett szolgáltatni annak, aki szenvedett. A népbíróági esetek vegyes esetek voltak: ha a sértett már nem élt, akkor a népügyész emelt vádat, és így az ő kérdései határozták meg azt a az események elmondásának a terét, melyben a bűn értelmezhetővé vált.²⁴ A tanúk érzelmeiről a szavaik tanúskodnak.

A tárgyalások két szinten is tanulási folyamatként működtek: a „nagy ügyek” nagy társadalmi nyilvánosság mellett zajlottak le, s így az egész közösség életét befolyásolták, a „kisebb esetek” pedig a helyi keretben, a kis közösség életére vonatkozólag voltak meghatározóak. Ezért is különösen tanulságos a Dely-ügy, mely mind a két szinten jelentőséggel bírt. A tanulási folyamat befolyásolta a különböző társadalmi cselekvőket, mert a népbíróság nyilvános rituálé volt, melynek egyéni és kollektív emlékezetet létrehozó szerepe is volt, maga pedig a kommunikatív emlékezet egy formája. A rituálék (mint a tárgyalás is) legitimizálják és kontrollálják az érzelmeket.²⁵ Ezért a továbbiakban azt elemzem, hogy ezekben a folyamatokban a cselekvők hogyan próbálták meg befolyásolni ezt a rítust, hiszen a népbíróági tárgyalás az ítéleteknek és az ítéletek megokolásának a tere is volt.

Érzelmi dinamika: gyűlölet és bosszú

A veszteség elmondásakor LaCapra megkülönbözteti történelmi szinten a hiányt, a történelmen túl pedig a veszteséget: „mikor a hiány veszteséggé alakul, kialakul a nosztalgia és az utópia annak érdekében, hogy a teljesen egységesített közösséggel új egységet alkothasson”.²⁶ Az a társadalmi tér, ahol az érzelmeket alakították, és ahol a veszteségnek hiánnyá kellett volna alakulnia, a népbíróság volt. Az egyik ok, ami miatt ez az átalakulás nem következett be, a háborús veszteségekkel kapcsolatos érzelmek egységesített kezelése volt. A „gyűlölet” és a „reváns” egységesített érzelmei a népbíróságokon csapódtak le. Nézzük, hogyan vettek részt ebben a folyamatban a bírósági tárgyalás egyes szereplői.

Munkájuk során a bírók a büntetőtörvénykönyvet, a különleges népbíróági rendeleteket, majd a népbíróági törvényt alkalmazták. Ítéleteiket szó szerint idézték az újságok, és ezzel nemcsak az adott esemény megítélést befolyásolták, hanem azt a szókincset is kialakították, ahogy ezekről a bűnökről beszélni lehetett. Az öt civil népbíró

²⁴ Shoshana Felman: The Return of the Voice. Claude Lanzman's Shoah. In: Shoshana Felman, Dori Laub (szerk.): *Testimony. Crises of Witnessing on Literature, Psychoanalysis and History*. New York, Routledge, 1992. 211.

²⁵ Paul Sant Cassia: When Intuitive Knowledge Fails. Emotion, Art and Resolution. In: K. Milton, Maruska Svasek (szerk.): *Mixed Emotions? Anthropological Studies of Feeling*. New York, Oxford–Berg, 2005. 112.

²⁶ Dominick LaCapra: Trauma, Absence, Loss. *Critical Inquiry*, 25/4. (1999.) 700. (Saját fordítás.)

az öt koalíciós párt jelölte.²⁷ Nekik minden jogi képzettség hiányában a bírósági tárgyalás során kellett megtanulniuk, hogy mi a teendő a különböző helyzetekben, és ha kaptak közvetlen instrukciót a pártjuktól, azt kellett végrehajtaniuk. A tárgyalások dokumentumaiból világos, hogy a tárgyalás menetét közvetlenül nem befolyásolták, és ha beleszóltak, akkor is csak a felülvizsgálati szakaszban, a fellebbezés értékelésekor. A népbíróságok újonnan kinevezett bíráinak teljesen feddhetetlennek kellett lenniük a Horthy-rendszerrel való kollaboráció vádjával szemben. Ezért a bírók vagy zsidó származásúak, vagy olyanok, akik a trianoni határokon kívülről érkeztek Magyarországra jogi gyakorlatot folytatni. Hiányzó társadalmi hálózatuk miatt vállalták el ezt a kevés presztízzsel és alacsony fizetéssel járó, rendkívül nehéz munkát.²⁸

A bírósági tárgyalások és az azt követő megbeszélések meghatározták a történet egy fajtáját, mely úgy jött létre, hogy a túlélők különböző szempontokból elmondott történeteik összeadódtak. Az események leírásait a túlélők elmondták egymásnak, majd ugyanazt a rendőrségi kihallgatáson, később pedig a bíróságon. Az áldozatok részt vettek más tárgyalásokon is, olvasták a bíróságról megjelent sajtóanyagokat, tehát megtanulták a bíróság nyelvét. A sokféle történetből *egy történet* született a tárgyalások alatt, ami belekerült a bírósági dokumentumokba, majd az ítéletbe is. Az áldozatok alakították, tanulták és használták azt a nyelvet, mely igazságot szolgáltatott. A túlélők rendszeresen részt vettek a tárgyalásokon, hogy olyan információhoz jussanak, mely szerintük az ügyüket segítette. Ugyan az újságok rendszeresen közöltek beszámolókat a tárgyalásokról, ez önmagában nem volt elegendő, hanem személyesen tanulták, tapasztalták meg, milyen nyelvet kell használniuk a siker reményében. Ez történt Lichter esetében is. Időt fektetett abba, hogy megtanulja a népbíróság nyelvét: szinte naponta járt népbírósági tárgyalásra, ahol nemcsak megtalálta az a bűnöst, aki szerinte felelős volt a családja haláláért, hanem elsajátította azt is, hogy úgy fogalmazza meg a vádat, hogy az könnyen érthető legyen az amúgy túlterhelt népügyésznek, s azt cselekvésre serkentse.

A vádlottak számára élet-halál kérdése volt, hogy tanuljanak, s így alkalmazkodjanak a bírósági helyzethez. Az volt a céljuk, hogy úgy tudják elmondani a háború alatt elkövetett tetteiket, hogy az a felmentésükhöz vezessen. Dely Piroska ennek a nyelvnek a megtanulására alkalmatlan volt. Talán azért, mert nem volt egy különösen éles eszű nő, vagy pedig azért, mert ez egy korai népbírósági tárgyalás volt, és még nem volt, nem is

²⁷ Sajnos a MOL-ban fennmaradt igazságügyminisztériumi dokumentumok alapján a népbírók átfogó társadalomtörténeti elemzése nem lehetséges.

²⁸ MOL XIX-E-1-l. 1., és a népbíróval készült interjú.

lehetett rálátása a folyamatra. Korábban elemeztük az ügyvédek szerepét ennek a diskurzusnak a kialakulásában. Ez a folyamat azonban ellentmondásos is. Az „érzelmi diskurzusok és a diskurzusok érzelmei a relatíve hatalom nélküliek számára az ellenállás helyei és a lázadás nyelve lettek”.²⁹ A magyar népbíróági tárgyalások esetében az érzelmi diskurzusok az elkövetőknek kedveztek, mert a holokausztról alkotott jogi diskurzusok a „rég Magyarországon” tagjai számára jelentették az ellenállás terét. A népbíróági folyamat egy korábbi fejezetben elemzett visszasságait kihasználva tér nyílt egy párhuzamos erkölcsi rendszer kiépítésre, melyet a népbíróági törvénykezés érintetlenül hagyott, függetlenül attól, hogy ki milyen bűnt követett el. Ebben a keretben a hatalom nélküliek elvileg a háborús bűnökért bíróság elé állók voltak, akik a jog betűjének alkalmazását kérték számon, megtámadták a jog jogosságát, és ezzel a jogalkalmazás legitimációját is. Ezért is tanulságos olvasni a Szamocseta-monológot. Ez a megközelítés, melyet a visszamenőleges igazságszolgáltatással kapcsolatos szigorú kritika is kísért, érzelmi kötődést hozott létre a sztálinista „justizmord” áldozatai között, és ezzel maguk a bűnök, melyekért bíróság elé álltak, elvesztették az értelmezési keretüket. Tehát a népbíróágok elvesztették azt az elsődleges funkciójukat, amiért létrehozták őket.

A társadalmilag, kulturálisan létrehozott szenvedés retorikájának vizsgálata, az állam képviselői, az áldozatok, a közönség közötti intézményesített interakció a holokausztnak a domináns antifasiszta diskurzussal ellentétes, ún. ellendiskurzusát hozta létre. (Az *ellendiskurzus* kifejezés azonban problémás, mert olyan egységességet jelez, ami nem volt meg, hiszen a diskurzusok a bírósági tárgyalás során alakították ki a múltbeli események elmondásának szabályait.) Az elkövetők és az áldozatok találkozása, az élmények felelevenítése és azok értelmének létrehozása egy bírósági térben történt. A nézők között egymás mellett ültek az elkövetők és az áldozatok rokonai. Például 1949. augusztus 24-én a nézők között zavargás tört ki az egyik tárgyaláson, mely az ötödik kerületi nyilas-főhadiszállás tagjai által elkövetett bűnök ügyében volt hivatva ítélni. A többségében nőkből álló hallgatóság tagjai utólag azt állították a kihallgatáson, hogy csak „kíváncsiságból” mentek el a tárgyalásra.³⁰ A következő tárgyaláson történekből világosan kiderül, hogy az ellentüntetők az áldozatok rokonai voltak, akik meg akarták akadályozni, hogy a nőrokonok ételcsomagot adjanak át az elkövetőknek. Ez különleges esetnek számított, mert a tárgyalást el kellett halasztani a közönség soraiban törtétek miatt, ez

²⁹ Lila Abu-Lughod, Catherine Lutz: Introduction... 15. (Saját fordítás.)

³⁰ BFL 22519/49. 14.

pedig dokumentálva lett, tehát belekerült a „történelembe”. Ugyanakkor világos, hogy bár az ellentétes értelmezéseket nem hozta közelebb egymáshoz ez a tárgyalás, az eset jól mutatja, hogy voltak olyan egyedi esetek, melyek túlléptek a ritualizált jogi kereteken, és a túlélők és a vádlottak is saját cselekvési körüket (*agency*) tudták használni. Ha visszatérünk a bevezetőben idézett élénk és részletes tudósításra, amely a *Szabad Nép*ben jelent meg a Dely-ügyről, látjuk, hogy a túlélők „megélték” a tárgyalást. De erről csak ebből a forrásból szerezhetünk tudomást, a népbíróági jegyzőkönyvek ritualizált nyelve hallgat erről, pedig az események több szinten zajlottak a tárgyalóteremben.

A bíróság azonban nemcsak az érzelmekre, hanem az adott eset pontos leírására is kíváncsi. Ez természetesen felveti a kérdést, melyre a Dely-ügy elemzésénél is kitértem, hogy mennyire képesek az emberek traumatikus eseményre emlékezni, hiszen az ilyen események a megismerést komolyan befolyásolják. A vallomások retorikai szerkezete a folyamat során változott, és az újonnan létrehozott jogi keret alapján mondták el az „elmondhatatlant”, esetleg új elemmel gazdagítva azt, mint a Dely-esetben a *Schiessen!* tűzparancs bekerülése a ritualizált történetelmondásba.

Emlékezet és érzelem

A kötet azt vizsgálta, hogyan alakult ki a megosztott történelmi emlékezet a második világháború után. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához a különböző emlékezetek érzelempolitikája a kulcs. Campbell tipológiáját követve négyféle emlékezetet határozhatunk meg a bíróságon: a szemtanúk vallomását, az ügyész emlékezetmodelljét az igazságról, a védekezési mentalitást és a bíró bizonyíték-típusú emlékezetét, mely bizonyítékként értékeli a bíróság előtt az emlékezetet.³¹ Mind a négy szereplő másképpen érti az emlékezetet mint fogalmat, és ez következőképpen azt is befolyásolja, hogyan határozták meg az érzelmeket. Campbell elemzését a népbíróságokra alkalmazva megtaláljuk a beépített ellentmondást ezekben az emlékezetértelmezésekben, hiszen mind a négy szereplő mást ért emlékezet alatt, sőt mind a négy fél úgy tért haza a tárgyalás után, hogy neki „igaza” volt. A tanú esetében „az emlékezet úgy működik, mint a traumatikus én leírása, és annak követelése, hogy [ismerjék el:] sérelem történt.”³² De mivel a tanú a feljelentő, így a vallomása nem lehet „semleges” a bírósági logika szerint. A vallomás

³¹ Kristen Campbell: Legal Memories. Sexual Assault, Memory, and International Humanitarian Law. *Signs*, 28/1. (2002.) 165.

³² Kristen Campbell: Legal Memories... 165. (Saját fordítás.)

különben sem egyéni cselekvés: azért történik, hogy a hallgatóságot (mind az ítéletet hozókat, mind a nyílt tárgyalás nézőközönségét) impresszionálja, és hogy egy tágabban meghatározott közösséghez is szóljon. A védelem *mentalitásként* határozza meg az emlékezetet, ezért a kérdés nem annak a tartalma, hanem csupán a megbízhatósága. A népbíróság esetében ehhez az emlékezet-meghatározáshoz tartozott még az egész eljárás legitimációjának megkérdőjelezése a vádlottak által. Az ügyész az *esemény* és az *esemény emlékezete* közötti kapcsolatot volt hivatva ellenőrizni. Az szinte sosem fordult elő az általam olvasott perekben, hogy a vádlott a szembesítést követően megváltoztatta volna a vallomását. Ha mégis, az mindig az ügyész közbelépésének eredményeképpen történt, aki mind szakmailag, mind politikailag és hivatalból azt képviselte, hogy a vádlott bűnös. (A tanúk sokszor megváltoztatták a vallomásukat, gyakran zsarolás vagy fenyegetés hatására.) Különösen igaz volt ez az első tárgyalásokon, mikor a népbíróság még nem vizsgálta a tanúk által képviselt tényeket, vagy azt a jogi keretet, melyben ezeket a tényeket elbírálták. Ezért a vádlott és ügyvédje az emlékezet „empirista episztemológiáját” használta, mely lehetővé tette, hogy az ítéletet – különösen az ún. „kis ügyek” esetében – befolyásolják.³³ Ennek következtében a népbírósági tárgyalások elhúzódtak, és a vádlottak szabadlábon védekeztek; legtöbb esetben ugyanott laktak, mint a háború alatt, ami nem tett jót az általános megbékélés folyamatának. Az emlékezetek egymásra hatása és interakciója, amit a népbírósági intézményrendszer mediált, két egymással ellentétes ponton megfagyott, és nem közeledtek az álláspontok.

Összefoglalás

Ebben a fejezetben bemutattam, hogy a népbíróság intézménye, melynek nem volt alternatívája a gyűlölet normalizálásban, hogyan mondott csődöt, és vezetett szükségszerűen a megosztott történelmi emlékezet kialakulásához.

Minden szereplő úgy lépett be a népbírósági igazságszolgáltatás folyamatába, hogy igazságos tárgyalásban bízott. De ez a bizalom kockázatos volt, és minden szereplő csalódottan távozott: nem csak amiatt, ahogy a népbíróság működött, hanem a korrekciós egyéni jogszolgáltatás, azaz a népbíróság működésének korábban már elemzett logikája miatt is.

³³ Kristen Campbell: Legal Memories... 168.

Renate Rosaldo úgy tekintett az érzelmekre, mint a politikai és társadalmi cselekvéseket ellenőrző és meghatározó erkölcsi erőre.³⁴ A népbíróságon megjelenő érzelmek között az *elégedettség* nem szerepel. Rosaldo *érzelmi tőke*³⁵ fogalma szintén az érzelmek és az érzések manipulálásának, az önálló cselekvési körnek (*agency*) a kifejeződése. Ez az *érzelmi tőke* egymással vetélkedő, és kizárólagos áldozatiságról szóló történeteket hozott létre a jogi folyamat résztvevőiben. A történetekben résztvevők *szenvedők* lettek. A vélemény kifejezése cél volt az elbeszélés feletti hatalom megszerzésére, azaz az önálló cselekvési kör megszerzésére. A hidegháborúban a népbírósági folyamat kritikájának célja a meghatározó antifasiszta keret bírálata volt. A következő fejezetben pedig azt vizsgálom, hogy a Csengery utcai események emlékezete hogyan alakult.

³⁴ Renate Rosaldo: Grief and a Headhunter's Rage. On the Cultural Force of Emotions. In: Edward Bruner: *Text, Play, and Story. Construction and Reconstruction of Self and Society*. Illinois, Waveland Press, 1984. 178–195.

³⁵ Idézi Maruška Svašek: Introduction... 18.

3. fejezet

A Csengery utcai mészárlás „emlékezetdinamikája”

„Sajnos kezdek profi lenni a visszaemlékezésben.”¹

„Senkit nem érdekel a nagypolitika, az benne van a történelemkönyvekben, de mivelünk miért csinálták azt, amit csináltak?”²

„A történelem nem más, mint az, ahogy a társadalom elszámol a múltjával” – írta Huizinga 1929-ben.³ Ez az elszámolási folyamat nemcsak a történetíráson keresztül valósul meg, hanem múzeumokon, megemlékezéseken, bírósági tárgyalásokon, nyilvános állami bocsánatkéréseken, történelmi filmekben és regényeken, családi történeteken keresztül; tehát a történészeknek ebben a történelmi kultúrában fontos, de nem kizárólagos szerepük van. Az *emlékezet* egyéni folyamat, mely nem automatikusan kerül be a társadalmi térbe; nem minden emlékezetből lesz kulturális emlékezet. A Dely-per egyrészt Lichternek és a nyilasuralomról író szaktörténészeknek, másrészt ennek a könyvnek köszönhetően a kulturális emlékezet része. Az, hogy a múlttal kapcsolatos emlékeket ki és hogyan kommunikálja, és melyik emlék hogyan válik a közösség emlékezetének a részévé, hosszú szelekciós folyamat eredménye.⁴ Amíg a túlélők élnek, ami a Csengery utcai túlélők esetében szerencsére még így van, ők megosztják emlékeiket a kortársakkal és a következő

¹ Kun Magda előadása 2007. augusztus 1-jén, a Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központban, a hatodik kerületi helytörténeti szakkör ülésén.

² Kun Magda-interjú, 2007. július 12.

³ Idézi Ann Rigney: *Portable Monuments. Literature, Cultural Memory, and the Case of Jennie Deans. Poetics Today*, 2004/2. 363.

⁴ Andrea Reiter: *Narrating the Holocaust*. London – New York, Continuum, 2000.

generáció képviselőivel. De ez a megosztási folyamat fontos kérdéseket vet fel, például azt – ahogy a bevezetőben írtam –, hogy hogyan válik az Assmann-féle *kommunikatív emlékezet* kulturális emlékezetté. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy ez a felejtési és átalakítási folyamat (amit Ann Rigney *emlékezetdinamikának* nevezett), hogyan működött a Csengery utcai mészárlás esetében. Az emlékek – mint már láttuk – nem változatlanok, tehát ennek a dinamikának a hatására alapvető változások következhetnek be abban, hogy mire ki hogyan emlékszik vissza.

Leltárkészítés

Mikor Lichter 1945 februárjában hazatért, lakását kifosztva, szeretteit meggyilkolva találta. Első reakciója az volt, hogy ezt nem szabad elfelejteni. Az emlékezőpolitika a Csengery utcában azzal kezdődött, hogy Lichter elkezdte összeszedni az adatokat: kivel mi történt. A lista összeállítása, melynek nehézségeiről már szóltunk (9. melléklet), kulcsfontosságú volt a népbírósi folyamat elindításához. Az „ami nincs megszámlálva, az nem számít” elve alapján Lichter ezzel kezdte a munkát.

A következő lépcső a márványtábla állítása volt (8. melléklet). A tizenkilenc áldozatból tizennyolcat lőttek le, a tizenkilencedik pedig Lichter édesapja volt. A táblán szereplő nevek így „adattá” váltak, melyeket a különféle hivatalos dokumentumokban később szerepeltettek. A márványt a táblához Lichter saját konyhabútorának márvány munkalapja adta, s mivel az beltéri használatra készült, a táblát Lichter a kapu alá fúratta föl a mészárlás első évfordulóján. Ez ugyanakkor szimbolikus gesztus is volt, mert a ház lakóit akarta emlékeztetni az ott történt mészárlásra, ők voltak az eset emlékezetének elsődleges közössége.

Natan Wachtel elemzi a holokauszt utáni emlékezetkultúra egy műfaját, az „emlékezetkönyvet” (*yisker biher*), mely irodalmi műfajba építi bele az emlékezetet.⁵ Kimutatja, hogy az egyéni tragédiák emlékezete először közösségi szinten jelent meg, az emlékezetkönyvek létrehozásával. Ezekben a túlélők felsorolták meggyilkolt hozzátartozóikat, hogy e könyv lapozgatásával örök emléket állítsanak azoknak, akiknek a teste ismeretlen helyen nyugszik. Ezek a kötetek pótolták a temetés szertartását, és céljuk a magánvesztésre épülő kollektív emlékezet létrehozása volt. A könyvek eredete az oroszországi pogromokra nyúlik vissza, amikor a pogromban megöltek neveit az adott

⁵ Nathan Wachtel: Remember and Never Forget. *History and Anthropology*, 1986/2. 307–335.

pogrom évfordulóján hangosan felolvasták. A Lichter által felállított tábla is ilyen, közösséglétrehozó emlékezeti hely lett, hasonlóan az emlékezetkönyvekhez. A tábla szövege a kommunista antifasiszta diskurzusba helyezi az eseményeket és az esemény emlékezetét, mint ami hozzájárult a „szabad, boldog Magyarország felépítéséhez”. A keret, amelyben a halottakra emlékeztek, az antifasiszta diskurzus volt, és a tábla célja egy, az emlékezetkönyvekhez hasonló marandó lista létrehozása volt, hogy emléket állítson a meggyilkolt lakótársaknak, akiket így közösséggé formált. Rosenthal kimutatja, hogy „három tényező kölcsönös befolyása – elbeszélhetőség, az elbeszélés szükségessége és társadalmi funkciója – teszi a történelmi időszakokat kollektíven tematizálhatóvá”.⁶ A Csengery utcai esetben az *elbeszélhetőséget* a népbíróági tárgyalás jelentette, a *szükségesség* feltétele pedig a büntetés miatt teljesült, ami meghatározta a *társadalmi funkcióját* is. A három tényező kölcsönhatásáról pedig megállapíthatjuk, hogy alapvetően a legalista büntetés a meghatározó, és ez a legalizmus alapvetően meghatározta, hogy a mézárulás emléke privát emlék maradt.

A következő szint, ahol a mézárulás emlékezetének alakítása történt, az a rendőrségi kihallgatások, népbíróági tárgyalások szintje volt. Lichternek volt saját írógépe (pontosabban visszaszerezte Struckyéktól, ami az övé volt), és jelentős írásos tevékenységet fejtett ki azért, hogy a nem mindig reszponzív intézményeket cselekvésre ösztönözze (mint ahogy az történt Dely Piroska kivégzésének idején is). Ennek a folyamatnak az írott dokumentumai nem maradtak fenn, mert – ahogy említettem – ezeket az iratokat 1956-ban a család cserépkályhával rendelkező tagjai Lichter kérésére (a történész bánatára) elégették.⁷ A történetek elmondásának következő szintere a család volt.

„Nem, én arra emlékszem, amit az anyukám mesélt, és arra tudom hozni a gyerekeimet, mert mindig el lett mesélve ez a Csengery utca. Szóval ez igazán olyan egy központi dolog volt.”⁸

„Hát olyan élménye volt az életünknek, mindnyájunknak, hogy ez maradandó.”⁹

Akik túléltek a mézárulást, azok elmondják a gyerekeiknek. A Rosenberg gyerek tízéves volt, mikor szülei, akik már nem a Csengery utcában laktak, elvitték, és megmutatták neki a

⁶ Gabriele Rosenthal: Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa*, 1994/1–2. 203. (Fordította: Szakács Katalin.)

⁷ Interjú, 2005. április 1.

⁸ Interjú, 2005. április 1.

⁹ Interjú, 2005. április 1.

házban az emléktáblát a nevekkal.¹⁰ A mészárlás története elmondható történeté egyszerűsödött. Ahogy Eva Hoffmann (maga is túlélők gyermeke) elmondta: a történetek „szerencsés litániák, [melyeket] folyton ismételték, de soha nem részleteztek”.¹¹ Ezekben az „ismétlésekben” a nőknek kulcsszerepük volt.¹²

„És a Deli Piroska kiállította az anyámat a sorból, hogy álljon oda a falhoz. És minden borzalomnak van humora. Ezt én megtanultam az életbe az anyámtól is. Odaállította a falhoz az anyámat, hogy lelövik. És jött egy magyar királyi katonatiszt, és odalépett az anyám mellé, odaállt az anyám elé, és azt mondta – anyám szerint – a Deli Piroskának, hogy »mit akar maga ezzel a gyerekkel és ezzel a nővel, nagyságos asszonyom, hadd kísérjem haza.« Na most ez valami szenzációs történet. Szóval szerintem, ha az ember egy filmbe látja, akkor röhög rajta a borzalomba.”¹³

A népbíróági tárgyaláson, közvetlenül az események után, ugyanez a történet még egészen másképpen hangzott:

„Október 15-én este több SS katonával, emlékezetem szerint két-három nyilas katonával is [jött Dely Piroska...] [E]ngem az utcáról Dely Piroska visszazavart, mert hároméves kislányom a karomon volt.”¹⁴

Mint minden holokauszt-történetnél, itt is azt kell megindokolni, hogy miért maradt életben. Az, hogy az életét Dely Piroskának köszönheti, nem illett bele a népbíróságon kialakult történetbe, és ezért évtizedeken keresztül a másik történetet mesélték a családban. Az iskolában sem beszéltek arról, ki hogyan élte át az ostromot, csak az 1989 utáni osztálytalálkozóknál jött elő ez a téma.

„Az iskolában sosem beszéltünk arról, hogy ki hol élte át az ostromot.”¹⁵

„A Lichtert erről a dologról nem lehetett kérdezni. Tehát ő egész egyszerűen lezárta ezt az ügyet, lehúzta. A fiának, a Gyurinak a nevét nem lehetett megemlíteni.”¹⁶

¹⁰ Interjú Rosenberg Edittel, 2007. augusztus 13.

¹¹ Eva Hoffmann: *After such Knowledge. Memory, History and the Legacy of the Holocaust*. New York, Public Affairs, 2004. 11.

¹² Nechama Tec: *Resilience and Courage. Women, Men, and the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2003.

¹³ Interjú, 2005. március 3.

¹⁴ BFL 19273/1949. 29.

¹⁵ Kun Magda-interjú, 2007. január 9.

„Igen, velünk nem beszélt azért komoly dolgokról. Csak amit mi úgy hallottunk, hogy a felnőttek egymás között beszéltek, az maradt meg nekünk. És amikor a fiam megszületett, akkor kezdett igazán úgy erről beszélni. Úgy nagyon részleteibe. És aztán, amikor már az anyu elmúlt, hát, olyan 60–62 éves lehetett, az életének az utolsó 5 évébe, akkor minden kinyilatkozott belőle.”¹⁷

„Amit az anyám mesélt, azt itt, ezekbe a jegyzőkönyvekbe visszaolvastam. Tehát nem volt eltérés a között, amit mindig mesélt az anyám, meg amik itt le vannak írva. Na most az nem nagyon valószínű, hogy ő mondjuk harminc évvel az után, hogy ez történt, ez a bírósági tárgyalás, ő még mindig arra emlékszik, hogy ide mi lett leírva. Csak arra emlékezhetett, amit átélt.”¹⁸

Az emlékezet folyamatosan alakul, hiszen dinamikáját a társadalmi hatások is befolyásolják. A leghatározottabban a történelmi filmek befolyásolják az emlékezet alakulását. A túlélők az interjúkban többször hivatkoztak arra, hogy „úgy, mint a filmekben” vagy „nem úgy, mint a filmekben”.

„Ugye az egész város beszélte, hogy majd kilépünk a háborúból, mint Kovács András filmjéből tudjuk.”¹⁹

Az események emlékezete magában foglalja az eseménytől eltelt idő alatt megtapasztalt események hatására változó tartalmakat is.

Az emlékezet védelme

1989 után megváltozott a helyzet és az emlékezés kerete is: először is nyitottabb lett, hiszen látjuk, most először számol be róla az egyik túlélő, hogy ekkor fedezik fel az amúgy volt osztálytársával, hogy 1944. október 15-én éjjel mind a ketten a KISOSZ pályán rettegtek az életükért. Ezt a fontos élményanyagot a korábbi negyvenöt évben nem beszélték meg. A második változás, hogy a korábbi antifasiszta diskurzus elveszette hegemon helyzetét, és megjelent a revizionista történetírás, mely a népbíróságok működését „kirakatpereknek” és politikai indíttatásúnak, tehát igazságtalannak tekintette. Ezzel beszűkült az emlékezés tere. Ennek szimbolikus megjelenítése, hogy a Csengery utca végén létrejött a Terror Háza

¹⁶ Interjú, 2005. április 1.

¹⁷ Interjú, 2005. április 1.

¹⁸ Interjú, 2005. április 1.

¹⁹ Interjú, 2005. március 3.

Múzeum, mely a náciizmust és a kommunizmust azonosítja, és azt egy szóval (*a terror*) jellemzi. A Csengery utca 64. emléktáblája, mely a bejáratnál, a ház szeméttárolói felett áll, a ház tatarozásánál veszélybe került. A túlélők, akik 1944-ben 5–16 évesek voltak, 2004-ben realizálták, hogy fel kell lépniük a tábla védelmében (*10. melléklet*). A túlélőket az a hír mozgósította, hogy a házban élők, félve a megújuló antiszemitizmustól és a Ságvári Endre emléktáblája körüli vitáktól, a felújítás alkalmából le akarták szedni. Ekkor kezdődött meg a még élők felkutatása, és a levelezés az illetékesekkel. S ez kapcsolódik a harmadik változáshoz: a túlélők életciklusában bekövetkezett változáshoz, ugyanis gyermekeiket felnevelve több időt tudtak saját magukra fordítani. Az én, 2003 óta készülő könyvem is katalizálta folyamatot, hiszen ennek kapcsán megkezdődött a visszaemlékezések gyűjtése, publikálása. A hitközségi újságban megjelent cikk hatására pedig jelentkeztek az Izraelben élő túlélők. A túlélők azonban csak anonimitásukat megőrizve vállalták az interjúkat, a mai magyarországi helyzet, illetve a gyerekeik védelme miatt.

2005. november 1-jén a kerületi főépítész megígérte, hogy összeállítja a kerületi emléktáblák jegyzékét (ami ezek szerint nem volt készen), és ebbe beleteszi a Csengery utcai táblát. Ez azt is jelentette, hogy a tábla ötven évig minden engedély vagy hivatalos elismertség nélkül állt a kapu alatt.

A holokauszt ötvenedik évfordulóján a hatodik kerületi újság fényképes cikket közölt a tábláról. A cikk tele volt hibákkal, minden adat rossz volt benne, amin nem lehet csodálkozni, mert ez egy bonyolult, sok szálon futó történet, és az erről írott szakkönyvek is tele vannak ténybeli tévedésekkel. Éppen azért, mert „egy igaz történetet” akarnak elmondani arról, amiről nem lehet egy történetet létrehozni úgy, hogy ne sértse meg valakiknek az emlékezetét, vagy ne hagyjon ki néhány fontos elemet.

„A Csengery utca 64. számú házban 15-én este egy nő vezette különítmény több férfit elhurcolt, köztük Eisentedter Miksát, aki nemrégiben súlyos operációs esett át. Másnap visszatértek és elhurcolták Szilágyi Sándort. Barátai kapcsolatot kerestek a nyilas különítmény vezetőjével, aki ötezer pengő ellenébe ígérte, hogy Szilágyi Sándor kiengedi. A pénzt felvették Szilágyi Sándor vissza is jött, de kiderült, annak, akinek a pénzt adták semmi köze nem volt a kiszabadulásához. A ház lakóit a különítmény továbbra is

zaklatta, fenyegette, a keresztény lakóknak megtiltották a zsidókkal való érintkezést.”²⁰

A helyreigazítást a következő számban hozták le, amit természetesen a túlélők kezdeményeztek. Ami a javítás után is benne maradt, hogy a gyilkosokat egy „nyilas nő” vezette.

A túlélők egy kis csoportja maradt az emlékezet megőrzésének fő ágense. Lichter mostohalánya és annak férje (aki szintén a Csengery utcai házban lakott, és ott lobbantak szerelemre egymás iránt) gyakran részt vesznek a Holokauszt Emlékközpont szervezte eseményen, ahol a túlélők iskolásokkal beszélgetnek. Amerikában a hetvenes években a pedagógiában lezajlott „érzelmi forradalom” eredményeképpen a holokauszt történelmi élményét igyekeztek személyessé tenni egyrészt azzal, hogy a középpontba az egyén került, másrészt azzal, hogy személyes találkozási lehetőségeket teremtettek.²¹ Egy ilyenén én is részt vettem, ahol a kerületi középiskolások hallgatták meg a visszaemlékezéseket. Lichter mostohalányának és férjének célja nem „a holokauszt” tanítása vagy saját fontosságuk kiemelése volt, hanem az „Igazság” bemutatása ebben az egy, életüket meghatározó esetben. Hiszen ők a „titok hordozói”, ahogy Laub nevezi a holokauszt-túlélőket, akiknek az a missziójuk, hogy az igazságot továbbadják.²² Mind a ketten hiteles szemtanúkként mesélték el azt a történetet, amit nekem már az interjúk során elmondtak (szinte szó szerint ugyanúgy).²³ A történet elmondása az esemény után ennyi idővel már érzelemmentes, inkább elemző és leíró. Mikor egy korábbi, a témában megjelent publikációmát odaadtam nekik,²⁴ a reakciójuk ugyanaz volt, mint a Páva utcai előadáson: az emlékezet tulajdonosaként léptek fel, és kijavították saját, korábban nekem adott interjújukat, mondván, az nem is úgy hangzott el.²⁵

²⁰ Vincellér Béla: *Sötét árny magyarhon felett. Szálasi uralma 1944. október – 1945. május*. Budapest, Makkabi 2003. 76. Eredeti helyesírással és tárgyi tévedésekkel.

²¹ Erről bővebben lásd Wendy Lower: *Distant Encounter. An Auschwitz Survivor in the College Classroom*. In: Jürgen Mattheus (szerk.): *Approaching and Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformation*. Oxford University Press, 2010. 95–117.

²² Dori Laub: *An Event Without a Witness. Truth, Testimony and Survivor*. In: Shoshana Felman, Dori Laub (szerk.): *Testimony. Crises of Witnessing on Literature, Psychoanalysis and History*. New York, Routledge, 1992. 82.

²³ Az elhallgatásokról lásd Ronit Lentin: *Expected to Live. Women Shoah Survivors' Testimonial Silence*. *Women's Studies International Forum*, 23/6. (2001.) 689–700.

²⁴ Pető Andrea: *Privatised Memory? The Story of Erecting of the First "Private" Holocaust Memorial in Budapest*. In: Nanci Adler, Mary Chamberlaine, Leyla Neyzi (szerk.): *Memory and Narrating Mass Repression*. (Memory and Narrative.) Transaction, 2009. 157–175.

²⁵ Erről a gyakori konfliktusról lásd Katherine Borland: *"That's not What I Said". Interpretative Conflict in Oral Narrative Research*. In: Robert Perks, Alistair Thomson (szerk.): *The Oral History Reader*. London, Routledge, 1998. 310–321.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy mi fog történni akkor, ha a túlélők meghalnak. Ki lesz az emlékezet tulajdonosa? Attól, hogy meghalnak a túlélők, elveszítjük az emlékezetet is?

A hiányzó kollektív emlékezet

„A Csengery 64. történetéről sokat nem tudok, én utolsó tagja vagyok családomnak a holokauszt generációjából.”²⁶

„Én egyedül vagyok már csak életben ebből az egész történetből.”²⁷

„És szeretném, hogy ha a lányomnak és az unokámnak meghagyhatnám, hogy ez egy igazságtalan dolog, és azon az úton vagyok, hogy jogilag is egy kicsit utánanézzek, hogy például azonos mértékkel lehet e mérni a támadó és a megtámadott reakcióját.”²⁸

A túlélők joggal várták volna el, hogy a magyarországi zsidó hitközség aktív szerepet játsszon az emlékezet alakításában, de csatlakozniuk kellett. Nemcsak azért, mert akkor hatalmas összegnek tűnt az a 125 dollár, amiért annak idején emléklevelet lehetett venni a Dohány utcai emlékfára,²⁹ hanem azért is, mert a zsinagóga falán elhelyezett emléktábla is az antifasiszta diskurzus részeként készült: nem a zsidókról emlékezik meg, hanem a felszabadító szovjet csapatokról.³⁰ A Csengery utcai tábla védelmében sem tett semmit a hitközség.

„És amikor a bácsi meghalt, ennek az ott lakó családnak, akkor jött persze a Landesmann is. Akkor én megkérdeztem a Landeszmannt, hogy a Csengery utca 64-be van ez az emléktábla, és a hitközség mit tesz annak érdekében, hogy ne verjék le a falról. De hát ez már jó régen volt, hát nem is tudom hány éve, húsz éve. És akkor azt mondta nekem a Landesmann nagy cinizmussal, hogy minden házba lehet táblát tenni. És akkor én erre azt mondtam neki, mert tegeződtünk, hogy: »Tudod mit? Szégyelld

²⁶ Bodor Miklós levele.

²⁷ Interjú, 2005. március 3.

²⁸ Interjú, 2005. március 3.

²⁹ Tim Cole: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. London – New York, Routledge, 2003. 241.

³⁰ Lásd a budapesti gettó falán az 1985-ben elhelyezett tábla. (Tim Cole: *The Holocaust City*... 227.)

magad!» Ennyit tudtam neki mondani. Na, de hogy ez egy hivatalos álláspont?»³¹

„Amikor volt az 50. évfordulója a holokausztnak. Igen. Akkor az *Új Életbe* semmi sem jelent meg. Tehát az október 15-i *Új Életbe*. A »Györgyi asszony keresi a társakat«, és ilyenek. Rettentősen méregbe jöttem, és írtam a Kardosnak egy levelet. És azt írtam, hogyha az *Új Életben* nem emlékeznek meg erről a budapesti tragédiáról, akkor miért várjuk el mi azt, hogy bármelyik újságba csak egy sor is megjelenjen. És küldöm a táblát, és küldöm a történetet, és igazán, igazán szégyellje magát mindenki. És megjelent az újságba, hogy két tábla története, az egyik az, amit én küldtem, és a másik, akkor avatták a Csendőrtáblát a Lányinak a kezdeményezésére a Hadtörténeti Múzeum oldalába. És a kettő egymás mellett volt.»³²

Az *emlékezet* fogalma kulcsfontosságú a Csengery utcában történetek megértéséhez. A kötetben Assmann *kommunikatív* és *kulturális emlékezetének* fogalmát használom, hogy a *kulturális emlékezet* létrejöttének folyamatát bemutassam. A kulturális emlékezet közvetítés, szövegszerűsítés (*textualizáció*) és kommunikáció eredménye.³³ A közösség kialakításában kulcsfontossága van az emlékek kicserélésének, olyan történetek elmondásának, melyekben az egyén a saját tapasztalatairól alkotott emlékezetét mondja el, olyan módon, melyről azt gondolja, hogy a többiek számára érthető. Ez nem veszélytelen folyamat, mert ha úgy mondja el, hogy a hallgató nem tud azonosulni a tapasztalat ilyen módon való elmesélésével, akkor azonosságot sem talál.³⁴ Ezt az értelemadási folyamatot a kultúra határozza meg (amit Foucault szerint a hiány határoz meg), amely soha nem törekedhet a teljességre, s ezért a kulturális emlékezet szelektív, konvergáló, ismétlődő, újrafelhasználó.³⁵

A Csengery utcai eset emlékezete szempontjából két jól elkülöníthető emlékezet alakult ki, mint ezt bemutattam: az áldozat és a bűnös két külön értelmezési rendszert hozott létre, melyek a népbíráóság intézményének, mely az értelmet volt hivatva meghatározni, egymással gyökeresen ellentétes értelmet adtak. Így lett a fiú emlékezetében az apa embermentő, és a túlélő szemében Tenczer anyja védelmében életét feláldozó fiú.³⁶

³¹ Interjú, 2005. március 3.

³² Interjú, 2005. március 3.

³³ Ann Rigney: Plenitude, Scarcity, and the Circulation of Cultural Memory. *Journal of European Studies*, 35/1. (2005.) 11–28.

³⁴ Jan Assmann: *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz, 1999.

³⁵ Ann Rigney: Plenitude, Scarcity, and the Circulation of Cultural Memory... 16.

³⁶ Interjú Szamocseta Nándorral és Rosenberg Edittel.

A visszaemlékezés folyamatában Assmann elkülöníti az „emlékezet tárházát” (*Speichergedächtnis*) és a „funkcionális emlékezetet” (*Funktionsgedächtnis*). Az emlékezet tárházában rendezési elvek nélkül megtalálható minden, a múlttal kapcsolatos információ, melyből a „funkcionális emlékezet” kiválasztja, kiemeli, aktivizálja a múlttal kapcsolatos emlékezetet annak a keretnek megfelelően, amit a társadalom határoz meg. Ezért a kulturális emlékezet leírható funkcionális emlékezetként. A Csengery utca esetében ez az emlékezési keret a népbíróság szerkezete, nyelve volt, mely meghatározta azt a módot, ahogy az emlékezet tárházából kiemelődött, elmondódott és a mai kutató számára hozzáférhetővé vált az eset története. Ezért az elmondások szükségszerűen konvergálnak, nem véletlen tehát, hogy a tárgyalások során egyre inkább „egységesedik” a történet a bíróság előtt. És mivel ez a folyamat sorozatos ismétlődések révén alakul ki, amikor is a memorializáció folyamata különböző színtereken ismétlődik, és ezek a színterek (népbírósági tárgyalás, beszélgetés a gangon stb.) egymásra is hatással vannak, és együttesen az egységesedés felé mutatnak. A Csengery utcában az emlékezetet a népbírósági tárgyalásokról megjelent újságcikkek, a tárgyaláson részt vettek szóbeli beszámolóí és a túlélők egymással folytatott beszélgetései alakították ki. Ennek a végére tett pontot a szó legszorosabb értelmében a tábla. A tábla, mely a memorializáció első lépéseként felejtést hozott létre azzal, hogy meghatározta, kik azok a civilek, akiket meggyilkoltak.

Az emlékezet átadása valakinek, aki nem résztvevő, a legnehezebb feladatok egyike, különösen traumatikus emlékezet esetében. Nemcsak azért, mert a hiányoznak a megfelelő keretek, melyekben az információk előhívhatók és elmondhatók volnának, hanem azért is, mert ez a folyamat a visszaemlékezés helyének hatására is alakul. A Csengery utcai esetben a népbíróságokkal kapcsolatos visszasságok és ellenérzések meghatározták ezt a folyamatot. A kulturális emlékezet így mindig külső emlékezet marad, ezzel megkérdőjelezve kettéosztást: *a belső* emlékezet és *a külső* történelem – Halbwachsnál megtalálható – elválasztását. Ezért a kulcskérdés nem az, hogy az egyre növekvő számú *emlékezet közössége* hogyan alakul, hanem hogy ezek az emlékezetközösségek képesek-e egymással beszélni, képesek-e emlékeiket az egyenrangúság talaján kommunikálni, elismerve a másik emlékezetkeretének létezését.

A Csengery utca esetében az emlékezés folyamatát bonyolítja, hogy egy *hely* emlékezetéről beszélünk. A túlélők visszatértek a házba, mindennap találkoztak azokkal, akik szerintük kirabolták őket és rablott javaik között éltek. Találkoztak azokkal is, akik a meggyilkoltak lakását és ingóságait (selyem nyakkendő, fehérnemű, pongyolát) használták.

Ez segítette az emlékezés folyamatának kialakulását, hiszen az „emlékezés helye”, a pesti bérház jelen volt, és később a múlt is jelen lett az emléktáblával. A térbeliség kulcsfontosságú, mert megadja az emlékezet szerkezetét, aktivizálja és egyben metaforizálja azt.

A kötet egyik célja, hogy a túlélőknek, akik mindent megtettek (hiszen emléktáblát állítottak) és megtesznek a felejtés ellen (hiszen figyelik az október 15-i megemlékezésekről megjelent sajtó- és könyvészeti anyagot, sőt a Holokauszt Dokumentációs Központban is gyakran vesznek részt mint „túlélők” a történeteikkel), emléket állítson. Visszaemlékezéseiket az jellemzi, hogy a jelenből akarják a múltat megmagyarázni. Az események óta eltelt időben, elsősorban a 90-es években (mikor elkezdtek védeni a táblát), sok új információhoz jutottak. Ekkor beszéltek először egymással, szomszédokkal, rokonokkal, volt osztálytársakkal arról, ki hol volt és mit csinált október 15-én. Az is sokat számít, hogy az akkor gyerek túlélők mára megöregedtek, hiszen ahogy Kun Magda írja visszaemlékezésében:

„Kamaszkorom óta foglalkoztatnak ezek a kérdések, de sürgetőbb, mindennapi tennivalóim soha nem engedtek időt arra, hogy a válaszok után nézzek.”³⁷

Kun Magda számára az idő az emlékezésre a nyugdíjas évekkel és a gyerekek felnövésével jött el. A Dely-esetről készült, hivatalosnak szánt visszaemlékezése is a németekhez mint legfontosabb mozgatórugóhoz köti az eseményeket, ezzel adva mintegy jelentőséget a mérsárlásnak, hogy nem csak egyszerű rablás volt. 1944. október 15-én több házból is kiterelték a zsidó lakókat, a feltételezett zsidó ellenállás felszámolására vagy a Budapest védelmében ásandó sáncok kiásására.³⁸ Gyáni Gábor Koselleck alapján úgy véli, hogy a „történeti megismeréshez használt nyelv mindig egy bizonyos módon és nem másként engedi megszólalni a hajdani [a történelmi] tapasztalatokat”.³⁹ Dely Piroska esetének egyik jellegzetessége, hogy a túlélők megkísérelték befolyásolni azt a módot, ahogyan az esetről beszéltek. Lichter az egyre erősödő antifasiszta diskurzust használta, hogy a népbírásgot cselekvésre ösztönözze. Az emléktábla felirata is ebben a keretben szólt az eseményről. De ez a keret folyamatosan változott, ahogy az emlékezésbe újabb és újabb szereplők

³⁷ Kun Magda: *Szállási árnyékban*. Kézirat, 2007. Két másik történet a Pécsi Katalin szerkesztette *Sós kávé* című kötetben. (Budapest, Novella, 2007.)

³⁸ Szita Szabolcs: *Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945*. Budapest, Kossuth, 1989.

³⁹ Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra. Kapcsolatuk ellentmondásossága. *Történelmi Szemle*, 2011/2. 145–162. 149.

kapcsolódtak be. A legutóbbi változást pedig 2006 és az azt követő változások hozták, melyek a félelmeket erősítették. A túlélők nemcsak mint az emlékezést ellenőrző és stimuláló szereplők jelentek meg, hanem a történetírást mint szakmát is gyakorolták azzal, hogy nemcsak visszaemlékezéseiket publikálták, hanem a történet történetét is megírták kérésemre.⁴⁰ „Történelmi ágensek”-e tehát a túlélők? Gyáni Gábor – Sewell alapján – azt állítja:

„A történelmi ágens amellet, hogy elszenvedi és »mechanikusan« beteljesíti a struktúrából fakadó követelményeket, bizonyos fokú autonómiára is szert tesz, melynek birtokában képessé válik rá, hogy alkalomadtán megváltoztassa a struktúrát.”⁴¹

A Csengery utcai mészárlás túlélői szert tettek bizonyos fokú autonómiára, de az emlékezés kereteit nem tudták átalakítani, ahhoz mindig csak alkalmazkodtak: a történet egyes részeit kiemelve, másokat elhallgatva kaleidoszkópszerűen tekintettek az eseményekre.

Összefoglalás

Emlékhely vagy emlékmű a Csengery utcai tábla? A kérdésfeltevést Arthur Danto teszi lehetővé, aki megkülönböztette a gyógyítást célul kitűző emlékhelyet az ünneplést és győzelmet jelképező emlékműtől.⁴² Az emlékhely a sikeres, befejezett gyász folyamatának eredménye, melynek célja volt a halott életben tartása. Mikor ez befejeződik, akkor készül el az emlékhely. Így történt a Csengery utcában is, mikor a mészárlás első évfordulóján Lichter felállította az emléktáblát. De vajon mi az emléktábla viszonya a szélesebb közösséghez? Az emlékhely emlékművé válik, ha az alábbi három feladatot látja el az élők számára: egyrészt elismeri a halál és pusztulás fontosságát, melyet áldozatnak tekint, másrészt állítja, hogy az áldozat nem volt hiábavaló, valamit nyert vele, végül pedig a halott az áldozati logika keretében halálával a közösség részévé vált.⁴³

A Csengery utcai emléktábla e szerint a meghatározás szerint emlékhely, mely sohasem válik emlékművé, hiába a túlélők bármilyen tisztességes igyekezete. Szövege, mely az áldozatok halálát annak révén látja el értelemmel, hogy az új és szabad Magyarország építésének feltételéül teszi a halálukat, egy rossz logika eredménye. Az áldozat Freud

⁴⁰ Kun Magda: *Szálasi ármányokban...*

⁴¹ Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra... 154.

⁴² Michael Rowlands: Remembering to Forget. Sublimation as Sacrifice in War Memorials. In: Adrian Forty, Susanne Küchler (szerk.): *The Art of Forgetting*. Oxford–New York, Berg, 1999. 130.

⁴³ Michael Rowlands: Remembering to Forget... 144.

alapján nem egyéni, hanem közösségi: egyének áldozódnak fel a közösségért. De ennek a közösségnek a meghatározása kérdéses: magyar zsidók? Zsidók? Magyarok? Ezt az értelmetlenséget és megmagyarázhatatlanságot a korabeli logika szerint csak a „zsidó ellenállást letörték a nyilasok” retorikával lehetett megmagyarázni. 1945 után, a cionizmussal folytatott ideológiai küzdelemben az utolsó dolog, amire az MKP, majd az MDP vezetőinek szükségük volt, egy zsidó ellenállás bizonyítéka és kultusza. Az „áldozat” fogalma pedig a vallásos tartalma miatt nem volt üdvözlendő az akkori antiszokrális keretben.

A Dely-per népbíróági tárgyalásánál egy korszak volt, mellyel nem foglalkozott a bíróság, és ez a ház lakóinak második deportálásától a szerencsés kevesek visszatéréséig tartó időszak. Ezek az emlékek elmondhatatlan, tabuizált emlékek voltak, melyek kikerültek a történelmi kontextusokból, és nem kapcsolódtak sem az előzményekhez, sem a következményekhez.

Luisa Passerini figyelmeztet arra a különbségre, ami az emlékezet és történelem közötti kapcsolatban a hidegháború hatására kialakult. Míg nyugaton az emlékezés spontán és nem reflexív, addig a szovjet blokk országaiban az intézményesített történetírás a rendszer szolgálatában nem tudott megfelelni a kritikai igénynek, és az emlékezet volt az, mely a kritikai gondolkodásnak teret adott.⁴⁴ De napjainkig megőrizte a „hivatalos” történetírás ezt a helyét, és ezzel azt a kockázatot is, hogy nem lesz nyitott a különböző közösségek felé, akik az emlékezés alanyaiként alakítanák az emlékezéskultúrát. Addig pedig az emlékezetek egymással szemben és nem egymás által jönnek létre.

⁴⁴ Luisa Passerini: *Memories of Resistance, Resistance of Memory*. In: Helmut Peitsch, Charles Burdett, Claire Gorrara (szerk.): *European Memories of the Second World War*. New York – Oxford, Berghahn Books, 1999. 288–296. 289.

4. fejezet

A „nyilas nők” vizuális emlékezete

1. kép

Ez a fejezet azt a paradoxont vizsgálja, hogy bár a második világháború időszakában már megkezdődött a fényképezés és a filmezés tömegessé válása, mégis hiába kutattam végig az összes rendelkezésre álló közgyűjteményt, a szélsőjobb oldali női politizálással kapcsolatban alig találtam fényképet.¹ Miért hiányoznak ezek képek a közgyűjteményekből? Hogyan lettek ezek a képek elfelejtett képek?²

¹ Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, Rendőrségtörténeti Múzeum, Magyar Fotográfiai Múzeum (Kecskemét), Getty gyűjtemény, az MTI Fotótára. A hivatkozott képek pontos bibliográfiai adatait lásd a mellékletben is.

² Pető Andrea, Klaartje Schrijvers: Introduction. In: Uők: *Faces of Death. Visualising History*. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009. XI–XIX.

2. kép

Ennek a reprezentációs hiánynak több oka van. Az egyik, mint azt már a szélsőjobboldali női politizálásról szóló fejezetben kimutattam, a nők láthatatlansága a szélsőjobboldali mozgalmakban: ez kifejeződött abban is, hogy ezt a tevékenységet, tehát a politikai élet megélését, vagy a politikai munkát, amit nők végeztek, nem fotózták annyira. Ha a megtalált képeket nézzük, titkárnő vagy a gyorsíró jegyzőkönyvvezető szerepel csak rajtuk (1. és 2. kép).³ Sok nő dolgozott a szélsőjobboldali pártokban, ugyanúgy, mint más pártok

³ Kovács Klára, *Szálasi titkárnője jegyzőkönyvet vezet*, Getty gyűjtemény, 508770000. és *A Hűség házában a nyilasnagytanács gyűlése*, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, 1489-1954. Érdekes, hogy a www.suttogo.hu is leközlí ezt az utóbbi képet, de kinagyítva, és azt a változatát, melyről a titkárnő lemaradt.

pártapparátusában is adminisztratív segéderőként (3. kép).⁴ A pártélet formalitása a pártvezér látogatásakor készült csoportképen jelenik meg (4. kép).⁵ A Ferenc-napot ünneplő nyilas-nőszervezetről készült kép is a szokványos ikonográfiát követi (5. kép).⁶ Ha megnézzük a Hűség Házában tartott nyilasnagygyűlésről készült fényképet, ott a sok férfi között megtalálhatjuk Thománét és Dücsőné, a két egymással vetélkedő nővezetőt, meglehetősen távol egymástól (6. kép).⁷ Az egyenruhás nők mint illusztráció is szerepelnek a

3. kép

szélsőjobboldali pártélet során, és ilyenkor nem árt, ha az illető nő nagyon csinos (7. kép).⁸ Természetesen jelen vannak a feleségek is, akik megtestesítik a középosztálybeli ideált, és lojális támogatói a fontos pozíciót betöltő férjüknek, mint Hubayné (8. kép).⁹

⁴ Varga József és Kis Károlyné, www.suttogo.hu. Tanácskozás, www.suttogo.hu

⁵ A kassai nyilas-nőszervezetről tett látogatást Szálasi Ferenc, Vojtech Kárpát magángyűjteménye.

⁶ A Budapest XI. kerületi pártszervezet 1940-ben Ferenc-napot ünnepel, www.suttogo.hu.

⁷ Nagygyűlés a Hűség Házában, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára 1511-1954.

⁸ Salló János a Nemzeti Front Kiállítás megnyitóján 1939-ben, Getty gyűjtemény, 50440527.

⁹ Hubay Kálmán és felesége, www.suttogo.hu, eredetileg Getty gyűjtemény.

4. kép

A másik ok, ami miatt kevés kép maradt fenn, az, hogy a korszak a képrombolás időszaka is. A népbíróági dossziékban nem találtam egyetlen fényképet sem: nem használták bizonyítékként a fényképeket. Costa-Gavras *Zenedoboz* című filmjének kulcsjelenete, mikor a zenedoboz elkezd kiadni magából a budapesti nyilasatrocitásokról készült öndokumentáló képeket – ilyen képeket nem találtam, és ez felveti a bíróság és a fényképek mint bizonyítékok közötti kapcsolatot. A fényképek nem magát a büntettet dokumentálták, hanem a felelősségre vonás folyamatát. Ez alátámasztja a kötet feltételezését, hogy a népbíróági folyamatnak kulcsszerepe volt a háború emlékezetének létrehozásában. Ha csinált is valaki atrocitást megörökítő képet, azt – a közelgő felelősségre vonástól félve – megsemmisítette. Így a fényképek legfontosabb jellemzője: a szinkronicitásból adódó bizonyítóerő tűnt el. A kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeum gyűjti a magánképeket. Itt találtam a katonai ruhában, a kertjében pózoló nőről készült privát fotót, mely mutatja, hogy az egyenruha nyújtotta hatalom és biztonság a nőket is megérintette (9. kép). A kép nem a nagy nyilvánosság számára készült, és most először kerül ki a köztérbe.¹⁰ De ugyanúgy, mint ennél a képnél, a többenél sem tudjuk, ki volt a kép készítője. A harmadik ok, ami miatt kevés fotót találtam, az az 1945 után domináns antifasiszta diskurzus, mely nem hagyott helyet számukra, és ezeket az emlékeket elmesélhetetlenné, reprezentálhatatlanná tette. Nem véletlen, hogy a kötetben elemzendő fotók

¹⁰ *Egyenruhás nő képe*, Kecskeméti Fotográfiai Múzeum, 0144063.

magángyűjteményekből kerültek elő, illetve kerültek a szélsőjobboldali weblap, a Suttogó saját, hungarista történelmét dokumentáló tárhelyére. Az elemzett fotók különleges társadalmi időt hoznak létre, hiszen ezek a képek nem voltak a nyilvános diskurzus részei, és „lemerültek” a második világháború utáni időszakban. A fényképek tartalmának jelentése folyamatosan változik, hiszen a Suttogó weblap csak 1989 után, illetve az internet elterjedésével tette hozzáférhetővé a korábban rejtegetett családi fotókat.

5. kép

A feltárt fényképforrások másik fele a nők népbírószági folyamatban való részvételéhez kötődik. Lutz Gizella portréját (10. kép) az Andrássy út 60.-ban készítette a fotós, hiszen Péter Gábor komoly energiákat fektetett abba, hogy a háborús bűnösök kihallgatását dokumentálják, így erről a folyamatról bőszeggel állnak rendelkezésre források.¹¹ Itt mutatta fel Szálasi a kamerába a nyilas-nőmozgalom tagjai által neki hímzett nyilaskeresztes zsebkendőket (11. kép); ez illusztrálja a nyilas-nőmozgalom női munkával kapcsolatos, már elemzett, ellentmondásos viszonyát, hiszen a kötetben bizonyítottam, hogy a nyilaspárt női tagjainak többségétől a zsebkendőhímzés tevékenysége igen távol állt.¹²

A népbírószági tárgyalásokról sok fotó fennmaradt, közülük sokat magánemberek készítettek. A dokumentációk alapján a tárgyalásokra sok nő járt (12. kép).¹³ A bűnök dokumentálása, a hivatalos fotók segítették a népbírószági folyamatnak azt a célkitűzését,

¹¹ Szálasi né portréja, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára. Az MTI Fényképtárában található képek szerint a kihallgatásoknál két filmfelvevő, profi világítástechnika és jó néhány fotós is jelen volt.

¹² Szálasi az Andrássy út 60.-ban, a kihallgatásakor bemutatja a kamerába a nyilas nőszervezet számára hímzett zsebkendőjét, MTI Fotótára, FMAFI 1945-34036.

¹³ Nők igyekeznek a népbírószági tárgyalásra hallgatóságnak, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, 64-730.

hogy „beleírja” az állampolgárok tudatába, hogy mi a jó.¹⁴ A Rendőrség-történeti Múzeum népbíróági gyűjteménye a leghasznosabb a kötet témája szempontjából. Nemcsak a népbíróági tárgyalások fülledt, zsúfolt atmoszféráját értjük meg, hanem a női elkövetőkhöz is közelebb jutunk azáltal, hogy „arcot kapnak”.¹⁵ Itt visszatérünk a fénykép hagyományos, dokumentáló feladatához. Ezek a nők, akik a népbíróság elé kerültek, és akiknek tárgyalását egyetemi auditóriumban tartották meg, vagy a vádlottak szűk padján egymásnak préselve várták a sorsukat, addig, míg a fotók nem kerültek elő, „el nem ismert társadalmi cselekvők” voltak. De a fotók illusztrálják a népbíróság érzelmetörténetéről a kötetben korábban írottakat. Nem tudjuk, ki készítette a képeket: a bűnügyi tudósító, az áldozatok egyik családtagja vagy valaki más. De a képek bekerültek a Rendőrség-történeti Múzeum gyűjteményébe, s ezzel a magánfotók közösségi fényképekké váltak, e kötet illusztrációiként pedig a magyar történelem részévé.

6. kép

A kötet szempontjából legfontosabb kép a Magyar Nemzeti Múzeum fényképtárában található, a népbíróági vegyes képek között, *Manci* címmel (15. kép).¹⁶ Ha legyőzzük meglepetésünket, hogy az elmúlt évtizedekben nem volt egy kutató sem, aki ezt a szexista

¹⁴ *Maros utcai vérengzés*, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, 00002916. (13. kép.)

¹⁵ Balogh népbíróági tárgyalása, Rendőrségtörténeti Múzeum, 385. (14. kép.)

¹⁶ *Manci*, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, 83-766.

címet megváltoztatta volna – hiszen tudomásunk szerint egyetlen kivégzett magyar háborús bűnös nőt sem hívtak Margitnak –, akkor a képet mint metonímiát értelmezzük. Nem azt jelenti, ami régen volt, hanem azt, ami a mai napig is a mindennapjaink része, s ezzel az akkor és a most közötti szakadékot bezárjuk. Ha így értelmezzük a képet, akkor fényképnek inkább *jelenléte* van, mint *jelentése*. Ezzel a fejezettel az a célom, hogy a múlt jelenbeni jelenlétét mutassam be, azokat a pontokat, amik lezáratlanul és feldolgozatlanul jelenünk részei. Bár hét nőt végeztek ki, csak ez az egy kép maradt meg nő kivégzéséről, mely feltehetően egyiküket mutatja be. Hogy melyiküket, arra vonatkozólag feltételezések vannak, de nem a *név*, hanem a *név hiánya* az, ami történelmi kutatás tárgya kell hogy legyen.

7. kép

Erre a képre zavaró ránézni.¹⁷ Ezért is fontos Liebman módszertani megfontolását szem előtt tartani, aki „megkettőzött látásról” (*double vision*) beszélt.¹⁸ A kivégzést bemutató fényképek esetében a kutató egyrészt a kivégzés tanúja lesz, másrészt kvalitatív anyagot gyűjtő történész marad. A másik módszertani kihívás, hogy ha tudjuk, hogy a történelmet a győztesek írják, akkor azt is feltételezhetjük, hogy azt a győztesek is fényképezik. Ugyanakkor ez a kép a Nemzeti Múzeumban a „vegyes” dobozban maradt, „elfelejtve”, míg én meg nem találtam, és ebben a könyvben közzé nem tettem. Fel kell tennünk a kérdését, mit segít a publikálás: az igazság tudatba írását, hogy hogyan bűnhődnek a

¹⁷ Az elemzést a háborús bűnösök kivégzésének fényképanyagáról lásd Pető Andrea: *Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of Divided Memory about WWII in Hungary*. In: Pető Andrea, Klaartje Schrijvers: *Faces of Death. Visualising History...* 39–57.

¹⁸ Janet Liebman: *Women, Genocide and Memory. The Ethics of Feminist Ethnography in Holocaust Research*. *Gender and Society*, 2004/18. 223–238.

feltehetően zsidókat feljelentők, zsidó javakat eltulajdonítók, vagy inkább rámutat a népbírósi folyamatoknak a kötetben is jellemzett ellentmondásaira?

8. kép

Perlmutter határozta meg a vizuális források elemzéséhez azokat a szempontokat, melyek alapján azokat létrehozzák, befogadják és értelmezik.¹⁹ A fényképeknek az a céljuk, hogy bemutassanak egy eseményt, és ezzel a populáris emlékezetet alakítsák. A háborús bűnösök kivégzéséről is rengeteg hivatalos és magánkép készült, de ezek között ez az egyetlen mutatja be egy nő kivégzését, és ez is datálás nélkül. A fényképek megtekintési folyamata része a múlt „feldolgozásának” (*Verarbeitung*), ezért is fontos, hogy a fotó „Manciról” láthatatlan maradt. Eddig. Barthes szerint a fotónak önmagában nincs jelentése, csak más forrásokkal dialógusban alakul ki ez a jelentés: ezért került ez a fejezet a kötet végére, mikorra a „nyilas nőkről” írottak remélhetőleg segítenek a kép értelmezésében.²⁰

¹⁹ David Perlmutter: Visual Historical Method Problems, Prospects, Applications. *Historical method*, 1994/4. 167–184.

²⁰ Roland Barthes: Rhetoric of Image. In: N. Mirzoeff (szerk.): *The Visual Culture Reader*. New York, Routledge, 2002². 70–73.

A képet elemezhetjük ikonográfiai szempontból is. A fényképész frontálisan szemben állt a nővel, aki egy már kivégzett és lepedővel letakart halott mellett vár a kivégzésére a bitófán. Nem látunk más közönséget, ami szokatlan a népbíróság által elrendelt kivégzéseknél, melyekre belépőjeggyel nagyszámú közönséget engedtek be. A fénykép készítőjének az a célja és feladata, hogy az ítélet végrehajtását dokumentálja. Foucault összekötötte a *tekintet* és a *batalom* fogalmát, hiszen a fegyelmező hatalom vizuális eszközökkel is működik. A nyilvános kivégzés ennek az eszköze. Ugyanakkor a „vizuális igazság” nem mindig egyezik meg az igazságszolgáltatás igazságával, hiszen a képen egy törékeny, tisztán, de szegényesen felöltözött nőt látunk: olyan, mint aki mártíromságra

9. kép

készül. A különböző emlékezetkultúrák összecsapnak a kép értelmezésekor, és nem feltétlenül az igazságszolgáltatás igazsága lesz a meghatározó. A háborús bűnösök kivégzésének vizuális emlékezete Magyarországon mártírokként örökítette meg őket: ez alól „Manci” kivégzése sem kivétel.²¹ Ez nem így volt a nürnbergi per kivégzettjeiről készült

²¹ Pető Andrea: Death and the Picture. Representation of War Criminals... 39–57.

fotókkal. A magyarországi ikonográfia azonban aláássa azt az antifasiszta diskurzust, melynek keretében ezek a kivégzések történtek. Cesare Beccaria már 1764-ben azzal érvelt, hogy a kivégzés az állam fegyvere a nem együttműködő egyénnel szemben.²² De ha a kivégzetről készített képek a rájuk nézőkben az együttérzés és a sajnálat érzeteit keltik, akkor a kivégzés nem érte el az állam által remélt fegyelmező célját. A képről sokaknak az juthat eszébe, hogy miért a kardigán a kivégzést irányító legfőbb gondja egy olyan nő esetében, aki percekben belül halott lesz. Ez az emberi gesztus az, ami „Mancit” elsősorban áldozattá teszi, és ennek révén vesznek az általa elkövetett bűnök a felejtés homályába. Így felejtődik el nemcsak a női háborús bűnös, hanem az általa elkövetett bűn is, és válnak a történ elemében láthatatlanná az áldozatok.

10. kép

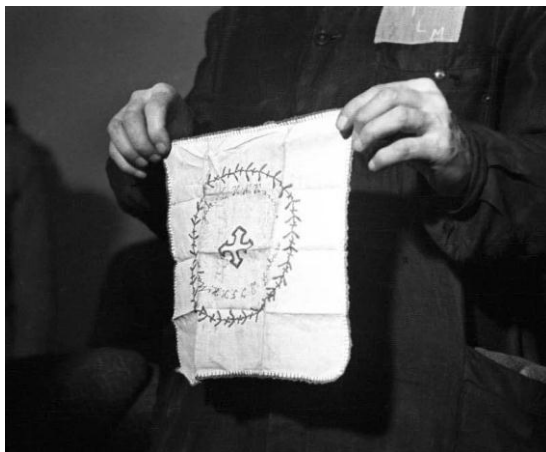
Az *új kultúrtörténet* irányzata volt az, mely módszertanában elfordult a történelem vizuális forrásainak mint a valóság dokumentációjának elképzelésétől, és helyette a reprezentációra fókuszált.²³ A fényképeket nemcsak mint a történelmi igazság dokumentálásának leíró eszközét lehet elemezni, hanem mint vizuális diskurzust is, mely elmondja a szélsőjobbaldali nők vizuális reprezentációjának történetét. A fotókat a *hiány* határozza meg: nincsenek meg a képek, vagy ha megvannak, nem tudjuk, ki készítette őket és kit ábrázolnak. Carol Zemel elméleti megközelítését alapul véve a fotók a múlt emblémái.²⁴ Az

²² Cesare Beccaria: *Dei delitti e delle pene*. 1764. Magyarul *A bűnökről és büntetésekről* címmel jelent meg, Budapest, Eötvös József Kiadó, 1999.

²³ Peter Burke: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London, Reaktion Books, 2001. és Natalie Zemon Davis: *Slaves on Screen. Film and Historical Vision*. Cambridge, Harvard University Press, 2002.

²⁴ Carol Zemel: Emblems of Atrocity. Holocaust Liberation Photographs. In: Shelley Hornstein, Florence Jacobowitz (szerk.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington, 2003. 201–219.

ismeretlen, elfelejtett és hiányzó képek ugyanúgy hozzátartoznak a fényképek dokumentáló funkciójához, mint az emblémákhoz. Miért választották a fényképkészítők éppen ezt a fajta reprezentációs formát, ha céljuk az volt, hogy megőrizték a fénykép tárgyát a kollektív emlékezet számára? A kérdés, hogy mit és kit választanak lefényképezésre, politikai szint kap. Az itt közölt képeket a felejtésnek szánták; nem gondolták, hogy – ennek a kötetnek a segítségével is – ikonikus képek lesznek belőlük.

11. kép

A történész számára nemcsak az írott források léteznek, hanem a 20. század közepétől egyre nagyobb mértékben vizuális források is, melyeknek használata külön módszertant követel meg. Ez az új média Manovich szerint elmosta a határokat a létrehozás és a fogyasztás között.²⁵ Ebből következik, hogy azok, akik elkészítették Szálasi kassai látogatásáról a fényképet, és évtizedekig nem akármilyen körülmények között, a kommunista Csehszlovákiában őrizték egy magángyűjteményben, vagy akik a nyilas-pártapparátus vidám csoportképét közzétették a kommunizmus bukásakor, azok nemcsak elkészítették a képet, hanem hozzájárultak egy új tudás létrehozásához, egy új emlékezet megteremtéséhez is. Ezért kulcsfontosságúak az 1989 után kezdődő emlékezetrobbanásban az egyre növekvő számban létrejövő szélsőjobboldali honlapok, melyek megnyitották azokat az emlékezethelyeket a szélesebb közönségnek, melyek korábban bezárt, magánhelyek voltak. Céljuk az volt, hogy emancipálják a saját történetüket, elmondhatóvá és reprezentálhatóvá tegyék azt a történelmet, ami korábban nem volt az.

²⁵ Lev Manovich: *The Language of New Media*. Cambridge, MIT Press, 2001.

A fénykép azt az *emlékezet terét* is jelenti, ahol az ellenemlékezetek kialakulhatnak: a fénykép ugyanis szocializációs ismétlés, hiszen többször nézünk egy fényképre. Ahogy múlik az idő, úgy változnak a képhez kötött emlékek, de az emlékezés helye, apropója a kép megtekintése lesz. Ez különböző vizuális elbeszélési módokban lehetséges, melyek lehetőséget teremtenek, hogy az igazságtalanságot a kép bemutassa az adott történelmi cselekvő szempontjából. A fényképeknek önmagukban nincsen jelentésük, csak az értelmezési keretet meghatározó narratívában.²⁶ Ez a elbeszélési keret éppen úgy változott 1945, mint 1989 után; létrehozta azt a teret, ahol a népbírói vádlottak élete és tettei újraértelmeződnek. A terek egymással kölcsönös kommunikációban vannak, hiszen mikor megjelentek nyomtatásban addig „nem ismert”, azaz nem publikált fotók a nyilasokról, azok rögtön megtalálták az útjukat a szélsőjobboldali hungarista honlapra. Ezért tartom fontosnak az ellenkező utat, tehát hogy azok a képek, melyek eddig magángyűjteményekben

12. kép

lappangtak a szélsőjobboldali mozgalomról, és melyeket tulajdonosuk feltöltött a Suttogó weboldalára, megtalálják helyüket a főszöveg kritikai történetírásában is, így létrehozva a hiányzó párbeszédet a múlt értékeléséről.

A fényképek elemzésénél négy szempontot kell figyelembe venni: a fénykép anyagát, a szelekciót, az időlegességet és az autenticitást.²⁷ Ami a fényképek anyagát illeti: a megtalált „nyilas nőket” és nyilasnőket bemutató képeket előhívva őrzik a múzeumokban. Az MTI gyűjteményében a negatív, avagy az eredeti is megvan, hiszen a fénykép a

²⁶ Pető Andrea: Death and the Picture. Representation of War Criminals... 39–57.

²⁷ Pető Andrea, Klaartje Schrijvers: Introduction... XI–XIX.

13. kép

híradófilm megállításából, „megfagyásából” keletkezett, vagy a filmtekercs az újság archívumába került a fotóstól. A *Life* magazin megbízott egy fényképészt, hogy képeket készítsen a két világháború közötti Magyarország feltörekvő szélsőjobboldali politikusaírói, jól felismerve a történelmi tendenciákat, s a képek negatívjait jelentős jogdíj fizetése után kinagyította. A kötetben közölt képek első csoportja rendszerezetlen, vegyes dobozban, évtizedek óta katalogizálás nélkül tárolódik. Ami valamelyest rendezett, az a népbírószági folyamat dokumentálása, mely legalább a tárgyszót: „vegyes népbírószági fényképek” kiérdemelte.

A szelekció szempontjairól (mi és hogyan határozza meg, melyik kép felejtődik el, vagy válik ikonikussá) már szóltunk. De egy új szempontot is fel kell vetnünk, ez pedig a tömegesség kérdése. A fényképek, ha a sajtó leköszölte őket, mint a *Life* magazin, melynek archívumát a Getty Images kezeli, tömegessé, publikussá váltak. Mikor a Getty Images képei online kutathatóvá váltak, annak a hungarizmussal kapcsolatos anyagai rögtön felkerültek a Suttogó hírportálra, ezzel létrehozva a körforgást, melynek során a reprezentált „visszakerül” a reprezentáció közösségébe. Ennek a körforgásnak a különlegessége, hogy a két végpont között lezajlott a második világháború és a hidegháború, valamint a kommunizmus összeomlását követő átmenet, a képek viszont minden kritikai reflexió nélkül kerülnek fel oda, mintha ez a hetven év nem is történt volna meg.

14. kép

A fényképek időlegességnek két dimenziója van: a fénykép fennmaradásának és a fénykép belső időlegességének szempontja. A fénykép átalakítja a valóságot emlékezetté. Abban a pillanatban, hogy a fényképezőgép exponáló gombját megnyomjuk, a jelen múlttá lesz, „megfagyott emlékezetté” és privilegizált reprezentációvá válik. Attól kezdve a fénykép tárgya elveszett, csak emlék formájában van jelen. Ez a múlt befejezetlen múlt, mely párhuzamos múltakat hoz létre a nézőben. Másképpen tekint a képre a Suttogó rendszeres látogatója, és másképpen a szaktörténész. Mind a kettőjük számára a kanonizációs értelmezés folyamata zajlik, még ha ezek egymással ellentétes értékek mentén is zajlanak le. A kérdés az értelmezés monopóliuma: kinek a joga annak a meghatározása, hogy mit látunk a képen. Tehát ha visszatérünk a kötet fő kérdéséhez, a megosztott emlékezet létrejöttének a kérdéséhez, leszögezhetjük, hogy a fényképek értelmezése is hozzájárult a megosztott emlékezet kialakulásához, de a fénykép műfajából adódó sajátosságok miatt azonban a lehetőséget is hordozza ennek a megosztottságnak a meghaladására.

15. kép

IV. Összefoglalás

Habermas a német háborús bűnösség kérdését vizsgáló összefoglaló tanulmányában a „beszédes elhallgatás” (*kommunikatives Beschweigen*) kifejezését használja. Ez azt a jelenséget írja le, mikor Nyugat-Németországban az ötvenes években Hermann Lübke annak az egyetemnek a rektora lett, ahonnan 1933-ban kirúgták, és itt megint ugyanazokkal a kollegákkal kellett együtt dolgoznia, akik az eseményeket – akkor is és most is – szótlannul és megalkuvóan fogadták. Habermas a fogalmat úgy határozta meg, hogy a „csendben elfogadott erkölcsi aszimmetria az elkövető és az áldozat között taktikusan rejtve marad, és a felszínen az ügyek úgy zajlanak, mintha mi sem történt volna”.¹ A magyar esetben az a folyamat, a „beszédes elhallgatás” kialakulása, és az a szakaszolás, amit Habermas a Németország keleti és nyugati felében történeteket összevetve alkalmaz a háború utáni igazságszolgáltatás folyamatának megértése érdekében, egy országon belül zajlott le. A szovjet megszállással érkezett domináns antifasiszta retorika, ahogy a népbíróságokról szóló fejezetében írtam, inkább visszatetszést szült, és a magyar háborús részvétellel való szembenézés ellen hatott. A magyar 1945-ös és 1956-os emigránsok szerepe 1989 után éppen az antikommunista retorikát erősítette, nem úgy, mint Nyugat- és Kelet-Németországban az 1945 után hazatérő emigráns szociáldemokrata vagy baloldali értelmiségiek.² A „beszédes elhallgatás” tehát jól használható fogalom, mely azonban előrevetíti a társadalom pillarizációját, mely a magyar esetben a népbírósi folyamat bírálatán keresztül valósult meg, és a jobboldali történeti identitáspolitiká egyik alkotóelemévé vált, ezzel bebetonozva a különbségeket.³

A kötet a jog, igazság és a társadalmi béke hármasságát vizsgálta. Anton Pelinka Ausztria esetében kimutatta, hogy a jog és az igazság háttérbe szorítása a társadalmi béke

¹ Jürgen Habermas: On How Postwar Germany Has Faced Its Recent Past. *Common Knowledge*, 5/2. (1996.) 1–13. 6. (Saját fordítás.)

² Hollandiáról lásd Jolande Withuis: Das Kriegstrauma in den Niederlanden. In: Friso Wielenga, Loek Geereadts (szerk.): *Europapolitik seit 1945. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich*. (Jahrbuch des Zentrums für Niederlande-Studien, 15.) Münster, Aschendorf, 2004. 153–161.

³ Erről bővebben lásd Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest, Helikon, 2001. (Fordította: Valló Zsuzsanna.)

érdekében rövid távon lehet, hogy a megbékélést segíti, de hosszú távon éppen hogy a társadalmi béke látja kárát.⁴ A magyar eset annyiban különbözött az osztráktól, hogy a domináns retorika hiába hangsúlyozta a háborús bűnösök felelősségre vonását, a bűnök nyilvánosságra kerülésével sem lehetett a társadalmi megbékélést elérni. A bírósági tárgyalások társadalmi hasznosságáról folytatott vitában két álláspont van. Az egyik Arendté, aki szerint a tárgyalásoknak nincs más feladatuk, mint az igazság kiderítése az egyéni bűnök esetében.⁵ Lawrence Douglas azonban, akinek a véleményét én is osztom, a bírósági tárgyalásokat „didaktikus tárgyalásoknak” nevezi, melyeknek a jog normatív működését kell bizonyítaniuk, mely nem független attól a társadalmi közegtől, amelyben a bírósági tárgyalást tartják. Douglas szerint a „didaktikus tárgyalás” nemcsak az áldozatoknak és a túlélőknek biztosít teret, hogy vallomásukkal emlékezetet hozzanak létre, hanem történelemóraként is működik.⁶ Az átlátható, múltról folytatott viták egy erős demokratikus kultúra építését szolgálják. A túlélőknek a tárgyalás után joguk van tudni, hogy ki mit és hogyan követett el ellenük. A gyógyulási folyamathoz és a megbékéléshez szükség van a történet elmondására. A Dely–Szamocseta-esetben ez ellentmondásosan történt, mely nem szolgálta a megbékélést. A vallomásokból nem derült ki (és ez a bíróságot kevéssé zavarta), hogy ki mikor és mit követett el. Ez önmagában nem lett volna baj, ha együtt járt volna a kérdésről lefolytatott dialógussal. Ez azonban nem történt meg, és a demokrácia gyakorlata és folyamata nem alakult ki. A rivális emlékezetkultúra elhallgattatása törvényszerűen nem járhat sikerrel, hiába tett meg mindent az antifasiszta retorika dominánssá tételével a magyar népi demokrácia. Csak a dialógus hozhat vagy hozhatott volna változást a társadalmi szolidaritásban. Dely mint magányos elkövető állt a bíróság elé, és a tárgyalás során a magyarországi holokauszt strukturális jellegzetességeinek megértésére nem került sor.

Fel kell tennünk a kérdést, hogy mit tudott elérni a tárgyalás az adott keretek és korlátok között. A jogi történetek akkor működnek jól, ha azok társadalmilag elfogadottak. Ha a jogi történetek megbuknak, társadalmilag buknak meg.⁷ Dely jogi története egy bukott történet. Hiába volt Lichter minden civil kurázsija, mert egy „egyszerű” jogi ítélet nem

⁴ Anton Pelinka: Justice, Truth and Peace. In: Ruth Wodak, Gertraud Auer Borea (szerk.): *Justice and Memory. Confronting Traumatic Pasts. An International Comparison*. Wien, Passen, 2009. 49–65.

⁵ Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. London – New York, Penguin Books – Viking Press, 1994.

⁶ Lawrence Douglas: The Didactic Trial. Filtering History and Memory in the Courtroom. *European Review*, 14/4. (2006.) 513–522.

⁷ Devin O. Pendas: *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963–1965. Genocide, History and the Limits of Law*. New York, Cambridge University Press, 2006. 301–302.

elégítette ki a túlélők igazságigényét. Ahhoz kellett a Szamocseta-per is, de annak is alternatív olvasatai voltak, mint ezt a könyvben bizonyítottam.

Az 1945 utáni időszakot a felejtés és az elhallgatás fogalmaival írhatjuk le mind az áldozatok, mind az elkövetők részéről. A Csengery utcai mészárlás a mai napig őrzi a titkát: nemcsak azt nem tudjuk, kiket öltek meg, kiket deportáltak onnan, az áldozatok sírhelye is ismeretlen helyen van.⁸ Az áldozatok hozzátartozói az 1970-es évekig még a halotti anyakönyvi kivonatot sem kérték ki, akkor is csak azért, mert adminisztratív ok miatt szükség volt rá.⁹ Csak 2004-ben derült ki, hogy az áldozatokat a Kerepesi temető mártírparscellájába, az 5c-be temették. 1962-ben I. S., az egyik áldozat lánya hivatalosan kérte, hogy adjanak másolatot a peranyagból, mely bizonyítja, hogy rokona „áldozat” volt. Akkor kérését a Belügyminisztérium megtagadta. 1972-ben kapott csak egy másolatot, mely azt bizonyította, hogy rokona az „ellenállásban” vett részt, és az SS-katonák (nem a nyilasok!) a Csengery utcai házban fegyvereket kerestek. A felelős belügyi alkalmazott Dely Piroskának éppen azt a vallomását másoltatta ki, melyben azt állította: kosarakkal hordták ki a fegyvereket a házból.¹⁰ Ez a hazugság, mellyel Dely azt a látszatot akarta kelteni, hogy katonai parancsra cselekedett, adta meg a legitimációt a halottaknak, hogy továbbra is a mártírparscellában maradhassanak. Így Dely vallomása hozta létre az „ellenállókat”, a hősie antifasisztákat a kegyetlenül és értelmetlenül lemészárolt civilekből.

Az emlékezés folyamata mindig fájdalmas és nehéz, és meghatározzák a különböző hatalmi rendszerek. Amikor a kulturális kódok bizonytalanok, akkor válik az emlékezés még problémásabbá. Ahogy a módszertani fejezetben rámutattam, a korábbi politikai keretek meggyöngyülnek vagy teljesen eltűnnek, a korábbi referenciarendszerek értelmetlennek tűnnek. A család marad az az emlékezési keret, mely a változó hatalmi rendszerekben valamiféle független állandóságot jelent. A Csengery utca esetében a „mágánemlékek” maradtak az emlékezés egyetlen fajtái. A népbíróságok lassúak és pontatlanok voltak, a zsidó hitközség ügyet sem vetett az esetre; az újságírók felületesek és érdektelenek voltak, a történészek pedig egyszerű magyarázatokra törekedtek. Eddig.

⁸ Azon érdemes eltöprengeni, hogy mi lett volna, ha Dely Piroška nem hivatalból kirendelt, hanem pénzes ügyvéddel vág neki a népbírósi tárgyalásnak. Hasonló büntetést követett el Lőrinczi Géza, akinek aktív, vesztegetéstől sem visszariadó védekezési módszere a halálbüntetést ötévi börtönre enyhítette, végül eljáráshiba miatt új tárgyalás kiírását érte el. (*Népszava*, 1946. április 25. 2.) Ez azért már az Igazságügyminisztériumba is eljutott: XIX-1-a, I-E-17. Az iratokból világos, hogy ekkor még a sajtóban megjelent írásoknak volt államigazgatási visszhangjuk.

⁹ Interjú, 2005. március 3.

¹⁰ BFL 2442/1947. 65.

Ezen a ponton azt javaslom, tegyünk különbséget az *emlék* és az *emlékezés* között. Az emlék azt jelenti, hogy a múlt megértése a jövő felé irányul, míg az emlékezés azt a szükségszerűséget jelöli, mellyel arra is vissza kell emlékezni, mely nem szükségszerűen kellemes. Mind a kétfajta emlékezésre szükség van a történeti kánon létrehozásakor, mert a kánon szükségszerű részévé kell válnia mind az emléknek, mind az emlékezésnek. Ha csak az emlékről beszélünk, akkor adott történelmi tényekre, eseményekre, tapasztalatokra utalunk, és ezzel nem tudunk kitörni a „Történelem” hagyományos pozitivista episztemológiájából, mert ha csak a „Történelemről” beszélünk, akkor az csak egy, igaz értelmezést tesz lehetővé.

A hasonló német kutatások kimutattak egy fontos tendenciát a generációk közötti emlékezet kialakulásában. Az egyik, hogy az unokák a szüleik, nagyszüleik életét az *ellenállás* és a *szenvedés* keretében értelmezik a Harmadik Birodalomban.¹¹ A magyar emlékezet hasonló utat követ. 1945 után a zsidók hallgattak, mert az antifasiszta diskurzusban nem volt helyük, míg az elkövetők meg voltak arról győződve – ahogy a Szamocseta-monológ is bizonyítja –, hogy ők a sztálinista justizmord igazságtalanságának áldozatai. 1989 után, a kommunizmus összeomlásakor elkezdődött az egymással antagonisztikusan szembenálló értelmezések versenye.

Lichter minden egyéni furfangja és küzdelme elégtelennek bizonyult, hogy megakadályozza, hogy erről az eseményről egymással szöges ellentétben álló emlékezetek alakuljanak ki. Lichter hitt a jog igazságában, és abban, hogy a népbíróságok igazságot fognak neki szolgáltatni – ha egy kis noszogatást kapnak. A mi feladatunk maradt, hogy megértsük, miért hiányzik a konszenzuális *emlékezés helye*, mert a túlélők lassan elmennek közülünk. Ők még pontosan érzékelték, mi a rossz és a jó a második világháború utolsó hónapjaiban, de az egyértelműség a mediálással eltűnik.

Elster úgy határozta meg, hogy „az átmeneti igazságszolgáltatás az a jogi és adminisztratív folyamat, melyet politikai átmenet idején hajtanak végre azért, hogy az előző rendszer igazságtalanságait meghatározzák.” Az új rendszer meghatározza: mit tekint igazságtalannak, hogyan büntesse a bűnösöket, mi számít szenvedésnek és hogyan kompenzálja az áldozatokat.¹² Magyarországon, mint az összes többi európai országban, az igazságtétel sürgető volt, és politikai folyamatok határozták meg. Ebben a kötetben azt

¹¹ Harald Welzer, Sabine Moller, Karoline Tschuggnall: „Opa war kein Nazi”. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt, Fischer Verlag, 2002.

¹² Jon Elster: *Memory and Transitional Justice*. Prepared for the “Memory of war” workshop, MIT January 2003. (Kézirat.)

bizonyítottam, hogy a többszemponúság kulcsfontosságú, hogy megértsük a folyamat szereplőinek motivációit, érdekeit és cselekedeteit. Ebben a folyamatban pedig az érzelmek azok, melyeknek az elemzése segíthet.

Dely Piroska esete egyedi, de nem egyedüli. Ha Dely népbírósi tárgyalását összevetjük például László Gyuláné történetével, aki Budapest IX. kerületének körzetvezetőjeként a lakásából indult fosztogató utakra zöld ingben és karszalaggal, sok hasonlóságot találunk. Lászlónét első fokon a népbírósi halálra ítélte, később életfogytiglanra, végül, 1948-ban, tíz évre. Lánya pedig – aki aktívan részt vett a nyilaspart tagtoborzásában, szociális ügyekben jelentéseket írt (hogy ki a támogatásra igazán méltó rászoruló), műsoros estekre jegyet árult – eltűnt az internálótáborból, és, nem meglepő módon, bejelentett lakhelyén sem találja a rendőrség. Ugyan a lány 1950. augusztus 9-én meghalt Debrecenben, ahol addig bátorítatlanul élt, de a rendőrség 1953-ban még mindig körözte, és sajnálkoztak, hogy nem tudják előállítani.¹³ Lászlónénak volt fizetett ügyvédje, és nem volt ott a háttérben Lichter, aki az ügyet mozgatta volna. A másik összehasonlítás Lőrinczi Géza lehet, akit a Dely ügghöz kísértetiesen hasonló ügyben, szintén egy 1944. október 15-én elkövetett razzia és kísérés miatt állítottak bíróság elé és ítélték első fokon halálra 1945. október 17-én. Lőrinczinek odaadó és talpraesett nővére volt, aki hamis tanúkat vett, és elérte, hogy az ítéletet öt évre változtassák. A bíróságon állítólag kijelentette: „Száz dollárért az akasztófa alól is kihozok bárkit”.¹⁴

A kollektív emlékezet, mely problémás elemzési kategória, mégis fontos lehet abból a szempontból, hogy hogyan szembesül a múltjával egy ország.¹⁵ Ha a nyugat-németországi példát nézzük, mely az áldozati helyzetre épül, akkor látjuk, hogy a „bűnös áldozat” fogalma oximoron. Az igazságszolgáltatási mechanizmusban a náci bűnöket egy kis bűnözői csoportra, a náci párt elitjére kenték, és a hidegháború miatt a további bűnösök keresése alig haladt. Számukra a háború „baleset, tragikus sors, természeti katasztrófa” lett.¹⁶ Közösség létrehozásához emlékezetre van szükség, mely úgy jön létre, hogy emberek elmondják a saját szenvedéstörténeteiket, s ennek révén közös identitást hoznak létre. A nyugatnémet identitás a *Lastenausgleich* elképzelésén és gyakorlatán alapult mint közös

¹³ ÁBTL V 102304.

¹⁴ MOL I-E-17. Az esetről cikket a *Népszava* 1946. április 25-i száma közölt a 2. oldalon, mely eljutott az Igazságügyminisztérium népbírósi egységekkel foglalkozó egységéhez is.

¹⁵ A szenvedéstörténetekről lásd Natan Sznajder: *Suffering as a Universal Frame for Understanding Memory Politics*. In: Muriel Blaive, Christian Gerbel, Thomas Lindenberger (szerk.): *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Innsbruck–Wien–Bozen, Studienverlag, 2011. 239–255.

¹⁶ Michael L. Hughes: „Through No Fault of Our Own”. *West Germans Remember Their War Losses. German History*, 2000/2. 193–213. Sabine Behrenbeck-idézet a 209. oldalon.

áldozaton. A kollektív emlékezet az egyéneket ártatlanokként jelenítette meg: erkölcsileg szerethető, és – ami fontosabb – odatartozás érzését létrehozó közösséget alkotott. Így a kezdeti hátrány, a *Stunde Null* mítosza hosszú távon megteremtette a demokratizálás lehetőségét, és annak a lehetőségét, hogy Németország lassan szembenézzon a múltjával. Magyarország más utat járt be. A népbíróságok elemzett működése során ugyan azonosították a „nyilasok” csoportját, és megbüntették őket a bűnökért, de népbíróságok működése és a szovjet megszállás miatt ez nem tűnt „igazságszolgáltatásnak”. A magyar társadalom az igazságszolgáltatási folyamatból éppen olyan megosztottan jött ki, mint ahogy belekerült, és újabb konfliktusok is kerültek a többi közé, mint a szovjetekkel való kollaboráció.¹⁷ Azon csak csodálkozni lehet, hogy 1956 nem zajlott még véresebben.

Franciaországban az ellenállás és az emigráns kormány által jól előkészített spontán igazságtétel elsősorban a kollaboráló nőket érte el. Így alakult ki az a mítosz, mely a németekkel kollaboráló, „összefekvő” Franciaországot megtisztította, és visszaállította a férfiuralmat. Míg Papon és a többiek hosszú évtizedekig a francia társadalom megbecsült polgárai lehettek, a nőket – kevésbé bűnösöket, de testileg és társadalmilag esendőbbeket – megbélyegezték, mely hozzájárult a „Vichy-szindróma” kialakulásához.¹⁸

„Isten hozott az emlékezetiparban!” – kezdi cikkét Kerwin Lee Klein, aki kritikusan elemzi az emlékezet fogalmának megjelenését.¹⁹ A szerző egyetért Charles Maier véleményével: az emlékezetdiskurzus azért lett népszerű a nyolcvanas évek végén, mert segített a nemzeti-faji nacionalizmusok megjelenítésében, és elfordította a figyelmet a történelem kozmopolita diskurzusától.²⁰ Az emlékezetkutatás szerinte a posztmodern kihívására adott válasznak tűnik, mely szerinte elvesztette intellektuális radikalizmusát. Az „emlékezetipar” által használt szókincs pedig kvázi-vallásos szókincs: trauma, gyász, gyógyítás, tanúvallomás, identitás. Klein azt állítja: az emlékezet azért került historiográfiai válságba, mert terápiás alternatívát jelent.²¹ Kérdés, hogy erre a terápiára nem szorulunk-e rá még mindannyian?

¹⁷ Erről bővebben: Andrea Pető, Patricia Chiantera-Stutte: Populist Use of Memory and Constitutionalism. Two Comments. *German Law Journal*, 2005/2. 165–175.
<http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=564>

¹⁸ Alison M. Moore: History, Memory and Trauma in Photography of the Tondues. Visuality of the Vichy Past through the Silent Images of Women. *Gender and History*, 2005/3. 657–681.

¹⁹ Kerwin Lee Klein: On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, 2000/69. 127–150.

²⁰ Kerwin Lee Klein: On the Emergence of Memory in Historical Discourse... 143.

²¹ Kerwin Lee Klein: On the Emergence of Memory in Historical Discourse... 145.

Függelék

Mellékletek

1. számú melléklet – Dely Piroska perének kronológiája, a per előzményei és utóélete¹

1939.

Dely Piroska a svábhgyi szanatóriumban dolgozik, mert anyja ott van.

1944.

Március 5.

Laub vallomásában a Csengery utca 45. előtt álló zsidókat az állítólagosan elhaladó Dely Piroska szidalmazza.

Március 19.

Dely Horváth nevű nyilastól, aki SS-katonákkal van, nyilaskarszalagot és -jelvényt kapott: „hordtam, de tagja nem voltam.”

Október 8.

Dely Piroska találkozik Pista pénzügyőrrel, aki nyilasjelvényt ad neki.

¹ Összeállítva a népbíróági peranyagok alapján.

Október 10.

Valamikor október folyamán, egy szombati napon a Nagyatádi Szabó utcai akció: nyilas és német katonák Dely Piroskával rabolnak, „rablási és fosztogatási vállalkozás”.

(Az október 15-i események rekonstrukcióját lásd külön, a 3. számú mellékletben.)

1945.

Február 7.

Tóth Károlyné feljelenti a Simon Etel – Pap Eta néven működő Dely Piroskát, Dob utca 74., 3. em. 32/b alatti lakost az államrendőrségen: „gyermekes anyákat gyermeküktől elszakítva elvitetett... nyilas jelvényben és zöld ingben volt.”

Február 9.

Előzetesbe kerül Dely Piroska. A készenléti csoport jelentése szerint nem ismeri el a nyilas párttagságot, házkutatásnál bőröndöket foglalnak le, melyekről többet nem történik említés, valódi nevét és a Hársfa utca 57. alatti lakók elhurcolásában szerepét tisztázni kell.

Február 10. és 13.

1921. 3. tc. miatt Dely Piroska kihallgatása Dr. Sebenyi Endre törvényszéki bíró előtt.

Február 12.

A Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya kiküldi a detektívet, aki két nyomozót kér, hogy házkutatást tartson a Dob utca 77. földszinti Dely-lakásban, és jelenti a nyomozás eredményét. Hajós Dezsőné, Waldman Sándorné, Engel Lajosné, Ruttkay Béláné, Rosenthal Jenőné vallomásai, Zweig Simon kihallgatása.

Február 26.

Népügyészégi kihallgatása Dely Piroskának, Bajor László népügyész előtt, és Dely Piroska előzetes letartóztatásának elrendelése.

Február 27.

A vádirat 13.2. pontja orgazdasággal (BTK 370.) vádolja Delyt a Hársfa utcában elkövetettek miatt.

Február 28.

Szamocseta és Pál János házfelügyelők „önként” visszajuttatják az elrabolt javakat a ház lakóinak. Dely néptörvényszéki kihallgatása az 1945. évi 81. törvény 13.2. miatt, valamint a BTK 370/1. tétele, azaz orgazdaság miatt Dr. Fogas Ernő tanácsjegyző bíró előtt. Terhes állapot bevallása, utolsó nemi közösülés december 23-án este, utolsó menses december 18-án. „Részbeni bűnösségemet megbántam, esetleg általam okozott kárt teljes egészében meg akarom téríteni” – mondja.

Március 5.

Dely Piroska népbírószági tárgyalása a Hársfa utcai ügyben. Lichter Andor vallomása ugyanazon a napon új fordulatot ad az ügynek.

Március 6.

Lichter Andor és Krámer Béláné vallomásai alapján a népügyész kéri, hogy külön ügy legyen, Delyt hallgassák ki.

Március 12.

Gábor Ervinné későn ér az idézéssel a rendőrség politikai osztályára, és ott azt mondják, menjen el a másnapi népbírószági tárgyalásra.

Március 13.

Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya a nyomozati iratokat Lichter Andor és Krámer Béláné feljelentései alapján átteszi. Dely Piroska népbírószági tárgyalásán megjelenik Gábor Ervinné is, és ott felismeri a fekete kabátos, nyilaskarszalagos nőt.

Dely Piroska, Veréb Andrásné, Strucky Józsefné vallomást tesznek a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályán, és Steiner Sándor vallomása is elhangzik a Csengery utca 45-tel kapcsolatban ugyanott.

Március 14.

Budapesti népbíróóság Pálosi Béla tanácsának nyilvános tárgyalása 1945. évi 81. 13. 2. pontja ellen tanúk: Zweig Simon, Waldman Sándorné, özv. Engel Lajosné, Rosenthal Jenőné, Spiegel Károlyné; nem jelent meg Ruttkay Béláné, Hajós Dezsőné. Dely vallomása szerint nem terhes, és nem tud németül. Politikai rendőrségtől utólag beérkezett iratok alapján a két ügyet egyesítik és elnapolják.

Március 16.

Strucky József vallomása a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályán.

Március 17.

Gábor Ervinné vallomása a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályán és Laub Pál (mérnök, Csengery utca 47.) levele Bajor László népbíróósági ügyésznek.

Március 24.

Steiner Andorné vallomása a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályán.

Március 26.

Steiner Lajosné vallomása Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályán.

Március 27.

Elkészül a vádirat Dely Piroska ügyében.

Március 29.

A pótnyomozási jegyzőkönyv is elkészül.

Április 6.

Kitűzik a tárgyalást április 25-re.

Április 25.

Budapesti népügyészségi tárgyalás, a bíró Dr. Pálosi Béla. A jogerős ítélet megállapította, hogy Dely részt vett atrocitásokban: zsidók összeszedésében, elfogásában, a Nagyatádi Szabó utcában lakásokat fosztott ki, pisztollyal a kezében vezetett SS-katonákat a Csengery utcába, ott lövést vezényelt. Bebizonyosodott a Csengery utca 45.-ben zsidó lakosok

motozása, kínzása. A Hársfa utca 57.-ben egy gyermekbe belerúgott, a gyermekeket elvette az anyjuktól, nyilasoktól bundát és aranygyűrűt vásárolt. Tanúk: Zweig Simon, Waldman Gáborné, özv. Engel Lajosné, Rosenthal Jenőné, Spiegel Károlyné, Gábor Ervinné, Strucky József, Krámer Béláné, özv. Steiner Lajosné, Steiner Andorné, Tenczer Miksáné, Veréb Andrásné, Steiner Sándor, Laub Pál, Forgács Samuné; Waldman Gáborné nem jelent meg. Dely azt mondja, a svábhegyi szanatóriumban volt ápolónő, és felette a német parancsnokság rendelkezett. Bevallja, hogy négy hónapos terhes. A halálos ítélet ellen fellebbez. Az aznap megtartott zárt kegyelmi tárgyalás támogatja kegyelmi kérvényt, két gyermekes családos állapota és terhessége miatt.

Május 8.

A budapesti népbíróságon Dr. Kerekes László fogházorvos megállapítja, hogy hat hónapos terhes, a budapesti népbíróság tanácskozási jegyzőkönyve szerint visszautasítják a fellebbezést, és az ítéletet végrehajthatónak és jogerősnek nyilvánítják.

Május 22.

Kegyelem kérése, ezt a Nemzeti Főtanácsnak továbbítja a népbírósági csoportvezető.

Május 24.

A Népbíróságok Országos Tanácsa meghozza Dely Piroska kegyelmi kérvénye felett a döntést: „az elítélt lebetegedésének időpontjáig függőben tartassék”. Az Igazságügyminisztérium tanácsához átteszik.

Június 1.

Népbíróságok Országos Tanácsának ülése nem ajánlja kegyelemre a „folytatólagosan elkövetett rendkívül súlyos cselekményire és cselekményei elkövetésénél tanúsított brutális magatartása” miatt. Noha az egyik tanácstag a születendő gyermeke miatt ajánlja.

Június 2.

A Népbíróságok Országos Tanácsa felterjeszti az Igazságügyminiszternek.

Június 4.

Felterjesztés a Nemzeti Főtanácshoz: „mint teherben lévő nő... különleges elbánást maga után vonó állapota időközben esetleg meg is szűnhetik”, elutasítani javasolja a kivégzést.

Június 7.

A Nemzeti Főtanács három tagjának engedélye, hogy lebetegedésig a kegyelmi kérvény fölötti döntés függőben tartassék.

Június 15.

Igazságügyi államtitkár levele a budapesti népbíróságnak: „lebetegedésének időpontjáig az iratokat helyezze a nyilvántartásba és amennyiben a lebetegedés megtörtént. Úgy ezt a körülményt jelentve, az ügyiratokat hozzám haladéktalanul terjessze vissza.”

Július 24.

Pálosi Béla tanácsvezető bíró levele Temesvári György fogházorvosnak, hogy mikorra várható a lebetegedés.

Szeptember 17.

Újabb levél az orvoshoz, mert nem kapott választ.

Október 8.

Fogházorvosi lelet és az orvos véleménye, hogy a lebetegedés október 25. és 30. között várható.

December 18.

Tanácsvezető népbíró kézírásos cédulája a fogházorvosnak, hogy megszült-e már, és a gyerek életben van-e?

1946.

Január 9.

Dely a budapesti népbíróság felszólítására elmondja, hogy utolsó mensese 1944 decemberében volt, magzatmozgást nem érez, terhesnek nem érzi magát, hasi fájdalmai vannak. Diagnózis: cysta ovarii.

Január 10.

Fogházfőorvosi jelentés: a daganat nagyobb méh benyomását kelthette. Az orvosi szakvéleményt felterjesztik a Nemzeti Főtanácshoz.

Január 16.

A fogházorvosi bizonyítvány birtokában, hogy Dely nem terhes, a Nemzeti Főtanács a kegyelmi kérvényt elutasítja.

Január 23.

Ries István igazságügyminiszter kéri, hogy „Dely Piroskával szemben a törvény és igazságszolgáltatás akadálytalanul bekövetkezzék.”

Január 30.

Rajk László, Nagy Ferenc, Tildy Zolán (a Nemzeti Főtanács tagjai): „megengedjük, hogy Dely Piroskával szemben a törvény és igazságszolgáltatás akadálytalanul bekövetkezzék.”

Február 1.

Lichter Andor levele Tildy Zoltán elnöknek, hogy utasítsa el a kegyelmi kérvényt.

Február 4.

Nemzeti Főtanács határozata a Népbírószágok Országok Tanácsáról: „megengedjük, hogy Dely Piroskával szemben a törvény és igazságszolgáltatás akadálytalanul bekövetkezzék.”

Március 22.

A Népbírószágok Országos Tanácsa a Nemzeti Főtanács határozatát átküldi a Budapesti Népbírószágok Országos Tanácsának elnökének törvényszerű intézkedés végett.

Március 23.

Kivégzés, Dr. Zucker Viktor népügyész felügyeli.

Június 1.

A népügyész a költségjegyzéket bekéri, mert meg nem küldték el.

1947.

Február 18.

A népbíróság nem intézkedett a bűnjelről (aranylánc kereszttel), ezért pótlólag intézkedjen.

Március 17.

A népbíróság nem tud határozni, ha nincsen bűnügyi kiadványjegyzék, mert az iratok közül elveszett.

Április 30.

A budapesti népügyészség megküldi a bűnjeljegyzéket a budapesti népbíróságnak.

1948.

Május 29.

Apor Róbert népügyész információt kér, hogy a bűnjel ügyében milyen határozatot hoztak.

Október 6.

A teljesítést akadályozó körülmény vizsgálatát megsürgeti Apor Róbert ügyész.

November 4.

A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága vizsgálja, hogy Temesvári Sándor örökösnek tekinthető-e.

December 14.

A teljesítést akadályozó körülmény vizsgálatát megsürgeti Apor Róbert ügyész.

December 29.

Budapesti népbíróság hirdetménye: aranylánc kereszttel, Temesvári Sándor vegye át.

1949.

Április 21.

A népügyész levele a népbíróságnak: nem jelentkeztek a tárgyért.

Május 9.

Budapesti népbíróság elárverezi az aranyláncot kereszttel (bűnjel), mert 30 napig senki sem jelentkezett érte.

Május 31.

Becslevél: 2,5 gramm, 90 forint a nyaklánc értéke.

Május 24.

Solt Pál népügyész megsürgeti az ügyet a budapesti népbíróságnál.

Június 27.

A népügyészség megtalálja, hogy az értéketétek a bírói letéthivatalnak adattak át, keressék ott.

Július 11.

Az állami zálogházban elárverezik az aranyakláncot kereszttel.

November 11.

A Magyar Nemzeti Bank visszaküldeti a láncot kereszttel, mert tévedésből lett odaküldve.

November 30.

A budapesti büntető törvényszéket utasítják, hogy az MNB részére adják ki a keresztet.

December 24.

A Székesfővárosi Pénzügyi Hatóság kéri a budapesti büntető törvényszéket, hogy a kért ítéletkiadmányt megküldesse.

1950.

Január 5.

A törvényszék a kért ítéletkiadmányt megküldeti.

Február 20.

17 Ft 60 fillérért megvették a láncot, a Magyar Nemzeti Bank Fővárosi Pénzügyi Igazgatóság számlájára került a pénz.

1962.

Március 22.

Lukács Tibor, a Budapesti Fővárosi Bíróság tanácselnöke az átiratot beadvány nélkül adta be, a bíróságnak nincs módjában intézkedést fogatosítani.

1972.

Március 28.

Sziklai Károlyné Steiner Iona kérése a Fővárosi Temetkezési Intézetnek, hogy adják ki a mártírhalált halt Steiner Béla és Steiner István gyilkosának, Dely Piroskának anyagát. Emléktáblán is rajta van a nevük.

Március 28.

A Belügyminisztérium Nyilvántartó Osztálytól elkéri az aktát a Budapesti Fővárosi Bíróság, mert „az ügyben intézkedés vált szükségessé”.

Április 13.

Visszaküldik az aktát.

Május 10.

Dr. Lukács Tibor elnökhelyettes levele a Kerepesi temetőben nyugvó halottak sírjának meghagyása ügyében. „A vádlott vallomásából kiderült, hogy a német SS alakulatok azért mentek a megjelölt házba, hogy lőszer és lőfegyver után kutassanak, és az ellenállókat összeszedjék... A ház egyik emeletéről a behatoló SS-re lőttek, mire a németek az emeletre mentek és erre lövöldözés kezdődött. A németek ebben a házban és máshonnan is lőfegyvereket szedtek össze. A tárgyalás során fény derült arra is, hogy a Csengery utca 64

számú ház egyik ablakából is lőttek az utcán haladó németekre... A házban több személyt agyonlőttek és másokat elhurcoltak. A megtámadottak között szerepel a Steiner család is. Ezt a tájékoztatást az iratok alapján Sziklai Károlyné kérelmére küldöm a Kerepesi temetőben nyugvó Steiner Béla és Steiner István sírjának meghagyásával kapcsolatos döntés értelmében.”

2. számú melléklet – Kronológia a Szamocseta ügyről¹

1919. február 9.

Szamocseta Nándor megszületik Rákospalotán.

1937. január – 1938. február.

Szamocseta Nándor az aszódi nevelőintézetbe kerül.

1937. november 1.

Szamocseta bérlő a szabóműhelyt a Csengery utca 64.-ben.

1939.

Húsvét

Szamocseta apja műhelyében dolgozik, Szamocseta a vallomása szerint 1938-tól két és fél évig Németországban dolgozott, 1941-től az Ajax műveknél, majd a Dunai Repülőgépgyárban.

Húsvét – december

Úri testvérek autókarosszéria-üzemében dolgozik Szamocseta Nándor, Szabó Pál javaslatára.

1940.

Február 6.

Szamocseta Nándor Németországba akar szökni dolgozni, mert egy plakáton látta, hogy munkásokat keresnek. Elfogják a szlovák határon, visszatoloncolják.

Tavaszi

A sorozás elől Szamocseta Nándor Németországba szökik, ahol másfél évig volt.

¹ A BFL 19273/1949, 1746 / 47 és az ÁBTL V 119019 alapján.

Szeptember

Szamocseta Nándor lengyelekkel dolgozik együtt egy fakitermelésen, 1941 márciusáig.

1941.

Március

Szamocseta Nándor autószerelői segédkönyvvel 1942 májusáig dolgozik egy autójavító műhelyben.

1942.

Május

Besorozzák Szamocsetát, Rába Service-nél dolgozik, a győri repülőgyárban elvégez egy három hónapos tanfolyamot.

November

Szamocseta Nándor esküvője.

December

Szamocseta Nándor a Dunai Repülőgépgyárban dolgozik karácsonyig, aztán kisüzemben, majd hadiüzemben 1943 szeptemberéig. Vagy Győrben dolgozik, a repülőgépgyárban, 1943 szeptemberéig pedig a Dunai Repülőgépgyárban.

1944.

Január

Szamocseta Nándor a Tisza Kálmán téri német házban sofőr, majd a Svábhegyen „utasítást kapott vagy önként jelentkezett”.

Február

Szamocseta a Tisza Kálmán téren beajánlásra sofőr, mert nem kértek munkakönyvet.

Február 17.

Binder Albert tanácsára Szamocseta lengyel tolmácsnak jelentkezik a Svábhegyen, III. fizetési osztályba kerül.

Március 19. után

Szamocseta Nándor Nagyváradon.

Április 12.

Szamocseta Nándort áthelyezik a Tisza Kálmán térről a Svábhegyre.

Április 18.

Egy német autó áll meg a ház előtt, és elrabolják Szamocsetát. Két hétig fogságban tartják, majd tolmácsként alkalmazzák. Apja szerint ekkor mint mozigépész és mint lengyel tolmács dolgozott a Svábhegyen.

Április 27.

Bodor Imrét, Bodor Ilona háztulajdonos fiát elviszi a Gestapo a Csengery utca 64.-ből a Svábhegyre. Strucky Szamocseta segítségét ajánlotta fel: ő belenézett a kartonjába, és Matthaussenban van. Szamocseta Nándor felajánlja, hogy mivel őt Bécsbe szokták küldeni, Matthaussenból hoz a fivérével levelet.

Nyár

Struckyék háza jelzáloggal terhelt.

Június 19.

Szamocseta Györgyné a Csengery utca 64. légóparancsnoka, de aztán átköltözik 62.-be.

Június 25.

Sárga csillagos ház a Csengery utca 64. A júniusi átköltözésnél Szamocseta György lakást cserél Rózsa Lászlóval a 62/a-ból: „kislányomnak ajándékozta egy szobabútort és egy ebédlő berendezését. Erről az ajándékozásról Rózsa egy írást is adott.”

Nyár

Szamocseta Nándor rekvirálja a Csengery utca 55. földszinti lakását.

Július

Veres Mária egy hónapig Szamocsetáéknál lakik albérletben, feljár a zsidó lakókhoz. Szamocsetáné megfenyegette, ne tegye, mert ezért internálás jár. Szamocseta Györgyné légóparancsnok az óvóhelyen kettéválasztja a zsidó és nem zsidó lakókat.

Október 7.

Krámerné találkozik Szamocseta Nándorral, aki azt mondta neki: „a zsidókra most szomorú idők jönnek.” Szamocseta ezt a kijelentést október 13-ra teszi.

Október 14.

Kurcweil Katalin és Szedlacsek a keresztény lakók a Csengery utca 64. sz. házban.

(Az október 15-i események kronológiáját lásd a 7. mellékletben.)

1945.

Január 20.

Szamocseta Nándornak a lakók hálálkodó levele (*Persilschein*, lásd 1. számú melléklet).

Január

Szamocseta azt mondta, mikor az oroszok már a Csengery utcában voltak: „ki kellett volna irtani mind a zsidókat, mert azok most visszajönnek és bosszút fognak állni rajtunk.”

1946.

Január 6.

Pál Jánosné Oravetz Erzsébet kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Január 24.

Özv. Steiner Lajosné és Steiner Andorné, Sárdi Ernő, özv. Steiner Lajosné Mitzaki Olga kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Január 25.

Sárdi Ernő, Veréb Andrásné, Gábor Ervinné Lichter Magdolna, Krámer Béláné Schlesinger Irén, Tenczer Miksáné, Grünfeld Izsákné Stoller Irma, Dr. Propper Lászlóné Klein Livia, Grünberger Ernőné Müller Sári, Lichter Andor, Veréb Andrásné Vágási Zsófia, Steiner Sándor kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán. Struckynét beviszik a politikai rendőrségre.

Január 26.

Temesvári Sándorné Dely Piroska kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán, itt családi állapota özvegy.

Január 26.

Steiner Sándor kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Január 28.

Sárdi Ernőné Berkovits Katalin kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Január 29.

Bodor László, Rosenberg Miklósné Klein Margit, Berkovits Barát György kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Január 30.

A MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályának jelentése Strucky Józsefről, Józsefnéről és Szamocseta Nándorról. Eisenstadter Miksáné Schwartz Elza, Strucky Józsefné, Pál Jánosné Oravetz Erzsébet kihallgatása (1944. december 1-től a Csengery utca 64. házmestere) a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Január 31.

Szamocseta György, Szamocseta Nándor, Strucky József kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Február 15.

Strucky József, Strucky Józsefné előzetes letartóztatásba kerül: a toloncházba, majd a Buda-Dél internálótáborba. Strucky 1947. augusztus 21-ig, Struckyné 1948. november 28-ig letartóztatásban.

Szeptember 30.

Lichter Andor feljelentő levele a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának Strucky József és felesége, Szamocseta Nándor, Szamocseta György és felesége, valamint Kiss István ellen.

December 27.

Krámer Béláné Schlesinger Irén, Singer Gáborné Horschowsky Ilona, Faragó Miklósné Goldfinger Elza, Lichter Andor, Schwartz Jakabné Zelinger Etel, Bodor Ilona, Aupek Viktorné Glück Teréz, Grünberger Ernőné Müller Sári, Gábor Ervinné Lichter Magdolna kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

December 28.

Lichter Andor, Szabó Mária (Csengery utca 62.), Hahn Nándor (Csengery utca 55.) kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

1947.

Január 2.

Özv. Braun Rezsőné Fischer Szidónia kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán. Szamocseta Nándor kihallgatása (folytatódik január 15-én) a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál sofőr, özv. Steffen Józsefné Petzinger Anna (Csengery utca 55.) kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Január

Struckyné előzetes letartóztatásba került a Markó utcába.

Január 8.

Szamocseta Nándor ellen nyomozás az ÁVO Népügyészési részlegén.

Január 9.

Szamocseta Nándor letartóztatása.

Január 16.

Dr. Kádár Pál népügyész kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Január 28.

Strucky Józsefné bejelenti, hogy bántalmazták a vallomásnál, bottal a kezére ütöttek.

Február 20.

Budapesti népügyészési jegyzőkönyve. Dr. Kádár Pál népügyész kihallgatja özv. Bydeskuti Aladárnét.

Március 10.

ÁVO Népügyészési részlegén Szamocseta Györgyné kihallgatása. A korábbi vallomásai, a szembesítés jegyzőkönyvei az aktából elvesztek.

Május 3.

Elkészül a vádirat Szamocseták ügyében.

Május 10.

Rosenberg Miklósné kihallgatása a MÁR Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztályán.

Május 29.

A vádiratot megkapja Strucky József, védő kirendelését nem kéri.

Június 23.

A budapesti népbíróság nyilvános tárgyalása Tutsek Gusztáv tanácsvezető bíró vezetésével Szamocseta Nándor, Strucky József, Strucky Józsefné, Szamocseta György, Szamocseta Györgyné ügyében. Tanúk: Dr. Kádár Pál, Rosenberg Mikósné, özv. Bydeskuti Aladárné, Bodor Ilona, Faragó Mikósné, Krámer Béláné, Lichter Andor, Grünberger Ernőné, Aupek Viktorné, Várnai László Istvánné, Sárdi Ernőné, Steiner Sándor, Zinger Gáborné, Veréb Andrásné, nem jelent meg tanúként Tenczer Miksáné, Steiner Andorné, Temesvári Sándorné (!). Megjegyzik, hogy nem jelent meg tanúként, nem jöttek rá, hogy ez a kivégzett Dely Piroska asszonyneve.

Elrendeli a bíróság Szamocseta György és Györgyné előzetes letartóztatását az érdemleges határozathozatalig.

Június 23. után

Szedlacsek György szekszárdi lakos levele a Népbíróságnak, hogy fia Széplaki György ellen szüntessék meg az eljárást.

Augusztus 17.

Richter Péterné nyilatkozata Szedlacsek (Szigeti) György állatorvosi főiskolás alibijét igazolja.

Augusztus 16. után

Homoky István, a bajai kereskedelmi középiskola igazgatója igazolja Szigeti alibijét: „a család sosem volt zsidóellenes beállítottságú, Széplaki és a bátyja is mindig zsidó családnál lakott.”

Augusztus 21.

A budapesti népbíróság Dr. Tutsek Gusztáv vezetésével ítéletet hirdet: Szamocseta Nándort tíz év kényszermunkára, Strucky Józsefet egy évi börtönre, Strucky Józsefné Kalliszta Emíliát három év börtönre, Szamocseta Györgyöt egy év, Szamocseta Györgyné Kalliszta Máriát szintén egy év börtönre ítélik, vagyonelkobzás szentesi, budapesti lakhely esetében. A tárgyaláson javasolták Struckyné szabadlábra helyezését a büntetés csekély volta miatt, amit aztán nem támogatnak. Felolvassák Dr. Kádár Pál, Rosenberg Miklósné Kélin Margit vallomását, vallomást tett Lichter Andor, Krámer Béláné, Schwartz Jakabné,

Verebes Mária, Verebes Andrásné Vogasi Zsófia, Steiner Istvánné Faragó Erzsébet, Dr. Szász Endréné Steinic Katalin, Pap Gyula (Csengery 62.). Nem jelenik meg Stender Miksáné, Németh Lászlóné.

Strucky József szabadlábra kerül.

November 15.

Népbíróságok Országos Tanácsa Szamocseta Nándort tíz év kényszermunkára, Strucky Józsefet egy évi börtönre, Strucky Józsefné Kalliszta Emiliát négy év börtönre, Szamocseta Györgyöt egy év, Szamocseta Györgyné Kalliszta Máriát szintén egy év börtönre ítéli.

1948.

Április 9.

Elutasítják a szabadlábra helyezési kérelmet.

Április 25.

Strucky Éva levele az Igazságügyminiszternek, hogy édesanyját helyezték szabadlábra, mert beteges és karja megbénult.

Június 17.

Széplaki nem gyanúsítható háborús bűntettel, vád visszavonása, elutasítják Strucky József szabadlábra helyezési kérelmét.

Augusztus 21.

Budapesti népbíróság ítélete Szamocseta Nándor, Strucky, Struckyné és Szamocseta Györgyné perében.

November 15.

Szamocseta Nándor elleni ítélet jogerőre emelkedett Dr. Jankó Péter NOT tanácselnök bírósága alatt a feljebbviteli bírósági tárgyaláson.

Struckyné eddig letartóztatásban marad.

1949.

Január 5.

Dr. Olti Vilmos bejegyzése: az ítélet Szamocseta Nándor, Strucky József, Strucky Józsefné (Kalliszta Emília), Szamocseta György, Szamocseta Györgyné (Kalliszta Mária) ügyében jogerős és végrehajtható. Strucky József és Józsefné letartóztatásban és internálásban töltött idejét beszámítják: Strucky József egy év hat hónapot, Struckyné kettő év hat hónapot, Szamocsetáné semmit nem vesz letöltöttnek. Budapesti pénzügyi igazgatóság nem tudja lefolytatni Szamocseta György és társai ügyében a vagyonekbezárt személyi adatok hiánya miatt. Dr. Olti Vilmos bejegyzése: Szamocseta Györgyné ellen az ítélet jogerős és végrehajtható.

1950.

Február 15.

Strucky Józsefné Márianosztráról feltételesen szabadlábra kerül.

Augusztus 5.

A Szamocseta család bontóperben kirendelt ügyvéde, Dr. Lengyel Lajos betekinthez az ügybe.

Szeptember 19.

Sugár Rozália Szamocseta Györgyné idéző végzés kibocsátása a házasság felbontása végett.

1956.

Március 16.

Budapest Fővárosi Bíróságnak Strucky Józsefné alsógödi lakos benyújtotta Szamocseta Nándor kegyelmi kérvényét, melyet a bíróság elutasít.

1957.

November 22.

Szamocseta Nándort három év próbaidőre szabadon bocsátják.

December 18.

A tíz évet három évre felfüggesztik.

1965.

Október

Az ügy titkos ügykezelése megszűnik.

3. számú melléklet – A Csengery utcai mészárlás története a rendelkezésre álló információk és a tanúk vallomásai alapján¹

1944.

Október 15., vasárnap

Szamocseta Nándor beköltözik egy, a Csengery utca 55.-ben található lakásba, amit a Gestapo foglalt le a német rendőrségnek.

Dél előtt

A Horthy-proklamáció hírére a lakók különféle képpen reagálnak: Struckyné sírva fakadt, állítja Tenczerné és Steiner Lajosné, aki vallomásában elmondja, hogy a proklamáció hírére a „házfelügyelő és a lánya sírtak, és azt mondták, amit a saját fülemmel hallottam, hogy inkább a bombatámadásokat vették volna szívesebben, mint az oroszokat”. A proklamációt hallgatja Szász Endréné apja, Steiner is, aki aztán később az ágy alá bújik Struckyéknál, mikor a nyilasok belépnek.

A házban őrséget állítanak, Bodor Miklós szerint „volt katonatiszt, akinek megvolt a kardja más valakinek a régi bajonettje volt meg, de mikor jöttek a németek már nem voltak ott”.

Késő délután

Eisenstadter Miksáné szerint egy kisfiú azt mondja Strucky Évának, hogy „most nekünk jobb lesz”, mire Strucky Éva pofon üti a gyereket. Szintén Eisenstadter Miksáné vallomásából tudjuk, hogy Struckyné vagy Széplaki telefonált valahová, ami elindította az eseményeket. Azt is hallotta, hogy a Struckynál lakó orvostanhallgató [Széplaki?] kijelentette, hogy elintézi a zsidókat.

Dely ebben az időben, egyik vallomása szerint, még egy másik háznál járt, de később: „SS katonákkal »kimentem« (Csengery 64-be) a házfelügyelő Kirtás! Éljen Szálasival! köszöntött minket. Miután belépésünkkor így fogadott minket az volt a benyomásom, hogy az illetőnek hozzánk kell tartozni. Ezen állításom később be is igazolódott, mert szemtanúja

¹ A BFL 19273/1949, 1746 / 47 és az ÁBTL V 119019 alapján.

voltam annak, mikor a pártszolgálatos Horváth és Stefan Muller vele beszélgettek a lépcsőházban és hallottam mikor azt mondta, hogy azok ilyenkor nincsenek otthon. Ezen kijelentését a házban lakó keresztényekre értette. Ezekről azt állította a házfelügyelő, hogy ez keresztény létére zsidókat bűjtatott... ezért kellett másnap kimenni. Másnap mikor újból kimentem a házba az SS-ekkel és nyilasokkal a házfelügyelő által előző nap mondott embereket el is vittük lehettek 3-4-en.”

Grünfeld Izsákné elmondja, hogy hazafelé menet látta, hogy az Eötvös utcában szedik le a sárga csillagot. Otthon megkérdezi a házmestert, hogy ő miért nem szedi le a csillagot. „Struckyné erre azt mondta, szedjem le én, ő nem szedi le.” Két lakó leszedi a csillagot a házról.

Mikor a Horthy-proklamáció megszakad, megérkezik Szamocseta Nándor, és azt mondja Lichtenek, hogy „ne ugráljanak és ő azt tanácsolja, menjenek le az óvóhelyre és vigyenek élelmet magukkal”. Grünbergernének azt mondja, hogy most jött a várból: csak most kezdődik a harc.

Kora este (Steiner Sándor szerint este 9 órakor)

A Csengery utca 45.-be érkezik Dely Piroska és hét német SS-katona. Steiner Lajos szerint este őrséget álltak nyolcan, várták az ígért katonákat, akik majd őrzik a házat. Az udvaron töltötték az estét. Mikor csöngetnek, a lakók kaput nyitnak, mert azt hitték, ezek a várt katonák. „Egyszer csak a kapun beugrott egy feketeruhás nő, akiről később megtudtam, hogy Dely Piroska »Hende Hoch!« kiáltással robogott be 3-4 SS katonával. A kapu alatt lévőket el kezdték motozni.” Dely kezében pisztoly, rajta nyilaskarszalag. Lövés dördül a németek részéről, Dely azt kiáltja: „Kezeket fel”, és kapuban állókat megmotoztatja. Veres Andrásné házmester Delynek állítja: ő nem Szabóné, lövése célt téveszt. Rónai és Schwartz és társaik két embert összevernek. Steiner a sötétben a pincébe megy. Hét férfit elvisznek, Grubert szökés közben agyonverik vagy agyonlövik.

21.30.

A fegyveresek bekopognak a Csengery utca 62.-be, de a házmester, Pap Gyula azt mondja: „ha agyonlőnek, akkor sem tudnék zsidókat előadni nekik, mivel a mi házunkban nincs egy se.”

Krámerné a lakása utcai ablakából látja, hogy a 62.-be „többen zörgetnek és kopogtatnak és erős bakancsos nehéz lépéseket hallottam. Ott elutasították őket, és elutasították a következő házba, az a 64. Néhány perc múlva ugyancsak a mi házunkban, ahol laktam zörgettek, puskalövéseket hallottam és többen bejöttek a házba. Két német SS katona, kik utasítottak, hogy mindannyian hagyjuk el a lakást és menjünk a kapu alá, majd onnan Dely Piroska vezetésével elvittek a Kertész utcai iskolába.” Az ablakon kinézve látja azt is, hogy Szamocseta felesége, lánya, menyé és fia a Csengery 62.-ből átmegy a 64.-be, a szabóműhelybe: „lelkességgel kiabálták és éljeneztek Szálasit. [...] [Az] ablakból világosan láttam és hallottam, hogy a csizmakopogás erősödik a járdán és egyenruhás alakok megállnak a 62a vagy 62b ház előtt, ott a kapun dörömbölnek, és megkérdezték, hogy ez a 64 számú ház. Mikor erről felvilágosítást kaptak, egyenesen a mi házunk elé jöttek és abban a pillanatban bele is lőttek a kapu alatti lámpába.”

Dely pisztollyal a kezében vezényel, és átveszi a kapukulcsot, SS-katonák lövöldözni kezdenek. (Gábor Ervinné szerint három lövést adtak le, Steiner Lajosné szerint: „nagy lövöldözésre lettünk figyelmesek”, Dely úgy emlékezett, hogy két riasztólövést adott le). A lakókat összeterelik: Gábor Ervinné lakásából leküldik a lakókat, a Krámer-lakásból is, a Steiner-lakásban Dely motoztat, aranyat, értékeket elvesz. Az előszobába tuszkolják Steiner Lajost, Steiner Andort, Tenczer Róbertet (15 éves); hallani lehet Dely hangját, ahogy lövést vezényel. Az egyik férfit szétlőtt fejjel találták meg, a másik haldoklott.

Grünberger Izsákné, férje és két lányuk ekkor a pincébe menekül, október 19-ig étlen-szomjan ott maradnak.

21.45.

Szamocseta György vallomása: „Erős lövöldözésre lettünk figyelmesek. Kijöttünk az üzletből és hazaszaladtunk” a Csengery utca 62/a-ba. Csak 17-én megy vissza, nem helyeselte a véres eseményeket, a sógornőjétől hallotta, hogy vannak a pincében bujkáló zsidók, de vallomásában azt mondja, hogy nem tett megjegyzést, hogy el kell őket gázosítani.

Strucky így mondja el ugyanezt: „21.45-kor erős dörömbölésre lettem figyelmes. Kimentem a kapuhoz, hogy azt kinyissam, alig tettem bele a kulcsot a zárba és nyitottam a kaput belökték az ajtót és azon keresztül belépett Dely Piroska több SS és nyilas katonával. ... Nem köszönt »Kitartás, Éljen Szálasit!«-val... Dely Piroska megkérdezte tőlem, hogy én

zsidó vagyok-e. Én kijelentettem neki hogy nem hanem keresztény és én vagyok a ház házfelügyelője.” Bezárja őt Dely a lakásába, a feleségével, a keresztény bérlővel, a kulcs egy SS-katonánál van.

Bodor Henrikné a dörömbölést hallva leviszi a családját a szenes pincébe a 2. emeletről. Az anyja lába kificamodott, az apja és Laci vitték le a hátsó lépcsőn a pincébe. Miklós ott marad. Mikor elmegy az első transzport, a nagymama leviszi Miklóst is. Mikor visszatértek a németek, „akkor kezdődtek a lövöldözések a gyilkosságok. A mi lakásunkban négy szomszédot tereltek be az előszobába és ott lőtték le őket. Nevükre sajnos nem emlékszem, nem állandó lakosok voltak, hanem a csillagos házba beköltözöttek. Miután a lövöldözések elmúltak a rendőrök és a nyilasok összeterelték a megmaradtakat és átvittek minket egy üres lakásba.”

22.00.

Steinerné szerint: „halotti csend lett az egész házban, éppen lefeküdni akartunk, megjelent nálunk Deli Piroska és három SS katona. Kezében fegyver.”

Faragó Miklósné ekkor a pincében bujkál.

22.00–2.30.

A mángorló alatt bújik Propperné és a férje, aztán Strucky lakásában, aztán elmenekülnek Csengery utcából.

A Strucky-lakásba „a lépcsőház felőli ajtón több öreget és gyereket hoztak be, kb. 30an voltunk a lakásban. Nem tudom mennyi idő alatt végezhettek Dely Piroskák csak mielőtt eltávoztak engem kihívtak a lakásból és azt az utasítást adták, hogy az égve maradt villanyokat eloltom, s az ott látott dolgokról nem szólok senkinek.” „Közben arra figyelmeztetett, hogy ne irtózzam attól a látványtól, amit a lakásokban fogok látni.”

23.00.

Visszatért a csend a házba. Tizennyolc halott, és a szívrohamban elhunyt Lichter Izrael maradt a helyszínen.

Strucky Kurcweil Katalinnal és Széplakival együtt teljesíti „a kapott parancsot”: „Mikor felmentem az emeletekre ott több lakónak szoltam, hogy jöjjenek le a földszintre és tartózkodjanak ott.”

24.00.

Az első transzport elindul a Nagyatádi Szabó utca felé: hetven zsidót a Kertész (Nagyatádi Szabó) utcai iskolába hurcoltak, ahol bántalmazták őket. Gábor Ervinné ekkor újabb bakancsdobogást és lövöldözéseket hall, mely még egy órán át tart.

Október 16. (hétfő)

Hajnali 2–3.

Az épületben tartózkodó fegyveresek a padlás átkutatását végzik.

Három menetben indul a deportálás. Gábor Ervinnét visszaküldik, vallomása szerint úgy, hogy: „Csengery és Andrassy út között a nyilas ruhás nő a gyerekekkel együtt kivett a sorból és visszaküldött a házba”.

1–1.30.

Dely Piroska a házmesterlakásban, ahol 20–25-en zsúfolódtak össze öregek, gyerekek, nők, létszámot olvas. A felelősséget szerinte a házmesternek kell vállalnia, hogy nem hagyják el a lakást. Gábor Ervinné szerint Strucky reggel házkutatást ígért: „kiáltozva azt mondta, vegyük tudomásul, hogy Szálasi átvette a hatalmat és minden úgy fog történni, ahogy akarja”.

5.00.

Steiner Andorné – vallomása szerint – előjön az ágy alól, ahol sebesülten vérzik, házparancsnoknő bekötözi, de a lakásába nem engedik vissza, mert Dely Piroska megparancsolta, hogy nem lehet visszamenni.

Verebes Mária Lichteréket kereste, mire Strucky ezt válaszolta neki: „Családból Lichter bácsi meghalt, Gáborné itthon van a többit elvitték”.

8.00.

Strucky elmondja, hogy bemegy a 2. em. 1. lakásba, ahol megtalálja a halottakat: Takács Sándort, Grünberger öreg lakóját, a 3. em. 1. fürdőszobájában Stern Ignácot, Stern Ignácnét, Braun Artúrnét az 1. em. 2/a-ból. A 2. em. 2. lakásában előző éjjel Faragó Istvánt találta, most Faragó István albérlőjét, Faragó Istvánt. A 2. em. 1.-ben a Grünberger lány a harmadik. *(Lásd 9. melléklet.)*

Reggel

Strucky: „Másnap megint kijöttek a nyilasok és akkor éppen kint álltam a kapuban mikor láttam, hogy hozzánk jönnek én bementem a házba és az udvaron vártam, hogy mikor jönnek be. Valóban be is jöttek...”

Dely tehát visszatér két SS-katonával a Csengery utca 64.-be. Strucky szerint Dely ekkor megkérdezi őt, hogy van-e még zsidó lakó, „mire én azt válaszoltam, hogy csak azok, akiket tegnap itt hagytak.” Gáborné szerint a Csengery utca 64.-ből ekkor három embert hurcol el Dely (Szegő, Biró Szilágyi). A nőket és a gyerekeket Dely Piroska kiengedi sétára a házmesterlakásból, de mikor Gábor Ervinné kéri, hogy öreg anyját engedje vissza, Dely azt mondja: „fogja be a száját, örüljön, hogy magát visszaengedtem”.

Délelőtt

Strucky kiengedi Bydeskutinét a házból, annak ellenére, hogy tudja, hamisak a papírai, aki erről vallomásaiban megemlékezik.

Grünbergerné elmondja, hogy ekkor előmászik a lichthófból, és kéri Struckyt, hogy a megölt rokonai, Grünberger Vilmos, Grünberger Margit és Ilona (2. em. 2.) zsebéből vegye ki az értékeket: „Ő megnézte semmi értéket nem talált a meggyilkoltnál, visszaadta az üres levéltárcát.”

Eközben a Csengery utca 45.-ben Dely és három német katona újra végigjárja a házat, összeszedi az embereket. A Steiner családot (felesége, lánya) a Nagyatádi Szabó utcai SS-házba viszik. Steinerné szerint Dely kétszer tért vissza aznap a Csengery utca 64.-be.

Délután

Még a halottak ott voltak, mikor Szamocseta megérkezik, igazolja magát, és elküldi a két őrt álló nyilast. Struckyék leküldenek mindenkit az óvóhelyre, és pénzt szednek a védelmükért, mégis elviszik a ház teljes lakosságát a Nagyatádi Szabó utcába október 17-én. „A házban maradt zsidóknak Szamocseta György azt mondotta, hogy menjenek le az óvóhelyre, ő garantálja, hogy nem lesz semmi bántódásuk. Miközben mi lent voltunk az óvóhelyen addig a lakásunkban házkutatást tartottak.” Az óvóhelyen Szamocseta Nándor beszédet tart: „Keleti Bajtársak megbízásából házkutatást fog tartani és a megmaradottaknak már nem lesz semmi baja. Természetesen addig bennünket az óvóhelyre bezártak és a hullák még a lakásokban feküdtek.” 1000 pengőt összegyűjtöttek, emlékszik vissza Bodor Ilona. Bydeskutiné is pénzt gyűjtött, hogy ezt Szamocsetának kell adni, mert „ezért megvédi a házat minden bajtól ... gondoskodni fog arról, hogy a megmaradt cc60 embernek már bántódása ne történjen.” Az összeg felét Strucky elkéri tőle. A gyűjtés után felmehettek a lakásba.

Bydeskutiné úgy emlékszik, hogy ő és unokahúga, Bíró Dénesné szedik össze a pénzt: több ezer pengő lesz, mert százasokat, ötveneseket adtak. Ők másnap reggel elmenekültek a házból. Szerintük október 17-én történt a gyűjtés, mert 16-án már el akartak menni, de Szamocseta Nándor nem engedte ki őket.

Bodor László elmondja, hogy ki akart volna menni a házból, de Strucky ezt megtagadta, noha nem voltak a környéken se nyilasok, se SS.

Verebes Mária elmondja, hogy megint érdeklődik, hogy mi történt, de Strucky elhajtja.

Este

Dely Piroska újra visszatért a Csengery utca 45.-be, 16 összeszedett SS-katonával (Steiner vallomása szerint): „Az SS katonák valamennyien magyarországi svábok voltak egyeseknek a szavaiból ki lehetett venni, hogy jánosthalmiak lehettek vagy általában bácskaiak.”

A földszinti Schwartz-lakásban „az ismert házkutatás idején Szamocseta Nándor kijelentette Gábor Ervinnének, hogy »csak a németek győzhetnek, ebbe kell nyugodni, maguknak zsidóknak, a nemzeti szocializmus leggyönyörűbb, magasztos államforma, és ez csak maguknak zsidóknak nem tetszik, mindenki más örömmel fogadja.«”

Október 16. vagy 17.

Este Szedlacsek (Széplaki) és rokona, Fuchs József a Bocskay útra menekül egy éjszakára.

Október 17. (kedd)

0.30.

Két német katona, rendőrtiszt jön mégis, hiába fizettek nekik. Házkutatást tartanak, minden értéket elvisznek.

Hajnalban

A nyilasok visszatérnek, elviszik a Kertész utcába Schwartznét.

5.00.

A Nagyatádi Szabó utca 40.-ből és a 44–46.-ból minden értéket elvisznek a fegyveresek.

5.30.

Verebes Mária megviszi a hírt Lichter Andornak, hogy Strucky szerint a Csengery utca 64.-ben „mindenki elpusztult a családjából”.

Falbontás kezdete a pincében (*lásd 5. számú melléklet*), hogy átjussanak a Csengeri utca 66.-ba: „célszerű lenne a gázcső megfűrése”, mondja ezeket a zajokat hallva Szamocseta.

15.00.

Hazaengedik a nőket és gyerekeket a Nagyatádi Szabó utca 44–46.-ból.

Délután

Grünfeldné szerint, ekkor „Strucky kijelentette a ház jövő héten keresztény ház lesz”.

Este 11 körül

Elviszik Grünfeldnét.

Éjjel egy órakor

SS-katonák elviszik Grünbergernét, aki elmondja: „megmaradt értékeinket is elszedték tőlünk”. Egy rendőr, egy nyilas és egy SS-katona a „házban található összes zsidókat elvitték Nagyatádi utcába, két nap múlva haza!”

Bodorék hazatérnek kétnapi fogság után.

Október 18.

Propperné visszatér onnan, ahol rejtőzködött. Struckyné azt mondja neki, hogy Dely Piroskáék kész listával mentek ki a házba.

Strucky elmondja, hogy „[d]etektívek jöttek a házba az ügy kivizsgálása végett, ott kint megállapították, hogy tévedésből egy másik feljelentés iratait hozták magukkal. Erre aztán a detektívek elmentek és soha többé nem jöttek vissza.”

Egy rendőrségi bizottság kiszáll vizsgálni a mészárlást, mert „magánakció következménye”. Összeírják a halottakat, a halál oka *lövés okozta seb*. (Steinerné vallomása.)

Október 18. vagy 19.

A Nagyatádi Szabó utcából a később deportáltak hazatérnek a Csengery utca 64.-be.

Október 19., csütörtök

Szilágyi hazatér a Csengery utca 64.-be, bár Szamocseta Nándor pénzt vett fel, hogy kihozatja a Svábhegyről, kiderült, hogy a Nagyatádiban és a Rumbach utcában volt.

Aupekné elmondja: „Szamocseta Nándor mondta, ha a németek elvesztik a háborút, akkor 5 tölténnyel kimenne az utcára, négyet kilőne és az utolsót fejébe eresztené ... megemlítette, hogy pénteken viszik a még a csillagos házban visszamaradt zsidó férfiakat és hétfőn a nőket. Tényleg pénteken vitték el a férfiakat és hétfőn a nőket. Tehát pontosan informálva volt a készülő rendeletekről.” A Rumbach utcából a deportáltak hazatérnek: „Strucky szemforgatva szörnyülködött a történeteken és elmondta, nekem, hogy az egyik SS katona kezében feljelentés volt, s az első a listán a férjem neve [Aupek] volt.”

Este visszatérnek azok, akiket vasárnap vittek el.

Október 20.

Krámerné hazatér a Kertész utcai fogságból. Strucky ezt mondja neki: „vegyük tudomásul, mi az ő foglyai vagyunk és megtiltja nekünk, hogy a lakásunkat elhagyjuk, egymáshoz átjárjunk.” Szamocseta Nándor vallomásában említi, hogy ekkor megszökött a Gestapótól.

Október 21.

Rendelkezés születik a zsidó házak kapuinak kinyitásáról. Gáborné szerint Strucky tudja ezt, hiszen volt rádiója, de nem teszi meg, vallomásában Strucky ezt tagadja.

Október 22.

Szamocseta Nándor, egy másik vallomása szerint, ekkor szökik meg a Gestapo szolgálatából.

Október 23.

Gábor Ervinné szerint rendelkezés érkezett, hogy a zsidó vallású nőknek, akiknek katonai szolgálatot teljesít a férjük, nem kötelező bevonulni, Strucky mégis ragaszkodott hozzá.

Október 29.

Lichter egy napra hazatér, és tud beszélni a feleségével.

November 4.

5.15.

(Pontos időpont a második jegyzőkönyvben.) Újabb deportálás. Eisenstadter Miksa betegségét nem erősíti meg Strucky a fegyvereseknek, ezért deportálják. Eisenstadterné

elmondja: „Strucky azt mondta nem tudja és csak álljon be a sorba azok közé, akiket elviszik. Megemlíteni kívánom, hogy Strucky vitte az uramat az operáció után fel és le a liften, nagyon jól tudta, hogy az uram beteg és mégis az ellenkezőjét állította tudatosan.”

Még hat embert elvisznek, Kádár Pál elmondja, hogy másodmagával megszökik a téglagyárból, a többiek nem jönnek vissza.

November 7.

Kádár Pál munkaszolgálatosként hazamegy, a nyilasok szortírozzák a lakókat, Eisenstadtert akkor viszik el, mert Strucky nem menti ki. Krámerné elmondja, hogy elmegy a lakásából: „a házmestercsalád felköltözött a ház legszebb lakásába. Élelmiszerkamrámban négy család tartalékát tarolta Struckyék eltulajdonították. Aupek Viktorné látta, hogy Strucky hatalmas zacskóban viszi ki a cukrot a lakásomból.”

November 13.

Gáborné vallomásában felidézi, hogy mikor szűrővizsgálatra akar menni, a Klauzál téren kellene átmennie, ahol a zsidókat összefogdossák. „Struckyné kijelentette, hogy ha annyira félek, vigyek magammal egy váltás fehérneműt és ennivalót.”

1944 novembere – 1945 február közepe

Struckyék Krámerék lakásában laknak, Strucky Éva kiutalta nekik. Krámerné elmondja, hogy „a bútoraimon kívül alig maradt meg a lakásomban, mindent elhordtak [...] saját tulajdonomat képező függönyeimet kb 1945 novemberében.” A függönyt később visszkapja a fehérneműkkel együtt.

November 15.

Strucky nem engedi ki a romeltakarítási bizonyítvánnyal Grünbergernét és nővérét, Várnai László Istvánnét, aki szerint ezért viszik el őt az óbudai téglagyárba, Hegyeshalomig gyalogol 14 napot. Strucky tudta, hogy igazoltatások lesznek, mégsem engedte ki a 6. kerületi Elöljáróság és Katonai Parancsnokság láttamozta romeltakarító igazolvánnyal.

Lichter Andorné deportálása Bergen Belsenbe.

November 20.

A Csengery utca 64. teljes lakosságának deportálása. Gáborné átadja a lakása kulcsait Struckynak, és apja króm zsebóráját, krómnikkel karóráját megőrzésre, de nem kapja vissza hazatérte után.

December 1.

Pál Jánosné lesz az új házfelügyelő.

December közepén

Krámerné elmondja hogy egy hétig Szamocsetáéknél bujkál („természetesen busásan megfizetve”), aki éjjel 12 órakor kidobja a lakásból: „ha nem, kellemetlenségem lesz”. „Bujkálásomból december elején kényszerítve voltam visszajönni, mert papírok nélkül sehol se fogadtak be a kislányommal és sírva könyörögtem a Szamocseta Györgynének, hogy fogadjon be a lakásába. Kb 8-9 napig voltam náluk, megfizettem a saját spejzomból elloptott élelmiszert neki és amikor a rajtunk levő egyetlen fehérneműt váltani akartam a szekrényünkben eldugott saját fehérneműből nem adott, úgy kellett távollétükben a sajátomat tőlük visszalopni. Szekrényeik tömve voltak ruhaneműkkel pl a férjem selyem nyakkendőjét, kislányom ruháit is felfedeztem náluk, Ott létem alatt dúskáltak az ennivalóban és ez korábbi anyagi helyzetükkel sehoggy sem állt arányban. [...] Strucky felszólított, hogy hagyjam el a lakást, mert ellenkező esetben feljelenti az egész bandát, családját értve ez alatt, s az nekem is kellemetlen lenne ... azt ordította, hogy összeloptatok a zsidóktól mindent. Pár nappal később visszajöttem Budáról, ahol bujtunk, szükséges ágyneműért, de Struckyné megtagadta, holott az ostrom után kiderült az ágyneműt ők használták el.”

1945.

Január végén

Lichter hazatér: „felszólítottam a Csengery utca 64. lakóit mint házmegbízott, hogy adják vissza a jogtalanul eltulajdonított zsidó értékeket.”

Január

Bodor Miklós, bátyja és nagynénje hazatér. Struckyné a nagynéni pongyolájában és az ő szervizükkel teázik, mikor fogadja őket.

Február végén

Struckyné visszaadja Lichter meghalt feleségének a háziruháját, de a többi ingóság nem került elő.

Április elején

Struckyné visszaadja Lichter Andornak az írógépét, egy horgolt terítőt, és egy paplanlepedőt.

Novemberben

Szamocseta bevallja Krámernénak, hogy Alsógödön két bőrrönd Krámerné tulajdona.

1946.

Február

Lichter Andor elmondja, hogy a felesége pongyoláját felismeri Struckynén.

4. számú melléklet – Persilschein

Tekintetes Szamocseta Nándor urnak, Budapest VI. Csengery u. 62.¹

Az idő múlásával az események elhalványulnak. Hogy ezek maradandóságát megőrizzük, papírra vetjük az elmúlt hónapokban történt események közül azokat, melyekben Ön a segítségünkre volt, s mely segítségért ezúton fejezzük ki őszinte és leghálásabb köszönetünket.

F.év. október 16-án délután kézigránatokkal felszerelt nyilaskeresztesek jöttek be a Csengery utca 64 házba. Nagynénje Strucky Józsefné áthívta Önt és Ön személyes közbelépésével megakadályozta, hogy a nyilasok az óvóhelyre lemenjenek, ahol kb. 70 zsidó személy volt elrejtve.

Másnak ugyancsak nyilasok és halálfejesek jöttek a házba és akkor újra Ön akadályozta meg, hogy az óvóhelyre lemenjenek, mert személy szerint biztosította a csoport parancsnokát, hogy az óvóhelyen nem tartózkodnak zsidók.

Október 18-én éjjel német katonák jöttek a házba. Újra Ön akadályozta meg, hogy a lakásokba felmenjenek és ezzel elejét vette nagyobb atrocitásoknak.

Mindenezen ténykedéseken felül Ön számtalan esetben adta tanubizonyságát annak, hogy a ház lakóinak igaz, megértő, segítő barátja volt.

Budapest, 1945 évi január hó 20 napján

Özv. Horschawsky Sándorné

Singer Gáborné

Özv. Szegő Albertné

Szegő Ármin

Gábor Ervin

Özv. Lichter Izraelné

Róth József

Biró Dénesné

R. Pauncz Erzsébet

¹ BFL 19273/1949. 279. átírata a kéziratos szövegből, eredeti helyesírással.

Özv. Ippi Bydeskuti Aladárné

Özv. Hidvéger Miklosné

Özv. Weisz Andorné

Pauner Ferencné

Dr. Popper Lászlóné

Klein Ernő

Klein Ernőné

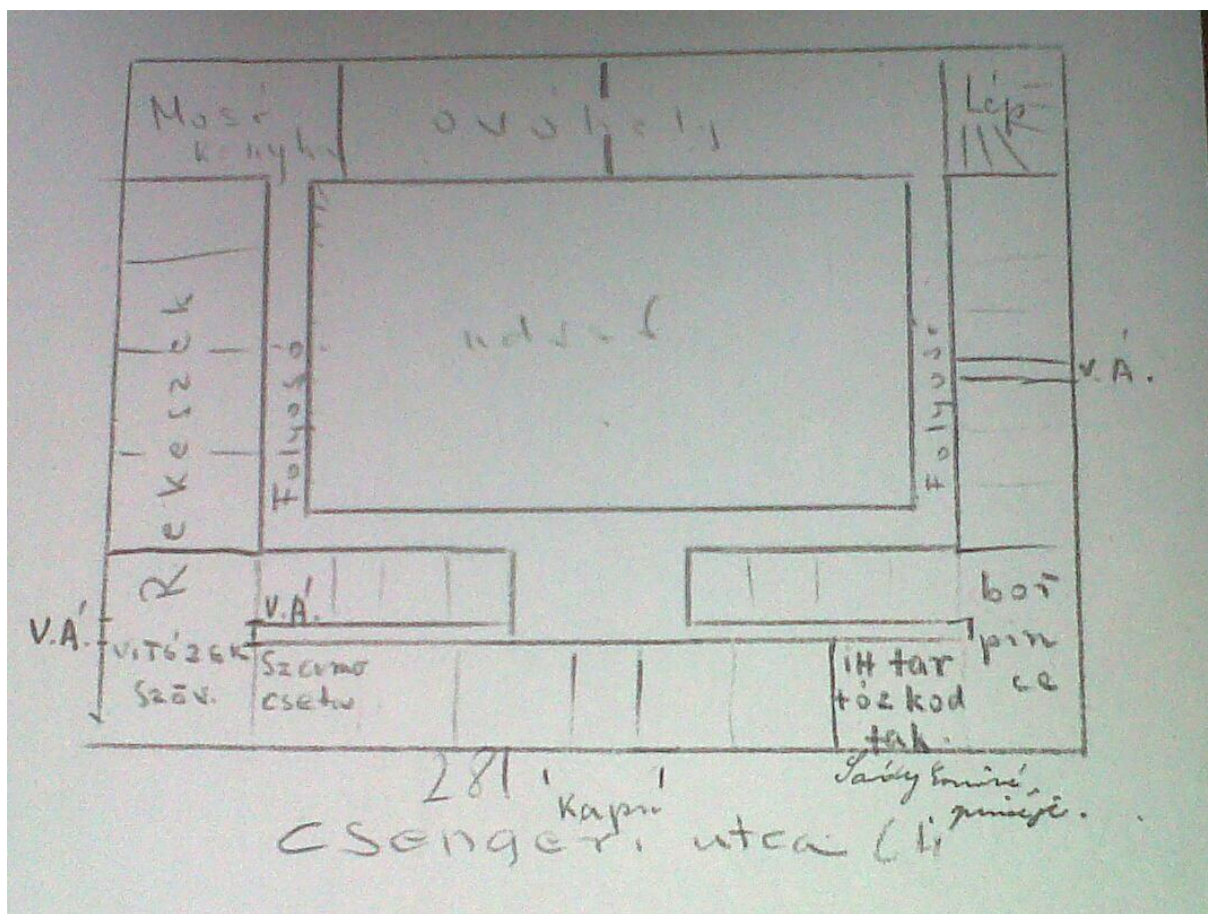
Klein Ibolya [A három egy kézírással.]

Spitzer Ernőné

Várnai L. Istvánné

Glückkron Ernőné.

5. számú melléklet – Pincerajz¹

¹ ÁBTL V 19273/1949. oldalszám nélkül.

6. számú melléklet – Házmelléklet fotók

A szerző fényképei a Csengery utcai házról.

1. fotó: Az emléktábla

dc_84_10

2. fotó: Pincszellőző

dc_84_10

3. fotó: Házmesterlakás, udvar

dc_84_10

4. fotó: Hátsó lépcső

dc_84_10

5. fotó: A körfolyosós ház

7. számú melléklet – Lakónyilvántartás²

Csengery utca 64.

	1941.	Foglalkozás	Beköltözés éve	1944. október 15-i állapot rekonstrukciója	1945.	Foglalkozás	Beköltözés időpontja
Fszt.							
1	Strucky József 1895 Sturcky Józsefné 1901 Strucky Éva 1926	reszelővágó	1929	Strucky József Sturcky Józsefné Strucky Éva Albérlő: Széplaki (Szedlacsek) György	Pál János 1907 Pál Jánosné 1915 Pál Erzsébet 1934 Pál Éva 1940 Társbérlők: Sáska Mihály 1912 Sáska Mihályné 1918 Sáska László 1941	reszelővágó- segéd Beszkárt alk.	1944. december 1945. január
2	Grünbergerné Müller Sári 1903	kereskedő	1937	Grünberger Ernő Várnai Istvánné Grünberger Izsák, Grünberger Izsákné Grossmann Olga (3. Grünberger lány) Grünberger Ilona Grünberger Margit Grünberger Vilmos	Grünberger Ernő 1903 Várnai Istvánné 1896		1944

² A perekben elhangzott vallomások és visszaemlékezések alapján. A félkövér betűvel szedettek az emléktáblán is szereplő halottak.

2a	Köszler Alfréd 1893 Köszler Alfrédné 1891 Gyerekek 1927	nyomdász	1937	Rosenberg Miklósné Rosenberg Magda Rosenberg Edit	Rosenberg Miklós 1905 Rosenberg Miklósné 1929 Rosenberg Magda 1929 Rosenberg Edit 1931	bádogos	1942. szeptember
3	Schwartz Jakab 1883 Schwartz Jakabné 1894 Schwartz László 1921	esztergályos	1934	Schwartz Jakabné Schwartz László Eisenstadter Mikláné, Schwartz Elza Eisenstadter Miksa	Schwartz Jakabné 1894 Schwartz László 1921	kirakatredező	
4	Lichtman Miksa 1892 Lichtman Mikláné 1891 Lichtman Mihály 1930	értékpapír- kereskedő	1937	Lichtman Mikláné Lichtman Mihály	Lichtman Mikláné 1891 Lichtman Mihály 1910 Társbérlő: Pálmai Adolfné 1897	1945	
5.	Hámori Géza 1905 Hámori Gézáné 1907 Hámori Éva 1932 Hámori Béla 1937	postatiszt			Lichtenstein Árminné 1895 Gradt Olga 1916 Hade Györgyi 1940 Társbérlő: Özv. Weisz Mártonné 1899 Weisz Rózsi 1831		1944. június
	Hartrick Ede 1893 Hartrick Edéné 1875	viceházmester	1921		Hartrick Edéné 1875		
8	Szamocseta	szabó	1937				

	György 1891 Szamocseta Györgyné 1900 Szamocseta Lenke 1926						
1.	emelet						
1	Krámer Béla Krámer Béláné Krámer Magda 1932 Cseléd: Torma Erzsébet 1893	mészáros	1938 1941	Krámer Béla Éber Samu Krámer Béláné Schlesinger Irén Krámer Magda Éber S. Gábor Eber Jenőné Donáth Bora Éber Ágnesné Beck Pálné Schlesinger Julia Beck Vera Blitz Ernő Blitz Ernőné	Krámer Béla Krámer Béláné 1910 Krámer Ilona 1932 Albérló: Krámer József 1907	háztartásbeli	
1a	Jellinek János 1870	orvos	1938	Jellinek János Jellinek Jánosné Jellinek Kamillo	Jellinek Jánosné 1881 Albérló: Özv. Bodor Miksáné 1892 Stein Jakabné 1964	háztartásbeli	1945
2	Bodor Henrikné 1869 Cseléd: Révész Katalin	háztulajdonos	1940		Bodor Ilona Albérlők: Bodor Mikós 1932 Bodor László 1928 Leindhofer Ármin 1895 Leindhofer Árminné 1895 Leindhofer András 1916 Leindhofer		1945

					Tamás 1942		
2a	Braun Asztrik 1892 Braun Asztrikné 1920	olajkereskedő	1938	Braun Elzaként marad emlékezetben, pedig Erzsébet; valószínűleg Braun Rezsőné, és két fia, akiknek a neve nem maradt fenn	Dr. Hegyi Pál 1899 Dr. Hegyi Pálné 1920 Albérlok: Kurcweil Katalin 1916 Kurcveil László 1932	ny. főszámvevő	1944. november 1945. január
3	Grünfeld Izsák 1883 Grünfeld Izsákné 1892	ékszerész	1928	Grünfeld Izsák Grünfeld Izsákné	Fok Károly 1903 Fok Károlyné 1903 Albérlok: Fogl Károly 1895 Fogl Károlyné 1893	Beszkárt kocsivezető aranyműves	1944. december
4	Spitzer Ernő 1901 Spitzer Miksa 1972	központifűtés- szerelő	1936	Spitzer (Sárdi) Ernő Spitzer Ernőné Berkovits Kató Ickovitsné Ickovits Ágnes Ickovits Tibor	Spitzer Ernő Spitzer Ernőné 1910		
5	Reiner Ignácné Singer Ernő (Ödön) 1884 Kahn Zoltánné Stern Róza 1899 Ehlich István 1909	kereskedő	1936	Singer Ödön Singer Ödönné Sógornője, akinek a neve nem maradt fenn Singer Ernő	Reiner Ignácné Singer Rózsa 1874 Társbérlo Singer Ödön 1886 Singer Ödönné 1887 Albérlo: Sebők Sándor		1945

					1909		
6	Gábor Ervin 1903	kereskedelmi alkalmazott	1939	Lichter Izidor (Izrael) Lichter Izidorné Lichter Andorné Halász Irén Lichter György Gábor Ervinné Lichter Magda Gábor Zsuzsa Biermanné	Gábor Ervinné Lichter Magda 1908 Gábor Zsuzsa 1940 Özv. Lichter Izraelné 1874 Lichter Andor 1890	könyvkiadói tisztviselő	
2	emelet						
1	Dr. Rubinyi Mózesné Bodor Ilona 1924 Rejtő Györgyné 1915	Háztulajdonos	1924	Dr. Rubinyi Mózesné Bodor Ilona	Gráber Pál 1898 Gráber Pálné 1904 Gráber Hedvig 1925 Gráber Mária 1932 Társbérllő: Dr. Rajna Mórné 1875	hites könyvvizsgáló	1945
2	Faragó István 1898 Faragó Istvánné Frankl Júlia 1906	banktisztviselő, Magyar Hitelbank	1939	Faragó István Faragó Istvánné Faragó Lajos (István) albérllő	Dr. Frankl Imre 1907 Albérllő: Solf Alfrédné	ügyvéd	
3.	Bodor Béla 1895 Bodor Béláné 1904 Bodor László 1928 Bodor Miklós 1932 Bodor Katalin 1914	angol-magyar banktisztviselő	1929	Bodor Béla Bodor Béláné Bodor László Bodor Miklós Bodor Katalin	Czóbel Béla 1904 Czóbel Béláné 1908 Czóbel Mária 1930 Czóbel Márta 1930 Czóbel Margit 1933 Czóbel Béla 1935 Czóbel Emília	főjegyző	1944. december

					1937 Czóbel Gábor 1939 Társbérllő: a cseléd		
4	Léderer Ernő 1882 Léderer István 1912 Albérllők: Bitter Anna 1913 Bitter Rózsa 1909	textilkereskedő	1912	Léderer Ernőné Scheffer Gizella	Léderer Ernőné Scheffer Gizella 1888 Albérllők: Özv. Török Ernőné 1893 Léderer Emma 1888	háztartásbeli	
5	Steiner Zsuzsa 1918 Steiner Endre 1920	textilkereskedelmi alkalmazott	1936	Steiner Árminné Somogyiné Steiner Zsuzsa Somogyi Dezső Steiner Andor (Endre) Steiner Andorné Steiner István Steiner Lajos Steiner Lajosné Steiner Béla Tenczer Miksáné Tenczer Robert Singer Két ismeretlen férfi, Faragó, Faragó	Steiner Árminné Fürost Ilona 1932 Predberger Dávidné 1915 Drudberger András 1943	ápolónő	
6	Kanitz Zsigmond 1861	magántisztviselő	1935		Kanitz Zsigmondné Haas Erzsébet 1870 Társbérllők: Dunai Albert 1914 Dunai Albertné 1914	háztartásbeli	

					Dunai Albert 1941		
7	Steinicz Ignác 1897 Steinicz Ignácné Neufeld Paula 1884 Dr. Szász Endre 1898 Dr. Szászné Steincz Katalin 1914	kereskedősegéd hivatalnok	1934 1939	Réti Károly Réti Károlyné Anna, Rétiné két lánytestvére, egyikük fia	Marosvölgyi András 1901 Marosvölgyi Andrásné 1907 Marosvölgyi Erzsébet 1918 Marosvölgyi Piroska 1931 Társbérlő Szalay Kálmán 1903 Szalay Kálmánné 1904 Özv. Marcsa Andrásné 1878	Beszkárt altiszt szerelő	1944. december
3	emelet						
1	Stern Ignácné 1884 Albérlők: Rédecsi Irén 1920 Shobez Karl Kurt 1913	szövetkezeti tisztviselő	1920	Stern Ignác Stern Ignácné	Dr. Tóth Endre István 1919	orvos	1944. december
2	Porderák Gyula 1899 Porderák Gyuláné Bossényi Sarolta 1899 Jáger Henrik 1870 Cseléd: Bede Lídia 1920	szövetkezeti tisztviselő	1939		Strucky József 1895 Strucky Józsefné 1901 Strucky Éva 1926		1945. febr.
3.	Kardos Gábor 1881 Kardos László 1918	kereskedő, ügynök	1937	Klein Adolf Klein Adolfné Klein Ilona Klein Ilona	Kardos Lászlóné Szász Éva 1922	női szabó	1937

	Cseléd: Nyitári Erzsébet 1919			nővére Babi Propper László ügyvéd Propper Lászlóné Lili	Pryna Jánosné 1903 Özv. Rác Ernőné 1897 Szász Irén 1928 Braun Ferenc 1972 Társbérlok: Dr. Propper Lászlóné 1913 Klein Ernő 1886 Klein Ernőné 1886 Klein Lujza 1910	tanító kalapkészítő	
4	Boller Pálné 1895	ruhatáros	1929		Özv. Boller Pálné 1894 Társbérlok: Kollina Herbert 1902 Kollina Herbertné 1916	háztartásbeli könyvvizsgáló tisztviselő	1929 1944
5	Balázs Andorné Treitsch Margit 1903 Balázs Andor 1896	tisztviselő	1938		Stern Jenő 1906 Stern Jenőné 1910 Tibor Iván 1937 Albérlok: Kornhauser Erzsébet 1915	műszerész	1945
6	Özv. Horschavszky Sándorné Lánya: Simor Gáborné		1915		Singer Gáborné 1896 Özv. Horschovszky Lina 1867 Özv.	tisztviselő	1915

					Berkovits Jánosné 1864 Albérlok: Szabó Albertné 1868 Szegő Irma 1891	takarítónő	
7	Schneider Mikós 1898 Schneider Miklósné 1897 Gyekits Mária	női szabó	1936		Özv. Réti Sándorné Amstein Margit 1902 Réti Róbert László 1927 Amstein Erzsébet 1904 Társbérlok: Raffman Károly 1906 Raffman Károlyné 1905 Rafman András 1942	tisztviselő könyvkereskedő	1944. június
4	emelet						
1	Schillinger Zsigmond 1903 Cseléd: Nyekő Krisztina 1922	épületlakatos	1930	Schillinger Zsigmond Polgár Lászlóné Schillinger Lili Polgár Endre Kohn Adolf édesanyja: Kohnné, öccse: Kohn Aladár			
2	Uprimny Endre 1903 Uprimny Mária, Edit 1905 Cseléd: Varga Anna 1920	gépműhely- tulajdonos	1933	Uprimny Endre Uprimny Edit Kun Imréné Uprimny Lili Kun János Fischer Teréz Geigerné Magda Morton Lorátné	Kis Miklós 1903 Kis Miklósné 1904 Társbérlok: Kun János 1930 Fischer Teréz 1877	banktisztviselő	1944. június 22.

				Neuwirth Erzsébet Neuwirthné Morton Róbert Morton Éva			
3	n. a.			Róth bácsi Róth néni Róth Márta és bátyja			
4	Barabás Miklós 1887 Barabás Miklósné 1885	hivatalsegéd	1935	Tenczerné Tenczer Róbert	Steiner Lajosné Mitzaki Olga 1892	papírkészítő	1944. június
7	Nyikolits Mihály 1913 Nyikolits Mihályné 1915	tisztviselő	1939		Spitz Jenő 1884 Spitz Jenőné 1896 Társbérő: Kertész Ferencné	ügynök lapterjesztő	1944. június
	üzletek						
2.	Szamocseta György	ipari szabó	1937		Szamocseta György	ipari szabó	1937
3	Borson Andor	könyvkötő	1910				
5	Kőműves (Klein) Vilmos 1873 Klein Vilmosné 1874	cipész	1930		Szamocseta György	ipari szabó	1937
6	Bakonyi Péter	vendéglátás	1926		Bakonyi Péter	vendéglátás	1926
7	n. a.				Hajdu		
8	Eisler József	szatócs	1908		Eisler József	szatócs	1908
	n. a.				Polgár Kálmánné		
	n. a.				Róth Ignác		
	n. a.				Eisentadter Mikláné		
	n. a.				Ámbori Iván		

8. számú melléklet – A tábla felirata

Örök időkre emlékezzünk 1944. október 15-én a fasiszta üldözésnek áldozatul esett embertársainkra

Braun Arthurné [Braun Asztrikné]

Faragó István

Faragó Istvánné

Faragó Lajos [helyesen: István]

Grossmann Olga

Grünberger Ilona

Grünberger Margit

Grünberger Vilmos

Lichter Izrael

Mann Vilma

Singer Ernő

Steiner Andor

Steiner Béla

Steiner István

Steiner Lajos

Stern Ignác

Stern Ignácné

Takács Sándor

Tenczer Robert

Áldozatos halálotok megmutatja nekünk a szabad, boldog Magyarország felépítéséhez vezető utat.

A ház lakói.

9. számú melléklet – A Csengery utcai mészárlás halottai¹

	Emléktábla	Strucky mikor...	kikkel...	hol találta meg	Lakhely
1	Braun Arthurné	reggel	Stern Ignác Stern Ignácné	3. em. 1. (fürdőszoba)	1. 2/a.
2	Faragó István	este	egyedül	2. em. 2.	2. em. 2.
3	Faragó Istvánné	este	Bodor Béla a 2 Grünberger lány Mann Vilma	2. em. 3.	2. em. 2.
4	Faragó Lajos (helyesen István)	reggel	este a tulajdonost, reggel az albérlőt	2. em. 2.	2. em. 2.
5	Grossmann Olga (3. Grünberger- lány)	reggel	Takács Sándor Grünberger Vilmos	2. em. 1.	Fszt. 2.
6	Grünberger Ilona	este	Bodor Béla Grünberger Margit Faragó Istvánné Mann Vilma	2. em. 3.	Fszt. 2.
7	Grünberger Margit	este	Bodor Béla Grünberger Ilona Faragó Istvánné Mann Vilma	2. em. 3.	Fszt. 2.
8	Grünberger Vilmos	reggel	Takács Sándor Grossmann Olga	2. em. 1.	Fszt. 2.
9	Lichter Izidor				1. em. 6.
10	Mann Vilma	este	Bodor Béla a két Grünberger lány Faragó Istvánné	2. em. 3.	
11	Singer Ernő	este	Steiner-fivérek (István és Béla), Steiner Lajos, Tenczer Róbert	4. em. 4.	1. em. 5.
12	Steiner Andor	este	Steiner István és Lajos, Tenczer Róbert	1. em. 5.	2. em. 5.
13	Steiner Béla	este	Singer Ernő, Steiner István, Steiner Lajos, Tenczer Róbert	4. em. 4.	3. em. 1.
14	Steiner István	este	Steiner Andor, Tenczer Róbert	1. em. 5.	2. em. 5.
15	Steiner Lajos	este	Steiner István, Béla, Singer Ernő és Tenczer Róbert	4. em. 4.	
16	Stern Ignác	reggel	Stern Ignácné Braun Arthurné	3. em. 1. (fürdőszoba)	3. em. 1.

¹ Összeállítva a két per népbíróági anyagai és visszaemlékezések alapján.

17	Stern Ignácné	reggel	Stern Ignác Braun Arthurné	3. em. 1. (fürdőszoba)	3. em. 1.
18	Takács Sándor	reggel	Grünberger Vilmos Grossmann Olga	2. em. 1.	
19	Tenczer Róbert	este	Steiner István Steiner Andor	1. em. 5.	4. em. 4.
	Bodor Béla (nincs a táblán)	este	Mann Vilma a két Grünberger lány Faragó Istvánné	2. em. 3.	2. em. 3.

Az emléktáblán szereplő nevek és megtalálási helyük a többi forrás rekonstrukciója alapján:

Braun Arthurné

Faragó István 2. 2.

Faragó Istvánné 2. 3.

Faragó Lajos (valójában István) 2. 3.

Grossmann Olga (aki 3. Grünberger-lányként szerepel a vallomásokban)

Grünberger Ilona 2. 2.

Grünberger Margit 2. 3.

Grünberger Vilmos 2. 3.

Lichter Izrael

Mann Vilma

Singer Ernő

Steiner Andor 1. 5.

Steiner Béla

Steiner István

Steiner Lajos

Stern Ignác [Steiner]

Stern Ignácné [Steiner]

Takács Sándor

Tenczer Róbert 1. 5.

Bodor Béla 2. 3. [a neve nem került fel a táblára]

10. számú melléklet – A Csengery utcai emléktábla érdekében írt petíció

Nemzeti Kegyeleti Bizottság

1205 Budapest Pf. 19.

Tisztelt Radnainé Dr. Fogarasi Katalin!

Kérelemmel fordulok Önhöz és Önön keresztül a Kegyeleti Bizottsághoz a magam és érintett társaim nevében, egy fővárosi emléktábla védelmének ügyében. A táblát a VI. kerület Csengery utca 64. sz. ház lakói, szüleink állították nyomban a II. világháború után, hogy megőrizze 19 ártatlan hozzátartozónk, lakótársunk emlékét, akiket 1944. október 15-én a Szálasi hatalomátvétel napján a házat rajtaütésszerűen megszálló fasiszta német katonák és nyilas tettestársaik gyilkoltak meg. Fegyverrejtegetés! Üvöltöttek és ők is tudták, hogy nem igaz. A munkára fogható férfiakat akkor már elvitték, a házban csak megfélemlített öregek, rokkantak, asszonyok, gyerekek maradtak- nem éppen fegyverforgató népség. Mi akkor 5–16 éves gyerekek voltunk, és a véres tragédia a szemünk láttára zajlott le. Szeretnénk a Holocaust közelgő 60. évfordulóján a táblánál gyerekeinkkel, unokáinkkal együtt emlékezni halottainkra. Kérjük, nyújtsanak hivatalos védelmet a táblának, azaz nyilvánítsák védetté, nehogy az esedékes háztatarozás áldozatává váljék. Közvetlenül a tábla alatt a kapualjban sok éve szeméttároló, kukaedényeket tartanak. Szégyenletes és méltatlan környezet! Kérjük, amennyiben ez az Önök hatáskörébe tartoznék, engedélyezzék a tábla áthelyezését a ház utcai falára vagy a kapualj ölesebb belső terébe. A magunk részéről készek vagyunk ehhez minden segítséget megadni. Remélve, hogy kérésünk megértéssel fogadják, várjuk állásfoglalásukat és támogatásukat. Levelünk igazságtartalmának bizonyítására álljon itt a szemtanúk aláírása, amelyet alátámaszt a Magyar Állami Levéltár 94/945 sz. alatt található perirat is. (Ezt a pert 1945-ben azok ellen a nyilasok ellen folytatta a Népbíróság, akik a németek „figyelmébe ajánlották” a házunkat és a kísérők voltak.)

Forgács Antalné Gábor Zsuzsa

Radványi Pálné Beck Vera

Petőcz Károlyné Rosenberg Edit

Kun Jánosné Krámer Ilona

Kun János

dc_84_10

Ickovits Tibor
Ickovits Ágnes
Dr. Morton József

A felhasznált források és irodalom jegyzéke

Irodalomjegyzék

- ÁBRAHÁM Ferenc – KUSSINSZKY Endre: *Ítélt a történelem. Az Imrédy-per, a Bárdossy-per, a Szálasi-per. A vád. A vallomások. Az ítélet.* Budapest, Híradó Könyvtár, 1945–1946.
- ABU-LUGHOD, Lila – LUTZ, A. Catherine (szerk.): *Language and Politics of Emotions.* Paris – Cambridge, Maison des Sciences de l’Homme – Cambridge University Press, 1990.
- ADLER, Karen H.: *Jews and Gender in Liberation France.* New York, Cambridge University Press, 2003.
- AHMED, Sara: The Organization of Hate. *Law and Critique*, 12/3. (2001.) 345–365.
- ALBRICH, Thomas – GARSCHA, Winfried R. – POLASCHEK, Martin (szerk.): *Holocaust und Kriegsverbrechen vor Gericht. Der Fall Österreich.* Innsbruck – Wien – Bozen, Studienverlag, 2006.
- ALEXANDROV, G. N.: *War Criminals must be Punished. International Conference on the Persecution of Nazi Criminals.* Moszkva, Novosti Press Agency, 1969.
- AMESBERGER, Helga – HALBMAYR, Brigitte: *Rechtsextreme Parteien eine mögliche Heimat für Frauen.* Opladen, Leske + Budrich, 2002.
- ANTHIAS, Floya – DAVIS-YUVAL, Nira: *Woman, Nation, State.* Basingstoke, Macmillan, 1989.
- ARENDT, Hannah: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil.* London – New York, Penguin Books – Viking Press, (1963) 1994.
- ASHPLANT, Timothy G. – DAWSON, Graham – ROPER, Michael (szerk.): *Commemorating War. The Politics of Memory.* London – New York, Routledge, 2000.
- ASSMANN, Jan: *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz, 1999.
- BACCHETTA, Paula – POWER, Margaret: *Right-Wing Women. From Conservatives to Extremists around the World.* London, Routledge, 2002.
- BALLA Erzsébet: *József körút 79. Dokumentum-regény a pesti Holocaustról.* Tel-Aviv, Új Kelet,

- 1974.
- BANAC, Ivo – VERDERY, Katherine (szerk.): *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*. New Haven, Yale Center for International and Area Studies, 1995.
- BÁNKI Éva: Lobogó sötétség. *Múltunk*, 2008/2. 91–104.
- BANKIER, David (szerk.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem, Yad Vashem, 2005.
- BARNA Ildikó – PETŐ Andrea: A csúnya asszonyok. Kik voltak a női háborús bűnösök Magyarországon? *Élet és irodalom*, 2007. október 26. 10.
- BARNA ILDIKÓ – PETŐ ANDREA: A Gendered Analysis of Political Justice after WWII in Hungary. In: WUNDER, Heide – JACOBSEN, Grethe (szerk.): *East Meets West. A Gendered View of Legal Tradition*. Budapest, CEU Press, megjelenés alatt.
- BAR-ON, Dan: *Legacy of Silence. Encounters with Children of the Third Reich*. Cambridge, Harvard University Press, 1989.
- BARTHES, Roland: Rhetoric of Image. In: MIRZOEFF, N. (szerk.): *The Visual Culture Reader*. New York, 2002. 70–73.
- BASS, Gary Jonathan: *Stay the Hand of Vengeance. The Politics of War Crimes Tribunals*. Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2002.
- BATTINI, Michele: *Peccati di memoria. La mancata Norimberga italiana*. Roma – Bari, Laterza, 2003.
- BAWN, Kathleen: Constructing “Us”. Ideology, Coalition Politics and False Consciousness. *American Journal of Political Science*, 43/2. 303–334. (1999. április.)
- BECCARIA, Cesare: *A bűnökről és a büntetésről*. Budapest, Eötvös József Kiadó, 1999.
- BELIFANTE, August David: *In plaats van Bijltjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*. Assen, 1978.
- BELL, Christine – O’ROURKE, Catherina: Does Feminism Need a Theory of Transitional Justice? An Introductory Essay. *International Journal of Transitional Justice*, 1/1. (2007.) 23–44.
- BENEWICK, Robert: *The Fascist Movement in Britain*. Allen Lane – The Penguin Press, 1969.
- BEREND György: *A népbíráskodás*. Szeged, Magánkiadás, 1948.
- BERNÁTH Zoltán: *Justitia tudathasadása. Népbíráóság a nép nélkül a nép ellen*. Budapest, Püski, 1993.

- BERNSTEIN, Richard J.: *Hannah Arendt and the Jewish Question*. Cambridge, Polity Press, 1996.
- BESSEL, Richard: Emotion and the Postwar History of East Germany. *History and Memory*, 17/1–2. (2005.) 195–216.
- BESSEL, Richard: *Fascist Italy and Nazi Germany*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- BESSEL, Richard: Hatred After the War. Emotion and the Postwar History of East Germany. *History and Memory*, 17/1–2. (2005.) 195–216.
- BIBÓ István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: HUSZÁR Tibor (szerk.): *Válogatott tanulmányok*. 2. Budapest, Magvető, 1986. 623–797.
- BLEE, Kathleen M.: Evidence, Emphaty and Ethics. Lessons from Oral Histories of the Clan. *Journal of American History*, 1993/80. 596–606.
- BLEE, Kathleen M.: *Women of the Klan. Racism and Gender in the 1920s*. Berkeley, University of California Press, 1991.
- BLESSING, Benita: *The Antifascist Classroom. Denazification in Soviet-occupied Germany 1945-1949*. New York, Palgrave MacMillan, 2006.
- BLOXHAM, David: From Streicher to Sawoniuk. The Holocaust in the Courtroom. In: STONE, Dan (szerk.): *The Historiography of the Holocaust*. New York, Palgrave Macmillan, 2004. 397–419.
- BLOXHAM, Donald: *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory*. Oxford, Oxford University Press, 2001.
- BOAK, Helen L.: Our Last Hope. Women's Votes for Hitler a Reappraisal. *German Studies Review*, 12/2. (1989.) 311–332.
- BOCK, Gisela: Racism and Sexism in Nazi Germany. Motherhood, Compulsory Sterilization and the State. In: RITTNER, Carol – ROTH, John K.: *Different Voices. Women and Holocaust*. New York, Paragon House, 1993. 162–186.
- BOOTH, W. James: The Unforgotten. Memories of Justice. *The American Political Science Review*, 2001/4. 777–791.
- BORLAND, Katherine: “That’s not What I Said”. Interpretative Conflict in Oral Narrative Research. In: PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (szerk.): *The Oral History Reader*. London, Routledge, 1998. 310–321.
- BORMANN, Martin: *Leben gegen Schatten. Gelebte Zeit, geschenkte Zeit*. Paderborn – Bonifatius, 2000.

- BOTZ, Gerhard: Österreich und die NS-Vergangenheit: Verdrängung, Pflichterfüllung, Geschichtsklitterung. In: DINER, Dan (szerk.): *Ist der Nationalsozialismus Geschichte?* Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 1987. 141–152.
- BOURKE, Joanna: Fear and Anxiety. Writing about Emotions in Modern History. *History Workshop Journal*, 2003/55. 111–133.
- BRAHAM, Randolph L. – PÓK Attila (szerk.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later.* New York, Columbia University Press, 1997.
- BRAHAM, Randolph L.: *A magyar Holocaust.* Budapest, Gondolat, 1988.
- BRAHAM, Randolph L.: *A népiertás politikája.* Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997.
- BRAHAM, Randolph L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* New York, Columbia University Press, (1981.) 1994.
- BREUER, Stefan: *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik.* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 2008.
- BRIDENTHAL, Renate – GROSSMAN, Atina – KAPLAN, Marion (szerk.): *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany.* New York, Monthly Review Press, 1984.
- BROOKS, Peter: *Troubling Confessions. Speaking Guilt in Law and Literature.* Chicago, The University of Chicago Press, 2000.
- BROWNING, Christopher R.: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers.* Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- BROWNING, Christopher R.: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* New York, HarperCollins, 1992.
- BUCHNER, Brigitta Ruth: *Rechte Frauen, Frauenrechte und Klischees der Normalität.* Pfaffenweiler, Centaurus, 1995.
- BURDS, Jeffrey: Sexual Violence in Europe in World War II, 1939-1945. *Politics and Society*, 37/1. (2009.) 35–74.
- BURKE, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence.* London, Reaktion Press, 2001.
- BUSCHER, Frank. M.: *The US War Crimes Trial Program in Germany, 1946–1955.* NY Westport – London, Greenwood Press, 1989.
- BUTLER, Judith: *Problémás nem.* Budapest, Balassi, 2007. (Feminizmus és történelem.)
- CAMPBELL, Kristen: Legal Memories. Sexual Assault, Memory, and International Humanitarian Law. *Signs* 28/1. (2002.) 149–178.

- CANNISTRARO, Philip V. – SULLIVAN, Brian R.: *Il Duce's Other Women*. New York, William Morrow, 1993.
- CANNISTRARO, Philip V.: Mussolini's Cultural Revolution. Fascist or Nationalist? *Journal of Contemporary History*, 7/3–4. (1972.) 115–139.
- CAPONERI, M. Rossi – MOTTI, Lucia (szerk.): *Accademiste a Orvieto. Donne ed educazione fisica nell'Italia fascista 1932-1943*. Perugia, Quattroemme, 1996.
- CASSIA, Paul Sant: When Intuitive Knowledge Fails. Emotion, Art and Resolution. In: MILTON, K. – SVAŠEK, Maruška (szerk.): *Mixed Emotions? Anthropological Studies of Feeling*. New York – Oxford, Berg, 2005.
- CESARINI, David (szerk.): *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary*. London – New York, Berg, 1997.
- CHAFETZ, Janet – DWORKIN, Anthony – MORROW, William: In the Face of Threat. Organized Antifeminism in Comparative Perspective. *Gender and Society*, 1987/1. 33–60.
- CHERCI, Augusto – MANERA, Enrico: *Memoria e Giustizia. Stragi, crimini di guerra, processi, Italia 1943-1945*. Roma–Milano, Nuova Iniziativa Editoriale, 2003. (Giorni di Storia, 8.)
- CHIANTERA-STUTTE, Patricia – PETÓ Andrea: Cultures of Populism and the Political Right in Central Europe. *CLCWeb. Comparative Literature and Culture. A WWWeb Journal*, 5/4. (2003. december.) <http://clcwebjournal.lib.purdue.edu>
- COHEN, Stanley: State Crimes of Previous Regimes. Knowledge, Accountability and the Policing of the Past. *Law and Social Inquiry*, 20/1. (1995. tél.) 7–50.
- COLE, Tim: Constructing the “Jew”. Writing the Holocaust. Hungary 1920-1945. *Patterns of Prejudice*, 33/3. (1999.) 19–27.
- COLE, Tim: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. London, Routledge, 2003.
- COOKE, Miriam – WOLLACOTT, Angela: *Gendering War Talk*. New Jersey, Princeton University Press, 1993.
- CRIPS, Liliane: Nationalfeministische Utopien. *Feministische Studien*, 1990/1. 128–136.
- CURRAN, Grosswald Vivian: Racism's Past and Law's Future. *Vermont Law Review*, 1/1. (2004.) 1–29.
- CSELÓTEI Nóra: *Transformation in Body Politics in Interwar Hungary*. Szakdolgozat. Budapest, Közép-európai Egyetem, 2000.

- CSIFFÁRY Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940*. Budapest, 1997.
(Bevezető: SIPOS Péter: *Egy politikai eszmerendszer kialakulása*.)
- DAMAŠKA, Mirjan R.: *The Faces of Justice and State Authority. A Comparative Approach to the Legal Process*. Yale University Press, 1986.
- DAVIDSON, Arnold I.: *The Emergence of Sexuality*. Cambridge, Harvard University Press, 2001.
- DE GRAND, Alexander: Women under Italian Fascism. *The Historical Journal*, 19/4. (1976.) 947–968.
- DE GRAZIA, Victoria: *How Fascism Ruled Women. Italy 1922-1945*. Berkeley, University of California Press, 1992.
- DE GRAZIA, Victoria: Nationalising Women. The Competition between Fascist and Commercial Cultural Models in Mussolini's Italy. In: FURLOUGH, G. – DE GRAZIA, V. (szerk.): *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective*. Berkeley, University of California Press, 2000. 337–358.
- DE HART, Jane Sherron: Gender on the Right. Meanings Behind the Existential Scream. *Gender and History*, 3/3. (1991. ősz.) 246–267.
- DE LUNE, Giovanni: *Donne in ogetto. L'antifascismo nella società italiana 1922-1939*. Torino, Bollati Boringhieri, 1995.
- DEÁK István – GROSS, Jan – JUDT, Tony (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe*. Princeton, Princeton University Press, 2000.
- DEÁK István: A Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary. *East European Politics and Society*, 1995/2. 39–74.
- DEÁK István: Elnyomás vagy megtorlás? Háborús bűnösök pereit a második világháború utáni Magyarországon. 2000, 1998/3. 6–10.
- DEÁK István: Political Justice in Austria and Hungary after WWII. In: ELSTER, Jon. (szerk.): *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*. New York, Cambridge University Press, 2006. 124–146.
- DIAMOND, Hanna: *Women and the Second World War in France 1939-1948. Choices and Constraints*. London, Longman, 1999.
- DOLAPCHIEV, Nikola: Law and Human Rights in Bulgaria. *International Affairs*, 29/1. (1953.) 59–68.
- DOMANSKA, Ewa: Toward the Archaeontology of the Dead Body. *Rethinking History*, 2005/4. 389–413.

- DON, Jehuda: *A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19–20. században*. Irodalom Kft. Journal Art Alapítvány, 2006.
- DONDI, Mirco: *La lunga liberazione. Giustizia e violenza nel dopoguerra italiano*. Roma, Riuniti, 2004.
- DOUGLAS, Lawrence: The Didactic Trial. Filtering History and Memory in the Courtroom. *European Review*, 14/4. (2006.) 513–522.
- DOUGLAS, Lawrence: *The Memory of Judgement. Making Law and History of Trials of the Holocaust*. New Haven – London, Yale University Press, 2001.
- DURHAM, Martin: The Home and the Homeland. Gender and the British Extreme Right. *Contemporary British History*, 17/1. (2003.) 67–80.
- DURHAM, Martin: *Women and Fascism*. London, Routledge, 1998.
- EATWELL, Roger: *Fascism. A History*. London, Allen Lane, 1996.
- EATWELL, Roger: On Defining the “Fascist Minimum”. The Centrality of Ideology. *Journal of Political Ideologies*, 1/3. (1996.) 303–319.
- EBBINGHAUS, Angelika (szerk.): *Opfer und Täterinnen. Frauenbiographien des Nationalsozialismus*. Nördlingen, Gravenhorst, 1987.
- ELSTER, Jon (szerk.): *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*. New York, Cambridge University Press, 2006.
- ELSTER, Jon: *Memory and Transitional Justice. Prepared for the “Memory of war” workshop, MIT January 2003*. Kézirat. 2003.
- ELTRINGHAM, Nigel: “We Are Not a Truth Commission”. Fragmented Narratives and the Historic Record at the Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of Genocide Research*, 11/1. (2009.) 55–79.
- ENGEL, David: *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford, Stanford University Press, 2010.
- EPSTEIN, Helen: *Anyám nyomában*. Budapest, Balassi, 2004. (Feminizmus és történelem.)
- ÉRDI-KRAUSZ György: Márványtábla a kapu alatt. *Terézváros*, 2004. május–június.
- ESCHEBACH, Insa: Gespaltene Frauenbilder: Geschlechterdramatugien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte. In: WECKEL, Ulrike – WOLFRUM, Edgar (szerk.): „Bestien” und „Befehlsempfänger”. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. 95–116.
- EZEKIEL, Raphael S.: *The Racist Mind. Portraits of American Neo-Nazis and Klansmen*. New York, Viking, 1995.

- FABER, Sjoerd – DONKER Gretha: *Bijzonder gewoon. Het Centraal Arbief Bijzondere Rechtspleging (1944–2000) en de 'lichte gevallen'*. More, 2000.
- FEITL István (szerk.): *Jobboldali radikalizmus tegnap és ma*. Budapest, Napvilág, 1998. (Politikatörténeti Füzetek 12.)
- FELMAN, Shoshana: 'The Return of the Voice. Claude Lanzman's Shoah. In: FELMAN, Shoshana – LAUB, Dori (szerk.): *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. New York, Routledge, 1992. 204–283.
- FELMAN, Shoshana: 'Theater of Justice. Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust. *Critical Inquiry*, 27/2. (2007.) 201–238.
- FINDER, Gabriel N. – PRUSIN, Alexander V.: Jewish Collaborators on Trial in Poland 1944-1956. *Polin. Studies on Polish Jewry*, 2008/20. 123–148.
- FITZPATRICK, Sheila: Happiness and "Toska". An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia. *Australian Journal of Politics and History*, 50/3. (2004. szeptember.) 357–371.
- FLECK Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban. Totalitarizmus-elméletek és a magyarországi szocializmus*. Budapest, Napvilág, 2001.
- FONTAINE, Karin: *Nationalsozialistische Aktivistinnen (1933-1945): Hausfrauen, Mütter, Berufstätige, Akademikerinnen: so sahen sie sich und ihre Rolle im „tausendjährigen Reich“ Nationalsozialistische Aktivistinnen*. Würzburg, Königshausen & Neumann, 2003.
- FRADDOSIO, Maria: The Fallen Hero. The Myth of Mussoli and the Fascist Women in the Italian Social Republic 1943-45. *Journal of Contemporary History*, 1996/31. 99–124.
- FRANK, Niklas: *Meine deutsche Mutter*. München, Goldmann, 2005.
- FRASER, Ronald: *Blood of Spain. The Experience of Civil War 1936-1939*. London, Penguin, 1979.
- FREI, Norbert – VAN LAAK, Dirk – STOLLEIS, Michael (szerk.): *Geschichte vor Gericht. Historiker, Richter und die Suche nach Gerechtigkeit*. München, Beck, 2000.
- FRIEDLÄNDER, Saul: History, Memory and the Historian. Dilemmas and Responsibilities. *New German Critique*, 80. (2000. tavasz-nyár.) 3–15.
- FRIEDLÄNDER, Saul: *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington, Indiana University Press, 1993.
- FROJIMOVICS, Kinga: Different Interpretations of Reconstructions. The AJDC and the WJC in Hungary after the Holocaust. In: BANKIER, David (szerk.): *The Jews Are*

- Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII.* Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 277–293.
- FULBROOK, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után.* Budapest, Helikon, 2001.
- FÜHNER, Harald: *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrecher 1945-1989.* New York – München – Berlin, Waxmann – Münster, 2005.
- GARTNER Pál – SZIRMAI Rezső: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben.* Budapest, Faust, 1946.
- GÁSPÁR Ferenc: A kiskunhalasi tragédia. 1944. október 11. *Századok*, 1996/6. 1473–1505.
- GEHMACHER, Johanna – HAUCH, Gabriella (szerk.): *Frauen und Geschlechtergeschichte des Nationalsozialismus. Fragestellungen, Perspektiven neue Forschungen.* Innsbruck – Wien – Bozen, Studienverlag, 2007.
- GEHMACHER, Johanna: “I never loved Eva Braun”. Geschlechtspolitische Funktionen einer nachträglichen Ikone des Nationalsozialismus. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 19/2. (2008.) 145–171.
- GEHMACHER, Johanna: „Völkische Frauenbewegung”. *Deutschnationale und nationalsozialistische Geschlechterpolitik in Österreich.* Wien, Döcker Verlag, 1998.
- GEHMACHER, Johanna: Kein Historikerinstreit. Fragen einer frauen- und geschlechtsspezifischen Erforschung des Nationalsozialismus in Österreich. *Zeitgeschichte*, 3/4. (1995.) 109–123.
- GENTILE, Emilio: *La vita italiana al totalitarismo. Il partito e lo stato nel regime fascista.* Rome, Carocci, 1995.
- GERGELY Jenő (szerk.): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.* Budapest, Palatinus, 2004.
- GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, Vince, 2001.
- GERSDORF, Ursula von: *Frauen in Kriegsdienst 1914-1945.* Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1969.
- GINDERACHTER, Maarten van: Gender, the Extreme Right and Flemish Nationalist Women’s Organisations in Interwar Belgium. *Nations and Nationalism*, 11/2. (2005.) 265–284.
- GINSBURG, George – KUDRIAVTSEV, V. N. (szerk.): *The Nuremberg Trials and International Law.* Dordrecht – Boston – London, Martinus Nijhoff, 1990.

- GINZBURG, Carlo: *Myths, Emblems, Clues*. London, Hutchinson Radius, 1990.
- GOLDHAGEN, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, Knopf, 1996.
- GOLSAN, Richard J. – HAWTHORNE, Melanie (szerk.): *Gender and Fascism in Modern France*. Hanover–London, University Press of New England, 1997.
- GOLSAN, Richard J.: *Vichy's Afterlife. History and Counterhistory in Postwar France*. Lincoln–London, University of Nebraska Press, 2000.
- GOTTLIEB, Julie V.: *Feminine Fascism. Women in Britain's Fascism Movement 1923–1945*. London –New York, I. B. Tauris, 2000.
- GÖRTEMAKER, Heike B.: *Eva Braun. Leben mit Hitler*. Beck, 2010.
- GRAZIOSI, Mariolina: *La donna e la storia. Identità di genere e identità collettiva nell'Italia liberale e fascista*. Napoli, Liguori Editori, 2000.
- GRELE, Ronald J.: History and the Languages of History in the Oral History Interview. Who answers Whose Questions and Why? In: MCMAHON, Eva M. – ROGERS, Lacy Kim (szerk.): *Interactive Oral History Interviewing*. Hillsdale, N. J. Lawrence Earlbaum Publishers, 1994. 1–80.
- GREVENHORST, Lerk – TATSCHMURAT, Carmen (szerk.): *Töchter-Fragen. NS-Frauengeschichte*. Freiburg, Verlag Traute Hensch, 1990.
- GRIFFIN, Roger: *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. Basingstoke UK – New York, Palgrave Macmillan, 2007.
- GRIFFIN, Roger: The Primacy of Culture. The Current Growth (or Manufacture) of Consensus within Fascist Studies. *Journal of Contemporary History*, 2002/1. 21–43.
- GROSS, Jan T.: *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation*. New York, Random House, 2006.
- GROSS, Jan T.: Themes for Social History of War Experience and Collaboration. In: DEÁK István – GROSS, Jan – JUDT, Tony (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe*. Princeton, Princeton University Press, 2000. 15–35.
- GROSSMANN, Atina: Feminist Debates about Women and National Socialism. *Gender and History*, 1991/3. 350–358.
- GUENTHER, Irene V.: The Nazi “Chic”. German Politics and Women’s Fashion. *Fashion Theory*, 1997/1. 29–58.
- GYÁNI Gábor: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok*, 1997/6. 1265–1304.

- GYÁNI Gábor: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas*, 1997/1. 151–162.
- GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000.
- GYÁNI Gábor: Történelmi esemény és struktúra. Kapcsolatuk ellentmondásossága *Történelmi Szemle*, 2011/2. 145–161.
- GYARMATI György (szerk.): *Államvédelem a Rákosi korszakban. 1945–1956. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*. Budapest, Történeti Hivatal, 2000.
- GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2000.
- HABERER, Erich: History and Justice. Paradigms of Persecution of Nazi Crimes. *Holocaust and Genocide Studies*, 2005/3. 487–519.
- HABERMAS, Jürgen: On How Postwar Germany Has Faced Its Recent Past. *Common Knowledge*, 5/2. (1996.) 1–13.
- HAINSWORTH, Paul (szerk.): *The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream*. New York, Pinter, 2000.
- HALBRAINER, Heimo – POLASCHEK, Martin: *Kriegsverbrecherprozesse in Österreich. Eine Bestandsaufnahme*. (Historische und gesellschaftspolitische Schriften des Vereins, 2.) Graz, CLIO, 2003.
- HALBWACHS, Maurice: A kollektív emlékezet. 3. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő. In: FELKAI Gábor – NÉMEDI Dénes – SOMLAI Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. (Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig, 1.) Budapest, Új Mandátum, 2000. 403–432.
- HALBWACHS, Maurice: Az emlékezés társadalmi keretei. In: FERGE Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 124–131.
- HARTMAN, Geoffrey H.: The Reinvention of Hate. *Yale Review*, 84/3. (1996.) 1–12.
- HARVEY, Elizabeth: *Women and the Nazi East. Agents and Witnesses of Germanization*. New Haven – London, Yale University Press, 2003.
- HELD, Joseph (szerk.): *Democracy and Right-Wing Politics in Eastern Europe in the 1990s*. New York, Columbia University Press, 1993.
- HELD, Joseph (szerk.): *Populism in Eastern Europe. Racism, Nationalism, and Society*. New York, Columbia University Press, 1996.
- HENKE, K.-D. – WOLLER, H. (szerk.): *Politische Säuberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem zweiten Weltkrieg*. München, Dtv., 1991.

- HILBERG, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Chicago, Quadrangle Books, 1961. és 1985.
- HILGER, Andreas – SCHMIDT, Ute – WAGENLEHNER, Günther: *Sonjetische Militärtribunale. (Die Verurteilung deutscher Kriegsgefangener 1941-1953, 1.)* Köln, 2001.
- HOFFMANN, Eva: *After such Knowledge. Memory, History and the Legacy of the Holocaust*. New York, Public Affairs, 2004.
- HOIDAL, Oddvar K.: *Quisling. A Study in Treason*. Oslo, Norwegian University Press, 1989.
- HORVÁTH Cecília: *A magyar zsidóság és a holokauszt*. Budapest, Új Palatinus, 2004.
- HORVÁTH Ibolya (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 4. kötet: Kúriai teljes ülések, népbírói statisztikák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.
- HORVÁTH Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. *Makor (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek)*, 1997/1.
- HUGHES, Michael L.: “Through No Fault of Our Own”. *West Germans Remember Their War Losses. German History*, 2000/2. 193–213.
- IZSÁK Lajos – FEITL István – SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest, Napvilág, 2000.
- IZSÁK Lajos: *Pártok és politikusok Magyarországon 1944–1994*. Budapest, Napvilág, 2010.
- JEANSONNE, Glen: *Women of the Far Right. The Mother’s Movement and the World War II*. Chicago, University of Chicago Press, 1996.
- JETTER, Alexis – TAYLOR, Diana – ORLECK, Annelise (szerk.): *The Politics of Motherhood. Activist Voices from Left to Right*. Hanover, University Press of New England, 1996.
- JOERGES, Christian – GHALEIGH, Navraj S. (szerk.): *Darker Legacies of Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Traditions*. (With a Prologue by Michael STOLLEIS and an Epilogue by JHH WEILER). Oxford, Hart Publishing, 2003.
- JOERGES, Christian: *Law and Democracy in Europe’s Post-National Constellation*. Elhangzott az EUI, Firenze konferenciáján. 2005. szeptember 22–24.
- JOYCE, Patrick (szerk.): *The Historical Meanings of Work*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán: *Aranyronat. Fejezetek a zsidóvágyon történetéből*. Budapest, Osiris, 2001.

- KÁDÁR Gábor – VÁGI Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, Jaffa, 2005.
- KÁDÁR Judit: Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak. *Kritika*, 2003/3. 9–12.
- KAMINSKI, Lukasz – ZARYN, Jan (szerk.): *Reflections on the Kielce Pogrom.* Warsaw, Institute of National Remembrance, 2006.
- KARÁDY Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945–1956 közötti helyzetének elemzésére. In: KENDE Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon.* Párizs, Magyar Füzetek, 1984. 37–180.
- KARÁDY Viktor: *Túlélők és újrakezdők.* Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
- KARSAI Elek – KARSAI László (szerk.): *A Szálasi-per.* Reform, 1988.
- KARSAI Elek – KARSAI László (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. VI. 1944. október 15. – 1945. január 21. A nyilasuralom Budapesten.* Kézirat.
- KARSAI Elek (szerk.): „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” I–II. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon.* Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1962.
- KARSAI Elek (szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez III. 1944. június 30. – 1944. október 15. A budapesti zsidóság deportálásának felfüggesztése.* Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1967.
- KARSAI Elek: *Ítélt a nép.* Budapest, Kossuth, 1977.
- KARSAI László – MOLNÁR Judit (szerk.): *A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és társai a népbíróság előtt.* Budapest, 1956-os KHT., 2005.
- KARSAI László – MOLNÁR Judit: *Az Endre-Baky-Jaross-per.* Cserépfalvi, 1994.
- KARSAI László: “Shylock is Whetting his Blade”. Fear of the Jews’ Revenge in Hungary during World War II. In: BANKIER, David (szerk.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII.* Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 293–312.
- KARSAI László: Esélytelenek. *Élet és Irodalom*, 48/38. (2004. szeptember 17.)
- KARSAI László: *Holocaust.* Budapest, Pannonica, 2001.
- KARSAI László: Reflektor a sötétbe. Szálasi Ferenc naplója 1943. szeptember 15 – 1944. július 18. I–II. *Beszélő*, 2008/3. 54–76. és 2008/4. 60–79.

- KARSAI László: The Hungarian Holocaust as Reflected in People's Courts Trials in Budapest. In: *Yad Vashem Studies*, 2004/32. 59–96.
- KARSAI László: The People's Court and Revolutionary Justice in Hungary, 1945-1946. In: DEÁK István – GROSS, Jan T. – JUDT, Tony (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press, 2000. 233–252.
- KATER, Michael: Frauen in der NS-Bewegung. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 31/2. (1983. április.) 218–224.
- KATZBURG, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Budapest, Bábel, 2002.
- KELEMEN István: *Interjúk a rács mögött*. Budapest, Müller Károly Könyvkiadóvállalat, 1946.
- KENDE Péter: *Védtelen igazság. Röpirat a bíróságról és ítéletekről*. Budapest, Hibiszkusz, 2007.
- KENEDI János: *Ügynök, ügynök über alles*.
http://www.rev.hu/rev/html/hu/ugynok/munka/kenedi_ugynok.html (Utolsó megtekintés: 2011. december 27.)
- KLATCH, Rebecca E.: The Methodological Problems of Studying a Politically Resistant Community. In: BURGESS, Robert G. (szerk.): *Studies in Qualitative Methodology*. (A Research Annual, 1.) London – Greenwich – Connecticut, JAI Press, 1988. 73–88.
- KLATCH, Rebecca E.: Women of the New Right in the United States. Family, Feminism and Politics. In: MOGHADAM, Valentine M. (szerk.): *Identity Politics and Women. Cultural Reassertions and Feminisms in International Perspective*. Boulder – San Francisco, Westview Press, 1994. 367–391.
- KLATCH, Rebecca, E.: *Women of the New Right*. Philadelphia, Temple University Press, 1987.
- KLEIN, Kerwin Lee: On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, 2000/69. 127–150.
- KOCHAVI, Arie J.: *Prelude to Nuremberg. Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1998.
- KOLLARITS Krisztina: *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile*. Vasszilvág, Magyar Nyugat Kiadó, 2010.
- KOONZ, Claudia: Consequences. Women, Nazis and Moral Choice. In: RITTNER, Carol – ROTH, Jon (szerk.): *Different Voices. Women and Holocaust*. New York, Paragon House, 1993. 288–308.

- KOONZ, Claudia: Motherhood and Politics on the Far Right. In: JETTER, Alexis – ORLECK, Annelise – TAYLOR, Diana (szerk.): *The Politics of Motherhood*. Hanover, University Press of New England, 1997. 229–246.
- KOONZ, Claudia: *Mütter im Vaterland. Frauen im Dritten Reich*. Rowohlt, 1994.
- KOONZ, Claudia: The Fascist Solution to the Women's Question in Italy and Germany. In: Renate Bridenthal, Claudia Koonz, Susan Stuard (szerk.): *Becoming Visible. Women in European History*. Houghton, Second Edition, 1987. 499–531.
- KOSELLECK, Reinhart: Begriffsgeschichte and Social History. In: Uő.: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, Massachusetts Institute of Technology, 1985.
- KOVÁCS András: Jews and Jewishness in Post-war Hungary. *Quest. Issues in Contemporary History. Journal of the Fondazione CDEC*, 2010/1. <http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=192> (Utolsó megtekintés: 2012. január 8.)
- KOVÁCS Imre: *Magyarország megszállása*. Budapest, Katalizátor, 1990.
- KOVÁCS Kálmán: *A magyarországi népbíróságok történetének egyes kérdései. Jogtörténeti tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- KOVÁCS M. Mária: A magyar feminizmus korszakfordulója. *Café Babel*, 1994. 179–185.
- KOVÁCS M. Mária: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. *Budapesti Negyed*, 8/2. 1995. 91–99.
- KOVÁCS M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, Helikon, 2001.
- KOVÁCS M. Mária: The Politics of Emancipation in Hungary. In: PETŐ Andrea – PITTAWAY, Mark (szerk.): *Women in History – Women's History. Central and East European Perspectives*. Budapest, CEU History Department, 1994. 81–89.
- KOVÁCS M. Mária: Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy korszakban. *Medvetánc*, 1985/2–3. 91–99.
- KRETZER, Anette: *NS-Täterschaft und Geschlecht. Der erste britische Ravensbrück-Prozess 1946/47 in Hamburg*. Berlin, Metropol Verlag, 2009.
- KUHN, Annette – ROTHE, Valentine: *Frauen im deutschen Faschismus*. Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 1983.
- KUHN, Annette: Die Täterschaft deutscher Frauen in NS-System. Traditionen, Dimensionen, Wandlungen. *Polis*, 1994/7. (Frauen im Nationalsozialismus.)

- KULCSÁR Anna: Lezárható-e a Zentai-ügy? Interjú Karsai Lászlóval. *Magyar Nemzet*, 2005. augusztus 3. 5.
- KULCSÁR István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. *Thalassa*, 1994/1–2. 334–336.
- KURETSIDIS-HAIDER, Claudia – GARSCHA, Winfried (szerk.): *Keine „Abrechnung”. NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*. Leipzig, Akademische Verlagsanstalt, 1998.
- LACAPRA, Dominick: Trauma, Absence, Loss. *Critical Inquiry*, 25/4. (1999.) 696–727.
- LACZKÓ Miklós: *Nyilasok és nemzetiszocialisták 1935–1944*. Budapest, Kossuth, 1966.
- LAGROU, Pierre: Return to a Vanished World. European Societies and the Remnants of their Jewish Communities. In: BANKIER, David (szerk.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 1–25.
- LAKY Dezső: A háztulajdon alakulása Budapesten. *Statisztikai Közlemények*, 66/1. (1932.)
- LAUB, Dori: An Event Without a Witness: Truth, Testimony and Survival. In: FELMAN, Shoshana – LAUB, Dori (szerk.): *Testimony. Crises of Witnessing on Literature, Psychoanalysis and History*. New York, Routledge, 1992. 75–92.
- LAURENS, Corran: La Femme au Turban. Les Femmes Tondues. In: KEDWARD, H. R. – WOOD, Nancy (szerk.): *The Liberation of France. Image and Event*. Oxford – Washington D.C., Berg, 1995. 155–179.
- LEBOW, Richard Ned – KANSTEINER, Wulf – FOGU, Claudio (szerk.): *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham – London, Duke University Press, 2006.
- LECK, Ralph M.: Conservative Empowerment and the Gender of Nazism? Paradigms of Power and Complicity in German Women's History. *Journal of Women's History*, 2000/12. 147–169.
- LENTIN, Ronit: Expected to Live. Women Shoah Survivors' Testimonies Silence. *Women's Studies International Forum*, 23/6. (2001.) 689–700.
- LÉVAI Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*. Budapest, Officina, 1946.
- LÉVAI Jenő: *Endre László. A háborús bűnösök magyar listavezetője*. Budapest, Müller Károly Könyvkiadóvállalat, 1945.
- LÉVAI Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*. Budapest, Officina, 1946.
- LÉVAI Jenő: *Zsidósors Magyarországon. Az üldözés kora*. Budapest, Magyar Téka, 1948.

- LEVENDA, Peter: *Unholy Alliance. A History of Nazi Involvement with the Occult*. New York – London, Continuum, 2002.
- LEYDESDORFF, Selma – PASSERINI, Luisa – THOMPSON, Paul (szerk.): *Gender and Memory*. New Jersey, Transaction, 2005.
- LEYDESDORFF, Selma: A Shattered Silence. The Life Stories of Survivors of the Jewish Proletariat of Amsterdam. In: PASSERINI, Luisa (szerk.): *Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories 1*. Oxford University Press, 1992. 145–165.
- LIEBMAN, Janet: Women, Genocide and Memory. The Ethics of Feminist Ethnography in Holocaust Research. In: *Gender and Society*, 2004/18. 223–238.
- LOMSKY-FEDER, Edna: Life Stories, War, and Veterans. On the Social Distribution of Memories. *Ethos*, 32/1. (2004.) 82–109.
- LORMAN, Thomas: First World War Soldiers in the Inter-war Hungarian Parliament. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 1/1. (2010.) 91–101.
- LOWER, Wendy: Distant Encounter. An Auschwitz Survivor in the College Classroom. In: Jürgen Mattheus (szerk.): *Approaching and Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformation*. Oxford University Press, 2010. 95–117.
- LOWER, Wendy: Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice 1949-1963. *Holocaust and Genocide Studies*, 24/1. (2010.) 56–84.
- LUKÁCS Tibor: *A magyar népbíróági jog és népbíróságok 1945–1950*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.
- LUTZ, Catharine – WHITE, Geoffrey M.: The Anthropology of Emotions. *Annual Review of Anthropology*, 1986/15. 405–436.
- LÜDTKE, Alf: Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa: Az Alltagsgeschichte perspektíváiról. *Aetas*, 2003/1. 147–156.
- MACCIOCCHI, Maria: Female Sexuality in Fascist Ideology. *Feminist Review*, 1979/1. 67–82.
- MAGA, Tim: *Judgment at Tokyo. The Japanese War Crimes Trials*. Lexington, University Press of Kentucky, 2001.
- MAHMOOD, Sara: *Politics of Piety*. Princeton, Princeton University Press, 2005.
- MAJOR Ákos: *Népbíráskodás. Forradami törvényesség*. Budapest, Minerva, 1988.

- MANN, Michael: Where the Perpetrators of Genocide “Ordinary Men” or “Real Nazi”? Results from Fifteen Hundred Biographies. *Holocaust and Genocide Studies*, 14/3. (2000.) 331–366.
- MANNS, Haide: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistische Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Opladen, Leske + Budrich, 1997.
- MANOVICH, Lev: *The Language of New Media*. Cambridge, MIT Press, 2001.
- MANSEL, J. – ROSENTHAL, G. – TÖLKE, A. (szerk.): *Generationen-Beziehungen, Austausch und Tradierung*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1997.
- MARGALIT, Avishai: *The Ethics of Memory*. Cambridge, Harvard University Press, 2002.
- MARKOVITS, Inga: How the Law Affects what we Remember and Forget about the Past. The Case of East Germany. *Law and Society Review*, 35/3. (2001.) 513–563.
- MASON, Henry L.: *The Purge of the Dutch Quislings. Emergency Justice in the Netherlands*. The Hague, Martinus Nijhoff, 1952.
- MÁTRAHÁZI Ferenc (szerk.): *Szemelvények a magyarországi zsidóság életét korlátozó törvényekből és rendeletekből*. H. n., K. n., 2004.
- MATTHÄUS, Jürgen (szerk.): *Approaching and Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformation*. New York, Oxford University Press, 2010.
- MATTHÉE, Zonneke – PETŐ, Andrea: A ‘kameraadskes’ és a „testvérnők”. Nők a holland és a magyar nemzeti szocialista mozgalomban: motiváció és akarat” In: TÓTH Eszter Zsófia – BAKÓ Boglárka (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, Nyitott Műhely, 2008. 285–303.
- MAUBACH, Franka: Als Helferin in der Wehrmacht. Eine paradigmatische Figur des Kriegsendes. *Osteuropa*, 55/4–6. (2005.) 275–281.
- MAY, Larry: *Crimes Against Humanity. A Normative Account*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- MAZOWER, Mark (szerk.): *After the War Was Over. Reconstructing the Family, Nation and the State in Greece, 1943-1960*. Princeton University Press, 2000.
- MCADAM, Doug: *Political Process and the Development of Black Insurgency*. Chicago, University of Chicago Press, 1982.
- MELDINI, Piero: *Spose e madre esemplare. Ideologia e politica della donna e della famiglia durante il fascismo*. Florence, Guardi, 1975.

- MEYER, Kathrin: „Die Frau ist der Frieden der Welt.” Von Nutzen und Lasten eines Weiblichkeitsstereotyps in Spruchkammerentscheidungen gegen Frauen. In: WECKEL, Ulrike – WOLFRUM, Edgar (szerk.): „Bestien“ und „Befehlsempfänger“. Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945. Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht, 2003.
- MILLET, Kate: *Sexual Politics*. London, Rupert Hart-Davis, 1971.
- MINOW, Martha: *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston, Beacon Press, 1998.
- MOORE, Alison M.: History, Memory and Trauma in Photography of the Tondues. Visuality of the Vichy Past through the Silent Images of Women. *Gender and History*, 2005/3. 657–681.
- MORCILLO, Aurora G.: *The Catholic Womanhood. Gender Ideology in Franco's Spain*. Illinois, Northern Illinois University Press, 2000.
- MORRIS, Aldon: *The Origins of the Civil Rights Movement*. New York, Free Press, 1984.
- MOSSE, George L.: *A férfiasságnak tükröje. A modern férfieszmény kialakulása*. Budapest, Balassi, 2001. (Feminizmus és történelem.)
- MUNZI, Ulderico: *Donne di Saló. La vicenda della ausiliarie della Repubblica Sociale*. Milano, Sperling, 1999.
- N. SZEGVÁRI Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*. Budapest, Akadémiai, 1988.
- NAGY-TALavera, N. M.: *The Green Shirts and the Others. The History of Fascism in Hungary and Romania*. Stanford, Hoover Institution Press, 1970.
- NAGY-TALavera, N. M.: The Second World War as Mirrored in the Hungarian Fascist Press. *East European Quarterly*, 4/2. (1971.) 179–208.
- NAIMARK, Norman: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Harvard, Harvard University Press, 2001.
- NASH, Mary: Pronatalism and Motherhood in Franco's Spain. In: BOCK, Gisela – THANE, Patricia (szerk.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States 1880s-1950s*. London, Routledge, 1994. 160–177.
- NINO, Carlos Santiago: *Radical Evil on Trial*. New Haven, Yale University Press, 1996.
- NISSEN, Margret: *Sind Sie die Tochter Speer?* München, 2005.
- NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999/3. 142–157.

- NORA, Pierre: General Introduction. In: Uő: *Realms of Memory*. New York, Columbia University Press, 1996–1998.
- NOVÁK Attila: *Átmenetben. A magyarországi cionista mozgalom virágkora és elfojtása*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2000.
- OFER, Inbal: Historical Models – Contemporary Identities. The Sección Femenina of the Spanish Falange and its Redefinition of the Term ‘Femininity’. *Journal of Contemporary History*, 40/4. (2005.) 663–674.
- OFFEN, Karen: Defining Feminism. A Comparative Historical Approach. *Signs*, 14/1. (1988.) 119–157.
- OLICK, Jeffrey K. – ROBBINS, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása. A „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 1999/37. 19–43.
- ORLECK, Anneliese – TAYLOR, Diana (szerk.): *Radical Mothers. Activist Voices from Left to Right*. Hanover NH, University Press of New, 1996.
- OSIEL, Mark: *Mass Atrocity, Collective Memory, and The Law*. New Brunswick – London, Transaction, 1997.
- PAKSA Rudolf: Szélsőjobbboldali mozgalmak az 1930-as években. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 275–305.
- PAKSY Zoltán: A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években. *Múltunk*, 2009/3. 202–237.
- PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2000.
- PAPP Barbara: *A diplomás nők Magyarországon. A Magyar Női Szemle (1935–1941)*. Szakdolgozat, ELTE, 2004.
- PAPP, Claudia: „Die Kraft der weiblichen Seele”. *Feminismus in Ungarn, 1918–1941*. Berlin, Lit Verlag, 2004.
- PASSERINI, Luisa: *A nők és a feministák története*. Budapest, Balassi, 2003. (Feminizmus és történelem.)
- PASSERINI, Luisa: *Europe in Love, Love in Europe. Imagination and Politics in Britain between the Wars*. London, Tauris, 1999.
- PASSERINI, Luisa: Memories of Resitance, Resistance of Memory In: PEITSCH, Helmut – BURDETT, Charles – GORRARA, Claire (szerk.): *European Memories of the Second World War*. New York – Oxford, Berghahn Books, 1999. 288–296.

- PASSERINI, Luisa: *Torino operaia e fascismo*. Roma, Laterza, 1984.
- PASSMORE, Kevin (szerk.): *Women, Gender and Fascism in Europe 1919-1945*. Manchester, Manchester University Press, 2003.
- PASSMORE, Kevin: Femininity and the Right. From Moral Order to Moral Order. *Modern and Contemporary France*, 8/1. (2000.) 55–69.
- PASSMORE, Kevin: Planting the Tricolor in the Citadels of Communism: Women’s Social Action in the Croix de feu and the Parti Social Français. *The Journal of Modern History*, 71/4. (1999. december.) 814–851.
- PAUL, Gerhard – MALLMANN, Klaus-Michael: *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*. Darmstadt, 2004.
- PAUL, Gerhard: *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen, Wallstein, 2002.
- PAYNE, Leigh A.: *Unsettling Accounts. Neither Truth nor Reconciliation in Confessions of State Violence*, Durham – London, Duke University Press, 2008.
- PÉCSI Katalin (szerk.): *Sós kávé*. Budapest, Novella, 2007.
- PELINKA, Anton: Justice, Truth and Peace. In: WODAK, Ruth – AUER BOREA, Gertraud (szerk.) *Justice and Memory – Confronting Traumatic Pasts. An International Comparison*. Wien, Passagen, 2009. 49–65.
- PENDAS, Devin O.: Eichmann in Jerusalem, Arendt in Frankfurt. The Eichmann Trial, the Auschwitz Trial, and the Banality of Justice. *New German Critique*, 34/1. (2007. tél.) 77–109.
- PENDAS, Devin O.: Retroactive Law and Proactive Justice. Debating Crimes against Humanity in Germany 1945-1950. *Central European History*, 43/3. 2010. 428–463.
- PENDAS, Devin O.: *The Frankfurt Auschwitz Trial. 1963–1965. Genocide, History and the Limits of Law*. New York, Cambridge University Press, 2006.
- PENTER, Tanja: Local Collaborators on Trial. *Cahier du Monde Russe*, 49/2–3. (2008.) 341–364.
- PERLMUTTER, David: Visual Historical Method Problems, Prospects, Applications. *Historical Methods*, 1994/4. 167–184.
- PETŐ Andrea – CHIANTERA-STUTTE, Patricia: Populist Use of Memory and Constitutionalism. Two Comments. *German Law Journal*, 2005/2. 165–175. (Special Issue on Confronting Memories: European “Bitter Experiences” and the Constitutionalisation Process.)

- PETŐ Andrea – SCHRIJVERS, Klaartje: “Introduction”. In: PETŐ, Andrea – SCHRIJVERS, Klaartje: *Faces of Death. Visualising History*. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009. XI-XIX.
- PETŐ Andrea – SCHRIJVERS, Klaartje: The Theatre of Historical Sources. Some Methodological Problems in Analyzing post-WWII Extreme Right Movement in Belgium and in Hungary. In: WAALDIJK, Berteke (szerk.): *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society*. Pisa, Edizioni Plus – University of Pisa Press, 2006. 39–63.
- PETŐ Andrea – SZAPOR Judit: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: SAJÓ András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Budapest, Áron Kiadó, 2004. 136–175. (Recepció és Kreativitás. Nyitott magyar kultúra sorozat.)
- PETŐ Andrea – SZAPOR Judit: The State of Women’s and Gender History in Eastern Europe. The Case of Hungary. *Journal of Women’s History*, 19/1. (2007.) 160–166.
- PETŐ Andrea – SZAPOR Judit: Women and the Alternative Public Sphere. Toward a Redefinition of Women’s Activism and the Separate Spheres in East Central Europe. *NORA, Nordic Journal of Women’s Studies*, 2004/3. 172–182.
- PETŐ Andrea: „Minden tekintetben derék nők”. A nők politikai szerepei és a nőegyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: NAGY Bea – S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás*. Debrecen, Csokonai, 1997. 268–279.
- PETŐ Andrea: A „rossz asszonyok”. Eva Braun, Carla Petacci, Lutz Gizella. *Rubicon*, 2007/8. 24–32.
- PETŐ Andrea: A Missing Piece? How Women in the Communist Nomenclature are not Remembering. *East European Politics and Society*, 16/3. (2003. ősz.) 948–958.
- PETŐ Andrea: Arrow Cross Women and Female Informants. *Baltic Worlds*, 2/3–4. (2009.) 48–52.
- PETŐ Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*, 1999/1–2. 85–107.
- PETŐ Andrea: Conflicting Narratives about a Post Shoah Blood Libel Case in Budapest in 1946. In: LAPPIN, Elenore – LICHTBLAU, Albert (szerk.): *Die „Wahrheit“ der Erinnerung – Jüdische Lebensgeschichten*. Innsbruck – Wien – Bozen, Studienverlag, 2008. 24–35.

- PETŐ Andrea: Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of a Divided Memory about WWII in Hungary. In: PETŐ, Andrea – SCHIJVERS, Klaartje (szerk.): *Faces of Death*. Pisa, University of Pisa Press, 2009. 39–57.
- PETŐ Andrea: Feminista történelmi krimi, mint egy új történelmi megértés ígérete. *Tanítani*, 2007/3. 80–90.
- PETŐ Andrea: Frauenvereine in Ungarn (1945–1951). Vom Ende des Zweites Weltkriegs bis zur Zerstörung des Vereinswesens. In: BANDHAUER-SCHÖFFMANN, Irene – DUCHENS, Claire (szerk.): *Nach dem Krieg. Frauenleben und Geschlechterkonstruktionen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Herbolzheim, Centaurus Verlag, 2000. 138–154. (Forum Frauengeschichte 23.)
- PETŐ Andrea: *Geschlecht, Politik und Stalinismus in Ungarn. Eine Biographie von Júlia Rajk*. Gabriele Schäfer Verlag, 2007. (Studien zur Geschichte Ungarns, 12.)
- PETŐ Andrea: *Hungarian Women in Politics 1945–1951*, Columbia University Press, 2003. (East European Monographs.)
- PETŐ Andrea: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegperiode. In: GERHARD, Ute (szerk.): *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920er Jahre*. Königstein, 2001. 138–159.
- PETŐ Andrea: Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna. In: SCHUMANN, Dirk – BESSEL, Richard (szerk.): *Life after Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 129–149.
- PETŐ Andrea: *Napasszonyok és Holdkisaszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaklana*. Budapest, Balassi, 2003.
- PETŐ Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006/1. 41–72.
- PETŐ Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők története (1945–1951)*. Budapest, Seneca, 1998.
- PETŐ Andrea: Perehodnij period pamjaiti ili pamjaty o prehodom priode. [Memories of Transition or Memories about Transition] In: SHAKIROVA, Svetlana (szerk.): *Zsenszkekaja Usznaja Isztorija. (2.) [Women's Oral History]* Bishkek, The Soros Foundation/Kyrgyzstan, OSI Network Women's Program, 2005. 3–8.
- PETŐ Andrea: Privatised Memory? Story of Erecting the First “Private” Holocaust Memorial in Budapest. In: ADLER, Nanci – LEYDESDORFF, Selma – CHAMBERLAIN,

- Mary – NEYZI, Leyla (szerk.): *Memories of Mass Repression. Narrating Life Stories in the Aftermath of Atrocity*. New Brunswick – London, Transaction Publisher, 2009. 157–175.
- PETŐ Andrea: Problems of Transitional Justice in Hungary. An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators. *Zeitgeschichte*, 2007/34. (2007. november–december.) 335–349.
- PETŐ Andrea: *Rajk Júlia*. Budapest, Balassi, 2001.
- PETŐ Andrea: The History of the Women's Movement in Hungary. In: BRAIDOTTI, Rosi – GRIFFIN, Gabriele (szerk.): *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies*. London, Zed Books, 2002. 361–372.
- PETŐ Andrea: The Rhetoric of Weaving and Healing. Women's Work in Interwar Hungary, a Failed Anti Democratic Utopia. In: YANNITSIOTIS, Yannis – LAMPROPOULOU, Dimitra – SALVATERRA, Carla (szerk.): *Rhetorics of Work*. Pisa, University of Pisa Press, 2008. 63–83.
- PETŐ Andrea: Who is Afraid of the “Ugly Women”? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block. *Journal of Women's History*, 21/4. (2009.) 147–151.
- PETŐ Andrea: Writing Women's History in Eastern Europe. Towards a “Terra Cognita”? *Journal of Women's History*, 2004/3. 173–183.
- PHAYER, Michael: *Protestant and Catholic Women in Nazi Germany*. Detroit, Wayne State University Press, 1990.
- PICKERING-IAZZI, Robin: *Mothers of Invention. Women, Italian Fascism and Culture*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1995.
- PINE, Lisa: *Nazi Family Policy, 1933-1945*. Oxford – New York, Berg, 1997.
- PINL, Claudia: *Vom kleinen zum grossen Unterschied. Geschlechterdifferenz und konservative Wende im Feminismus*. Frankfurt am Main, Konkret Lit Verlag, 1995.
- PINTO, Antonio Costa: *The Blue Shirts. Portuguese Fascists and the New State*. New York, Boulder, 2000. (Social Science Monographs.)
- POLLARD, Miranda: *Reign of Virtue. Mobilising Gender in Vichy France*. Chicago – London, University of Chicago Press, 1998.
- PORTACCIO, Stefania: La donna nella stampa popolare cattolica Famiglia Christiana 1931-1945. *Italia Contemporanea*, 181/43. (1990.) 45–68.

- PÖLÖSKEI Ferenc – GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos: *20. századi magyar történelem 1900–1994*. Budapest, Korona, 1997.
- PÖSCHL, Gabriele: Frauen als Täterinnen in der NS-Zeit? Ausgewählte Beispiele von Verfahren gegen Frauen nach dem Kriegsverbrechergesetz. In: HALBRAINER, Heimo – POLASCHEK, Martin (szerk.): *Kriegsverbrecherprozesse in Österreich. Eine Bestandsaufnahme*. Graz, 2003. 149–160. (Historische und gesellschaftspolitische Schriften des Vereins. CLIO, 2.)
- PRITZ Pál: *A Bárdossy-per*. Budapest, Elektra, 2001.
- PRUSIN, Alexander Victor: Fascist Criminals to the Gallows. The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945 – February 1946. *Holocaust and Genocide Studies*, 17/1. (2003.) 1–30.
- PRUSIN, Alexander Victor: Poland's Nuremberg. The Seven Court Cases of the Supreme National Tribunal. *Holocaust and Genocide Studies*, 20/1. (2010.) 1–25.
- PÜSKI Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, Pannonica, 2006.
- PÜSKI Levente: Festetics Sándor, a „nyilas gróf” politikai pályája. In: *Történelmi tanulmányok 13*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2005. 157–168.
- RADL, Shirley Rogers: *The Invisible Woman. Target of the Religious New Right*. New York, A Merloyd Lawrence Book, Delacorte Press, 1983.
- RÁNKI Gyögy: *1944. március 19*. Budapest, Kossuth, 1978.
- RÁNKI Vera: *Magyarok. Zsidók. Nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Budapest, Új Mandátum, 1999.
- REDDY, William M.: *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Cape Town, Dock House, 2001.
- REITER Andrea: *Narrating the Holocaust*. London – New York, Continuum, 2000.
- REITER, Margit: *Die Generation danach. Der Nationalsozialismus im Familiengedächtnis*. Wien – Innsbruck – Bozen, Studienverlag, 2006.
- REVEL, Jacques: Mikroszintű vizsgálat és társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 1996/4. 217–237.
- RICOEUR, Paul: *Memory, History, Forgetting*. Chicago, Chicago University Press, 2004.
- RIGNEY, Ann: Plenitude, Scarcity, and the Circulation of Cultural Memory. *Journal of European Studies*, 35/1. (2005.) 11–28.
- RIGNEY, Ann: Portable Monuments. Literature, Cultural Memory, and the Case of Jennie Deans. *Poetics Today*, 2004/2. 361–396.

- ROMIJN, Peter: "Pastors and Perpetrators". Dutch Churches and the reintegration of the Nazi Collaborators. *The Journal of European Studies*, 1996/26. 373–387.
- ROMIJN, Peter: Restoration of Confidence. The Purge of Local Government in the Netherlands as a Problem of Postwar Reconstruction. In: DEÁK István – GROSS, Jan T. – JUDT, Tony (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press, 2000. 173–194.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Budapest, Osiris, 1999.
- ROSALDO, Renate: Grief and a Headhunter's Rage. On the Cultural Force of Emotions. In: BRUNER, Edward (szerk.): *Text, Play, and Story. The Construction and Reconstruction of Self and Society*. Illinois, Waveland Press, 1984. 178–195.
- ROSEN, Alan: Autobiography from the Other Side. The Reading of Nazi Memoirs and Confessional Ambiguity. *Biography. An Interdisciplinary Quarterly*, 24/3. (2001.) 553–570.
- ROSENTHAL, Gabriele – BAR-ON, Dan: A Biographical Case Study of a Victimizers's Daughter. *Journal of Narrative and Life History*, 2/2. 1992. 105–127.
- ROSENTHAL, Gabriele (szerk.): „Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun”. *Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches” in erzählten Lebensgeschichten*. Opladen, Leske + Budrich, 1990.
- ROSENTHAL, Gabriele (szerk.): *Der Holocaust im Leben von drei Generationen. Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern*. Gießen, Psychosozial Verlag, 1997.
- ROSENTHAL, Gabriele (szerk.): *The Holocaust in Three-Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi-Regime*. London, 1998.
- ROSENTHAL, Gabriele: „Wenn alles in Scherben fällt...” *Von Leben und Sinnwelt der Kriegsgeneration*. Opladen, Leske + Budrich, 1987.
- ROSENTHAL, Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt am Main, Campus, 1995.
- ROSENTHAL, Gabriele: German War Memories. Narrability and the Biographical and Social Functions of Remembering. *Oral History*, 19/2. (1991. ősz.) 34–41.
- ROSENTHAL, Gabriele: *Interpretative Sozialforschung*. Weinheim – München, Juventa, 2005. (Grundlagentexte Soziologie. Hergestellt von Klaus Hurrelmann.)
- ROSENTHAL, Gabriele: Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa*, 1994/1–2. 188–203.

- ROSENTHAL, Gabriele: Nemzetiszocializmus és antiszemitizmus a generációk közötti párbeszédben. *Thalassa*, 1994/1–2. 203–221.
- ROSENTHAL, Gabriele: Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. *The Narrative Study of Lives*, 1/1. (1993.) 59–91.
- ROSENTHAL, Gabriele: The Healing Effects of Storytelling. On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. *Qualitative Inquiry*, 9/6. (2003.) 915–933.
- ROSENWEIN, Barbara: Problems and Methods in the History of Emotions. *Passions in Context I*, 2010/1. 1–32.
- ROSENWEIN, Barbara: Worrying about Emotions in History. *American Historical Review*, 107/3. (2002.) 821–845.
- ROWLANDS, Michael: Remembering to Forget. Sublimation as Sacrifice in War Memorials. In: FORTY, Adrian – KÜCHLER, Susanne (szerk.): *The Art of Forgetting*. Oxford – New York, Berg, 1999. 129–145.
- ROZSNYÓI Ágnes: *A nyilaskeresztesek útja a Szálasi-pucsig*. Budapest, ELTE, 1994.
- ROZSNYÓI Ágnes: *A Szálasi-puccs*. Budapest, Kossuth, 1977.
- RUPP, Leila J.: I Do Not Call That a Volksgemeinschaft. Women, Class and War in Nazi Germany. In: BERKIN, Carol R. – LOWETT, Clara M.: *Women, War and Revolution*. New York – London, Holmes and Meier, 1980. 35–53.
- SALVATICI, Silvia: *Contadine dell'Italia fascista. Presenze, ruoli, immagini*. Turin, Rosenberg & Sellier, 1999.
- SALVI, Giovanni: Occulto e illegale. La gestione degli archivi e il controllo di legalità. *Studi Storici*, 1998/4. 1043–1059.
- SANDULESCU, Valentin: Fascism and its Quest for the “New Man”. The Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica*, 2004/4. 349–361.
- SANDULESCU, Valentin: On the Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement. A Synthetic Account. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia)*, 2005/5. 145–154.
- SAUERLAND, Karol: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások*. Budapest, Helikon, 2001.
- SAUNDERS, George R.: Men and Women in Southern Europe. A Review of Some Aspects of Cultural Complexity. *Journal of Psychoanalytic Anthropology*, 4/4. (1981. ősz.) 435–466.

- SCHACTER, Daniel L. (szerk.): *Memory Distortion. How Minds, Brains and Societies Reconstruct the Past*. Cambridge, Harvard University Press, 1994.
- SHECK, Raffael: *Mothers of the Nation. Right-Wing Women in Weimar Germany*. Oxford – New York, Berg, 2004.
- SHECK, Raffael: Women on the Weimar Right. The Role of Female Politicians in the Deutschnationale Volkspartei (DNVP). *Journal of Contemporary History*, 2001/4. 547–560.
- SCHIRACH, Richard: *Der Schatten meines Vaters*. München, 2005.
- SCHLUMBOHM, Jürgen: Mikrotörténelem – makrotörténelem. *Aetas*, 2000/4. 139–146.
- SCHMIDT Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*. Budapest, Minerva, 1990.
- SCHNEIDER, Hans-Peter: Gustav Radbruch (1878–1949). Rechtsphilosoph zwischen Wissenschaft und Politik. In: *Streitbare Juristen. Eine andere Tradition*. Baden-Baden, Kritische Justiz, 1988.
- SCHOLTZ-KLINK, Gertud: *Die Frau im Dritten Reich. Eine Dokumentation*. Tübingen, Grabert Verlag, 1987.
- SCHWARZ, Gudrun: During Total War, We Girls Want to Be Where We Can Really Accomplish Something. What Women Do in Wartime. In: BARTOV, Omer – GROSSMAN, Atina – NOLAN, Mary (szerk.): *Crimes of War. Guilt and Denial in the 20th Century*. New York, The New Press, 2002. 121–137.
- SCHWARZ, Gudrun: *Eine Frau an seiner Seite? Ehefrauen in der „SS-Sippengemeinschaft“*. Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag, 2000.
- SCHWARZ, Gudrun: Frauen in der SS. Sippenverband und Frauenkorps. In: HEINSOHN, Kirsten – VOGEL, Barbara – WECKEL, Ulrike (szerk.): *Zwischen Karriere und Verfolgung. Handlungsräume von Frauen im nationalsozialistischen Deutschland*. Frankfurt – New York, Campus, 1997. 223–244.
- SCHWARZ, Gudrun: Verdrängte Täterinnen. Frauen im Apparat der SS (1939–1945) In: WOBBE, Theresa (szerk.): *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen*. Frankfurt, Verlag Neue Kritik, 1992. 197–227.
- SEARLE, Alaric: Revising the “Myth” of a “Clean Wehrmacht”. Generals’ Trials, Public Opinion, and the Dynamics of “Vergangenheitsbewältigung” in West Germany, 1948–1960. *Bulletin*, 25/2. (2003.) 17–48.
- SEBŐK Marcell (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, Replika, 2000.

- SEBŐK Marcell: *Mikrotörténelem*. Budapest, L'Harmattan, 2007.
- SIMÁNDI Irén: *A nők parlamenti választójogának története Magyarországon 1848–1938*. Budapest, Gondolat, 2009.
- SIMPSON, David: Naming the Dead. *London Review of Books*, 23/22. (2001.)
- SIPOS Balázs: „Asszonyfejjel férficélokért”. Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakban. In: PALASIK Mária – SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2005. 156–168.
- SIPOS Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere. In: VIDA István (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. Budapest, Gondolat – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011. 137–147.
- SIPOS Péter (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 1999.
- SIPOS Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, Akadémiai, 1970.
- SKIDELSKY, Robert: *Oswald Mosley*. London, Papermac, 1975.
- SNYDER, Jack – VINJAMURI, Leslie: Trials and Errors. Principle and Pragmatism in Strategies of International Justice. *International Security*, 28/3. (2003–2004.) 5–44.
- SOLT Pál (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. I.–V.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1996.
- SÓLYOM József – SZABÓ László (szerk.): *A zuglói nyilasper*. Budapest, Kossuth, 1967.
- SOÓS Mihály: A háborús és népellenes büntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In: GYARMATI György (szerk.): *Terzör 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Budapest, ÁBTL, 2004. 81–106.
- STARK Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1935–1955)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet – História Alapítvány, 1995.
- STEPHENSON, Jill: *The Nazi Organisation of Women*. New York – London, Barnes and Noble, 1981.
- STIBBE, Matthew: *Women in the Third Reich*. London, Arnold, 2003.
- STOLLEIS, Michael: *The Law under the Swastika. Studies on Legal History in Nazi Germany*. Chicago – London, The University of Chicago Press, 1998.
- STURKEN, Marita: The Remembering of Forgetting. Recovered Memory and the Question of Experience. *Social Text*, 1998/57. 103–125.

- SUMMERFIELD, Penny: *Reconstructing Women's Wartime Lives. Discourse and Subjectivity in Oral Histories of the Second World War*. Manchester, Manchester University Press, 1998.
- SUZZI VALLI, Roberta: The Myth of Squandrisimo in the Fascist Regime. *Journal of Contemporary History*, 2000/2. 131–150.
- SVAŠEK, Maruška (szerk.): *Postsocialism. Politics and Emotions in Central and Eastern Europe*. New York – Oxford, Berghahn Books, 2006.
- SZAKÁCS Kálmán: A magyarországi fasiszta mozgalmak programjai a 30-as években. *Múltunk*, 1989/3–4. 83–110.
- SZAKÁCS Kálmán: *Kaszáskeresztesek*. Budapest, Kossuth, 1963.
- SZAKÁCS Sándor, ZINNER Tibor: *A háború megváltozott természete*. Budapest, Génus Gold, 1997.
- SZARKA Eszter: *Az Orvosnő (1938–1941)*. Kézirat.
- SZARKA Eszter: Női szerepek és szakmai reprezentáció. Orvosnői identitások a két világháború közötti Magyarországon. *Kút*, 2005/2. 115–138.
- SZÉKELY Gábor – VÉRTES Róbert (szerk.): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945*. Budapest, Polgár Kiadó, 1997.
- SZEKERES András: Van-e még mikrotörténelem? A *Quaderni storici* három évfolyamáról (2001–2003). *Korall*, 2005/19–20. 224–234.
- SZÍJÁRTÓ István: Mi a mikrotörténelem? *Aetas*, 1996/4. 157–182.
- SZITA Szabolcs (szerk.): *Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez. (1–3. füzet.)* Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ, illetve jogutódja a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2002.
- SZITA Szabolcs: *A zsidók üldöztetése Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány, 1994.
- SZITA Szabolcs: Az 1944–1945 évi polgári, diplomáciai és katonai embermentés történetéhez. In: Uő. (szerk.): *Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine-1944 Emlékbizottság, 1994. 7–114.
- SZNAIDER, Natan: Suffering as a Universal Frame for Understanding Memory Politics. In: BLAIVE, Muriel – GERBEL, Christian – LINDENBERGER, Thomas (szerk.): *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Innsbruck – Wien – Bozen, Studienverlag, 2011. 239–255.

- SZÖLLÖSI-JANZE, Margit: *Die Pfeilkreuzler-bewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München, Oldenburg, 1989. (Studien zur Zeitgeschichte.)
- TAAKE, Claudia: *Angeklagt. SS-Frauen vor Gericht*. Oldenburg, Universität Oldenburg, 1998.
- TANAKA, Yuki: *Hidden Horrors. Japanese War Crimes in World War II*. Colorado Westview Press, 1996.
- TAYLOR, Verta – WHITTIER, Nancy: Collective Identity in Social Movement Communities. Lesbian Feminist Mobilization. In: Aldon MORRIS – Carol MUELLER (szerk.): *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven, Yale University Press, 1992. 104–129.
- TEC, Nechama: *Resilience and Courage. Women, Men, and the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2003.
- TELEKI Éva: *Nyilasuralom Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Kossuth, 1974.
- TILKOVSKY Lóránt: A kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke az ellenforradalmi Magyarországon. In: SÁNTA Ilona (szerk.): *Egy letűnt korszak*. Budapest, Kossuth, 1987. 205–225.
- TILKOVSKY Lóránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. *Századok*, 1996/6. 1393–1450.
- TÓTH Andrea: *Vezér és próféta*. Bölcsészdoktori disszertáció, Budapest, ELTE, 1995.
- TREIZE, Thomas: Between History and Psychoanalysis. A Case Study in the Reception of Holocaust Survivor Testimony. *History and Memory*, 2008/1. 7–47.
- UDVARNOKY Virág: „Van már nekem annyi élettörténetem...!” In: *Évkönyv XI*. Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 111–126.
- UNGVÁRY Krisztián: Kik azok a nyilasok? *Beszélő*, 2003. július. 58–68.
- UNGVÁRY Krisztián: Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában In: ROMSICS Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 305–341.
- VANDANA, Joshi: *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933-45)* Basingstoke, Palgrave – Macmillan, 2003.
- VANSINA Jan: *Oral Tradition. A Study of Historical Methodology*. New Brunswick, Transactions Publisher, 2006.
- VARGA László: „Forradalmi törvényesség”. Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő*, 1999. november. 57–73.

- VARGYAI Gyula: *A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években*. Budapest, Akadémiai, 1983.
- VÁRI András (vál.): *Missionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Budapest, Akadémiai, 1988.
- VIDALI, Anna: Trauma és történelem. *Múltunk*, 2006/2. 258–278.
- VINCELLÉR Béla: *Sötét árny magyarhon felett. Szálasi uralma 1944. október – 1945. május*. Budapest, Makkabi 2003.
- VINCELLÉR Béla: *Szálasi hat hónapja 1944. október – 1945. május*. Budapest, Volos Kiadó, 1996.
- VIRGILI, Fabrice: *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*. Oxford, Berg, 2002.
- VOGLIS, Polymeris: *Becoming a Subject. Political Prisoners during the Greek Civil War*. New York – Oxford, Berghahn, 2002.
- VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*. Pannónia Könyvek, 2001.
- VONYÓ József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: ROMSICS Ignác (szerk.) *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 243–275.
- VONYÓ József: Női szerepek a Nemzeti Egység Pártjában (1932–1939). In: NAGY Bea – S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás*. Debrecen, Csokonai, 1997. 279–290.
- VONYÓ József: Össze nem nőző gyökerek. Jobboldali radikalizmus Magyarországon a Hungarizmus előtt. *Rubicon*, 2004/11. 44–52.
- WACHTEL, Nathan: Remember and Never Forget. *History and Anthropology*, 1986/2. 307–335.
- WAGNER, Leonie: *Nationalsozialistische Frauenansichten*. Frankfurt am Main, Dipa Verlag, 1996.
- WALLER, James: *Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford, Oxford University Press, 2002.
- WARRING, Anette: Intimate and Sexual Relations. In: GILDEA, Robert – WARRING, Anette – WIEVIORKA, Olivier (szerk.): *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe 1939-1945*. Oxford, Berg, 2006. 88–129.
- WARRING, Anette: War, Cultural Loyalty and Gender. In: ERICSSON, Kjersti – SOMINSEN, Eva: *Children of World War II. The Hidden Enemy Legacy*. Oxford, Berg, 2005. 35–52.

- WECKEL, Ulrike – WOLFRUM, Edgar: „Bestien“ und „Befehlsempfänger“. *Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Göttingen, Vandenhoeck + Ruprecht, 2003.
- WELZER, Harald – MOLLER, S. – TSCHUGGNALL, K.: „Opa war kein Nazi“. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt, Fischer Verlag, 2002.
- WEYRATHER, Irmgard: *Muttertag und Mutterkreuz. Der Kult um die „Deutschen Mutter“ im Nationalsozialismus*. Frankfurt, Fischer Verlag, 1993.
- WIEVIORKA, Annette: From Survivor to Witness. Voices from the Shoah. In: WINTER, Jay – SIVAN, Emmanuel (szerk.): *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 125–141.
- WILLSON, Perry R.: Cooking the Patriotic Omelette. Women and the Italian Fascist Ruralisation Campaign. *European History Quarterly*, 27/4. (1997.) 531–547.
- WILLSON, Perry R.: *The Clockwork Factory. Women and Work in Fascist Italy*. New York, Oxford University Press, 1993.
- WINDAUS-WALSER, Karin: Gnade der weiblichen Geburt? Zum Umgang der Frauenforschung mit Nationalsozialismus und Antisemitismus. *Feministische Studien*, 1988/1. 102–115.
- WINKLER, Dörte: *Frauenarbeit im Dritten Reich*. Hamburg, 1977.
- WINTER, Jay – SIVAN, Emmanuel (szerk.): *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- WITHUIS, Jolande: Das Kriegstrauma in den Niederlanden. In: WIELENGA, Friso – GEEREADTS, Loek (szerk.): *Europapolitik seit 1945. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich*. Münster, Aschendorf, 2004. 153–161. (Jahrbuch des Zentrums für Niederlande-Studien, 15.)
- WODAK, Ruth: „Wir sind alle unschuldige Täter“. *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990.
- YEKELCHYK, Serhy: The Civic Duty of Hate. Stalinist Citizenship as Political Practice and Civic Emotion (Kiev, 1943-53). In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 3, 2006. 529–556.
- YEOMANS, Rory: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae. The New Ustasha Man and Woman in the Independent State of Croatia, 1941-45. *The Slavonic and East European Review*, 83/4. (2005. október.) 685–732.
- YOUNG, James: *Texture of Memory*. New Haven, Yale University Press, 1997.

- ZEMEL, Carol: Emblems of Atrocity. Holocaust Liberation Photographs. In: HORNSTEIN, S. – JACOBOWITZ, F. (szerk.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington. 2003. 201–219.
- ZEMON DAVIS, Natalie: *Slaves on Screen. Film and Historical Vision*. Cambridge MA, Harvard University Press, 2002.
- ZINNER Tibor – KAHLER Frigyes – KOCZKA Éva – PÁLVÖLGYI Ferenc – TÓTH Béla: *Megfogyna és megtörve. Évtizedek és tízedelések a jogászvilágban, 1918–1939*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2005.
- ZINNER Tibor – RÓNA Péter: *Szállásiék bilincsben. I–II*. Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1986.
- ZINNER Tibor: Adalékok az antifasiszta számonkéréshez és a népi demokrácia védelméhez különös tekintettel a Budapesti Népbíróságra. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei 1984*. Budapest, BFL, 1985.
- ZINNER Tibor: Árpádsávós kommunisták. *Rubicon*, 1992/10.
- ZINNER Tibor: *Az ébredők fénykora 1919–1923*. Budapest, Akadémiai, 1989.
- ZINNER Tibor: Háborús bűnösök perci. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 1985/1. 118–140.
- ZINNER Tibor: *XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata. 1944/1945–1992*. Budapest, Rejtjel, 1999.

Források

Sajtóanyag

A Harc

1937. május 30.

1937. augusztus 29.

1938. május 15.

A Hungarista út, 1938. július 8.

A magyar Harc, 1930.

A Nép

1939. január 27.

1939. február 17.

1939. április 4.

1939. augusztus 17.

1942. április 9.

1942. május 21.

1942. június 18.

1942. július 16.

1942. augusztus 26.

1942. szeptember 3.

1942. szeptember 17.

1942. október 15.

1942. október 22.

1942. november 5.

1942. november 12.

1942. november 19.

1942. november 26.

1942. december 2.

1942. december 10.

1942. december 17.

1942. december 31.

1943. január 2.

1943. január 21.

1943. január 28.

1943. február 4.

1943. február 18.

1943. február 25.

1943. március 17.

1943. április 1.

1943. április 8.

1943. április 15.

1943. április 22.

1943. április 29.

1943. május 13.

1943. május 20.

1943. június 3.

1943. június 10.

1943. június 17.

1943. július 24.

1943. július 1.

1943. július 8.

1943. július 29.

1943. augusztus 19.

1943. szeptember 2.

1943. szeptember 9.

1943. szeptember 23.

1943. szeptember 30.

1943. október 17.

1943. október 21.

1943. december 2.

1943. december 16.

1943. december 23.

1943. december 30.

1944. március 23.

1944. március 28.

1944. április 12.

1944. április 27.

1944. július 6.

1944. július 20.

1944. augusztus 17.

1944. szeptember 28.

A Város

1933. február 25.

1933. április 8.

Az Orvosnő. Társadalmi, egészségvédelmi és orvostudományi szaklap. A Magyar Orvosnők Országos Egyesületének hivatalos lapja.

1938/1–5.

1938–1939/ 6.

1939/7.

1940/8.

1941/9.

Harc

1944. május 20.

1944. május 27.

1944. október 29.

Hungarista Cél, 1938. július 14.

Hungarista Kárpát-Duna, 1938. július 2.

Hungarista Légió, 1938. január 15.

Hungarista nép, 1938. július 11.

Magyar Női Szemle, 1937. április – május.

Magyar Orvos (A MONE újsága), 1931–1944.

Szabad Nép

1945. április 26.

1945. május 9.

1946. március 24.

1946. április 21.

Természettudományi Közlöny, 1922/1.

Tűzhely, 1933. szeptember 1.

1945 utáni sajtó

Dolgozók Világlapja

1945.

1946.

1947.

Haladás

1947. május 15.

1947. május 22.

1947. május 29.

1947. június 5.

1947. június 12.

Népszava, 1946. április 25.

Szabad Nép

1945.

1946.

1947.

Világ, 1946. november 30.

Nyilas nőképzési tananyag

Női nemzetvédelmi ismeretek. Az 1941. évi október hó 12-től november hó 9-ig első ízben a Női Nemzetvédelmi Kerületi Vezetői Tanfolyamon elhangzott előadások anyaga. Budapest, 1941.

Egyéb

A Magyar Nő hivatása napjainkban. Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkár beszéde az erdélyi Református Nőszövetség 1942. november 19-én tartott ünnepségén. Kolozsvár, Minerva, 1943.

A Magyar Nők Szent Korona Szövetsége budapesti belvárosi szervezetének emlékkönyve az 1929. február 4-i gyermekelőadásról. Budapest, 1929.

A MANSZ országos ügyvezető elnökének, Dr. Stolpa Józsefnének berlini útjáról a Szövetségünkben tartott beszámoló előadása. 1943. stencil.

Beszámoló a magyar asszonykongresszusról. Budapest, 1940.

Beszámoló a MANSZ kongresszusról 1940. március 7–12. Budapest, Stadium.

Gortvay György: *A kereső nő szociális helyzete és munkaviszonyai.* Budapest, 1930.

MANSZ almanach. 1920. Szent István Társulat.

MANSZ kongresszus 1940 március.

Mit ír a legitimizmusról a külföldi sajtó? A Magyar Nők Szent Korona Szövetségének Kiadása.
é. n.

Slachta Margit, az első magyar nőképviseelő politikai működése. Szent István Társulat, 1935.

Egyéb források

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Andreánszky Jenőné V 85316
Berki Margit és társai V 91146
Cseplő Lajosné V 88606
Cserba Anna és társai V 47432
Dely Piroska V 48889
Farkas Kálmánné és társai V 81760
Hancz Mária V 26153
Hoffman Lajosné dr V 88627
Holló Sándorné V 46506
Holló Sándorné, Hopp Józsefné V 46508
Horváth Ilona V 87766
Hunyadi Mária V 102 649
Jankovics Róbertné V 113027
Kassai Ferencné V 92849
Kiss Margit és társa V 81075
Komár Mihályné V 121341
Kovács Gyuláné V 93543
Kovács Gyuláné V 93656
Kozma Mária V 87614
Kösze Vilmos V 153693-9
Kreutz Tiborné V 135392
Martinka Istvánné V 104164
Márton Andrásné V 55123
Mészáros Margit V 88 644
Mészáros Teréz V 55964
Molnár Gyuláné V 101526
Németh Ferenc ifj és tsa V 87739
Nonn Józsefné V 96617
Özv. Horváth Jánosné V 117592
Özv. Zámboi Antalné V 47832
Petróczi Béláné V 88689
Potcell Béláné V 55383
Schmid Józsefné V 80750
Stegova Lajosné V 87199
Tarján Ráchel Mária V 102561

Tóth Dezsőné V 99004

V 104 302

Vermes Endréné, Dr. V 23826

Wéber Ferencné V 101790

A-645-1 Német háborús bűnösök listája

A-100-5. Nyilas képviselőjelöltek és kormánybiztosok

A-961 Nyilas keretlegények és más bűnösök névsorai. Nyilas funkcionáriusok.

Budapest Főváros Levéltára

IV. 1419. 417. cs. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatal 1945. évi összeírása

IV. 1419. 417.1 1. 1941. évi népszámlálás

X. 5. 1-3. doboz Nyilaspárt tagnyilvántartási listák

XVII. 2. 18. Budapesti Nemzeti Bizottság 5. bizottság a náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság anyagai 19. 20. 33. 34. 35. 36. csomag

XXV. 1. a. (Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok)

Angyal Gyula, Angyal Gyuláné 3508/1948 (V117557)

Bokos Sándor és társai 1024/1951

Borbély Ferencné özv. 22780/1949 (64799, 46882, 3688/1948)

Borbély Istvánné 22692/1949 (5064/1945)

Dely Piroska 2442/1947

Dücső Jánosné 893/1949

Fülöp Jánosné, Fülöp Katalin 1032/1946

Gerendás Gézáné 21164/1949

Győri Ferencné 1651/1946

Hankesz József és társai 4479/1946

Hinek Józsefné 237/1947

Horváth Jánosné özv., ifj. Horváth Jánosné, Horváth Sándorné 28/1945/2

Hunyadi Mária 21195/49

Jandl Béláné 2355/1946

Joó Jánosné 1776/1945 (V103702)

Kardos Istvánné és társai 1210/1946

Kozma Andor és társai 21847/1949

Kovács Magda 2442/1947 (V 63719, 9201/1982)

Kravalik Mária 270/1945

László Gyuláné 23087/1949 (V102304)

Mátyási Brúnóné 6032/1950 (461/1945)

Meggyes Kálmánné 4819/1948

Mészáros Margit 1528 /1945
Molnár Ilona 689/1945 (V 99070)
Petrák Sarolta 455/1957
Rátz Erzsébet 23121/49
Reményi Gyuláné 1481/1945
Salzer Vilmosné 2288/1945 (V 103779)
Schmidt Antalné 2215/1947
Schmidt Antalné, ifj. 4536 /1948 (V95132)
Szabó Sándorné 1381/1946
Szalai Ferencné 1960/1945 (21380/1949)
Szamocseta Nándor 19273/1949 (1746/1947, V 119019)
Székely Mária 22519/49
Sztregova Lajosné Szabó Erzsébet 25/1945 (3552/1950)
Thoma Józsefné, Dr. 11/1946 (324/1948, V 47834)
Vencel Vincéné, özv., Csutyák Antalné 1134/1945
Zelena Mária 1364/1945
Zsirai Gyuláné 21276/49

Budapesti Ügyvédi Kamara Irattára

7761 Adorján József Imre
4994 Barakonyi Jenő
8313 Barakonyi László
7071 Bárczy Ferenc
8288 Berecz Sándor
7273 Berki Zoltán
2936 Bezák Tibor
4544 Deutsch Jenő
6193 Dús Ferenc
6711 Falus Imre
8660 Falussy György
3668 Földes István
4703 Füzesi Sándor
8804 Gaszt István
4694 Graff Ignác
3781 Graffits Dezső
8451 Hatfaludi Pál
4701 Hindy Zoltán

8407 Holló Gyula
8465 Illés András
4750 Jobbágy Lajos
8336 Káldor István
5157 Kalmár József
3224 Kertész Adolf
6015 Korányi Károly
8661 Kömley László
5637 Kubinyi Sándor
4210 Ladányi Mór
6229 Latkóczy Imre
6389 Melleky Béla Kornél
3022 Micheller István
8459 Molnár Kornél
10096 Nagy Tibor
7538 Nánay Endre
7717 Nehez Posony Jozsef
4158 Olajos Béla
5178 Rátkay Béla
9793 Sággh Károly
5278 Sándor László
1424 Sárdi Tibor
8413 Sári István
7746 Schäfer István
8417 Schaffer Andor
4180 Sik Antal
6290 Sipos Aladár
7654 Soltész János
6533 Soltész János
8059 Studinka Elemér
5773 Surányi Szortsik János
6644 Szentmihályi Jenő
8620 Szeszlér Hugó
8890 Szigritz György

7761 Szűcs András
7414 Takács László
7793 Tordy Géza
8228 Tóth Bagi József
9547 Tölgyessy Richard Iván
8603 Váradi István
8383 Villányi József
8687 Visontai Károly
7644 Voit László

Magyar Országos Levéltár

XIX-E.1-l Tonk-2000-1946 Dely Piroska
XX-4-b-94-1945 (101) Dely Piroska
XIX-E-1-l 1. Igazságügyminisztérium Népbírósi osztály 2. 3. 13. doboz
XIX-E-1-c Igazságügyi Minisztérium Törvény-előkészítő osztály anyagai 2. doboz
XIX-j-1-q Magyar Külügyminisztérium Hadifogoly osztály 8/1945, 15/1946, 23/1947, 26/1948.
XIX-1-a Igazságügyminisztérium Népfőügyészség anyaga 3. 18. doboz
I-E-16, 17, 22, 23, 24, 27, 33, 37, 38, 46
I-F-1, 15, 19, 24, 35, 43
XIX-I-F-44
II-A-1-8- 1946
II-B-3.
XIX-1-a-18.d. Háborús és népellenes büntetett vádlottak jegyzéke
XVIII-A-a
XX-1-a-XVIII. A-1, 2, 10, 12, 18
XX-A-C

Politikatudományi Intézet Levéltára

867. f. Kara Anna visszaemlékezése
685. f. 1/4. Thoma Józsefné: A hungarista nő hármass feladatköre.
685. f. 1/1. Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség alapszabálya
685. f. 1/2. öe. Nyilaskeresztes Párt Országos szervezési útmutatója
685. f. 1/3.
685. f. 1/5.
685. f. 1/9. öe.
685. f. 1/14. öe.

Széchenyi Könyvtár

Szabad Európa Rádió Gyűjteménye,
2561. Hungarista Híradók. 1080, 1081, 1084, 1085. 1079.

Interjúk

Kun Magda, Forgács Zsuzsa, Kun János

2005. március 3.
2005. március 22.
2005. április 1.

Kun Magda

2005. október 5.
2007. január 9.
2007. július 27.

Döme Piroska 2005. március 22.

Kálmán György 2005. március 22.

Holocaust Dokumentációs Központ VI. kerületi helytörténeti szakköre. Kun Magda és Kun János előadása 2007. augusztus 1.

Svéd Iván 2007. augusztus 6.

Morton Róbert 2007. augusztus 9.

Petőcz Károlyné Rosenberg Edit 2007. augusztus 13.

Szamocseta Nándor

2007. július 27.
2007. augusztus 4.

Bárándy György 2007. augusztus 23.

Törvények

1945. 7. tc a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről 90–111.

1946. 7. tc. a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről 19–28.

1947. 34. tc. a népbíráskodással kapcsolatos egyéb rendelkezésekről 252–269.

1957. évi 25. sz. törvényerejű rendelet a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsának felállításáról és eljárásának szabályozásáról 170–172.

1957. évi 34. számú törvényerejű rendelet a népbíróági tanácsokról és a bírósági szervezet valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról. 190–196.

5/1957. (6. 29.) I.M. számú rendelet a népbíróági tanácsokról és a bírósági szervezet valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1957. évi 34. sz. törvényerejű rendelet végrehajtásáról 476.

41/1957 (6. 29.) kormányrendelet a népbíróági tanácsokról és a bírósági szervezet valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1957. évi 34. sz. törvényerejű rendelet végrehajtásáról 302.

Fotógyűjtemények

MTI Fotótára, háborús bűnösök képei

Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, nyilasmozgalom, háborús bűnösök és a népbíróságok képei

Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét háborús és népbíróági képek

Rendőrség-történeti Múzeum Fotótára

Kézírtas dokumentumok

Bodor Miklós levele Kun Magdának és Kun Jánosnak. é. n.

Bodor Miklós levele Pető Andreának, 2007. augusztus 7.

Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága Fogvatartási Ügyek Főosztálya, Dr. Sárdi Miklós főosztályvezető helyettes levele, 2005. június 27. Dely Piroskaról megtalálható dokumentumok.

Joseph Morton emailje Pető Andreának, 2007. augusztus 15.

Kun Magda: *Szállasi árnyékban*. Kézirat, 2007.

Mihályfi László főépítész válaszlevele, 2005 november. 1. ref. 696-2005.

Nyolc túlélő levele a Nemzeti Kegyeleti Bizottsághoz, 2004. február.

Fényképek jegyzéke

A Budapest XI. kerületi pártszervezet 1940-ben Ferenc-napot ünnepel, www.suttogo.hu
A kassai nyilas nőszervezetnél tett látogatást Szálasi Ferenc, Vojtech Kárpát magángyűjteménye
Balogh népbíróági tárgyalása, Rendőrség-történeti Múzeum 385
Egyenruhás nő képe, Magyar Fotográfiai Múzeum, 0144063
Hubay Kálmán és felesége, 1938. szeptember, www.suttogo.hu
Hűség házában nyilasnagytanács gyűlése, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, 1489-1954
Kovács Klára, Szálasi titkárnője jegyzőkönyvet vezet, Getty gyűjtemény, 508770000
Manci, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, 83-766
Maros utcai vérengzés, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára 0002916
Nagygyűlés a Hűség Házában, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, 1511-1954
Nők igyekeznek a népbíróági tárgyalásra hallgatóságnak, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára 64-730
Salló János a Nemzeti Front Kiállítás megnyitóján 1939-ben, Getty gyűjtemény, 50440527
Szálasi az Andrássy út 60.-ban, a kihallgatásakor bemutatja a kamerába a nyilas nőszervezet számára hímzett zsebkendőjét, MTI Fotótára FMAFI 1945-34036
Szálásiné portré, Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára
Tanácskozás, www.suttogo.hu
Varga József és Kis Károlyné, www.suttogo.hu

Csengery utcai fotók (a szerző felvételei)

A tábla
Hátsó lépcső
Házmesterlakás
Körfolyosós ház
Pinceszellőző

Táblázatok jegyzéke

1. táblázat: A Csengery utca 64. lakóinak változása 1944–1945-ben
2. táblázat: A népbíróságok működése Magyarországon